

Cada casa és un món

Família, economia i arquitectura a la Cerdanya

Joan J. Pujadas
Montserrat Soronellas
Gemma Casal

Cada casa és un món

Família, economia i arquitectura a la Cerdanya

Centre de Promoció de la Cultura Popular
i Tradicional Catalana

Cada casa és un món

*Família, economia i arquitectura
a la Cerdanya*

Joan J. Pujadas
Montserrat Soronellas
Gemma Casal

Universitat Rovira i Virgili

Amb la col·laboració de
Bàrbara Garcia i Biel Noguera
Universitat Politècnica de Catalunya

Generalitat de Catalunya
**Departament de Cultura
i Mitjans de Comunicació**

Barcelona, 2007

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Pujadas, Joan J.

Cada casa és un món : família, economia i arquitectura a la Cerdanya.

— (Temes d'etnologia de Catalunya ; 14)

A la part superior de la portada:

Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana. —

Bibliografia

ISBN 978-84-393-7581-4

I. Soronellas i Masdeu, Montserrat

II. Casal, Gemma

III. Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació

IV. Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana

V. Títol

VI. Col·lecció: Temes d'etnologia de Catalunya ; 14

1. Arquitectura domèstica — Cerdanya

2. Economia domèstica — Cerdanya

3. Pagesos — Cerdanya — Vida social i costums

4. Família — Cerdanya

5. Cerdanya — Condicions econòmiques

728.39(467.1 Ce)

© 2007: els autors

© d'aquesta edició: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació

Direcció de la col·lecció: Joan Prat i Caró

Disseny de la col·lecció: Azúa/Ancochea

Fotografia de la coberta: Takushi Katafuchi

Primera edició: octubre 2007

Impressió: Treballs Gràfics, SA

Dipòsit legal: B.47.128.2007

SUMARI

PRESENTACIÓ / 9

1. **LA CASA CERDANA: PASSAT, PRESENT I FUTUR / 13**
 - 1.1. **Caracterització de Cerdanya: el paisatge, la frontera i la patrimonialització / 13**
 - 1.2. **Els objectius de la recerca / 18**
 - 1.3. **Metodologia de treball / 22**
 - 1.4. **La mostra de cases estudiades / 24**
 - 1.5. **El canvi social a la comarca: una mirada (necessàriament) transnacional / 26**
 - 1.6. **Les transformacions econòmiques i el seu efecte sobre l'organització domèstica / 29**
 - 1.7. **Les imatges socials de la comarca i l'efecte mirall: el turisme i el patrimoni / 32**
 - 1.8. **El discurs etnomuseològic, el diàleg social sobre el patrimoni i el retorn a la població / 34**
2. **CERDANYA I EL FACTOR FRONTERER / 37**
 - 2.1. **La transició social a Cerdanya / 40**
 - 2.2. **Les activitats productives i el mercat de treball / 45**
 - 2.3. **La casa i la família: continuïtats i discontinuïtats de les unitats domèstiques / 52**
 - 2.4. **La transformació de pobles i comunitats / 56**
 - 2.5. **Les funcions canviants de la frontera / 61**
3. **CERDANYA EN TRANSICIÓ. LES TRANSFORMACIONS DE L'ESTRUCTURA SOCIAL I ECONÒMICA / 71**
 - 3.1. **La societat cerdana a finals del segle XIX / 73**
 - 3.1.1. **Les famílies de propietaris hisendats / 77**
 - 3.1.2. **Els pagesos cerdans: propietaris i arrendadors / 83**
 - 3.1.3. **Mossos, pastors, vailets, jornaleres i minyones / 88**
 - 3.2. **La casa i la comunitat a Cerdanya / 92**
 - 3.3. **Quan les cases havien de casar els fills. Les estratègies matrimonials de les famílies cerdanes / 95**

- 3.3.1. Casar l'hereu i la pubilla... / 96
- 3.3.2. El destí dels cabalers: mossos, menestrals / 101
- 3.3.3. Un hereu, el millor marit per a les filles de la casa / 105
- 3.4. La transformació de l'estructura social cerdana / 108**
- 3.4.1. Esdevenir un pagès propietari / 112
- 3.4.2. Els propietaris que van esdevenir pagesos / 119
- 3.5. Les cases pageses a la Cerdanya del segle XXI. La família, l'herència i el matrimoni / 121**
- 3.5.1. Els nous hereus, la nova troncalitat / 123
- 3.5.2. Casar-se per continuar sent pagès / 131

- 4. MANERES DE SER PAGÈS. CICLES AGRORAMADERS, RELACIONS DOMÈSTIQUES I ESTRATÈGIES D'INNOVACIÓ / 137**
- 4.1. La pagesia i les pràctiques agràries a la Cerdanya de la primera meitat del segle xx / 138**
- 4.1.1. La producció agrària: autosuficiència i comercialització / 140
- 4.1.2. Els treballs i els treballadors del camp / 158
- 4.1.3. Una activitat pagesa de frontera / 162
- 4.1.4. Les innovacions en la tecnologia agrària / 164
- 4.1.5. El paper de la dona pagesa en la societat cerdana / 169
- 4.2. Cerdans i moderns. La pagesia a Cerdanya entre 1960 i 1980 / 171**
- 4.2.1. La tecnologia i l'activitat ramadera / 172
- 4.2.2. La dona no va entrar en la modernització cerdana / 177
- 4.3. La pagesia cerdana de la Unió Europea. La genètica i els estudis nutricionals / 179**
- 4.3.1. La reforma global i el daltabaix local: de pagès a empresari agrari / 180
- 4.3.2. El nou pagès cerdà / 186
- 4.3.3. La casa i l'espai de la dona en les empreses agràries d'avui / 190

- 5. LA TERCIARITZACIÓ DE LA COMARCA: EL TURISME, LA GLOBALITZACIÓ I LA RECONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT / 193**
- 5.1. Una població constant en un context de despoblació / 194**
- 5.2. La reproductibilitat de les cases pageses en el procés de terciarització / 204**
- 5.3. El turisme com a activitat nuclear de la comarca / 211**

5.4. Les noves estratègies productives i reproductives de les famílies cerdanes en el marc de la terciarització / 220

6. L'ARQUITECTURA DE LA CASA CERDANA / 235

6.1. La diversitat del territori cerdà / 237

6.2. Cases i masades. El poblament a Cerdanya / 242

6.2.1. La relació de la casa amb el nucli urbà / 245

6.2.2. Canvis en la relació nucli-casa / 246

6.3. La casa cerdana: elements constants i variacions en la seva tipologia / 248

6.3.1. La masada. Evolució tipològica / 250

6.3.2. La ubicació i l'orientació de la casa / 252

6.3.3. Els espais de producció, els espais domèstics, els espais de vida: l'estructura de la casa cerdana / 253

6.3.4. Les transformacions d'un model de casa / 261

6.3.5. Els factors constants i les adaptacions dels sistemes constructius / 264

6.3.6. Els elements constructius / 266

6.4. La discontinuïtat en les noves intervencions / 272

6.5. Estudi arquitectònic de cinc cases cerdanes / 284

7. CASES CERDANES D'AHIR I D'AVUI. ESTUDIS DE CAS / 305

7.1. La resistència pagesa. Històries de continuïtat i d'abandonament / 306

7.1.1. Cal Maurell. De casa pagesa a empresa agroramadera / 308

7.1.2. Cal Piruan. Pagesos de l'Alta Cerdanya / 313

7.1.3. Cal Carló. La continuïtat de la casa pagesa / 318

7.1.4. Cal Ponset. Tractants en bestiar i pagesos / 322

7.1.5. Cal Moxó. De pagesos ennoblits a professionals dels serveis / 329

7.2. Més enllà de ser pagès. La diversificació de l'activitat econòmica / 338

7.2.1. Cal Montellà. Els grans propietaris de la plana cerdana / 341

7.2.2. Cal Carbonell. Pioners de l'agroindústria cerdana / 348

7.2.3. La Torre d'en Gelabert. Una propietat a la frontera / 353

7.2.4. Cal Baster. Pagesos de muntanya al Baridà / 361

7.2.5. Cal Grauet. De pagesos arrendadors a propietaris / 364

7.2.6. Molí d'en Pons. Pagesos i elaboradors artesans de llet / 369

7.3 Els cerdans que no són pagesos / 373

7.3.1. Cal Soler. El ferrer d'Er / 375

7.3.2. Cal Rei. Propietaris, però no pagesos / 381

7.3.3. La família Viladesau. Llibreters de la Vila / 385

7.3.4. Cal Jet. Els paletes de Ger / 388

8. REFLEXIONS FINALS / 393

8.1. El camí de la terciarització / 395

8.2. La Cerdanya i el nou marc europeu: la redefinició de fronteres / 399

8.3. La cultura i el patrimoni: el futur de Cerdanya / 402

9. BIBLIOGRAFIA / 407

ANNEX. Cartes de parentiu i genealogies de les famílies estudiades / 415

Presentació

Aquest text sobre les transformacions de la casa cerdana és el resultat d'una investigació que forma part del projecte general de l'inventari del patrimoni etnològic de Catalunya, promogut pel Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana, que depèn del Departament de Cultura de la Generalitat.

La iniciativa que va conduir a la realització del projecte de recerca en què es basa aquest llibre va partir d'Oriol Mercadal, director del Museu Cerdà. L'objectiu principal era fer un estudi monogràfic de la casa cerdana des d'una perspectiva holística que es fonamentés en dos eixos principals: 1. una visió processual que interpretés les transformacions esdevingudes a les unitats domèstiques al llarg del procés de transició econòmica i social de la comarca, principalment al llarg de tot el segle xx, però que també inclogués la memòria familiar i les dades documentals que ens permetessin il·lustrar estudis de cas amb una profunditat històrica més gran; 2. un èmfasi multidimensional de la casa, entesa com a unitat de producció i consum, que permetés una comprensió profunda de les transformacions materials, així com dels valors i les pràctiques socials i de les estratègies d'adaptació a una societat que ha anat terciaritzant-se sense deixar de ser pagesa i ramadera.

Malgrat que aquest llibre, signat per antropòlegs socials, no conté cap proposta museogràfica, ha estat concebut com a investigació aplicada, destinada a proveir els membres de l'equip del Museu Cerdà de tots aquells elements interpretatius sobre la casa cerdana o, més ben dit, sobre les cases cerdanes que permetin l'elaboració d'un projecte museogràfic de la futura sala o sales dedi-

caades a aquest tema al Museu. Els materials fotogràfics, els arxius sonors amb les entrevistes fetes en la investigació de camp, els nombrosos documents dels arxius familiars als quals hem tingut accés i l'estudi planimètric fet en cinc cases cerdanes de tipologies ben diferents constitueixen una base documental ben àmplia per sostenir el projecte esmentat, que correspon a una etapa posterior de la recerca feta.

Aquest llibre pot esdevenir una part del projecte museogràfic, ja que constitueix un complement documentat i argumentat d'allò que les sales del Museu Cerdà mostraran en el futur a un públic heterogeni constituït per cerdans i gent forana, per residents i visitants, per gent gran i jovent, que tenen unes vivències i una memòria diferents del llarg procés de canvi social del qual parlem al llibre. Aquest text és, abans de tot, una invitació als lectors a conèixer i reconèixer Cerdanya, una invitació a compartir les vivències de la seva gent, a entendre els camins recorreguts per una societat de muntanya que ha gaudit de l'àmplia autonomia social, cultural i econòmica que li atorgava la seva condició de terra de marca, de territori fronterer. Un territori amb una frontera internacional interior, i fins i tot interioritzada, on els estats francès i espanyol van tenir una presència nacionalitzadora tardana, cosa que permeté la reproducció gairebé inalterada, fins fa poc més d'un segle, de tot el conjunt d'institucions de l'antiga corona d'Aragó, tot i la imposició sobre els ciutadans d'un doble sistema administratiu i polític des de mitjan segle XVII amb el tractat dels Pirineus.

Aquest text no constitueix, doncs, un punt d'arribada, sinó un punt intermedi en el procés de posar en comú les recerques fetes sobre la comarca que permeti arribar al veritable objectiu que ha animat l'equip que signa aquest estudi a fer el treball de recerca: realitzar un projecte museogràfic al Museu Cerdà que posi en relleu i divulgui el patrimoni material i immaterial de la rica herència de la cultura i de la societat cerdanes.

Per elaborar aquest treball, els tres autors del llibre han tingut el suport d'un conjunt de persones i d'institucions que han col·laborat de maneres diferents per tal que el projecte es concretés. En primer lloc, cal esmentar, sens dubte, el Museu Cerdà, la institució que ha promogut l'estudi. Hem d'agrair a Oriol Mercadal tot l'ajut personal i científic que ens va permetre iniciar el projecte i les moltes hores dedicades a solucionar els inevitables problemes logístics que han anat sorgint; a més d'ell, volem mencionar Pere Campmajor, autor de la majoria de fotografies que il·lustren el treball, que ha col·laborat amb generositat. Un grup de col·laboradors del Museu també han participat de formes diferents per ajudar-nos a seguir pistes o a proporcionar-nos contactes. Volem agrair de manera molt destacada la col·laboració entusiasta del senyor Joaquim Bosom, un cerdà militant i una de les expressions de bonhomia més extremes que hàgim conegut. Ell ens ha acompanyat a fer entrevistes, ens ha ensenyat el territori, ens ha proporcionat l'accés a molts cerdans i cerdanes que ens han ajudat a entendre i a estimar la comarca. Aquests cerdans són sens dubte l'eix de la nostra recerca; ens han obert les portes de casa seva amb amabilitat, ens han atès amb paciència per respondre les nostres preguntes i han acceptat la nostra presència a les seves llars, deguda al nostre interès perquè ens expliquessin les històries de les seves famílies, de casa seva i de les seves hisendes. Són el Vicenç, la Dolors i el Joan de Cal Moxó de Saneja; el Roger, la Carmen i el Miquel de Cal Piruan de Llo; la Thèrese i l'Isidor de Cal Soler d'Er i el seu germà Josep Ferrer d'Eina; el Jaume, el Josep i la Trinidad de Cal Rei de Talló; la Rosa, el Gabriel i la Simone de Cal Montellà de Santa Llocaia; l'Enriqueta, el Pere i la Rosa de Cal Carló d'Age; el Jaume i la Carme de Cal Ponset de Pi; el Josep i la Mercè de Cal Maurell de Prullans; el Josep i la Rosa de Cal Jet de Ger; l'Esperança i l'Isidre de Cal Carbonell de Gorguja; l'Amadeu i la Glòria de la Torre d'en Gelabert de Puigcerdà; el Lluís de Cal Baster d'Estana; el Joan i la

Pilar del molí d'en Pons de Bor; el Josep Viladesau de la llibreria Viladesau de Puigcerdà; el Gerard, la Rosa i l'Isidre de Cal Grauet de Saga. A tots ells, el nostre agraïment més sincer. També dediquem un record molt sentit al Gabriel de Montellà, a la Simone Martin, a l'Isidre Garreta i al Roger i a la Carme Fabra que ens han deixat abans de veure publicat el llibre.

Volem agrair als gestors de l'IPEC la seva amabilitat, el seu encoratjament i la seva paciència al llarg del període de més de tres anys en què hem fet la investigació de camp i l'anàlisi, i hem redactat el llibre. També és just agrair a l'Ajuntament de Puigcerdà, del qual depèn el Museu Cerdà, les facilitats atorgades en les diferents ocasions en què hem hagut de menester la seva col·laboració. Finalment, hem de donar les gràcies a la Universitat Rovira i Virgili, de la qual som membres els autors del treball, i de manera més específica al Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social per haver-nos concedit el temps i la flexibilitat d'horaris suficients per fer compatibles la tasca docent i la de recerca.

Volem agrair a la doctora Dolors Comas d'Argemir el seu assessorament en les fases de preparació del projecte, així com en la campanya de treball de camp de l'estiu del 2002. El seu coneixement del Pirineu i, més en concret, la seva experiència en l'anàlisi del canvi econòmic i del sistema familiar ens han estat molt útils per iniciar la recerca. L'ajut sobre el terreny i l'aportació d'idees de dos destacats etnògrafs catalans amb una experiència abundant al Pirineu, Isabel de la Parte i Albert Moncusí, han estat molt importants en les fases inicials del treball de camp. Volem agrair de manera molt sincera a Pedro Marta, membre del DAFITS, la seva contribució amb la maquetació de l'original del llibre.

1. LA CASA CERDANA: PASSAT, PRESENT I FUTUR

1.1. Caracterització de Cerdanya: el paisatge, la frontera i la patrimonialització

Cerdanya és un espai realment singular dins el conjunt de les terres pirinenques. Ho és, essencialment, per tres motius: (1) per la singularitat del seu paisatge, on destaca una plana central, única a les terres pirinenques; (2) pel fet d'estar dividida des de 1659 per una frontera internacional i, també, (3) perquè s'hi associa un conjunt d'imatges patrimonials molt característiques i difoses que permeten diferenciar aquest territori de les valls pirinenques veïnes.

Pel que fa al paisatge, no hi ha dubte que la millor caracterització de què disposem és la que hem heretat de Pau Vila, escrita el 1926:

El maridatge del terreny i el clima, ajudat pel treball humà, dóna l'aspecte general d'un país. A Cerdanya el paisatge que hom veu tot seguit és d'una plana verdejant, voltada de muntanyes pelades fins a la franja on negregen els boscos que toquen el rasos coberts de neus gairebé perennes. Però aviat l'observador es dóna compte que aquella plana no és tota horitzontal, que està formada per l'esgraonament de les terrasses. Les que fan de riberes als rius estan cobertes de prats tancats per rengleres de pollancre i verns o baixos murs de pedra seca. De fàcil regatge, són amarades d'aigua, i per això verdegem tot l'any si la gelada no les mustiga o la neu no les cobreix: és la bona gleva on pastura el bestiar gros quan no és a muntanya. Vora els corrents d'aigua els arbres de ribera arrengheren llurs tofes de verdor. Damunt la segona terrassa campegen les terres de pa o de trumfes, que s'enfilen encara

pels turons, testimonis actuals de la formació fluvial siciliana, i pels vessants del cinturó terciari. Entremig d'aquestes dues terres nodridores hi ha la majoria dels pobles de la Plana, amb llurs cases pagesívoles, de grans eres, grans portals i grans porxadades, cobertes de pissarra (Vila 1984 [1926]: 49).

La descripció de Vila també inclou la delimitació de les fronteres de la comarca natural, des del congost de Martinet fins al coll de la Perxa, i fa una caracterització de les diferents zones que componen el territori cerdà: la gran plana, el planell de la Perxa, les costes, el muntanyam de la solana i de la бага. El paisatge, per a Vila, sempre és un paisatge humanitzat. El territori és el resultat del compromís entre les condicions mediambientals i el treball humà. Molts pobles de Cerdanya estan situats al bell mig de la muntanya, just en els límits de la supervivència:

«Des del Coll Rigart, que domina Cerdanya, hom veu que el relleu muntanyenc d'un cantó i altre ofereix vessants desiguals. A la Baga el pendent és ràpid, les roques silúriques fosquegen, i les boscúries daval·len fins al cinturó de turons terciaris, quasi a tocar la Plana. Aquesta disposició i composició del terreny, sumada a un assolellament desfavorable, ha aturat els poblats en la zona de contacte entre el pla i la muntanya. A Naüja ha mantingut el bosc fins a la cota 1500 i els matolls més avall encara. En canvi, a la solana, on amb els vessants més suaus, més estesos, coincideix una exposició solar immillorable, els pobles s'enfilen amunt i d'un cap a l'altre: Bolquera, Ègat, Targassona, Girul, Maranges, Viliella i Aransa voregen els 1600 m d'altitud. Aquestes avançades humanes amb llurs conreus i llurs prats han fet recular la vegetació forestal per damunt d'aquesta cota. A Lles els camps de sègol pugen fins als 1700 m» (Vila 1984 [1926]: 51).

Qui avui visita la comarca pot tenir problemes per identificar el paisatge contemporani tenint present les imatges descrites per

Vila fa tres quarts de segle. Les «cases pagesívoles» han estat substituïdes per urbanitzacions, pletes i altres formes d'agrupament de segones residències per a turistes, construïdes d'acord amb un nou cànon estètic que es vol legitimar fent servir el terme casa cerdana. El patrimoni natural, que sempre ha constituït un dels grans factors d'atracció de la comarca, és substituït per «sant Ciment», com proclama el gruixut llibre de denúncia publicat de manera anònima a la Cerdanya francesa ara fa uns quants anys.¹ Els pocs pagesos que queden a Cerdanya encara aconsegueixen que l'aspecte general del paisatge s'assembli al de temps passats amb els camps de blat i de trumfes o les verdes praderies. Ara són, essencialment, els jardiners de la comarca, ja que la seva activitat principal, la ramaderia, és en un procés de declivi que sembla irreversible.

Un segon element que contribueix al caràcter singular de la comarca és el fet d'estar solcada per nombroses ratlles que divideixen administrativament el territori en dominis separats. D'una banda, la frontera francoespanyola, acordada en el tractat dels Pirineus l'any 1659, i, de l'altra, la ratlla que separa, dins la Baixa Cerdanya, una part que pertany a Girona i una altra que pertany a Lleida: la Batllia i el Baridà. Com tindrem oportunitat d'analitzar més endavant, aquestes divisions no han representat, fins ben entrat el segle xx, un obstacle per al funcionament de Cerdanya com un tot social força cohesionat. Podem parlar de la frontera internacional com un recurs per a la població interfronterera, ja que les pràctiques del contraban sempre han constituït, fins al procés d'integració de l'Estat espanyol a la UE, una activitat que ha servit per complementar les migrades economies domèstiques d'una bona part de la població cerdana. Com deia fa uns quants

1. El llibre, signat amb el pseudònim de Antigona, es titula *Saint Béton. Journal de guèrre*. Publicat l'any 1995, denuncia nombrosos casos de corrupció amb relació a l'especulació del territori i el negoci immobiliari.

anys l'antropòleg William Douglass (1994), la frontera no ha de ser vista com un mur, ja que també pot ser un pont que uneix i cohesiona les poblacions situades en un cantó i a l'altre.

A més de les pràctiques del contraban, la frontera internacional ha suposat un recurs social de primera magnitud per als veïns i parents ubicats a tots dos cantons. Travessar la frontera en èpoques de guerra implicava aconseguir refugi. Una part significativa de la població pirinenca, prepirinenca i, de manera més general, del sud de França és d'origen espanyol i català; són refugiats o descendents de refugiats de la Guerra Civil. El percentatge de matrimonis mixtos francoespanyols (gairebé tots ells catalans del nord i del sud) sempre ha estat elevat. La doble ciutadania en el si de les llars era aprofitada per les famílies per gaudir dels serveis i dels sistemes educatiu, fiscal, sanitari, de protecció i de pensions en funció dels interessos de cadascú. La residència també es fixava en un lloc o en un altre en funció dels avantatges que suposava a cada moment.

Un tercer factor de singularització de la comarca prové de les imatges culturals específiques que la van distingir de la resta de l'espai pirinenc català des de finals del segle XIX arran de la instal·lació a Puigcerdà de la colònia de l'estany i del Reial Club de Golf de Bolvir. L'iniciador de la moda d'estiuejar a Puigcerdà entre un grup de famílies burgeses de Barcelona fou el doctor Andreu. Juntament amb aquestes famílies (els Moner-Raguer, Schierbeck, Font, Llopis, Boixareu, Pedraza, Franquesa, Journaud, Bufill o Simó), hi passaven temporades artistes, escriptors i polítics: Cambó, Granados, Gaudí, Rusiñol, Narcís Oller, Francesc Matheu (autor de l'Himne cerdà), Blasco Ibáñez, Salmerón, Lerroux, Clemenceau o Delcassé (Bragulat 1969: 93-99).²

2. Bragulat descriu la vida de sociabilitat de les famílies benestants durant les seves vacances a Puigcerdà i molt especialment l'organització de la Festa del Llac, de la qual eren animadors membres de les famílies Andreu i Simó.

La notorietat de Cerdanya i de la seva capital, Puigcerdà, va permetre l'allargament de la línia fèrria Barcelona-Ripoll fins a la capital cerdana l'any 1922. Aquest fet suposà la consolidació de la comarca, des d'un punt de vista turístic, comercial i esportiu, ja que el 1925 s'inaugurà el refugi del Centre Excursionista de Catalunya, conegut amb el nom El xalet, i s'iniciaren les activitats esportives d'hivern, que l'any 1943 varen permetre la creació de l'estació d'esquí de la Molina, la més antiga de l'Estat.³ Tot plegat, l'auge econòmic de Cerdanya i l'associació d'aquest territori amb les pràctiques lúdiques, festives i esportives de la burgesia catalana van ser l'origen de la mitificació de la comarca com un paradís de la muntanya i van crear les bases de la imatge de marca que encara avui perdura com a destí del turisme de qualitat.

Avui en dia Cerdanya continua sent un gran centre d'atracció estiuenca per a aquesta burgesia catalana, així com per a un bon nombre de personatges de la vida pública del país: polítics, artistes, comunicadors, etc. Però també és el centre d'un gran complex hivernal que atreu centenars de milers de persones durant la temporada de neu, ja que a Cerdanya hi ha nou estacions d'esquí. La idea de la Cerdanya idíl·lica i mitificada és alimentada per aquesta legió de visitants, que han contribuït de manera decisiva a consolidar la imatge de la comarca com el lloc amb l'arquitectura més autèntica, els paisatges més bonics, la gastronomia de més qualitat i els productes de la terra més preuats (embotits, productes làctics, trufes, aus de corral i un llarg etcètera).

3. Les notícies més antigues sobre la pràctica de l'esquí a la Molina daten de l'any 1908 i procedeixen del *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*.

1.2. Els objectius de la recerca

Aquest llibre és el resultat de la recerca feta per un equip de la Universitat Rovira i Virgili (URV) durant els anys 2002 i 2003 per iniciativa del Museu Cerdà de Puigcerdà i, més en concret, del seu director, Oriol Mercadal. Aquesta col·laboració entre el Museu i la Universitat es fonamenta en col·laboracions prèvies, ja que diferents investigadors de la URV van desenvolupar dos projectes de recerca sobre la frontera i el canvi social cerdà al llarg dels anys 1994-1999. En aquest cas, a l'empara de les convocatòries públiques de l'IPEC, es tractava de treballar monogràficament les diferents dimensions de la institució de la casa a Cerdanya com a mitjà per documentar el que ben aviat esperem que serà una instal·lació fixa del Museu Cerdà dedicada a la casa cerdana.

La casa, com a institució consuetudinària, constitueix una realitat polièdrica, plena de facetes diferenciades, però que participen d'un tot orgànic. No hi ha manera d'analitzar una d'aquestes facetes sense referir-se al tot (a totes i cadascuna de les seves dimensions), especialment si l'enfocament de la recerca no es situa en els llimbs d'una mirada acrònica i negadora de la historicitat del canvi sociocultural, sinó que emfasitza l'anàlisi de l'especificitat del procés de transformació. Tanmateix, les transformacions de la institució de la casa no es produeixen en un sol moment, ni de manera homogènia, sinó que es donen contextualment en temps i cicles de durada més o menys llarga que condueixen la institució a un polimorfisme i a unes situacions matissadament diferents. No hi ha una resposta única al procés de «crisi» de la «casa cerdana tradicional», sinó un ventall de solucions i alternatives que constitueixen el veritable focus i objecte d'aquesta investigació. Intentarem fer una tipologia de les formes bàsiques de transformació de la casa cerdana, enteses com a alternatives al model canònic de la casa com a unitat social de producció i consum.

L'objectiu principal de la recerca consisteix a documentar els processos de transformació que aquesta institució ha experimentat al llarg del darrer segle i mig. Hem volgut evitar, des d'un bon començament, caure en el parany d'oferir una anàlisi descontextualitzada o idealitzada i, per això, ens hem abstingut en tot moment de treballar amb l'esquema binari casa tradicional / casa moderna. En la mesura que hem pogut, hem evitat construir una imatge fixa o canònica de com era la casa cerdana en el passat, ja que és impossible esbrinar si hi va haver mai una edat d'or a la comarca. Per això, a més del material etnogràfic aplegat, hem treballat, en la mesura que ens han permès el temps i el pressupost, amb documentació històrica procedent dels arxius familiars i dels arxius comarcal i diocesà.

També hem procurat evitar biaixos pel que fa a les diferències de classe dins la mostra de cases analitzades amb profunditat. Sens dubte, el desideràtum d'un investigador és trobar-se, com ens ha succeït, amb cases com Montellà (Santa Llocaia), Moxó (Saneja) o Carbonell (Gorguja). En tots tres casos, a més d'una memòria familiar molt elaborada pels nostres informants (els propietaris actuals), hi havia uns arxius familiars força nodrits que ens han permès reconstruir històries familiars pluriseculars o, com a mínim, elaborar genealogies que ens mostren l'arrelament a la comarca d'aquestes nissagues, així com les aliances amb altres famílies. D'altra banda, aquestes cases mostren uns patrimonis exuberants que s'han anat dividint o modificant amb el pas dels segles. Els habitatges i el conjunt d'edificis on es feia l'activitat agropecuària també excel·leixen en relació amb els edificis de cases amb menys recursos. Però ens ha semblat obvi que un estudi monogràfic de la casa cerdana ha d'incloure una tipologia de casos complexa i contrastada al màxim. En aquest sentit, hem procurat no fer gaires concessions a l'espectacularitat i hem fet una tria que sigui com més representativa millor de les diferències territorials i climàtiques, d'estratificació social i

d'orientació productiva, com expliquem algunes pàgines més endavant.

La casa constitueix, doncs, l'eix analític sobre el qual s'organitza una interpretació dels canvis que s'han anat produint a la vida de la comarca. L'anàlisi de les històries domèstiques ens ofereix la possibilitat d'endinsar-nos en les noves lògiques i les noves pràctiques que al llarg del temps van transformant la realitat econòmica i social de famílies i comunitats. N'assenyalem unes quantes:

- 1) Si bé és cert que la pluriactivitat ha estat una estratègia productiva consuetudinària a tot el Pirineu, no és menys cert que la naturalesa de les activitats del quefer diari dels cerdans, al llarg del darrer segle, s'ha modificat de manera dràstica. Moltes d'aquestes pràctiques no s'han destinat a la reproducció de la casa com a unitat d'explotació i consum de base domèstica, sinó que, al contrari, s'han transformat d'una manera radical i fins i tot han desaparegut com a institució específica. Entre les pràctiques de pluriactivitat que es combinen amb les activitats de l'explotació agroramadera hi trobem: (1) les ocupacions pagades amb un salari d'un o més membres de la unitat domèstica; (2) la utilització d'una part dels edificis o de les instal·lacions de la casa per fer-hi activitats del sector terciari (turisme verd, restauració o hoteleria); (3) l'ampliació o substitució de les activitats agroramaderes per activitats del sector secundari: indústria o artesania de transformació dels productes ramaders, com la producció de derivats de la llet o els embotits; (4) la venda gradual d'una part o de la totalitat del patrimoni per les pressions del mercat immobiliari; (5) la creació d'empreses immobiliàries, de construcció o de transport, entre altres, que desplaça l'activitat agropecuària a la marginali-

tat, i (6) l'arrendament de les terres a una altra casa, que palesa la desvinculació temporal o definitiva de l'univers agroramader.

- 2) Aquestes noves pràctiques econòmiques, que suposen l'existència d'unes lògiques productives canviant i adaptatives, tenen un gran efecte sobre les relacions entre els membres de la família i sobre l'univers moral de les cases. Els canvis productius estan associats, doncs, amb canvis en les estratègies reproductives. Alguns dels elements més destacats de les noves relacions socials generades a l'interior de les cases són: (1) la crisi del principi de coresidència entre els membres de la família troncal i l'aparició de noves formes de troncalitat, (2) la varietat de solucions i alternatives al sistema d'herència indivisa i a la institució de l'hereu, (3) la transformació de les relacions de gènere i (4) la transformació de les relacions intergeneracionals.
- 3) Els canvis esdevinguts en el si de la casa també són visibles en la manera com cadascuna s'articula amb les institucions comunitàries en els àmbits local i comarcal. En general, partim del supòsit que el canvi social i econòmic a Cerdanya representa un afebliment de les institucions comunitàries i, paral·lelament, un procés d'individualització de cadascuna de les unitats domèstiques. L'administració dels béns comunals i l'organització de la seva explotació entren dins d'una nova lògica, ja que l'ús del bosc i de les pastures ha perdut en gran manera un interès econòmic directe com a mitjà per a la producció i la reproducció domèstiques. Els béns comunals poden servir per generar unes activitats esportives o turístiques que suposin llocs de treball per als membres de la comunitat. Els territoris comunals, doncs, no són aliens a la substitució progressiva que es dona a tots nivells en el sentit que el valor de les coses ja no es mesura pel seu valor d'ús, sinó pel seu valor de canvi. L'ideal de tot municipi de

muntanya és, per exemple, instal·lar en el seu territori una estació d'esquí, com succeeix en un bon nombre de municipis de la vessant francesa de Cerdanya.

1.3. Metodologia de treball

Aquest treball monogràfic es fonamenta essencialment en la recuperació de la memòria familiar d'unes quantes famílies cerdanes, escollides a partir d'una tipologia que cerca analitzar casos significatius i fins a un cert punt representatius dins el continuum de les unitats domèstiques cerdanes contemporànies. La manera de documentar aquesta memòria és doble. Per una banda, acudim als testimonis directes d'un o més membres de cada grup domèstic estudiat. Per l'altra, sempre que és possible, completem aquests testimonis amb documents familiars: cartes, llibres de comptes, escriptures, contractes, diaris personals, plànols de reformes de les cases o de les instal·lacions agroramaderes, genealogies o narracions escrites sobre la família fetes per membres del grup estudiat.

Hem aplegat els testimonis directes mitjançant la gravació magnetofònica d'entrevistes obertes i fetes sense guió. L'orientació de les entrevistes és biogràfica (Pujadas 1992, 2000). Es tracta, en cada cas, de recollir la trajectòria de cada informant per passar després a indagar qüestions sobre els avantpassats fins allà on la memòria familiar és viva. Cada cas és contrastadament diferent dels altres. En unes ocasions el fet de mantenir viva la memòria familiar és un senyal d'identitat, un acte d'afirmació col·lectiva, amb relació al caràcter canviant dels temps. Aquest és el cas, normalment, de les grans famílies, és a dir, de les famílies que tenen o van tenir un gran patrimoni. El record de la seva grandesa, les fonts documentals dels seus arxius particulars, així com el fet d'haver-hi en cada generació membres de la família

que tenien estudis i s'havien preocupat per ordenar els documents i/o per sintetitzar la història familiar fan que l'investigador pugui aprofundir molt en el coneixement d'algunes cases. La majoria, però, quasi no conserven cap document que doni testimoni del passat. A més, en la majoria dels casos, no hi ha un passat per reivindicar, ja que el present és més positiu i pròsper que el passat. És el cas de les antigues famílies d'arrendadors i de la majoria de petits i mitjans propietaris.

El format de les entrevistes és variable, ja que seguim el criteri de la saturació informativa.⁴ Hi ha casos en què una entrevista és el resultat de fins a tres sessions de gravació.⁵ La mitjana de la duració de les entrevistes es situa entre seixanta i noranta minuts. En general, a cada casa hem enregistrat el testimoni de dues persones i hem procurat que fossin persones de generacions i/o sexes diferents per donar una visió com més àmplia i plural millor. Amb vista a aquest propòsit, hem recollit els diferents punts de vista i els diversos graus d'informació de cada edat i gènere.

Paral·lelament a la recopilació de testimonis orals, hem buscat informació mitjançant altres sistemes: (1) l'anàlisi documental sempre que ha estat possible, (2) l'elaboració de genealogies i/o de cartes de parentiu, (3) reportatges fotogràfics de totes les cases estudiades i (4) la planimetria de les dependències d'algunes de les cases estudiades.

4. Aquest criteri consisteix a deixar parlar l'informant mentre té coses a dir relacionades amb la qüestió que s'estudia.

5 Cada sessió de gravació sol durar entre seixanta i noranta minuts, encara que en alguns casos hem fet sessions de més de dues hores, quan l'informant plantejava dificultats per tenir més trobades i calia enllestir l'entrevista en una sola sessió.

1.4. La mostra de cases estudiades

Com hem assenyalat a l'apartat anterior, la mostra presenta casos significatius de cases que tenen les situacions més contrastades pel que fa a criteris com la ubicació dins del territori, el tipus d'activitat principal en moments històrics diferenciats, l'estatus socioeconòmic i el tipus d'unitat domèstica. Amb aquesta mostra tipològica no es pretén oferir una representació de tots els models de cases a Cerdanya, cosa contradictòria a l'enfocament qualitatiu del treball. La mostra, però, és prou rica per oferir-nos, fins a un cert punt, la possibilitat de generalitzar els resultats. Els processos de transformació que hem observat en els quinze estudis de cas que es presenten aquí constitueixen el que podem considerar un símptoma de les transformacions de tota la comarca, en un cantó i a l'altre de la ratlla internacional i de la provincial.

Aquest quadre, que ofereix una visió de conjunt de les característiques de la mostra, pot ser útil per tenir-ne una imatge sintètica:

Taula 1. Mostra de les cases estudiades

Nom de la casa	Població	Municipi	Activitats econòmiques a l'inici dels s. xx	Activitats econòmiques actuals	Tipus d'unitat domèstica
Basté	Estana	Montellà-Martinet	Agropecuària	Hostaleria	Troncal
Carbonell	Gorguja	Llívia	Agropecuària Indústria làctica	Agropecuària Turisme rural	Troncal
Carló	Age	Puigcerdà	Agropecuària	Agropecuària	Troncal
Fabra	Llo	Llo	Agropecuària	Agropecuària	Troncal
Grauet	Saga	Ger	Agropecuària	Agropecuària Jardineria	Troncal
Jet	Ger	Ger	Jornalers	Paletes	Nuclear
Maurell	Prullans	Prullans	Agropecuària		Nova troncalitat
Molí d'en Pons	Bor	Bellver de Cerdanya	Agrícola	Indústria làctica Agropecuària Turisme	Troncal
Montellà	Santa Llocaia	Santa Llocaia	Agrícola Professional	Professional	Nuclear
Moxó	Saneja	Guils de Cerdanya	Agropecuària	Assalariats	Nuclear
Ponset	Pi	Bellver de Cerdanya	Agropecuària	Agropecuària Activitats terciàries	Nuclear
Rei	Talló	Bellver de Cerdanya	Agropecuària	Comerç Turisme	Extensa
Solé	Er	Er	Ofici	Jubilats	Nuclear
Viladesau	Puigcerdà	Puigcerdà	Comerç	Comerç	Nuclear
Torre d'en Gelabert	Puigcerdà	Puigcerdà	Agropecuària	Turisme rural Agropecuària	Nova troncalitat

1.5. El canvi social a la comarca: una mirada (necessàriament) transnacional

La gran paradoxa amb què ens trobem a l'hora d'interpretar les dades etnogràfiques sobre el canvi social a Cerdanya és el fet que avui en dia es reforça la funció separadora de totes les ratlles que travessen la comarca, just quan al nivell macro (internacional) i meso (nacional) sembla que es camina cap a un procés d'integració econòmica, política i social en el marc de la Unió Europea.

Pel que fa a la frontera internacional, l'articulació social i econòmica dels cerdans dels dos cantons de la ratlla al voltant de la frontera política va ser un fet indiscutible al llarg de dos segles i mig des de la promulgació del tractat dels Pirineus (1659) fins a l'època de la Guerra Civil espanyola (1936-39) i la Segona Guerra Mundial (1939-1945). La cohesió socioeconòmica de les comunitats agropastorals cerdanes es basava en l'intercanvi en diferents formes de reciprocitat, solidaritat i ajut mutu, així com en l'existència de nombrosos llaços familiars transfronterers. La cohesió esmentada es fonamentava en el costum i en unes institucions comunitàries compartides que al llarg del segle xx van ser desplaçades, progressivament, per les pràctiques jurídiques franceses i espanyoles, així com per la inserció progressiva de la població cerdana en els organismes i mecanismes assimiladors de les institucions de l'estat de benestar (Sahlins 1993). Cal tenir en compte, però, que els ritmes, els temps i les formes de l'accés de Cerdanya a l'estat de benestar a la banda francesa i a l'espanyola van ser notablement diferents.⁶

6. Com també és molt diferent i asimètrica l'estructura dels dos estats, especialment des que es va aprovar a Espanya la Constitució de 1978, amb la qual s'han creat les comunitats autònomes. Avui en dia el grau d'iniciativa política i d'autonomia de les administracions locals del cantó sud és molt més gran, especialment amb la creació dels consells comarcals per la Generalitat de Catalunya. Aquestes dissimetries poden explicar, en part, les dificultats de dur a terme projectes públics transfronterers.

La pregunta bàsica que ens ha d'orientar en la cerca de les claus interpretatives del que podem anomenar la gran paradoxa cerdana és: com és possible que el procés de convergència institucional i política europea, aplicat al llarg de la segona meitat del segle xx, s'hagi desenvolupat al nivell comarcal (micro) de tal manera que una comunitat humana transfronterera que havia sabut mantenir la seva cohesió i la seva lleialtat primordial durant dos segles i mig, malgrat les pressions dels estats respectius, ara estigui dividida i sigui nacionalitzada pels estats entre els quals es troba, de forma que el sentiment de pertinença compartida hagi passat a un segon pla?

Al següent capítol intentarem donar una explicació raonada d'aquesta gran paradoxa, però entre els principals elements d'anàlisi podem esmentar aquests:

- 1) La pèrdua de la relativa, però significativa, autonomia que les comunitats de la comarca havien tingut des de sempre des d'un punt de vista econòmic, social i polític. Abans que a qualsevol altra entitat, Cerdanya o –millor, en aquest cas les dues Cerdanyes– s'insereixen als estats respectius en l'àmbit polític i als mercats laborals respectius en l'econòmic. Les Cerdanyes deixen de ser per a França i Espanya els últims confins o marques territorials per esdevenir parts constitutives dels estats nacionals.
- 2) El costum, les pràctiques i les tradicions comarcals afronten el paper assimilador i homogeneïtzador dels estats mitjançant, sobretot, la institució de l'escola. L'escola és el dispositiu nacionalitzador per excel·lència, ja que s'hi desenvolupen els processos de substitució lingüística (a França), de consolidació d'una lleialtat primordial diferent (nacional i no comarcal transfronterera) i d'educació formal, que capacita els joves cerdans per formar-se en carreres i disciplines que els permetran sortir de la comarca i

inserir-se en mercats de treball diversificats dins l'àmbit nacional.

- 3) Les facilitats creixents del proletariat pagès per integrar-se en mercats de treball més atractius i ben remunerats fan perillar, ràpidament, la relativa autarquia del mercat de treball pagès a l'interior de la comarca transnacional. La desaparició abrupta dels jornalers agrícoles durant la primera meitat del segle xx va generar el declivi ràpid de les grans propietats agropecuàries de la comarca i va suposar un primer i dràstic procés de redefinició de les relacions socials i de classe a la comarca, així com un conjunt de processos d'acomodació dels sistemes de treball i d'orientació productiva. Als capítols tercer i quart analitzarem aquest aspecte amb deteniment.
- 4) Tot aquest conjunt de transformacions tenen un efecte molt clar sobre la mentalitat dels actors socials. L'univers moral dels cerdans va lliscant des d'una identitat local i comarcal, que té les arrels en l'ancoratge en la institució de la casa, cap a una identitat creixentment individualitzada. Els cerdans d'avui en dia pensen i organitzen el futur deslliurats de les inèrcies, no només de la seva pertinença a un món rural petit (*pays*), sinó també de la seva lleialtat i coresponsabilitat respecte als membres de casa seva. Una nació d'individus desplaça un *pays* format per entitats col·lectives (domèstiques o comunals).

La perspectiva des de la qual abordem, doncs, l'anàlisi dels processos de canvi social, econòmic i polític està molt atenta als factors tant interns com externs. Ens interessa descobrir, comprendre i interpretar les lògiques canviants dels actors locals i dels actors i agents nous que, en nom de l'Estat nacional, irrompen de manera més o menys subjugadora a l'escenari cerdà al llarg del segle xx. Estem convençuts que, sense aquest exercici interpreta-

tiu dels canvis esdevinguts dins l'àmbit comarcal i local, difícilment podem interpretar els canvis succeïts dins l'àmbit de la institució domèstica, encara entesa com a unitat de producció i consum, és a dir, com a institució posseïdora de components socials, polítics, econòmics i relatius a la identitat.

1.6. Les transformacions econòmiques i el seu efecte sobre l'organització domèstica

La substitució d'una estructura social fortament estratificada, com la que encara s'observava a l'inici del segle xx, per una estructura nova molt més igualitària i, sobretot, no fonamentada en la propietat agrària ha tingut un efecte dràstic sobre les estructures agràries, la producció i la institució de la casa.

Al final del segle xix i a l'inici del xx la majoria de cases cerdanes d'un cantó i de l'altre de la frontera internacional havien de compaginar les labors del cicle agropecuari amb activitats pagades que permetessin al grup domèstic l'autosubsistència. Cal tenir present que la majoria de les unitats domèstiques cerdanes estaven constituïdes per petits propietaris, arrendadors i jornalers agrícoles. Durant els mesos freds, en què l'activitat agrícola minvava, aquestes unitats domèstiques havien d'utilitzar una part de la seva força de treball per fer feines pagades que els permetien completar els nivells de renda imprescindibles per fer front a les necessitats de consum de la família. La gamma de treballs disponibles per a aquesta força de treball l'oferia un mercat de treball de dimensions regionals: les obres públiques, la verema a la regió rossellonesa, el treballs de reparació i construcció d'habitatges i les migracions temporals cap a ciutats com Barcelona, Tolosa de Llenguadoc o Perpinyà. Als mercats de la ciutat comtal, per exemple, moltes cansaladeries i parades amb productes derivats de la llet eren regentades per fills de

Cerdanya. Moltes noies cerdanes treballaven com a minyones a Barcelona, abans de casar-se, a fi d'aconseguir els diners necessaris per completar l'aixovar.

Durant els anys 1920 i 1930, primer, i els anys 1960 i 1970, després, moltes d'aquestes migracions temporals es van anar fent definitives tant en el sector del proletariat pagès com en el dels joves llicenciats, que, en acabar els estudis, no tenien cap mercat comarcal per poder exercir. Aquest degoteig de població afectà en gran manera l'estructura i composició de les unitats domèstiques, així com el sistema de normes que regia el sistema troncal en què es basaven l'estructura del poder domèstic i el sistema hereditari. Si a finals del segle XIX el primogènit del sexe masculí era qui, seguint el costum, estava destinat a ser l'hereu de cada casa, a mitjan segle XX i sobretot actualment els fills petits o les filles petites són els que, segons les estadístiques, acostumen a «quedar-se a casa», és a dir, són els que prenen al seu càrrec el patrimoni i l'explotació familiars. Per què aquest canvi? Per molts motius, però sobretot perquè en el moment de concretar-se el procés de transmissió hereditària, molt sovint només queda a la casa un fill o una filla. En altres casos, quan els membres d'una generació es jubilen, ja no queda cap fill per prendre al seu càrrec el patrimoni perquè tots els fills han marxat o bé perquè tots tenen activitats professionals deslligades del món pagès.

Per què, segons la visió contemporània, l'herència pagesa ja no és un do, sinó una càrrega? És una càrrega perquè es té una visió negativa de la duresa, la subjecció i la poca rendibilitat de la vida ramadera i, també, de la càrrega social que suposa la convivència plurigeneracional que, d'acord amb el costum, lliga l'hereu o jove propietari als seus pares. La família troncal, com a forma específica d'organitzar el grup domèstic pagès, és una de les grans víctimes dels processos modernitzadors.

Més que de desaparició de la família troncal, podem parlar de diversitat de solucions alternatives a la troncalitat vinculada amb

l'activitat agropecuària. Entre les moltes solucions existents, destaquem-ne dues:

- 1) En alguns dels casos analitzats l'hereu que pren al seu càrrec l'explotació pagesa manté tots els principis de la troncalitat vinculats amb la producció, però no amb la convivència domèstica. En tots dos casos el jove hereu s'instal·la en un edifici annex al dels pares, amb la qual cosa guanya un espai d'intimitat i independència domèstica per a la seva nova família nuclear respecte als pares.
- 2) Un altre cas molt generalitzat a Cerdanya és el de les famílies que, havent abandonat l'activitat agrícola, mantenen l'estructura troncal per desenvolupar les noves activitats. Hem documentat uns quants casos d'empreses familiars en què dos o més germans desenvolupen activitats comercials o hostaleres amb la direcció o supervisió dels pares. En aquest model d'empresa familiar hi ha pocs casos de coresidència plurigeneracional, mentre que la majoria de famílies segueixen el patró dels grups nuclears patrilocal.

Alguns dels elements de reflexió que ens proposem aprofundir amb aquest projecte s'orienten a determinar fins on arriba la lògica de la troncalitat i el principi moral del familisme com a element nuclear dels processos de producció i reproducció social, fins a quin punt la institució de la casa és o no compatible amb activitats productives desvinculades del sector primari i, finalment, fins a quin punt les transformacions formals en la lògica i el funcionament de la institució de la casa són un indicador dels processos de transformació social i econòmica de la comarca.

1.7. Les imatges socials de la comarca i l'efecte mirall: el turisme i el patrimoni

No és superflu afirmar que les imatges socials de la realitat formen part constitutiva d'aquesta realitat. Les representacions de la realitat sovint mostren una resistència al canvi superior al que manifesten les realitats materials i els processos de canvi social i econòmic. El cas de la comarca de Cerdanya és un bon exemple d'això.

Les característiques orogràfiques de la comarca, entre les quals destaca una plana absolutament irrepètible en terres pirinenques, i un clima força benigne, donen una imatge de país força diferenciada de la resta de valls veïnes, amb la qual cosa es crea una imatge específica i singular de Cerdanya. Si a aquests factors naturals hi afegim el conjunt d'imatges sobre l'excel·lència de l'arquitectura, la gastronomia i els productes amb segell cerdà, obtindrem com a resultat una construcció simbòlica tant o més potent que les realitats inicials amb què es va constituir.

En un univers mediàtic com l'actual, les imatges de la realitat tenen un efecte molt poderós sobre el mercat. Seguint García Canclini (1989) podem afirmar que és el simulacre de la realitat i no la realitat en si mateixa allò que circula, és a dir, allò que és comprat i venut. El millor exemple de simulacre està constituït pel facsímil, és a dir, per aquella còpia de l'original d'un document o d'una obra d'art que és difícil de diferenciar de l'obra original. Gràcies a les tecnologies de la reproducció, tothom pot gaudir a casa seva de l'espectacle de La Gioconda, de Leonardo da Vinci; d'El jardí de les delícies, del Bosch, o de l'Arlequí, de Picasso.

De la mateixa manera, un barceloní de classe mitjana pot gaudir, els caps de setmana i durant les vacances, d'una «autèntica casa cerdana» al bell mig d'una pleta on conviurà amb desenes d'altres barcelonins que, com ell, valoren la sensació d'autentici-

tat que fan aquestes cases o aquests apartaments construïts amb façana de pedra i teulat de pissarra (el llosat), i se senten commoguts per aquesta sensació. També els commourà veure, en obrir la finestra al matí, l'espectacle esplendorós d'una comarca autèntica on l'amplada de la plana els permet albirar els pics i les parets del Cadí o de la carena pirinenca, un espectacle de privilegiats. Això sí, l'apartament d'algun veí potser li tancarà una part d'aquest espectacle.

La confusió entre la realitat i el facsímil cada vegada és més densa, més dominant. Hi ha processos d'hibridació en què la realitat és llegida per tants agents i actors socials que, a la fi, es fa difícil establir on comença l'una o on acaba l'altre. El fet, però, és que cada vegada resulta més complicat acostar-se al patrimoni (sigui aquest natural o cultural) a partir de la dicotomia autèntic/fals. El simulacre o el facsímil no és fals, en principi. És una còpia de l'original que té com a missió una difusió generalitzada que permeti l'accés democràtic del màxim nombre d'actors socials a una determinada realitat. En aquest sentit, la realitat patrimonial està composta per objectes originals, per representacions ideals d'aquests objectes i per un nombre discret de còpies dels objectes originals. Els objectes no són separables de les representacions i de les còpies. Sense aquestes dues dimensions, els objectes originals no existirien, en el sentit que no tindrien presència en el mercat.

Les imatges parcials, idealitzades i simplistes que la majoria dels visitants de la comarca tenen d'aquesta no solament són una part de la realitat comarcal, sinó que són les imatges predominants, ja que, no ho oblidem, el mercat sempre s'orienta en funció de la demanda. La nova arquitectura cerdana, aquesta mena de mistificació de la realitat de les construccions rurals tradicionals que es manifesta en la «casa cerdana típica», és una resposta i una expressió d'allò que els «camacos» i «pixapins» han descobert o han copsat com a essència de l'arquitectura cerdana.

Tant se val si els habitatges i les cases «tradicionals» s'arrebossaven amb morter de calç. L'important, des del punt de vista del mercat, és que la nova imatge (inventada) de la tradició s'ha obert pas i ha arrelat en els autòctons i els forasters, perquè, no ens enganyem, quan els cerdans de soca-rel fan de bell nou o refan les seves cases, s'adeqüen a aquesta nova estètica. Si aquest procés es consolida, i tot fa veure que ara ja està totalment consolidat, qui es pot atrevir a dir als uns i els altres que es tracta d'una mistificació de la realitat. La realitat, en una societat democràtica i de mercat, es va construint dia a dia per consens explícit o tàcit. No hi ha dubte que la nova arquitectura de muntanya (dins i fora de Cerdanya) ha guanyat la batalla a les velles formes constructives i als antics valors estètics.

Per tant, dins l'àmbit patrimonial, constatem que l'efecte mirall té un paper preponderant en el procés de modificació de les modes i en la formació dels nous gustos. Els cerdans han anat adaptant la seva realitat a partir de les imatges d'ells mateixos i del seu patrimoni que rebien dels turistes i visitants, per molt simplificades i estereotipades que fossin. En els processos de canvi social, les imatges predominants, que determinen el sentit i la direcció dels canvis, solen venir de fora. Els agents locals acostumen a imitar en cada moment allò que veuen com a patrons o models a seguir o a copiar. Copiar bé duu a la modernitat, al benestar, a l'èxit, a la possibilitat de millorar. El mercat és el lloc on es confirma o es nega l'adequació dels canvis a allò que demanen els nous temps.

1.8. El discurs etnomuseològic, el diàleg social sobre el patrimoni i el retorn a la població

Fins fa poques dècades les sales dels museus constituïen allò que metafòricament podríem anomenar *naturalesa morta*. Ens referim al fet que, sobretot a les sales etnogràfiques, es podien

contemplar col·leccions d'objectes que havien estat arrencats del context social en què la cultura material era viva i formava part de la realitat quotidiana de les persones.

De sales etnogràfiques i museus etnològics o etnogràfics que tenen aquesta concepció museística en podem trobar per tot el país i molt especialment a les terres pirinenques. El concepte d'ecomuseu, que arribà a Catalunya ja fa unes quantes dècades, trencà de manera enèrgica amb aquesta idea tan limitada de la difusió patrimonial. Entitats com l'Ecomuseu de les valls d'Àneu o el Museu dera Val d'Aran són dos exemples, entre altres, d'aquesta nova museologia.

Sense entrar en consideracions sobre el projecte general del Museu Cerdà, creiem que la futura sala d'exposició permanent sobre la casa cerdana del Museu esmentat s'ha d'adequar a les característiques establertes per les noves tendències museístiques a fi d'assolir els objectius següents:

- 1) Una sala interactiva en què els elements exposats puguin ser utilitzats per cada visitant en funció dels seus coneixements, del seu interès i del temps dedicat a la visita. Es tracta de donar la possibilitat que els visitants expressin les seves opinions i tinguin algú per parlar del contingut de l'exposició i de les interpretacions que se'n desprenen.
- 2) Un plantejament plurivocal basat en l'acumulació de veus diferents i en què siguin presents des de la veu i la perspectiva del professional fins als testimonis d'actors socials de diferents edats, condicions socials, gèneres i activitats econòmiques.
- 3) Un enfocament dinàmic i processual que no sigui una fotografia fixa de la realitat passada, sinó que es basi en un enfocament que consideri la continuïtat i la discontinuïtat del procés de canvi econòmic, social i cultural de Cerdanya a partir de l'evolució de les cases.

- 4) Una perspectiva dessacralitzadora del patrimoni en què es valorin tant el passat com el present, tant la cultura material com els registres de testimonis orals sobre la cultura, els sabers i la vida quotidiana. Un enfocament, en fi, que atorgui el mateix valor a la tradició i a la modernitat, sense la necessitat de construir aquests dos conceptes estereotipats.
- 5) Una col·lecció i uns suports audiovisuals renovables en què es vagin introduint modificacions com a resultat de la recerca continuada sobre el fenomen en qüestió. Aquest objectiu està relacionat amb la concepció del Museu com una entitat de recerca contínua.

Aquests objectius s'adiuen amb una concepció del Museu com un centre de dinamització cultural i de debat sobre la realitat cultural quotidiana on la funció del professional consisteix, essencialment, a servir d'animador sociocultural i de canalitzador de propostes i inquietuds. És una institució de debat i de trobada i no una institució d'alta cultura reservada per a uns quants intel·lectuals o gent lletrada. Al Museu hi ha de tenir cabuda tothom; el Museu ha d'interessar a tothom.

També ha de servir perquè els investigadors i els professionals de la gestió del patrimoni tornin a la població les seves visions i pràctiques, aplegades prèviament pels etnògrafs. Es tracta de fer servir tots els avantatges que ens proporcionen les noves tecnologies per motivar la gent normal i corrent a participar en un debat sobre el canvi cultural que difícilment es pot tenir només a partir dels recursos de la lletra impresa. Aconseguir que la gent vagi al Museu amb un sentiment d'autoestima, com a coneixedors del patrimoni cerdà viu, pot permetre que es duguin a terme tallers monogràfics que alimentin els coneixements i els continguts de la sala de la casa cerdana, i redefeixin els plantejaments inicials, tal com ha estat concebuda pels professionals a l'inici.

2. Cerdanya i el factor fronterer

Pot semblar una paradoxa afirmar que al llarg dels darrers vint anys, lluny de confirmar-se la impressió de molts actors socials de dins i fora de Cerdanya segons la qual la frontera que separava França i Espanya ha desaparegut, aquesta és més real i activa que mai, com a mínim pel que fa a la qüestió de la identitat. Sembla que amb la unificació duanera entre els dos països com a resultat de la integració conjunta a la Unió Europea, la funció reguladora de la frontera, des del punt de vista econòmic, no té sentit. Sembla que la funció de la frontera, des dels punts de vista policial i polític, tampoc no té raó de ser a causa dels avenços assolits en matèria de ciutadania europea, ja que actualment la circulació dins l'espai europeu és afavorit per un conjunt de mesures administratives que, aparentment, ens porten a una ciutadania europea única. Com és, doncs, que la frontera, lluny de desaparèixer, mostra, avui en dia, una gran vitalitat?

Abans de tot, és necessari fer una remarca relativa a l'etnografia que anirem documentant al llarg del present treball. Des que a mitjan segle XVII es va constituir la frontera francoespanyola com a resultat del tractat dels Pirineus, la principal conseqüència d'aquesta divisòria per als agents socials cerdans va ser fer-la servir, més que res, com a recurs econòmic. Per als cerdans, de la mateixa manera que per a la resta de la població pirinenca francesa o espanyola (basca, aragonesa, andorrana o catalana), la frontera internacional era, més que un mur que separava, un pont, un lloc de trobada a través del qual s'establien aliances comercials, pràctiques de contraban i estratègies molt variades de solidaritat, ajut mutu i de com-

plementarietat econòmica i social (Douglass 1994, Pujadas 1997, Sahlins 1989).⁷

Totes les fonts consultades, així com els testimonis dels nostres informants cerdans dels dos cantons de la ratlla, conclouen que aquesta perspectiva de la frontera com a lloc de vida i de trànsit constant es va mantenir inalterada, com a mínim, fins als anys de la Primera Guerra Mundial. De fet, les dues Cerdanyes (la que formava part de l'Estat francès i la situada al costat espanyol) tenien una vida força independent amb relació a la societat, l'economia i la vida quotidiana de França i Espanya: eren espais relativament aïllats i autònoms que responien a pautes de comportament i a tradicions que arrencaven de l'edat mitjana. La inserció definitiva a les societats, economies i polítiques nacionals respectives encara era molt superficial i la frontera internacional era l'eix de la seva existència. Els cerdans de l'inici del segle xx constituïen una societat transfronterera.

En les primeres dècades del segle xx, Cerdanya va començar a experimentar l'efecte de la presència dels dos estats en la seva quotidianitat: la presència de l'escola pública com a factor d'inculcació ideològica i d'homogeneïtzació cultural i lingüística, la millora dels sistemes de comunicació per carretera i per ferrocarril, la intensificació de les relacions comercials, l'emigració d'un nombre important de cabalers i pagesos sense patrimoni cap a la «terra plana» rossellonesa i la conca del Llobregat i, finalment, l'accés d'una petita part de la població als mercats de treball dels dos estats.

Amb tot, fins a l'època bèl·lica, que inclou la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial, la societat cerdana man-

7. En el context pirinenc cal tenir en compte la importància de la vall com a unitat econòmica i social, però també política, al llarg de tot l'antic règim. L'autonomia de les valls pirinenques només va declinar amb el procés lent de nacionalització de l'espai pirinenc, que es va esdevenir al llarg dels segles xix i xx (Sahlins 1989; Brunet, Brunet i Pailhes 1993).

tenia la seva cohesió sobre la base de les activitats agroramaderes i era un mercat de treball únic en què tant els arrendadors de terres com els mossos que treballaven per a les cases amb més patrimoni circulaven d'un cantó a l'altre de la frontera en cerca de mitjans de subsistència sense preocupar-se pel país a què pertanyia la casa on s'instal·laven. El període 1936-1945 va suposar el tancament continuat de la frontera. Malgrat que hi va haver una circulació important de persones, sobretot cerdans espanyols que es van exiliar en territori francès després de la Guerra Civil, aquest tancament va interrompre de manera radical tot el conjunt de dinàmiques d'intercanvi i de complementarietat entre els cerdans d'una banda i de l'altra.

L'acabament de la Segona Guerra Mundial encara no va suposar l'obertura de la frontera, que es mantingué tancada fins l'any 1951. Quan es va reobrir, l'Alta Cerdanya i la Baixa Cerdanya eren dos països diferents i un sector significatiu de la població del cantó francès (nouvinguts arribats des de tots els indrets de França) mirava la Baixa Cerdanya no com la terra dels veïns de tota la vida, sinó com a terra d'espanyols, que formaven part d'un estat autoritari i endarrerit. Mentre la dictadura franquista estava més preocupada per garantir la funció del Pirineu com a bastió defensiu de la seva guerra imaginària, l'Estat francès reconstruïa el país a marxes forçades de la desfeta bèl·lica i establia unes bases sòlides per a la constitució de l'estat de benestar.

La guerra va suposar un trencament per a la reproducció del sistema agrari del cantó francès, ja que la major part de les explotacions petites i les més grans van desaparèixer com a unitats productives a causa de l'emigració professional d'un gran nombre dels membres de la generació jove, que van marxar atrets per les ofertes laborals extracomarcals. A més, la Cerdanya francesa es va constituir des dels anys cinquanta en un important centre turístic i sanitari, ja que s'hi van crear molts hospitals i moltes residències tutelades per l'Estat que van suposar l'arribada d'un

nombre important de persones foranes. Al costat sud el desenvolupament del sector terciari encara tardaria molt a aparèixer. L'autarquia econòmica del franquisme va abocar les famílies pageses a mantenir-se en uns estàndards de vida que recordaven més la situació de l'inici de segle xx que la situació de mitjan dècada dels trenta. Més enllà del nombrós contingent de militars i guàrdies civils, la presència de l'Estat espanyol a Cerdanya durant dues dècades de postguerra va ser quasi nul·la, especialment pel que fa a les polítiques econòmiques de promoció i millora de les condicions de vida.

Aquest conjunt de diferències formen la base del procés de doble nacionalització de la societat cerdana. Mentre els cerdans francesos substituïen la seva identitat comarcal, que s'estenia al territori de sobirania espanyola, per una identitat francesa, els cerdans del sud havien de fer el paper d'espanyols, ja que els seus veïns els percebien així i el sistema educatiu de la dictadura i els altres dispositius de control de l'Estat els construïen així. Els cerdans de la postguerra havien quedat despulats de la seva doble identitat primordial: catalana i cerdana transfronterera (Moncusí 2002).

A les properes pàgines, d'una banda, mirarem d'explicar en què ha consistit el procés de transició social i econòmica de Cerdanya i, de l'altra, detallarem les funcions canviants de la frontera tant per als actors socials fronterers com per als agents i dispositius de control dels dos estats.

2.1. La transició social a Cerdanya

Al final del segle xix i a l'inici del segle xx, l'economia de la comarca cerdana, composta per l'Alta Cerdanya, la Baixa Cerdanya, la Batllia i el Baridà, es caracteritzava per una combinació de les activitats productives agropecuàries de les unitats

domèstiques amb el treball amb salari, estacional o temporal, dels excedents de mà d'obra dels dos costats de la comarca (jornalers agrícoles, petits propietaris, dones solteres, concos i cabalers de cases pobres i mitjanes).

La força masculina de treball es destinava, des de la tardor fins a finals de la primavera, a feines en els sectors de la construcció i les obres públiques. A l'època de la verema també hi havia feina en terres rosselloneses. Alguns cerdans aprofitaven que tenien parents que vivien en ciutats com Barcelona, on tenien negocis de cansaladeria o lleteries, per treballar-hi, de manera que reforçaven la mà d'obra d'aquestes empreses familiars. Encara que molts d'aquests efectius masculins es quedaven a viure a la ciutat, en general es tractava de migracions estacionals. Les noies solteres treballaven normalment com a minyones a Puigcerdà o en ciutats com Perpinyà, Tolosa o Barcelona, si bé el seu cas era una situació de migració temporal més llarga que podia durar entre dos i cinc anys fins que les joves havien fet uns estalvis i completat l'aixovar per casar-se.

Per a la majoria de famílies pageses de Cerdanya, de condició modesta, aquest conjunt d'activitats pagades constituïen un requisit per a la seva reproducció, ja que les activitats agropecuàries amb prou feines servien per garantir l'autosubsistència. El contraban era una activitat complementària en casos de necessitat. En aquesta activitat també hi havia estratificació social: d'una banda, hi havia els «empresaris», que comerciaven paralegalment amb determinats productes, i, de l'altra, hi havia els «paquetaires», que eren els que travessaven els ports carregant a les espatlles les mercaderies. Les famílies amb més patrimoni vivien de la venda del ramat, de la producció de llet i de la comercialització dels cereals i les patates.

A més de les activitats agroramaderes d'algunes famílies, hi havia un conjunt d'altres oficis complementaris i necessaris per a l'activitat primària: ferrers, moliners, carreters (roders), fusters,

Jean Fabra en el moment de ferrar un bou a la gàbia de ferrar de Llo, cap al 1950. Arxiu de cal Piruan.

mestres d'obra (mestres de cases), teixidors, espartenyers, sabaters i alguns sastres, mestres d'escola, metges rurals, farmacèutics (apotecaris) o peons caminers, entre altres oficis. També conviuen amb les comunitats capellans, carrabiners i oficials de duanes, a més d'algun notari. La diversitat més gran d'oficis i serveis es concentrava, sens dubte, a la Vila,⁸ la tradicional activitat comercial de la qual es va incrementar arran de l'arribada dels primers turistes i residents forans a finals del segle XIX, entre els quals hi havia algunes famílies de l'alta burgesia barcelonina.

8. Ens referim en algunes ocasions a Puigcerdà com la Vila, que és la manera com els cerdans anomenen la capital de la comarca.

La societat cerdana sempre ha estat molt estratificada, ja que, a més dels petits i mitjans propietaris, els arrendadors, els jornalers i la gent d'oficis, fins a mitjan segle xx hi havia hagut uns grans propietaris agraris. D'acord amb els paràmetres i les característiques del territori pirinenc, les grans propietats podien suposar possessions que superaven les 100 ha, encara que distribuïdes en diferents parcel·les de terreny o masades, com es diu a Cerdanya.⁹ Aquestes grans propietats estaven situades, sobretot, a les terres planes de l'Alta Cerdanya i als municipis més propers a la ratlla de la Baixa Cerdanya, incloent-hi el municipi de Puigcerdà. La major part dels grans propietaris pertanyien a famílies arrelades de molt antic a la comarca, però que normalment vivien fora de la comarca i especialment a Barcelona, i es traslladaven a les propietats pirinenques durant el període estiuenc. Alguns grans propietaris de la banda francesa eren de nacionalitat espanyola, ja que arran del tractat dels Pirineus es va nacionalitzar una part del territori cerdà, però no necessàriament les persones que en tenien la propietat. Avui en dia aquestes grans propietats han desaparegut o s'han fragmentat a causa de la venda total o parcial dels patrimonis en les successives transmissions hereditàries i sobretot a causa del creixement del valor del sòl dins el mercat immobiliari.

Barcelona va exercir la seva capitalitat sobre el conjunt de Cerdanya fins molt després de la separació administrativa i política de l'Alta Cerdanya de la corona d'Aragó amb motiu del trac-

9. Tinguem en compte que a Cerdanya, com en qualsevol altra zona pirinenca, la major part del territori és propietat col·lectiva, de caràcter comunal. Els fons de vall i les escasses terres planes, aptes per a l'agricultura, són de propietat privada, mentre que les vessants i els cims de les muntanyes, és a dir, les zones de bosc i praderia, són de propietat comunal. Les característiques orogràfiques de la comarca cerdana, excepcionals a la serralada pirinenca, delimiten una proporció de terres agrícoles (de propietat privada) en relació amb el territori dedicat a la ramaderia (de propietat comunal) molt superior a la mitjana d'altres valls.

tat dels Pirineus l'any 1659. De fet, fins a la Primera Guerra Mundial, Barcelona va servir de lloc de destí per a refugiats i desertors de les abundants guerres en què va intervenir França.¹⁰ Moltes parelles de noucasats de la Cerdanya francesa anaven a Barcelona i a Montserrat de viatge de noces aprofitant en molts casos el fet que tenien parents que residien a la ciutat comtal. Barcelona també era la ciutat de referència pel que fa al consum cultural i a l'adquisició de béns i serveis extraordinaris. D'altra banda, com hem assenyalat, també havia estat un dels principals llocs de destí de les migracions cerdanes, que generaven una dinàmica d'intercanvis i fluxos constants.

Si la fluïdesa de la relació entre la capital i els diferents nuclis comarcals era molt gran, també ho era la relació entre l'Alta i la Baixa Cerdanya en molts aspectes que ultrapassaven les formes d'articulació pròpies d'una societat pagesa i ramadera entrelaçada pels vincles del veïnatge i pel fet de constituir un mercat de treball unificat. Tanmateix, l'efecte frontera va obrir als actors socials que hi vivien al voltant tot un univers de possibilitats que van ser aprofitades de manera estratègica per obtenir recursos econòmics i resoldre conflictes personals o familiars. Es tracta del paper de pont que hem esmentat més amunt. Però perquè la frontera assolís aquesta funció calia una societat ben articulada a ambdues bandes de la ratlla. Qualsevol pastor o pagès cerdà tenia a les comunitats del país veí parents i amics suficients perquè aquest trànsit fos una regla de conducta habitual i no una acció excepcional. Si això va ser així durant segles després del

10. En les cent cinquanta entrevistes d'orientació biogràfica fetes per a un projecte de recerca anterior, «Processos migratoris i cultura de frontera a la vessant sud del Pirineu: el cas de la Cerdanya», finançat per la CICYT (SEC93-0478 i SEC95-0310), vam aplegar testimonis abundants sobre canvis de residència cap a França i cap a Espanya en moments de guerra i de prestació del servei militar per cerdans dels dos cantons de la ratlla. Douglass també reuneix alguns testimonis similars (1978, 1994).

tractat dels Pirineus, va ser pel fet que Cerdanya, com la resta de territoris pirinencs, havia quedat exclosa dels processos de nacionalització. L'absència de l'Estat i de les seves institucions en el quefer quotidià serví per reforçar encara més la cohesió interna i la consciència de compartir una identitat basada en la unitat econòmica i social consuetudinària. A més, el mateix factor fronterer servia, en sentit positiu, d'eix al voltant del qual els actors socials organitzaven un conjunt de pràctiques en benefici propi.

Vegem ara amb més detall com es va produir el pas d'aquesta realitat d'una comarca transnacional articulada internament a la nova realitat que resultava del procés de nacionalització i de penetració de les estructures dels estats francès i espanyol a l'economia i l'organització social interna de les dues Cerdanyes. Vegem quins van ser els mecanismes adaptatius en l'àmbit del territori, de la reorganització de les activitats productives i dins l'àmbit comunal i familiar.

2.2. Les activitats productives i el mercat de treball

L'economia agropecuària cerdana, com totes les economies pageses en transició de l'antic al nou règim, tenia dues bases econòmiques. D'una banda, el conjunt d'activitats destinades a garantir poc o molt l'autoconsum. De l'altra, la producció d'excedents per comercialitzar-los. A Cerdanya, a diferència de la majoria d'indrets pirinencs, les condicions climàtiques favorables de la gran plana central de la comarca permetien una agricultura capaç de produir tota la gamma de productes necessaris per a l'auto-subsistència (fruita, horta, patates i blat), així com la producció d'excedents de blat i d'altres grans, i sobretot de les patates cerdanes, que sempre han estat molt valorades en el mercat barceloní. L'autosubsistència es completava amb la cria d'animals de

corral i d'un o més porcs, que garantien l'alimentació quotidiana, a més de la llet de cabra o vaca.

Estables i corrals de Cal Moxó amb l'era en primer pla. Fotografia dels autors del llibre.

Amb tot, la fesomia comarcal sempre ha estat caracteritzada per l'activitat ramadera i el conjunt d'activitats pageses que hi estan vinculades: la producció de farratges i gramínies per garantir l'alimentació del ramat estabulat i semiestabulat. Cal tenir present, a més, l'ús intensiu que es feia de les praderies naturals dels ports de muntanya durant els períodes de clima més suau, explotats en règim comunal a partir d'acords i tractats vigents en molts casos des de l'època medieval (Pujadas 1997, Cavaillès 1986).

La producció d'excedents estava, lògicament, estratificada en funció de l'extensió de les propietats, la qual cosa predeterminava el nombre de caps de ramat que es podien alimentar. Quasi totes les cases tenien alguna vaca (la majoria, no més de tres o

quatre) i/o algunes desenes d'ovelles. La majoria de les cases no podien sobreviure amb els escassos excedents agroramaders i havien de completar el treball a l'explotació familiar amb treballs pagats en cases amb un patrimoni mitjà o gran, o bé arrendant terres de famílies absentistes o de famílies que estaven en fases del cicle reproductiu familiar en què mancava mà d'obra. Altres vegades, com hem assenyalat, s'emigrava estacionalment o temporalment a fi de sobreviure i en alguns casos obtenir rendes suficients per fer inversions en terres i patrimoni.

Contràriament al que succeeix en altres indrets del Pirineu, a Cerdanya el percentatge d'unitats domèstiques amb patrimonis grans o mitjans és relativament elevat. Especialment entre els grans propietaris hi havia un sector absentista o desvinculat de les activitats del sector primari que arrendava les terres o n'arrendava una part. Això va comportar l'existència d'un mercat d'arren-

Cal Moxó de Saneja, una de les grans cases cerdanes. Al davant un conjunt d'apartaments recent fets. Fotografia dels autors del llibre.

dament de terres bastant fluid. A més, els períodes d'arrendament podien ser molt curts, sovint anuals:

El 25 de març s'acaba l'arrendament en aquest país; és quan els arrendadors que havien acabat la temporada es canviaven d'una casa a l'altra, agafaven els bous amb una carreta, els matalassos, les màrfegues, els armaris... És per això que a Cerdanya no hi ha cases amb mobles bonics. Bé, ara ja no et poden fer fora, ara ha canviat, [els contractes d'arrendament] ja són per tres, sis, nou anys... (ECF-4).

Segons aquest informant, el pagament de l'arrendament a la Cerdanya francesa es feia, fins a la Segona Guerra Mundial, en espècie. L'arrendador havia de pagar al propietari entre una i dues càrregues de gra per jornal, cosa que suposava entre un 10% i un 25% del rendiment total. Actualment es paga en efectiu i a un preu fix (preu prefectural) que en general encara es considera excessivament elevat. Aquest percentatge elevat constitueix, juntament amb la gran escassetat de pagesos, una de les causes d'una gran quantitat de camps abandonats, especialment dels que, per les seves característiques orogràfiques, no són susceptibles de ser treballats amb mitjans mecànics.

L'arrendament de terres va ser, per tant, una estratègia econòmica fonamental per a la reproducció de les unitats domèstiques amb patrimonis més exigus o que no tenien cap patrimoni. Una altra estratègia era la salarització dins i fora del mercat de treball comarcal. Paral·lelament, la gent d'ofici, com ferrers, roders, fusters o mestres d'obra, formava part d'aquests sectors amb un patrimoni exigü o sense. Fins al moment en què el sistema salarial del mercat laboral cerdà va haver de començar a competir amb els mercats externs, és a dir, fins a l'inici del segle xx, la mà d'obra era molt barata. Fins al període de guerres (1936-1945) i, a la Cerdanya espanyola, fins als anys 1960, la principal activitat amb salari va ser la de treballador agrícola (mosso). Totes les

explotacions mitjanes i grans, tant si eren explotades pels seus propietaris com si ho eren per arrendadors,

tenien mossos, com se'ls anomenava, treballadors espanyols que venien llavors; molts, pobres, morts de gana en aquella època, encara, però quasi només pel menjar, eh!, però jornalers aquí hi havia molt pocs, eh! Tal vegada un o dos [...] Abans sí, abans hi havia molts, perquè la meva padrina va ser la primera que va plantar pereres a Ocejá, perquè la fruita es venia molt bé, i llavors, en un moment donat, les peres d'Ocejá als anys 30 i fins als anys 60 es venien molt, molt bé [...] En aquella època [postguerra espanyola], de fet, contractàvem molt poc personal. Sovint agafàvem algun mosso de pagès, que allargava la temporada, ja que acabaven el contracte a mitjans de setembre i es quedaven quinze dies o tres setmanes més (ECF-3).

Després de la Segona Guerra Mundial, França va experimentar un fort increment de la industrialització i de la concentració urbana. La majoria dels cerdans francesos de més edat tenen més d'un fill o els tenen a tots residint fora de la comarca; molts d'ells treballen com a mestres, funcionaris civils o militars, enginyers, comerciants o empleats. A més d'aquesta emigració, també hi ha hagut una immigració notable per satisfer la necessitat creixent de professionals i de mà d'obra de les cases de salut i els serveis turístics i esportius que s'han anat instal·lant en els diferents municipis de la vessant nord de la frontera.

A la Baixa Cerdanya, la finalització de la Guerra Civil va suposar un trencament: l'exili de persones, el saqueig d'algunes grans propietats vinculades amb famílies republicanes i les transferències abundants de propietat. L'autarquia del règim franquista i la penúria econòmica generalitzada no van estimular, al llarg dels anys quaranta i cinquanta, un procés d'emigració cap a les ciutats, que en aquells anys no oferien gaires atractius, ni llocs de treball. La població cerdana es va quedar a la comarca. Va haver-

hi una certa circulació en la propietat i l'ús de les terres. En alguns casos, les famílies arrendatàries van aconseguir la propietat de les finques que treballaven, com és el cas de la Torre d'en Gelabert, una finca de 90 ha, que va ser adquirida pels pares del propietari actual l'any 1942:

El meu pare era d'aquí, de Puigcerdà, nascut a Age. Havia estat d'arrendador en vàries cases de pagès, havia estat al Mas d'en Cot a Santa Llocaia, a Rigolisa; i de Rigolisa aquí, que és després aquí (a la Torre d'en Gelabert) que compra la casa. [La propietat] era d'una societat de Barcelona. Al principi havien tingut un encarregat que s'ocupava de la finca i després ho van llogar. I quan ho van llogar van entrar el meu pare i el meu tio, van entrar aquí d'arrendadors abans de la guerra (CC-29).

A la Cerdanya espanyola el procés d'emigració dels joves cap a les ciutats es va produir, de manera generalitzada, amb quinze o vint anys de retard respecte a França, a partir de la segona meitat dels anys seixanta. El fet curiós és que, en aquest cas, la majoria d'emigrants pertanyien a capes mitjanes i altes: es tractava essencialment de joves que anaven a estudiar a Barcelona i que, un cop acabats els estudis, no podien retornar a la comarca per la manca d'un mercat de treball que s'adaptés a la seva formació.

Aquest desarrelament de la terra dels joves cerdans francesos i espanyols va suposar una ruptura dràstica en el procés de reproducció de les unitats domèstiques pageses. En molts casos aquest fet va implicar la desaparició creixent d'explotacions agràries i en d'altres, la necessitat de trobar arrendadors i treballadors agrícoles procedents d'altres regions per evitar l'abandonament definitiu de la terra. A les dècades dels anys seixanta i setanta hi va haver l'arribada d'un nombre important de treballadors gallecs, andalusos i extremenys, la majoria via Barcelona, que es van ins-

tal·lar a ambdós cantons de la comarca per treballar principalment en els sectors de la construcció i del turisme, encara que una part també va treballar al camp a causa de l'escassa mà d'obra agrícola.

Aquests nous grups no van servir per aturar la davallada del sector primari, que avui en dia s'ha reduït de manera dràstica. Els mercats de treball més dinàmics són, a banda de la construcció, l'hostaleria i els esports d'hivern. Fins fa ben poc, la major part d'aquesta població fixava la residència al cantó sud de la frontera (sobretot a Puigcerdà), encara que la feina fos a la Cerdanya francesa. Es tractava de maximitzar el factor fronterer, ja que els salaris a França eren més elevats, mentre que el nivell de vida era més baix a Espanya. En els darrers anys, amb l'augment vertiginós del preu de l'habitatge a la Baixa Cerdanya, el costum s'ha invertit i actualment són moltes les persones que fan la seva activitat professional a la vessant sud i tenen la residència a la vessant nord, sobretot als municipis de la plana cerdana més propers a la Vila.

En aquest sentit, aquests «nous cerdans» fan servir la mateixa lògica i en certa manera reproduïxen tot un conjunt de pràctiques consuetudinàries de la població autòctona, segons les quals el treball era un bé compartit per cerdans francesos i espanyols al voltant d'una frontera que, lluny de separar o d'aïllar, es convertia ella mateixa en un recurs per explotar. Aconseguir mà d'obra barata procedent de l'altra banda de la frontera va constituir un avantatge indubtable per als empresaris francesos, especialment en les dècades en què les diferències de nivell de vida eren tan grans entre l'Estat francès i l'espanyol. Accedir a nivells retributius inexistents al país d'origen també era un avantatge per a la mà d'obra espanyola. Finalment, aquesta població immigrant que treballava a França però que feia vida i consumia a la Baixa Cerdanya suposava un nou mercat afegit per als sectors immobiliari i comercial de la Cerdanya espanyola.

2.3. La casa i la família: continuïtats i discontinuïtats de les unitats domèstiques

Com hem assenyalat més amunt, dos trets caracteritzadors de l'especificitat del sistema agropecuari cerdà eren l'existència d'un mercat de treball únic i també l'existència d'un sistema familiar i comunal de gestió dels recursos. Si, com acabem de veure, el mercat de treball transfronterer sobreviu i fins i tot es reforça en diferents etapes del procés de declivi del sector primari, no succeeix el mateix amb la reproducció del sistema familiar i comunal de gestió dels recursos. Comencem per la presentació de les transformacions dins l'àmbit domèstic.

El procés de transformació de les unitats domèstiques de producció i consum, les cases, està vinculat directament amb el procés secular de penetració de l'Estat a la regió. Aquest efecte sobre les realitats domèstiques té una naturalesa diferent a França i Espanya. El dret civil francès obliga, des de temps de Napoleó, al repartiment dels patrimonis entre tots els hereus, la qual cosa en suposa la fragmentació. A Espanya, al contrari, la legislació empara la institució de l'hereu, ja que hi és vigent la compilació del dret civil català, que també es va seguir aplicant de facto a la Cerdanya francesa fins al final del segle XIX i l'inici del XX, atès que l'aplicació del codi napoleònic es va anar introduint a la vida cerdana de manera lenta i progressiva.¹¹

Prenem com a exemple el cas de la família Carreras, una família burgesa barcelonina que des de finals del segle XIX fins a la Guerra Civil va regentar una joieria a l'Eixample de la ciutat comtal. En el darrer terç del segle XIX un Carreras es va casar amb una pubilla d'Oceja, Margarida Mur, que també residia, com la majoria dels grans propietaris de la Cerdanya francesa, a Barcelona. Es tractava, però, d'una família que tenia una presència constant al

11. Assier-Andrieu (1981) analitza aquest procés a la veïna comarca del Capcir.

poble cerdà i que portava directament els tractes amb els arrendadors. Es consideraven i eren considerats totalment membres de la comunitat local. La nostra informant ens va explicar que quan era petita, a l'inici dels anys 1930, acompanyava una amiga seva que portava llet al domicili dels Carreras; l'acompanyava amb la intenció de veure la casa per dins i conèixer les persones al servei de la família: el xofer, els jardiners i les minyones. Entre els veïns generava un gran interès entrar en contacte amb un món que contrastava molt amb l'estil de vida tan manifestament diferent de la quotidianitat del poble i de les famílies corrents. Els Carreras, que es van haver de refugiar a la seva casa d'Oceja durant la Guerra Civil espanyola, van perdre una bona part del seu patrimoni barceloní de resultes de la contesa armada. Per tal de sobreviure van haver de vendre una part significativa de les seves propietats rústiques a Cerdanya, que van ser adquirides per altres famílies benestants residents a la comarca, tant propietaris com arrendadors. Avui en dia, en terres que van ser dels Carreras hi trobem alguns centres sanitaris i una urbanització on hi ha habitatges per a turistes i segones residències.

El cas de la família Carreras també va servir a la nostra informant per explicar que, almenys en les grans famílies propietàries, la pràctica de l'herència indivisa s'havia mantingut fins a mitjan segle passat. En canvi, en les transmissions patrimonials de les famílies de propietaris mitjans i petits no se seguia un patró tan definit a la Cerdanya francesa. La divisió igualitària del patrimoni entre els diferents hereus convivía amb pràctiques d'herència en què s'instituí de facto un hereu fent servir diferents estratègies: (1) compensar la resta de fills finançant-los a l'avançada els estudis per exercir una professió, (2) donar als fills que no portarien l'explotació familiar un cert capital per tal de muntar algun negoci i (3) fer una distribució hereditària del patrimoni per la qual els germans no elegits com a hereus havien de vendre la seva part del patrimoni al germà elegit, a qui havien correspost

les millors terres i la casa pairal. La nostra informant sabia que l'antiga norma de la institució de l'hereu s'ha perdut de manera irreversible a la Cerdanya francesa i que, malgrat tot, a la Baixa Cerdanya està en un procés de desaparició:

A Espanya ho heu continuat més, això; també s'ha anat perdent, però encara continuarà durant més temps (ECF-27).

En el procés de substitució del sistema hereditari cal diferenciar dos aspectes: un és ideologiconormatiu i l'altre té a veure amb el nou valor de la terra. La vella lògica de concentrar l'herència a les mans d'una sola persona era el resultat de l'esforç col·lectiu domèstic per garantir les millors condicions de reproducció de la unitat socioproductiva. Avui aquesta lògica és substituïda per un discurs que posa en primer pla els drets igualitaris de tots els fills. L'actor social predominant a Cerdanya no és l'actor col·lectiu domèstic, sinó l'actor individual, la persona. Des d'aquesta perspectiva, resulta una arbitrarietat i un atemptat contra els drets ciutadans i familiars transmetre tot el patrimoni a una sola persona i deixar sense herència les altres. Coneixem bastants casos de germans que al segle passat van tornar a Cerdanya des del seu lloc de residència per tal de reclamar als nous caps de casa la part de l'herència que els pertocava després de la defunció dels pares. De totes maneres, l'element que ha servit d'esperó per a la generalització d'aquestes noves pràctiques a França i en gran manera a Espanya és el nou valor afegit de la terra, degut als nous usos que se'n fan actualment, vinculats amb el sector immobiliari i amb les indústries turístiques.

La terra ja no es valora a partir del seu ús agrícola, sinó del seu valor de canvi en un mercat immobiliari en expansió. Actualment, segons ens va indicar un veí del poble de Santa Llocaia (Alta Cerdanya), el valor d'una hectàrea urbanitzable pot equivaler al valor de 50 ha de propietat rústica no urbanitzable.

Aquesta realitat és congruent amb el descens vertiginós de la població activa dedicada a les activitats agropecuàries, que s'ha reduït a un 4% a la vessant francesa de Cerdanya i a un 13% a la vessant sud.¹² En aquest nou context social i econòmic, les terres de més bona qualitat, ubicades a la gran plana central de la comarca, s'han anat destinant a usos no agrícoles i a hores d'ara ja són cobertes pel ciment de les empreses urbanitzadores. La terra es compra i es ven de manera constant i esdevé, per tant, una mercaderia més en un univers totalment mercantilitzat. En aquest procés, tanmateix, hi ha diferències notables en el ritme i en el model de canvi entre una banda i l'altra de la frontera. A la Baixa Cerdanya, a la Batllia i al Baridà la crisi del sector agrícola no va acompanyada d'una ruptura dràstica de la lògica i les pràctiques pròpies de la institució familiar. El pas de l'agricultura i la ramaderia a les activitats del sector terciari es fa, molt freqüentment, mitjançant la constitució d'empreses familiars en què es reproduïxen les normes i la lògica de les antigues unitats domèstiques de producció i consum, encara que sovint no s'aplica la regla de la coresidència patrilocal. A l'Alta Cerdanya aquestes empreses familiars encara eren freqüents al llarg dels anys cinquanta i seixanta del segle xx, però ja fa molts anys que han caigut en desús.

12. Taula 2.1. Distribució de la població activa per sectors productius

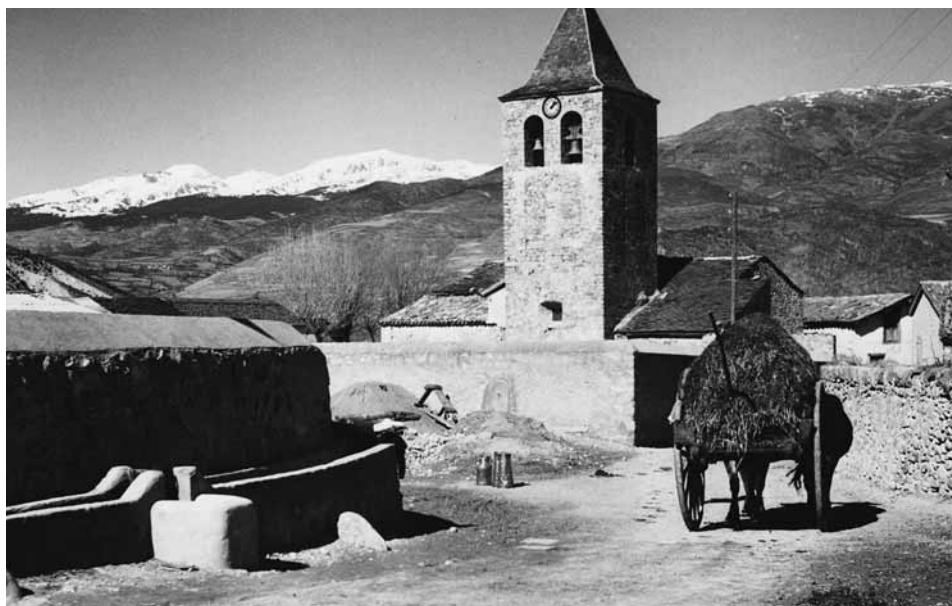
		Agricultura	Indústria	Construcció	Serveis	Total
Baixa Cerdanya	1991	662 (13,4%)	513 (10,4%)	1.099 (22,3%)	2.664 (53,9%)	4.938 (100%)
	1996	587 (11,4%)	731 (14,2%)	917 (17,8%)	2.914 (56,6%)	5.149 (100%)
	2001	529 (7,7%)	598 (8,7%)	1.546 (22,5%)	4.199 (61,1%)	6.872 (100%)
Alta Cerdanya	1990	188 (4,0%)	184 (3,9%)	360 (7,6%)	3.976 (84,5%)	4.708 (100%)

Font: dades de l'IEC de l'any 1991 i de l'INSEE de l'any 1990.

2.4. La transformació de pobles i comunitats

Les transformacions experimentades per la institució comunal en un costat i a l'altre de la frontera estan associades directament amb les transformacions de la institució de la casa, així com amb la reorientació de les activitats productives i el procés d'individualització en les relacions socials entre veïns. Paral·lelament, es pot afirmar que el procés de penetració de l'Estat dins la regió estudiada ha suposat el reforçament de l'Administració municipal, que ha anat usurpant al llarg del temps moltes competències i funcions de la institució comunal, formada pel comú dels veïns. A l'Estat francès, l'Administració municipal ha pres, fins i tot, el nom del sistema comunal: *administration communale*. Cal posar en relleu la importància transcendental de les institucions comunals per comprendre l'especificitat del cas pirinenc i, essencialment, l'elevat nivell d'estabilitat del sistema, així com el grau d'autonomia que proporcionava als membres de cadascuna de les unitats socioterritorials (Assier-Andrieu 1987, Pujadas 1997).

Al Pirineu el comú dels veïns exercia competències en la regulació de l'ús dels recursos naturals (boscós, prats, aigües) i en el control i la protecció dels seus límits territorials, exercia funcions de justícia, de manera que imposava penes als qui incomplien les normes establertes, i, finalment, establia pactes transfronterers amb els comuns i pobles veïns: *patzerías* (èusc.), *facerías* (ar.), *lies et passeries* (fr.) o *pariatges* (cat.). Les competències dels comuns eren, doncs, molt superiors a les de les actuals administracions locals. La construcció de l'Estat monàrquic absolutista, primer, i especialment de l'Estat nació, més tard, va suposar una restricció constant de l'autonomia d'aquestes unitats sociopolítiques. Encara ben entrat el segle xx els comuns retenien a ambdues Cerdanyes la funció d'ens organitzador de l'explotació dels recursos naturals.

El poble de Pi,
cap al 1950.
Arxiu de
Cal Ponset.

Cal entendre aquesta comunitat de veïns com una entitat que articulava, al poble o a la vall, totes i cadascuna de les cases. La casa era la unitat social mínima i el cap de casa era la persona que representava aquest col·lectiu domèstic en els organismes comunitaris i defensava els seus interessos amb la seva veu i el seu vot, tot i que la pràctica d'aquesta forma de democràcia directa es fonamentava no en el vot, sinó en el consens. En diferents moments, el Pirineu va tenir una forta pressió demogràfica, de manera que l'accés a uns recursos naturals escassos constituïa la principal preocupació col·lectiva, ja que eren un mitjà essencial per garantir l'autosubsistència i la reproducció de les cases. La comunitat representava, doncs, un dispositiu vital de la reproducció domèstica, ja que, per exemple, regulava l'accés a les pastures de l'estatge alpi, que eren un recurs primordial per garantir l'alimentació dels ramats majors i menors durant el cicle estiuenc, és a dir, entre Sant Joan i Sant Miquel. Aquest accés era universal per als veïns, però no igualitari, ja que els terrenys de

pastura s'atribuïen en funció del nombre de caps de ramat que posseïa cada veí. Per tal de garantir d'una manera justa l'accés als diferents tipus de pastures, més o menys volgudes en funció de la seva qualitat, s'aplicava un criteri mixt de rotació i sorteig.

El nombre migrat de caps de bestiar que posseïen la major part de cases a cada comú no justificava dedicar la força de treball d'un membre de cada unitat domèstica a la tasca de tenir cura del ramat durant l'estiu. Per aquesta raó la majoria de comunitats contractaven els serveis d'un o més pastors per dur a terme aquesta missió. Cada veí pagava en funció del nombre de caps que tenia:

Pagàvem un tant a la comuna, un rôle, com es deia, a la comuna. I llavonces els del poble pujàvem a mirar el ramat que portàvem, i pujàvem allà i pagàvom. Com havia un vaquer pagàvom un tant per cap de ramat (ECF-4).

Ventura Naudó, l'arrendador de cal Manyago amb el pastor de la casa i el ramat, a Palau de Santa Llocaïa, cap al 1970. Arxiu de Cal Montellà.

Els ramaders importants, a més de contractar pastors, assignaven la funció de tenir cura del ramat familiar a un o més membres de la unitat domèstica, especialment durant les rutes transhumants de l'hivern, època en què els ramats es desplaçaven a llocs distants de les valls. Durant l'estiu, de la mateixa manera que els veïns menys afortunats, ocupaven el seu lloc a les pastures comunals, per la qual cosa es beneficiaven en gran manera dels recursos col·lectius. Totes les cases grans tenien els seus pastors, que treballaven tot l'any per al mateix propietari.

Actualment, sobretot a la Cerdanya francesa, el descens de la cabana ramadera ha estat tan elevat que l'Estat, per mitjà de les administracions locals, ha hagut d'introduir nombrosos incentius per evitar la desaparició completa d'aquesta activitat. Des de fa més de vint anys el vaquer comunal és finançat per l'Administració pública i els pocs ramaders que encara subsisteixen obtenen els seus serveis gratuïtament. D'altra banda, cal assenyalar que tant a la vessant nord com a la del sud de la frontera, la majoria de ramaders a temps complet han modificat la seva estratègia productiva. La majoria van abandonar la ramaderia destinada a la producció de carn d'oví per dedicar-se a la producció lletera. Cap als anys noranta han retornat a la producció de carn de vaquí.

Aquesta reorientació productiva té conseqüències significatives en l'organització de la força domèstica de treball, que avui en dia és un bé molt escàs, i en l'aprofitament dels béns comunals. L'obtenció del farratge és, avui en dia, bastant fàcil, atès que els pocs ramaders en actiu tenen a l'abast els nombrosos camps no treballats directament per la majoria de propietaris, que s'han anat desvinculant del sector primari. Per això és fàcil arrendar tants camps i prats com facin falta per produir farratge. Avui en dia, d'altra banda, el paisatge agrari de Cerdanya és dominat per aquest conreu, que ha anat desplaçant els cereals i les patates (trufes, a Cerdanya), que tenien molta importància fa només unes poques dècades.

Encara que no trobem al conjunt del país cerdà gaires exemples, és de destacar l'existència d'unes quantes empreses agropecuàries noves regides per criteris comptables de control de costos i una racionalitat productiva destinada al mercat i que inclou tant el control de les fluctuacions de la demanda com l'aprofitament de tots els ajuts públics d'origen comunitari, estatal i regional. En aquests casos, ateses l'abundància de terrenys agrícoles disponibles així com l'esmentada orografia comarcal que facilita la mecanització de la producció farratgera, es pot preveure que les condicions de reproducció de les unitats productives poden entrar en crisi, és cert, però no tant per la inviabilitat empresarial, com per motius més subjectius relacionats amb els canvis en els sistemes de valors i en els estils de vida dels cerdans, que en general semblen més interessats en les activitats del sector terciari.

Tanmateix, aquest nou model d'activitat agropecuària té les bases en la propietat privada i en la mercantilització absoluta de les seves activitats, cosa que suposa una ruptura molt seriosa amb el passat comunitari que acabem d'esbossar. Els béns administrats pels comuns, tan desitjats i necessaris fins fa poc i que posaven a prova la capacitat de consens dels veïns, van quedant arraconats com a font generadora del benestar econòmic i de la cohesió social. Els terrenys comunals, però, continuen representant, en molts casos, una font de riquesa col·lectiva, malgrat que d'una manera totalment desvinculada del passat, tant per la naturalesa del seu aprofitament com per les formes de gestió que hi estan relacionades.

Tots els grans complexos turisticoesportius, en especial les estacions d'esquí, estan situats en terrenys comunals. La gestió municipal ha suplantat la gestió directa dels comuns i els beneficis d'aquesta explotació per als veïns dels pobles i comuns és essencialment indirecte, mitjançant les inversions locals i les obres d'infraestructura. L'únic benefici directe és individual i consisteix en la creació de llocs de treball en les instal·lacions de les estacions d'esquí i en el conjunt d'empreses hoteleres relacionades amb

aquests complexos esportius. L'aprofitament dels recursos naturals, en aquest cas, confirma el que es deia abans: les relacions mercantils desplacen les formes d'aprofitament directe dels recursos col·lectius.

A Cerdanya, l'explotació turística dels recursos naturals continua sent una base que serveix per a la reproducció directa o indirecta de les unitats domèstiques, atès que es converteix en el pol dinamitzador de tot un conjunt d'altres activitats mercantils que hi estan associades: l'hostaleria, les immobiliàries, el comerç i els serveis en general.

2.5. Les funcions canviants de la frontera

La frontera francoespanyola, que divideix en dues la comarca cerdana, ha estat un recurs econòmic de primera magnitud, tant per a les activitats de contraban com per a l'obtenció de mà d'obra a l'altre cantó de la ratlla. A més, el fet que traspasar la frontera fos fàcil per als cerdans garantia un refugi en situacions de persecució o de guerra mitjançant l'acolliment que les unitats domèstiques emparentades es prestaven mútuament.

Aquesta situació d'autonomia envers els dos estats era un símptoma de l'abandonament en què aquests tenien les regions pirinenques respectives. Cerdanya, segons els testimonis dels veïns de més edat, era una terra pobra on a l'inici del segle xx la gent vivia amb moltes estretors:

Nosaltres no l'hem arribat a conèixer, però... abans de 1912 o així [aquest] era un país molt pobre, un país de misèria. Va ser amb la guerra del catorze i amb el ferrocarril quan va començar tot això. Era un país de misèria completament, eh! No hi havia res, res, res. Els tripijocs es feien amb quatre animals, la diligència que baixava, els carros que pujaven... (ECF-28).

La manca de terres pròpies per a la majoria dels cerdans suposava, com hem explicat més amunt, l'existència d'un mercat molt abundant d'arrendament de terres, així com un mercat molt dinàmic de treball per a la contractació de treballadors agrícoles temporers o estables. En aquest aspecte, la frontera tampoc no va constituir mai un obstacle seriós, ja que tant els assalariats com els arrendadors i propietaris formaven part d'un mateix univers econòmic i social que tenia a Puigcerdà el principal lloc de trobada, especialment els dies de mercat, els diumenges, quan els cerdans de tots els cantons de la comarca hi acudien en cerca de feina, els uns, i de mà d'obra, els altres, per a les seves explotacions. La trobada a la Vila també servia, simplement, per practicar la sociabilitat i retrobar els vells amics. Aquestes relacions encara sobreviuen els anys cinquanta, com ens explicava un antic pagès de la banda francesa:

Després de la guerra, aquí a Cerdanya tots els diumenges al matí al mercat de Puigcerdà, allà on són aquells arcs, ens trobàvem tots els pagesos de Cerdanya. Eren al café o al Casino, com li deien, i es feien tot tipus de tractes. Fins i tot es feien tractes amb els mossos que venien a treballar: «et donarem això o lo altre», o «tu agafes el meu», «aquell no, aquest altre, que l'any passat era molt bo...». Allà era; tots els tractes es feien el diumenge al matí al mercat de Puigcerdà. I [s'establia] el preu de les coses... (ECF-46).

Els efectes de la Primera Guerra Mundial sobre la comarca van ser molt grans i van representar l'inici de tot un seguit de grans transformacions econòmiques i socials, malgrat que aquest fet no va ser gaire perceptible per a la majoria de la població, que va mantenir les seves activitats i el seu estil de vida durant el període d'entreguerres fins a l'inici de la Guerra Civil espanyola. L'arribada del tren fins a la Guingueta (Bourg-Madame) l'any 1911 així com la instal·lació de la xarxa telefònica a les pobla-

cions de l'Alta Cerdanya eren una mostra ben expressiva de la voluntat de l'Estat francès d'incorporar aquest territori llunyà i marginal al conjunt del teixit social republicà. Per la seva banda, l'Estat espanyol feia el que podia per afrontar amb projectes d'infraestructures similars el repte que li posava l'Estat veí. Les diferències en el ritme i l'abast del procés de modernització en un costat i a l'altre de la frontera queden ben palesades en un article de la revista puigcerdanesa *Ceretània*, que data de 1907:

Tothom parla de carreteres oficials, establint comparacions entre les dues Cerdanyes, però ningú pensa en aquesta Espanya, ningú pensa en Catalunya. A la veïna república es fan trens, aquesta república començarà la primera els treballs del Transpirinenc, dins d'ella es fan grans obres públiques com la de les Bulloses, els poblets tenen telèfon, que comunica amb les capitals, allà són millors els edificis, millor la urbanització, les escoles..., tot és més bonic, tot val més, molt més, saben administrar millor... en una paraula (Brix, 30-XI-1907).

L'esforç de l'Estat francès mitjançant la creació de nombroses infraestructures (carreteres, ferrocarril, telèfon, electrificació, aigua corrent) va donar lloc a la instal·lació de nombrosos centres de salut, també portats per l'Administració, així com d'hotels, restaurants i altres equipaments turístics. Puigcerdà, capital de Cerdanya, es beneficiava, en part, d'aquestes inversions franceses, ja que en aquesta vila s'hi va instal·lar un conjunt de famílies de l'alta burgesia barcelonina que feien servir el ferrocarril i les carreteres franceses per arribar-hi.

El ferrocarril no va arribar a Puigcerdà fins a la tardor de 1922, alguns mesos després de la inauguració de la línia que connectava Barcelona amb Ripoll i l'estació d'esquí de la Molina. El Govern espanyol volia una sortida ferroviària cap a França com també l'estímul comercial i turístic de la conca del Llobregat. No obstant això i malgrat l'inici del procés de terciarització, l'efecte

turístic a la Baixa Cerdanya va ser molt limitat fins poc abans de l'inici de la Guerra Civil. El tancament de la frontera durant el període bèl·lic i els anys immediatament posteriors (1936-1951) va suposar un daltabaix econòmic i social del qual la comarca no es va rescabalar fins a la dècada dels anys setanta. Durant els tres lustres de tancament de frontera, les dues Cerdanyes quedaren totalment incomunicades i els processos distints que van tenir lloc a cadascun dels territoris aguditzaren la tendència a la diferenciació de les dues societats fins al punt que en gran manera es va desfer el sentiment compartit de pertinença i es van deixar de practicar la majoria de costums propis de la Cerdanya pagesa i ramadera.

El resultat d'aquest procés de separació i d'aïllament respecte al cantó sud representà per a l'Alta Cerdanya la seva incorporació definitiva a la nació francesa, no solament pels avantatges que suposava per als ciutadans cerdans la seva inclusió dins l'estat de benestar, sinó també per l'arribada de població d'arreu de França, que va construir un nou sistema de representacions que considerava la frontera com un mur i substituïa, doncs, la vella idea cerdana de la frontera com a pont i com a recurs interior. Un cerdà francès ens explicava així la seva visió de la situació:

En catorze anys la Cerdanya francesa es va «afrancesar» més que en els dos-cents anys anteriors. Això va ser degut a més d'un factor; el primer és que no hi va haver relació entre les dues Cerdanyes; en segon lloc, hi va haver el que en francès anomenem un brassage de població. Això vol dir que varen arribar persones de l'exterior per causes diferents (ECF-33).

La prova més clara del canvi d'identitat de la societat civil nord-cerdana és la desaparició gairebé total de la llengua catalana dels espais públics. Totes les fonts consultades, orals i documentals, ens confirmen el fet que fins a la Segona Guerra Mun-

dial la immensa majoria de nens, quan començaven a anar a escola, només parlaven la llengua catalana. L'escola suposava la presa de contacte amb el francès, que els era imposat pels mestres de manera enèrgica fins al punt que parlar català a classe era el motiu més freqüent de càstig.¹³ Actualment, les persones joves o de mitjana edat no parlen gairebé mai el català en públic i els qui l'entenen amb dificultats són la majoria de la població. Només les persones de més edat fan servir el català dins l'àmbit domèstic, tot i que eviten parlar-lo en presència de la mainada per tal de no contaminar amb el seu accent el francès dels seus descendents més joves. Es pot apreciar l'ús del català en àmbits semipúblics, en reunions casuals al carrer o en els bars, quan la gent juga a cartes, per exemple. Els cerdans francesos també fan ús de la llengua catalana en els desplaçaments a Puigcerdà, els dies de mercat, especialment quan es troben els seus coneguts de la banda sud i els temes de conversa tenen a veure amb la ramaderia o l'agricultura.

És altament revelador el fet que els pagesos i ramaders vells siguin, precisament, gairebé els únics parlants habituals del català a la Cerdanya francesa. Tant els uns com els altres actors socials (els parlants residuals de català i els cerdans assimilats a la llengua i la cultura franceses) són plenament conscients que aquest procés de substitució està lligat directament amb la transformació dràstica de les condicions de vida, que els ha incorporat del tot a la societat nacional francesa, de la qual participen i depenen. Potser no són tan conscients que el veritable canvi estructural, el més important pel que fa als aspectes culturals, està relacionat

13. Tenim abundants testimonis orals segons els quals a les escoles públiques de Cerdanya de França hi havia el costum de lliurar al nen que parlava català a classe una mena de fitxa que havia de guardar fins que sentís parlar català a un altre nen, moment en què li havia de passar la fitxa. Al final de la jornada escolar, el nen que es quedava amb la fitxa era castigat, normalment, a unes quantes desenes o centenes de vegades frases com *Je parlerai toujours la langue française a l'école*.

directament amb l'abandonament de les activitats agropecuàries; aquest factor és el que ha contribuït més a la ruptura amb l'altra meitat de la societat cerdana, que també ha estat nacionalitzada, però de manera més complexa, en el marc d'un estat autonòmic. La terciarització d'ambdues societats ha trencat els vincles quotidians entre veïns, així com les formes i institucions d'intercanvi social i de complementarietat econòmica.

La desaparició quasi total de l'agropastoralisme a la Cerdanya francesa ha representat la ruptura amb l'univers civilitzador català, pel que fa a les seves institucions i a la seva llengua. El procés de substitució cultural i lingüística ha estat quasi total i sembla, d'altra banda, irreversible. La recuperació recent i la patrimonialització de determinades tradicions locals no fan més que confirmar l'espai exigü per a la cultura d'origen català a l'Alta Cerdanya, que queda reduïda a la simple manifestació folklorista. Fins i tot els escassos parlants habituals del català són i se senten totalment francesos. La idea que identifica la llengua i la cultura franceses amb la modernitat i la civilització i que associa la llengua i la cultura catalanes amb la tradició i la incultura és acceptada per tots els actors socials i constitueix quasi un dogma de fe. Només una minoria escassa d'activistes culturals catalanòfils s'atreveix a desmentir aquesta construcció ideològica.

El cas dels cerdans del sud és ben diferent i també molt més complex de caracteritzar. La llengua catalana i el conjunt de símbols de la identitat col·lectiva no es vinculen amb el passat ni amb els referents purament locals. La cultura catalana és una realitat ben viva a la Baixa Cerdanya i no una simple herència folkloritzada que fa pensar en el passat i el món pagès. Cerdanya representa per als catalans un referent amb relació al medi natural i posseeix un conjunt de connotacions de país ric i pròsper que atreu un bon percentatge de membres de les elits econòmiques, socials i polítiques que hi tenen la segona residència. El declivi de les activitats ramaderes, lluny de comportar la desaparició de la

cultura autòctona a Cerdanya, l'ha reforçat, de manera que la comarca ocupa un espai simbòlic rellevant a Catalunya. La cultura catalana es transforma en la mateixa mesura que es transforma la societat cerdana i Cerdanya participa del procés de transformació cultural del país.

Contràriament al que succeeix a l'Alta Cerdanya, a la Baixa Cerdanya la presència de ciutadans de la resta de l'Estat espanyol no suposa una subordinació de la cultura local a la presència d'agents culturals espanyols. Aquests estan constituïts per dues categories ben diferenciades. D'una banda, els turistes i visitants, que són relativament escassos percentualment, atesa la presència massiva de turistes catalans. De l'altra, la presència de nombrosos treballadors d'altres indrets de l'Estat, que en general acostumen a inserir-se socioeconòmicament i a deixar-se assimilar culturalment. A més, Cerdanya és una comarca rica dins del context català i Catalunya és una comunitat autònoma rica en el marc de l'Estat espanyol. Aquest fet atorga a Cerdanya un espai simbòlic destacat. En canvi, Cerdanya és per a França una comarca marginal dins d'una regió marginal. Situada a mil quilòmetres de la capital i amb una població molt envellida, Cerdanya és un territori de pensionistes i de gent amb un subsidi. Les connotacions, doncs, del mateix país en una banda i a l'altra de la frontera són molt diferents.

Avui la frontera internacional que separa en dues meitats la gran plana cerdana és, paradoxalment, més separadora i diferenciadora que mai, si es mira des del context local i comarcal, malgrat que, des de l'òptica dels estats que intervenen i des d'una perspectiva europea, la frontera ha estat redefinida en els darrers vint anys, institucionalment i jurídica, com una simple marca d'una sobirania de la nació Estat vuitcentista, que va evolucionant cap a noves formes de sobirania supraestatal. Hi ha, doncs, una contradicció bàsica en observar la realitat cerdana a França i a Espanya, si ens fixem en les dimensions jurídiques i estatals o

si ens fixem en les realitats que protagonitzen les societats civils respectives. La societat cerdanofrancesa es caracteritza per una posició marginal i de dependència de la tutela i els subsidis de l'Estat francès, mentre que la societat cerdana catalanoespanyola mostra un gran vigor econòmic i és molt més emprenedora, després de decennis d'anar «darrere» dels seus veïns, en el seu procés alentit d'ingrés a la modernitat, motivat per les limitacions imposades per la dictadura franquista.

La «nacionalització» dels territoris del sud-est francès ha reforçat a Cerdanya la consciència de subalternitat social i de minorització cultural a causa de l'empenta assimilacionista de la cultura, la llengua i les institucions franceses. Encara que aquest procés de desposseïció simbòlica és vist com a irreversible pels actors socials de la comarca, el desassossec que genera la comparació amb els veïns del sud, que en pocs anys els han passat al davant, no sembla que pugui generar actituds d'emulació.

Al sud de la frontera, al territori catalanoespanyol, hi ha consciència d'una victòria doble: en primer lloc, haver aconseguit una indústria turística pròspera que ha anat substituint la davallada progressiva del sector primari tradicional i ha consolidat aquest territori com una comarca sol·licitada i amb empenta i, en segon lloc, haver reforçat la identitat local i els símbols patrimonials del passat com a part del procés de normalització cultural de Catalunya, després del llarg període de dictadura i amb la recuperació de les llibertats democràtiques. Cal destacar, en aquest sentit, la importància que les institucions culturals catalanes han prestat al patrimoni cerdà com a part de la fixació contemporània de la tradició cultural catalana. En la normalització cultural i lingüística del país s'ha comptat amb Cerdanya i amb l'activisme cultural d'un bon grapat de cerdans, que han tingut un paper capdavanter en el procés de recuperació de la memòria col·lectiva. En aquest sentit, la consolidació d'una consciència nacional catalana no ha suposat la renúncia a la identitat local, com ha

succeït a l'altre cantó de la frontera, i ha implicat la consecució d'un nou paper central en els àmbits cultural i simbòlic per a la comarca i els seus habitants.

Si les dues societats cerdanes s'han anat diferenciant d'una manera tan clara al llarg de la segona meitat del segle xx, els uns i els altres també han anat configurant la seva pròpia percepció, totalment diferent i contrastada, de les funcions i del paper de la frontera mateixa. Per a la majoria d'intel·lectuals i activistes culturals, que són nombrosos a la vessant sud, la frontera no existeix. Per a ells, constitueix un dispositiu artificial, imposat, una errada històrica, una anomalia. Per mitjà de projectes culturals, econòmics i associatius, lluiten per superar aquest entrebanc, que separa dues comunitats germanes, i trobar una convergència d'interessos que permetin concertar, negociar i construir de nou institucions compartides que substitueixin les formes i pràctiques antigues de cooperació transfronterera.

El catalanisme polític, sigui moderat o progressista, té una dimensió expansionista que mira els territoris de la Catalunya Nord des de la perspectiva d'un projecte postestatal, la de l'Europa dels pobles. La idea d'una reconstrucció dels Països Catalans és molt viva al sud de la frontera intercerdana. Al mateix temps, hi ha un procés lent però ferm de penetració econòmica d'empresaris catalans, sobretot del sector immobiliari, a les terres cerdanes del nord. Els cerdans francesos, excepte una petita minoria que comparteix la mateixa consciència de país, té por d'aquest projecte de *communitas* dels veïns meridionals, projecte envers el qual també mostra escepticisme. Practiquen amb poc entusiasme el catalanisme cultural, que redueixen a expressions folklòriques del passat; es tracta, doncs, d'una cultura patrimonialitzada i no d'un procés cultural viu i que es projecta cap al futur. Miren amb recel el catalanisme polític, i de vegades amb neguit, en comprovar els avantatges d'una organització descentralitzada territorialment en els àmbits estatal i autonòmic; molt sovint les estructu-

res centralistes de l'Estat francès fan impossibles programes d'actuació conjunta promoguts pels municipis de Cerdanya o pel seu Consell Comarcal. Finalment, dins l'esfera purament econòmica, els empresaris cerdans del nord mostren descontentament per la situació d'indefensió en què es troben amb relació a la penetració empresarial catalana.

Per tot això, tal com s'afirmava a l'inici d'aquest capítol, la frontera internacional que separa Espanya de França és més real que mai des de l'òptica dels actors socials fronterers de la comarca transnacional de Cerdanya. Podríem dir que aquest procés de diferenciació es dona «malgrat» les polítiques d'acostament social, polític i econòmic dels estats espanyol i francès dins del marc de concertació política de la Unió Europea. Però, realment, creiem que els arguments que acabem d'analitzar ens mostren que aquest ressorgiment del sentiment de frontera com a mur que separa dues comunitats locals transfrontereres és precisament el resultat d'aquelles polítiques de concertació interestatals. L'acostament dels estats és la «causa» de la divisió en dues d'una comunitat històrica transfronterera, ja que ara les relacions de complementarietat i cooperació del passat són relacions de competència i confrontació.

3. Cerdanya en transició. Les transformacions de l'estructura social i econòmica

En aquest capítol revisem la configuració de l'estructura social cerdana a finals del segle XIX i les transformacions que s'hi han produït de llavors ençà. Hem optat per prendre com a punt de partida la darrera part del segle XIX, perquè són d'aquest període els esdeveniments més reculats que ens van relatar els nostres informants sobre la generació dels seus avis. En aquesta època, la societat agrària cerdana estava polaritzada de manera acusada, com a la major part del camp català, al voltant de dos grups: un grup reduït de grans propietaris que tenien a les mans la major part de la terra i dels mitjans de producció i un altre de format sobretot pels jornalers i els petits propietaris i en el qual es generava la mà d'obra que necessitaven els propietaris per treballar les seves hisendes. Enmig hi havia els pagesos propietaris, que en general tenien més o menys ben ajustades les dimensions del grup familiar a les del patrimoni, de manera que els era possible viure del seu treball amb els seus recursos. En aquest mosaic social cerdà també hi havia les persones dedicades a proporcionar serveis comercials i de producció artesana a la població de la comarca.

En aquest context, la casa era la peça clau de l'organització social i econòmica dels habitants de la comarca. Les persones s'articulaven al voltant de l'explotació econòmica del patrimoni agroramader i la seva posició a la casa es definia en relació amb el lloc que ocupaven respecte a l'herència. Pel que fa als fills, el sistema d'herència aplicat a les cases cerdanes diferenciava entre l'hereu i els cabalers, una distinció que la casa tenia molt en

compte en el moment de prendre les decisions respecte d'un altre recurs reproductiu: el casament dels fills.¹⁴

Cap a finals del segle XIX, en un context de muntanya molt poblada, s'incià un procés de transformació d'aquest sistema que comportava un fort desplaçament de la població agrària pertanyent a l'estrat social més humil cap als centres urbans i industrials a la recerca quimèrica d'unes condicions de vida noves i millors. Aquest èxode i la disminució de la rendibilitat de les hisendes va afectar tot el sistema, perquè també implicà la fugida, més lenta, cap a ciutat de molts grans propietaris cerdans. Paral·lelament, les terres i cases de pagès que els propietaris posaren a la venda van ser adquirides, principalment durant el primer quart del segle XX, per antics arrendataris i mitgers que formen la major part del reduït ventall de cases pageses que actualment mantenen l'activitat agroramadera a Cerdanya. En l'estructura social cerdana de la segona meitat del segle XX, la societat agrària ha anat reduint les distàncies que separaven els grups socials al començament d'aquest segle. En els darrers quaranta o cinquanta anys, l'estructura social agrària cerdana ha estat constituïda, bàsicament, per famílies pageses que exploten els recursos que els proporcionen els seus patrimonis familiars; el grup dels grans propietaris i el dels jornalers n'han deixat de formar part d'una manera significativa.

La història de l'agricultura cerdana del segle XX ha seguit la mateixa trajectòria que a la major part de les zones agràries de Catalunya; és un itinerari d'especialització progressiva (primer en la vaca de llet, més recentment en la vaca de carn) o de diversifi-

14. Nombrosos estudis fets en el context de les societats pirinenques revisen l'estructura familiar amb relació a les necessitats reproductives de les cases. A Cerdanya, Marc Conesa (1998), Hèctor Ramonatxo (1973 i 1978) i André Balent (2003b) han reconstruït la història d'algunes cases cerdanes i les estratègies familiars, basades en l'herència i el matrimoni, que han garantit la reproducció social i econòmica d'aquestes famílies i dels seus patrimonis dins de l'estructura social cerdana.

cació en activitats terciàries com a alternativa o complement a l'activitat agrícola, una opció que ha estat majoritària en els darrers quaranta anys. En aquest context de pèrdua d'importància i de protagonisme socioeconòmic de la pagesia, també s'ha produït un ajustament de les estratègies de reproducció de les cases pageses que encara queden a Cerdanya, que s'han dedicat fonamentalment a buscar la solució familiar i productiva més idònia per mantenir els membres de la família vinculats a l'explotació del patrimoni de la casa. Els pares acostumen a retenir un fill, preferentment el baró primogènit, a la casa. Aquests hereus, també amb preferència, es casen amb dones que procedeixen de l'entorn pagès i que es mostren molt disposades a dedicar el seu treball a l'explotació agroramadera. La continuïtat de l'activitat agrària a Cerdanya, ara per ara, només està assegurada mitjançant la particular organització social i econòmica de les cases pageses; la família treballa per la casa i mantenir la família com a unitat de producció és la base més important de la seva pervivència en un context econòmic tan hostil o distant respecte dels interessos agraris com el de la Cerdanya d'avui, l'economia de la qual es basa, clarament, en les activitats terciàries.

3.1. La societat cerdana a finals del segle XIX

De todo hay; esto es gente acomodada aunque no muy rica, y otra pobre. El mayor número es de labradores y gente del campo, por ser este un país propiamente de agricultura. Pero hay algunos fabricantes y artesanos, y con especialidad en esta villa de Puigcerdà, cuyos vecinos lo son por la mayor parte. En los lugares hay algunos, pero no tanto como deberían ser, que ejercen en un tiempo los oficios de lbrador y los de desengrasar, peinar y cardar la lana.

Qüestionari de Francisco Zamora 1789-90 (Vigo i Puig 1999:47)

Aquesta era la visió que les autoritats de Cerdanya donaven sobre la comarca quan, fa més de dos-cents anys, responien les preguntes del qüestionari de Zamora. Ens cal deixar enraonar els cerdans per saber com era la Cerdanya de finals del segle XIX, i la imatge que ens han donat no és gaire diferent de la dels seus avantpassats. Els nostres informants ens van recordar la Cerdanya de l'època dels seus padrins i les seves padrines i que alguns d'ells, els més grans, encara van tenir l'oportunitat de conèixer. Ens parlen d'una societat i una economia totalment basades en l'agricultura i la ramaderia, i dominades, doncs, pels camps en què es plantava blat o que es deixaven en guaret, els horts, els camps de trumfes, els prats amb les esteses d'herba que, un cop dallada a l'estiu, havia d'alimentar ovelles, egues, vaques i vedells durant l'hivern. Tot plegat dibuixava un sistema agropecuari autosuficient i perfectament integrat, ric en recursos i en diversitat que es fonamentava en una estructura social també diversa i amb desigualtats profundes, però també estratègicament travada mitjançant un sistema de dependències mútues entre els diferents grups socials. El paisatge agrari es configurava amb prats, camps de conreu, bestiar, muntanyes comunals i cases, però també amb les persones que, ordenades en grups de parents, de treball o de classe, participaven molt directament del modelatge de les particularitats d'aquest ecosistema cerdà vuitcentista. Només la Vila sortia d'aquest entorn agrari. Puigcerdà, que al llarg del temps ha mantingut la capitalitat natural de la comarca, ha estat, sobretot, el centre comercial i administratiu d'aquesta societat agrària, que sempre hi ha trobat el lloc on pot satisfer la major part de les seves necessitats de serveis. A la Vila, però també als pobles, hi trobem tota aquella activitat artesana i comercial subsidiària de l'agricultura i la ramaderia: ferrers, comerciants, moliners, roders, fusters, paletes, picapedrers, basters, esclopers i tota la corrua d'oficis que satisfan les demandes de les

cases pageses.¹⁵ Pel que fa als tràmits administratius, els pagesos de Cerdanya també han acudit a Puigcerdà a signar capítols, a fer testament o a acabar de tancar els tràmits d'una compravenda. El cert és que una gran part dels protocols notariais amb què hem treballat han estat signats per un notari de Puigcerdà. Reunint serveis, la Vila ha atret tota la població de Cerdanya, ha fet el paper d'articular les diferents comunitats locals, fins i tot superant les fronteres provincial i internacional que l'han dividida en moments diferents de la història dels darrers tres-cents cinquanta anys, i ha contribuït a fer de Cerdanya un espai social, econòmic i cultural ben travat i interrelacionat.

Els pobles i les cases de Cerdanya encara avui posen de manifest, tant per la qualitat de la construcció com per les seves dimensions, les diferències que separaven els grups de la població agrària: d'una banda, hi havia les cases més grans, propietat i residència de les famílies més acomodades de la comarca, alguns cops veritables hisendats que aclaparaven bona part de les millors terres, especialment als pobles de la plana cerdana; de l'altra, hi

15. Per a una aproximació a la importància històrica dels oficis artesans i a l'activitat industrial a Puigcerdà, vegeu Sebastià Bosom (1982), que ens situa en la transcendència que el sector secundari ja tenia a la Vila a l'edat mitjana, cap al 1350. En aquella època, per a una població que, segons els càlculs fets, era d'uns sis mil cinc-cents habitants, hi havia més de dues-centes persones dedicades a oficis relacionats amb la indústria tèxtil i també més d'una trentena de sastres i de sabaters, entre molts altres oficis (mercaders, basters, carnisers, moliners, taverners, pellissers, picapedrers, etc.). Salvador Vigo i Xavier Puig (1999) han recollit les respostes que els pobles de Cerdanya donaren a les preguntes del qüestionari de Francisco Zamora a finals del segle XVIII. La indústria artesana de la llana seguia sent l'activitat industrial més important i també la que generava més activitat comercial dins i fora de la comarca. Altres gremis importants eren el dels sastres, tenders, sabaters i fusters. Del començament del segle XX tenim la crònica de Marc Pons i Ribot, recollida per Manel Figuera (1999), que reconstrueix les «eines i feines» de Cerdanya d'aquella època, entre elles, molts oficis artesans d'una societat i d'una època que organitzava el temps i les activitats en funció del cicle agrícola.

havia la resta, cases mitjanes i petites, que eren les cases dels pagesos que en règim de propietat o també de parceria o arrendament treballaven en els recursos del patrimoni propi o aliè utilitzant bàsicament la capacitat de treball dels membres de la família i que, quan excedien en força de treball, proveïen les cases més grans de la mà d'obra assalariada, de parcers i d'arrendataris que aquestes necessitaven. La imatge que dóna més versemblança a aquest model estratificat de societat, el sintetiza millor i que va ser descrita repetidament per més d'un dels nostres informants és la que es retrata en els entorns de la plaça Cabrinetty pels volts de la Mare de Déu de Març, quan els joves cerdans provinents de les cases més humils i, més tard, vinguts de més enllà de Cerdanya es disposaven al llarg de la plaça a l'espera que els pagesos propietaris, mitgers i arrendadors els escollissin per treballar a la casa durant el període comprès entre la primavera i l'estiu, des de finals d'abril fins a Sant Miquel, el 29 de setembre, o Tots Sants, el període en què es concentrava la màxima intensitat de treball, tal com queda expressat en el refrany que ens expressà una de les nostres informants: «A Cerdanya hi ha sis mesos d'hivern i sis d'infern». Durant l'infern cerdà, les cases més grans necessitaven mossos que els ajudessin a fer les nombroses feines que s'acumulaven en les llargues jornades del bon temps: dallar dos cops els prats i fer tot el procés fins a tenir l'herba a casa, segar i batre, omplir els graners, desar la palla per al bestiar, amuntanyar les egues, munyir les vaques, netejar les corts, collir les truffes, llaurar, adobar i sembrar un altre cop els camps per deixar-los a punt per a la primavera..., i tantes altres feines que feien atrafegar les cases pageses en una època en què tot es feia a força de mans i braços. A la plaça Cabrinetty també calia trobar-hi pastors per conduir els nombrosos ramats d'ovelles que hi havia aleshores i que avui pràcticament han desaparegut del paisatge cerdà; eren pastors experimentats provinents dels pobles de Cerdanya, però també d'altres zones de la geografia pirinenca, del

Ripollès i, anys a venir, de més enllà de Catalunya. Durant la primavera i l'estiu, en diferents moments, a la plaça Cabrinetty, mercadal de la Vila, s'hi escenificaven la diferència, la desigualtat i la interdependència econòmica dels grups socials que estructuraven la societat cerdana.

A continuació dediquem un espai a caracteritzar, a partir dels casos treballats i dels relats dels nostres informants, els diferents grups en què s'estructurava la societat agrària de Cerdanya de finals del XIX: grans propietaris i hisendats, pagesos propietaris, arrendadors i mitgers, mossos, minyones, jornaleres del camp, vailets i pastors.

3.1.1. Les famílies de propietaris hisendats

Els grans propietaris de Cerdanya sobretot es concentraven a la part de la plana, des del segle XVII repartida a banda i banda de la frontera hispanofrancesa. Tenien el patrimoni repartit en diferents propietats que estaven associades i s'agrupaven al voltant d'una casa de pagès. També podien tenir propietats en cotes més altes, però la gran propietat, la de més alt valor simbòlic, estava situada a la plana, on el propietari també tenia la casa de residència i on en alguns casos la continuava tenint, sigui com a residència habitual o temporal a Cerdanya. Quan parlem de grans propietaris, ens referim a persones amb hisendes que podien tenir més de 300 ha de terra, entre prats i camps, repartides en patrimonis associats amb diferents cases, cada una de les quals tenia una explotació ramadera amb vaques, egues i animals de granja. Els propietaris també tenien els ramats d'ovelles més grans de Cerdanya, els quals estaven formats per uns sis-cents caps, un volum que demanava tenir pastor tot l'any a la casa. Els hisendats sovint tenien l'origen en la petita noblesa de la comarca o s'hi havien emparentat a través del matrimoni d'algun dels

seus fills en algun moment de la seva història familiar. Aquest és el cas de dues de les famílies que hem etnografiat: Cal Montellà i Cal Moxó. Sent la primera la que té més característiques de gran propietat, l'hem escollida per descriure la situació de les grans cases de Cerdanya a finals del segle XIX.

La família De Montellà és una de les que conserven la notícia històrica de ser de les més antigues de Cerdanya. El 1237 ja hi havia referències d'un tal Pere de Montellà, que era notari a Puigcerdà; en documents de finals del segle XV també s'esmenta un Raimon de Montellà, cònsol de Puigcerdà i diputat a l'Assemblea de Perpinyà pel braç dels còsols de Cerdanya. Una referència més clara és en documents de l'inici del segle XVII en els quals ens apareix Nicolau de Montellà Soldevila, fill de Cristòfol i Francesca, burgès honorat de Puigcerdà, un títol de la petita noblesa de la comarca que havia estat concedit l'any 1598 per Felip III, rei d'Aragó i de Castella, a Rafael de Montellà, avi de Nicolau. El fill primogènit de Nicolau, Jacint de Montellà Montagut, es casà amb Tomasa Vidal de Roda, pubilla d'una família noble que tenia el senyoriu de Vedrinyans i de Bolquera, a l'Alta Cerdanya. El primogènit de Jacint i Tomasa, Joan, s'anomena en el seu testament de la manera següent: *Jean de Montellà et Vidal de Roda, Bourgeois, Seigneur du lieu de Vedrinyans a celui de Sainte Léocadie, Comte de Cerdagne*.¹⁶ L'emparentament amb la família Vidal de Roda i l'annexió d'aquest senyoriu als béns de Cal Montellà van consolidar la posició de privilegi i de prestigi de la família a la comarca i van refermar les seves aspiracions nobiliàries just abans del tractat dels Pirineus (1659); després de l'establiment de la frontera, els títols de noblesa de la família van haver de ser ratificats per la monarquia francesa; Lluís XIV, després del tractat, va conservar els privilegis de la legislació catala-

16. Testament de Joan de Montellà Vidal de Roda, 23 d'abril de 1719. Notari, Raphael Beringo de Sallagosa. Arxiu patrimonial de Cal Montellà.

na, però fins alguns anys més tard, durant el regnat de Lluís XVI, no se'ls va autoritzar a participar en els Estats Generals.

L'any 1719 Joan de Montellà Vidal de Roda ordenà en el seu testament que l'enterressin en el vas dels seus avantpassats Vidal, a la capella de la Santa Creu del Convent de Sant Domènec de Puigcerdà. En aquella època, la família De Montellà tenia casa a Puigcerdà, tal com s'expressa en el testament, però ja tenia la residència fixada a Santa Llocaia, a la part de Cerdanya que havia quedat al cantó francès de la frontera. En aquest testament es fan evidents els usos i costums propis d'una família de grans propietaris cerdans d'aquella època; les disposicions pietoses en són una mostra. S'hi esmenten diversos familiars eclesiàstics, a qui Joan de Montellà nomena marmessors juntament amb la seva esposa: Rnt. Josep de Montellà, doctor en teologia, rector i vicari general del bisbe d'Urgell; Rnt. Antoni de Montellà, rector d'Alp, i, finalment, Fèlix Vidal, rector d'Ur. Joan de Montellà disposà que el seu cadàver fos acompanyat per tots els preveres de l'església de Santa Maria i per tota la comunitat de religiosos del convent de Sant Domènec i de la del convent de Sant Agustí de Puigcerdà; així mateix, ordenà que li fossin celebrades cinc-centes cinquanta misses a l'església de Santa Maria, cent a l'església del convent de Sant Domènec, cent més a l'església del convent de Sant Agustí i cinquanta més a l'església del convent de la Mare de Déu de Belloch. Tot plegat ens permet fer-nos una idea del valor que la família atorgava a la projecció de la seva situació de privilegi vers la societat cerdana.

El període culminant en la història de la família De Montellà va ser durant la segona meitat del segle XVII, quan es va produir l'esmentada unió matrimonial amb Tomasa Vidal de Roda i de Cadell, pubilla de dues famílies nobles, els Vidal de Roda i els De Cadell, per la banda materna. Els senyorijs de Bolquera i de Vedrinyans havien estat heretats a través de la branca dels De Cadell, la de la mare de Tomasa, que al seu torn els havia heretat

de la seva mare, l'àvia materna de Tomasa, Margarida Pera, tal com consta en un document del segle XVIII conservat a la casa:

Lo patrimoni de Joan Vidal de Roda, Montellà y Sicart, Burgès, resident en lo lloch de Santa Leocadia, en la Serdanya Francesa, se compongué y està compost dels Bens foren de Margarida Pera, Pubilla; que consistian en los Tersions y Delmes del lloch y terme de Bulquera, here-tats del Mas den Llorda y de la Padragosa, dels que foren de Miquel Cadell, dels Catllars de Prullans, que consistian en la jurisdicció civil del lloch y terme de Vedrinyans. Que havent casat la dita pubilla Pera ab lo predit Miquel Cadell li aportà en Dot los referits Bens y son marit Miquel, en aixobar, la relatada Jurisdicció de Vedrinyans.

Del document es desprèn que a finals del segle XIX la major part del patrimoni de Cal Montellà, que descriurem tot seguit, estava format per propietats que van incorporar-se a la casa arran del matrimoni de Jacint de Montellà i Tomasa Vidal de Roda, un casament que molt probablement no hauria estat possible si els Montellà no haguessin tingut un títol de noblesa com els Vidal de Roda i els De Cadell, amb qui s'emparentaven. Durant més de cent cinquanta anys, la casa es va anar reproduint passant d'hereu a hereu, fins i tot després que a França es va establir el codi napoleònic que abolia la vigència de l'antic dret civil català, que permetia nomenar hereu un dels fills de la casa. Des d'aquell moment, el fet que una part important del patrimoni familiar estigués ubicat a la Baixa Cerdanya va ser clau per a la reproducció de la casa; al segle XIX el fill primogènit va ser instituït hereu dels «béns d'Espanya», mentre que els béns de la Cerdanya francesa van ser repartits entre la resta de fills, un repartiment fictici perquè, de fet, l'hereu va comprar immediatament als seus germans la part de patrimoni que els havia tocat en l'herència. Aquesta solució, que permetia a la família donar continuïtat al sistema de l'hereu, malgrat els impediments del sistema legal

francès, va ser utilitzada durant tot el segle XIX i fins a la meitat del XX, no sense que, en la major part d'ocasions, l'ambigüitat legal d'aquesta forma de transmissió comportés algun tipus de litigi entre els germans. És el cas de la mort intestada als quaranta-un anys de Josep de Montellà Carbonell l'any 1832, que es va resoldre amb un judici en el qual els germans van ser nomenats cohereus, de manera que l'hereu es va veure obligat a comprar a cada un dels seus germans les parts que els havien correspost de l'herència.

L'any 1871, la família De Montellà va tornar a casar l'hereu, Francesc de Montellà Alart, amb la filla d'una família noble, Dolores de Motes i de Dalmasses. En els capítols matrimonials d'aquest casament el pare de Francesc, Bonaventura de Montellà, el fa hereu dels béns d'Espanya i li fa donació d'una quarta part dels béns de França, que és el que la llei li permetia. En aquest protocol es fa una descripció detallada de la part del patrimoni de Cal Montellà que el pare traspassava al fill, una informació que, malgrat no ser completa, ens permet conèixer de prop la composició patrimonial d'una de les grans cases de Cerdanya de finals de segle XIX.

Taula 3.1. El patrimoni de Cal Montellà el 1871

Propietat de Baltarga a Bellver
Una casa composta de les corts dels cavalls, tres pisos, una terrassa, dues eres contigües a la casa i dues granges de 48 pams cadascuna.
Un hort de 18 àrees
Un hort, dit d'en Bas, d'un quart de jornal
12 camps amb un total de 182 jornals
2 prats de 21 jornals en total

Propietat de la Pedregosa, a Puigcerdà
Casa fora vila de Puigcerdà, amb una era, granges i hort que ocupen una superfície desconeguda
6 camps que fan un total de 40 jornals
5 prats d'un total de 12 jornals
Propietat de Soriguerola, a Urtx
Una casa amb annexos i dependències
Cal Montellà de Sant Llocaia
150 jornals de terra (no descrits)
Cal Barnola, a Santa Llocaia
Una casa amb granges
Hort
53 jornals de camps i prats
Propietat d'Onzes
Una casa
Diversos camps i prats (no descrits)
Propietat del Negrell, a Er
Una casa i les seves dependències
Diversos camps i prats (no descrits)
Propietat Delcasso, entre Santa Llocaia, Nauja i Llivia
Casa de camp amb granja
Hort
Diversos camps i prats d'extensió 61 ha

Font: capítols matrimonials de Francesc Montellà i Dolors de Motes, 1871. Arxiu patrimonial de Cal Montellà.

Les propietats que componien la «part espanyola» del patrimoni dels Montellà és completa, mentre que la dels «béns francesos» només representa una quarta part de la propietat. Cal dir, també, que als béns que el pare donava al seu fill s'hi van afegir els béns que Gabriel de Montellà, rector d'Er, donava al seu nebot Francesc: una part de la Pedregosa i de la propietat de Soriguerola, la finca Delcasso i una part de Cal Barnola. Tot plegat constitueix un patrimoni de més de sis-cents jornals de terra que, tot sencer, en tenia prop de mil, més de 300 ha de prats i camps, a més de diverses cases de pagès amb les seves instal·lacions ramaderes. Ser hereu a la banda francesa de Cerdanya implicava tenir diners suficients per anar comprant als germans les tres quartes parts del patrimoni que, segons la llei, els pares estaven obligats a entregar-los i que l'hereu estava moralment obligat a retornar a la casa. Aquesta va ser la manera com es va anar reproduint el patrimoni de Cal Montellà durant generacions. Al llarg del segle xx, la desvaloració progressiva de les rendes agràries i la dificultat de trobar mà d'obra, jornalers i arrendadors, per conrear les terres van provocar la dispersió gradual del patrimoni de la casa, a la qual ens referirem quan descriurem les transformacions que a finals del segle xx ha experimentat l'estructura social que ara estudiem.¹⁷

3.1.2. Els pagesos cerdans: propietaris i arrendadors

A sota dels grans propietaris hi havia els pagesos propietaris de casa i terres i els pagesos que, en no ser propietaris, havien d'arrendar la terra. Era un grup heterogeni de cases pageses que tenien la posició en l'escala social en funció de la forma d'accedir

17. En el capítol 7 hi ha una síntesi de la trajectòria de la casa.

a la terra, de les dimensions de la seva explotació i de l'equilibri entre les necessitats de la família i les possibilitats del patrimoni. Les cases dels pagesos podien demanar mà d'obra en determinades èpoques de l'any i oferir-ne en d'altres. Així, moltes cases de petits pagesos de Cerdanya feien migracions temporals a l'hivern, l'època de menys feina al camp. Aquest èxode hivernal els portava a fer de carboners a la zona del Ripollès, per exemple. A Cal Baster d'Estana, un poble del Baridà situat en un estatge ecològic alt i on, per tant, la rendibilitat de les explotacions era inferior que a la plana, havien utilitzat aquest recurs fins al començament del segle xx. El Lluís de Cal Baster ens va relatar la precarietat amb què vivia la població d'Estana al final del segle xix i al començament del xx:

La gent vivia de lo poc que tenien, quatre vaques i el que feien a l'hivern era anar a fer carbó vegetal, cap allà baix a Ripoll. A casa es quedaven les dones amb la canalla i ells se n'anaven cap a baix a arremassar una mica de calés (CC-31).

A Estana, com a tants altres pobles de muntanya, hi predominaven les cases petites amb recursos limitats i les famílies eren reproductores de mà d'obra per a les cases més grans amb necessitat de treballadors, algunes durant tot l'any (les dels grans propietaris), mentre que d'altres durant l'època de més feina al camp (l'estiu). Quan la casa no podia donar feina a tots els fills i a totes les filles, aquests havien de marxar a treballar a les altres cases del mateix poble o a altres pobles de la comarca; aquest era el destí dels cabalers de les cases més petites, que de joves es posaven de mossos per a una altra casa i, més endavant, en formar una família, podien aspirar a ser arrendataris d'una de les finques dels grans propietaris.

Aquest és el cas de moltes de les cases que hem estudiat. A Cal Grauet, a Cal Carló, a Cal Jet, a Cal Maurell, a la Torre d'en

Gelabert i a Cal Piruan havien estat mitgers o arrendataris de terres –arrendadors,¹⁸ tal com en diu la gent de Cerdanya– durant l'època que analitzem (finals del segle XIX). De les explicacions dels nostres informants, en deduïm que l'arrendament i la mitgeria no havien estat l'opció majoritària en altres èpoques, tot i que en el qüestionari de Zamora (1789-90) les autoritats de la comarca feien referència a l'existència de «*muchos labradores propietarios y otros muchos que son meros colonos*». En el mateix qüestionari s'explica que els contractes d'arrendament es feien per quatre o cinc anys i que «*la merced de arrendamiento se acostumbra a pactar y pagar con cierta y determinada cantidad de frutos, esto es, de trigo. Y no está al uso la colonia parcelaria*» (Vigo i Puig 1999: 37-38). Es constata doncs, per una banda, l'ús de l'arrendament com a forma d'accés a la terra per part dels pagesos que no en posseïen, i per l'altra, la inexistència de la parceria.

Els arrendadors van aparèixer amb força quan el mosaic social cerdà iniciava la seva transformació i començava a faltar-li mà d'obra a jornal, una de les peces clau del sistema. La contractació d'arrendadors va ser una solució per als propietaris, perquè, malgrat que havien de renunciar a una part dels beneficis de les hisendes, resolien el problema de mantenir-les actives, traspassaven moltes responsabilitats i havien de destinar-hi menys capital. Amb la generalització de l'arrendament, el propietari s'allunyava de les feines pageses i va anar sent menys capaç de portar el control de l'activitat agrària que es desenvolupava en les seves propietats. Va ser el primer pas en el procés d'allunyament del propietari respecte a les hisendes heretades dels seus avantpassats.

18. A partir d'ara ens hi referirem utilitzant el terme local: arrendador.

Montserrat Civit i de Dalmasses, jove de cal Montellà, a la finca de Baltarga, amb la família dels arrendadors. Començaments del segle xx. Arxiu de cal Montellà.

En la major part d'ocasions els contractes d'arrendament eren verbals i molt oberts amb relació al termini. Això no obstant, les famílies d'arrendadors es movien constantment per la comarca i cada any canviaven fàcilment de casa, sempre buscant-ne una de més gran que els permetés donar feina als fills i prosperar econòmicament. Quan aconseguien una bona hisenda, el cas més probable és que en pocs anys reunissin els diners necessaris per comprar casa i terres i establir-se com a pagesos propietaris, la gran quimera de l'arrendador. De fet, les famílies d'arrendadors es

comportaven, en les estratègies socials i en les econòmiques, igual que les dels pagesos propietaris. A casa hi vivien els pares amb el fill hereu casat, els seus germans solters i els néts; treballaven utilitzant la mà d'obra familiar i, quan aquesta no arribava, contractaven mossos, especialment durant les èpoques de més feina. Els arrendadors eren propietaris dels mobles amb què equipaven les cases, dels estris de treball, del bestiar que necessitaven per treballar i també dels animals de granja. Tal com ens explicaven els nostres informants, els arrendadors, quan canviaven de casa, «ho posaven tot dalt al carro». Els podem definir com a pagesos itinerants que perseguien la sedentarització. En marxar, sempre pels volts de la Mare de Déu de Març, els arrendadors havien de deixar els camps preparats amb els conreus a punt i la casa neta; tot a punt per a la propera collita i per al nou arrendador.

Era molt mòbil. Ja no tenien gaires béns, gaires mobles. Aquí, a Cerdanya no hi ha mobiliari... Doncs, la gent, ja, mobles no en tenien, s'emportaven una carreta i canviaven, un any aquí, dos allà... Perquè era una cosa de preu, un don més, un don menos; la propietat és més bona, un tení més fills i podia manar més terra, doncs, miraven d'agafar la propietat més gran. Aquí es canviava molt, molt sovint! I es feia el contracte per Sant Miquel, i a la Mare de Déu dels Pallots, al mes de març, el 25 de març; doncs que es deia la Mare de Déu dels Pallots perquè es netejaven les cases i es treien els pallots, cremaven el que quedava, els quatre pallots que quedaven; doncs hi havia un moviment general a tota la Cerdanya. (...) Els fills feien part de la riquesa perquè el fill a deu anys treballava, anava a guardar vaques... Quan eren petits tenien petit [tenien poca terra] i anaven agafant, anaven agafant... per les feines més grosses (CC-13).

A Cal Grauet de Ger van ser arrendadors fins l'any 1929, en què el pare d'Isidre Garreta, el nostre informant, va comprar la casa on ha viscut amb el seu fill fins l'any 2006 en què va esde-

venir la seva mort. L'Isidre de Cal Grauet va néixer a la Bastida, però no es pot dir que la seva família fos originària d'allí perquè eren pagesos arrendadors que s'anaven desplaçant per la comarca en cerca d'una casa i de terres millors per guanyar-se la vida.

El pare era d'Olopte i la mare, de Talltendre. A la Bastida, l'hereu era el germà del meu pare i no es van avenir; llavòrens va marxar i se n'hi va anar el meu pare, allà a la Bastida. S'hi va estar dos o tres anys. Llavòrens, com jo tenia dos germans més i no podien anar al col·legi, els meus pares se'n van anar a Prullans, a Cal Maurell. I de Cal Maurell van venir a Ger (...) a l'any 23. El germà del meu pare era a Cal Pau, a Saga; aquesta casa i aquella eren d'un senyor de Puigcerdà, era agobat i tenia les dos cases, i se les va vendre. (...) El germà del meu pare va comprar aquella casa i el meu pare, aquesta. Cent mil pessetes, tota la casa, i vuitanta-cinc jornals de terreno. Cent mil pessetes! I no les tenia, el meu pare... Li'n van deixar i també es va vendre jornals de terra, vint o vint-i-cinc (CC-18).

La història de Cal Grauet reproduceix amb força fidelitat el costum generalitzat dels pagesos arrendadors cerdans, que van treballar per ser propietaris i que ho van aconseguir cap als anys vint i trenta, just quan els propietaris absentistes de Cerdanya, dedicats a altres afers i sovint lluny de la comarca, començaven a vendre's els patrimonis heretats dels seus avantpassats.

3.1.3. Mossos, pastors, vailets, jornaleres i minyones

El grup social més desafavorit estava compost per persones que no tenien capacitat econòmica per accedir a la propietat d'un patrimoni, ni tampoc diners suficients per adquirir tots els elements necessaris (eines i bestiar) per aspirar a l'arrendament d'una propietat d'altri. És un grup social que no pot ser explicat

independentment dels altres, ni existia al marge dels altres. Els mossos, els vaillets, els pastors, les jornaleres i les minyones eren els fills dels arrendadors o dels pagesos petits propietaris que no podien absorbir el treball de tots els membres de la família. Eren excedents laborals de les seves famílies i llogaven la seva capacitat de treball als pagesos que en necessitaven. Malgrat que es tractava d'un grup social no gens representat en els ressorts del poder de la Cerdanya de finals del segle XIX, eren la clau de volta del sistema, perquè la seva capacitat de treball era imprescindible per al bon funcionament de l'activitat econòmica de la comarca. Quan aquest grup d'assalariats va iniciar el seu èxode temporal o permanent cap a altres zones, especialment la ciutat de Barcelona, Cerdanya se'n va ressentir; es va esdevenir l'inici d'una transformació que, si bé al començament va ser lleu i es va resoldre amb l'aportació de mà d'obra de fora, a la llarga va ser un dels factors que sentenciarien el futur ramader i agrícola cerdà.

Eren mossos els fills de mosso i els fills cabalers dels arrendadors i dels pagesos petits propietaris. Els nois es posaven de mosso cap als catorze anys, just quan deixaven de fer de vaillets. A partir de llavors, passaven a viure tot l'any o la major part de l'any a la casa on els havien contractat. Sovint passava que els mossos romanien solters i s'estaven durant anys a la mateixa casa, fins al punt que s'integraven sota un règim especial en la família dels amos. Tanmateix, el mossos, en viure a la casa, passaven a dependre de la tutela del cap de família i arribaven a tenir una relació quasi de germà amb els fills de la casa i quasi d'oncle amb els néts. A Cal Carló, per exemple, ens van explicar que durant anys havien tingut el mateix mosso i que havia estat la mà dreta de l'avi de la casa.

Tenien un home que es va estar quaranta anys en aquesta casa de mosso, que aviat és dit! (...) I s'hi enfadava [l'avi], bueno, és clar, era

com de la família, inclús dormia a la mateixa habitació que el meu marit abans de casar-nos (CC-16).

El mosso sovint era l'home de confiança del cap de casa, tant en qüestions laborals com en allò que tenia a veure amb els afers de família. A Cal Piruan, la franquesa amb el mosso era tanta que durant la malaltia de la mestressa de la casa i en absència del pare i del germà gran, la filla, encara una nena, va quedar al càrrec del mosso fins al moment de la mort de la mare.

Era habitual que en una mateixa família es donessin totes les situacions laborals que analitzem en aquest apartat. El pare de Joan Crispí de Cal Jet era masover a la Tor de Querol i va passar la frontera per no ser reclutat durant la guerra del 14, per la qual cosa va perdre el bestiar i tot el que tenia. En arribar-hi es va posar de mosso i tota la vida va treballar a jornal al camp. També havia treballat de vailet des dels set anys fins als catorze, quan es va iniciar al costat d'un oncle matern en l'ofici de paleta. Les seves germanes van anar de criades a diferents cases fins que es van casar i la seva mare anava a jornal al camp, a triar trumfes i a fer altres feines, com despedregar camps. Aquesta era una posició social no gens desitjada, però era molt difícil que es produís el canvi més desitjat La dita següent reflecteix aquesta situació:

Si pots ser amo no siguis mai mosso (CC-25).

Els nens feien de vailets des dels set anys fins als catorze, quan ja s'iniciaven en algun ofici o bé quan els començaven a llogar com a mossos. Se'ls encomanava la feina d'acompanyar les vaques quan les engegaven a pasturar als prats de la casa, des del mes d'abril, quan ja començaven a sortir de la cort, fins al mes de juny, en què les vaques eren portades a la muntanya per passar-hi l'estiu. Era una manera de formar els fills en les tasques de vigilar i tenir cura del bestiar i de fer-los adquirir la capacitat

de responsabilitzar-se d'una feina, «d'anar manats». Els vailets podien tornar cada dia a casa seva quan les vaques que guardaven hi quedaven a prop, però sovint havien de passar la nit a la casa on eren llogats, on dormien a la palla i en companyia dels mossos també aconseguien molta informació sobre la seva futura vida d'adults.

Jo vai fer de vailet a Cal Carbonell, a gordar vaques. En vai apendre moltes, de coses, no totes bones, per cert. Com que em quedava amb els mossos de la casa, dormia amb ells a la palla, i ells eren homenots (CC-34).

Les minyones eren la mà d'obra assalariada femenina per donar suport a l'activitat domèstica que consistia en la cura dels membres de la família i de tot el personal de la casa. Les minyones es llogaven a les cases quan calia un reforç en aquestes tasques tan essencials per a l'activitat productiva dels treballadors: preparar tots els àpats (esmorzar, dinar, berenar i sopar) i fer bona part de les tasques que tenien a veure amb la producció d'aliments (els treballs a l'hort i a la granja, i l'elaboració de tota mena de conserves). Calia ocupar-se tant del menjar diari com de tenir sempre en el rebost els aliments necessaris per fer front a les necessitats de consum de la casa. Les cases pageses podien necessitar reforçar el treball domèstic tant per circumstàncies demogràfiques, que podien deixar en desequilibri la relació entre productors i consumidors d'aquest tipus de treball, com a causa d'un augment temporal del nombre de persones residents. Aquest és el cas de l'època estival, quan la presència de mossos, vailets i jornalers feia augmentar extraordinàriament la feina de les dones. Les cases més grans, que s'ho podien permetre, tenien minyona o minyones tot l'any al servei de la casa; les cases més petites feien ús d'aquest recurs només quan era estrictament necessari.

3.2. La casa i la comunitat a Cerdanya

Com a la resta del Pirineu, a Cerdanya la casa és l'element que atorga als individus els mecanismes de participació a la comunitat, que al Pirineu es construeix a partir de l'agregació i la interrelació de les cases, en la mesura que la casa és el que els proporciona la possibilitat de participar d'una manera o altra en l'apropiació de la terra i d'altres recursos necessaris en l'activitat agroramadera.¹⁹

Per tant, amb el terme casa, que ja ha estat definit repetidament en totes les etnografies pirinenques, la gent designa directament l'edifici en el qual s'apleguen tant les persones que estan vinculades entre elles a través del parentiu (la família) com les que hi tenen un lligam exclusivament per les relacions de producció (el mosso o la minyona). Les propietats, les terres, els caps de bestiar, l'utilatge, els drets sobre les propietats comunals, els drets en les comunitats de regants i d'altres que hi pugui haver també són de la casa; el nom, la posició, el prestigi, la capacitat de relacionar-se amb les altres cases, és a dir, tots aquells elements formadors del capital simbòlic de la casa, també en constitueixen la identitat dins la comunitat. En síntesi, la casa és un edifici, però també les persones que hi viuen, la trama de relacions que les vinculen, les propietats i els drets que posseeixen, i els símbols que els identifiquen.

En la lògica pirinenca tradicional, la casa havia d'organitzar-se i funcionar de manera que assegurés l'organització correcta de la producció a cada moment. En aquest sentit, calia activar els mecanismes necessaris per compensar els possibles desequilibris que es produïssin. La casa havia d'adoptar les solucions adequa-

19. Sobre el paper de les cases en la construcció de les comunitats pirinenques, es pot llegir, entre altres obres: Assier-Andrieu 1981, Beltran 1993, Comas d'Argemir 1991 i Contreras (coord.) 1996.

des en les circumstàncies potencialment adverses, fossin motivades pel caprici demogràfic (més homes que dones o falta de descendència...) o bé pel context històric (crisis, guerres...). De tot plegat n'hem trobat molt en l'estudi etnogràfic de Cerdanya. Les cases asseguraven la capacitat productiva en funció de les necessitats de l'explotació; per exemple, si faltava mà d'obra familiar per manca de fills, es recorria a mossos, que compensaven aquesta mancança fins que fos necessari, o, en el pitjor dels casos, quan la mancança ja era molt gran, es donava tota l'explotació o se'n donava una part en arrendament o parceria.

A Cal Moxó de Saneja, per exemple, l'any 1955 es va produir una situació de manca de responsable i de mà d'obra que portés la casa en morir Miquel de Moxó quan tenia quaranta-vuit anys. En aquell moment no va quedar cap home en edat laboral a la casa; la unitat domèstica va quedar composta per la vídua, la seva sogra i tres fills menors, dos nens de nou i set anys i una nena de dos. La vídua, que, amb el vistiplau de la seva sogra, va començar a dirigir la casa, va decidir donar a mitges l'explotació agropecuària, i així va ser fins l'any 1972, en què el seu fill Vicenç, el segon per ordre de naixement, va deixar els seus estudis a Barcelona per tornar a casa i fer de pagès.

La casa era una unitat de producció, de reproducció i de consum. Les persones que la formaven produïen conjuntament i es repartien el treball en funció del rol que se'ls adjudicava. El gènere, l'edat, la posició respecte a l'herència i la successió de la casa, i l'existència de vincles parentals configuraven la jerarquia interna que estructurava l'organització de la producció i la reproducció. El sistema d'herència era la norma jurídica que organitzava, en gran manera, les relacions que s'establien entre els integrants de la casa. Al Pirineu, el sistema d'herència era el d'herència indivisa i quedava regulat a partir de la institució de l'hereu, la qual preveia l'existència d'un sol hereu, que en circumstàncies ideals era el baró primogènit, substituïble per una pubilla en cas d'ab-

sència de descendència masculina. El model cultural reforçat per l'ordenament jurídic configurava, al Pirineu, el tipus de família troncal en el qual convivien els pares amb el fill hereu, la seva esposa i els seus fills i, eventualment, els seus germans solters.²⁰ És clar que aquest era el model ideal, el referent que podia ser seguit només per les famílies que constituïen casa, és a dir, per les famílies que tenien un patrimoni (casa, terres i nom) per reproduir, no pas per les famílies de jornalers i de mossos que, sense propietats, no podien seguir el model, perquè no tenien les condicions que el sistema demanava. És el cas de Cal Jet de Ger, una família de jornalers que va decidir fer la transmissió de l'herència amb el sistema divís:

No, no tenien per fe'n [d'hereu]. (...) Ens donaven dues mil pessetes a les germanes i a mi, i al meu germà li van donar un camp i a un altre..., res, una misèria. A mi em van donar dues mil pessetes i vam anar al notari i la primera cosa que li vai dir, jo vai ser el primer, jo vai dir, dic: «Em dóna un full de renúncia, si us plau». I em va mirar, i dic: «Sí, sí». I llavors les altres germanes van seguir, i totes tres van firmar la renúncia, perquè llavors, la meva germana..., eren vuit mil pessetes. Encara ara estaria pagant les vuit mil pessetes. (...) Seixanta anys o cinquanta-cinc anys endarrere eren pessetes, eh! (CC-25).

Aquesta situació contrastava enormement amb l'estratègia de les cases dels grans propietaris o dels pagesos propietaris o arrendadors cerdans, que preservaven de manera molt més fidel el model que els proposava la norma de l'herència indivisa vigent. Basant-se en això, instituïen hereu del patrimoni familiar un dels

20. La història, l'antropologia i la demografia històrica han generat nombrosos treballs de recerca i de reflexió científica sobre la família troncal pirinenca i el sistema indivís d'herència. El volum dirigit per Dolors Comas d'Argemir i Jean-François Soulet, *La família als Pirineus* (1993), n'inclou una bona part.

fills. L'hereu de la casa rebia la major part de les propietats (casa i terres) i també l'encàrrec de mantenir-les per transmetre-les a la propera generació. A Cal Carló, a Cal Moxó, a Cal Grauet, a Cal Piruan, a Cal Maurell, a Cal Ponset, a la Torre d'en Gelabert, a Cal Montellà, a Cal Carbonell es va anar complint la norma durant generacions: un dels fills, el baró primogènit, era nomenat hereu en el moment de contreure matrimoni. D'aquesta manera el seu futur i el de la seva progènie futura quedaven fixats al destí de la casa. No hi havia excepcions, tot i que alguns cops pot semblar que n'hi va haver. Ho descrivim a continuació en ocupar-nos de les pràctiques matrimonials de les famílies cerdanes a finals del segle XIX.

3.3. Quan les cases havien de casar els fills. Les estratègies matrimonials de les famílies cerdanes

En tractar de l'organització de l'activitat productiva i de les relacions entre els membres que componien la casa, dèiem que aquesta estava determinada, en gran manera, deixant a part les individualitats personals, per la posició que ocupaven respecte al sistema d'herència, el gènere, l'edat i el vincle de parentiu. Seguint aquest sistema, els homes, que tenien un rol de productors, eren en un nivell superior al de les dones, que tenien el paper de reproductores a la casa; els parents eren en una posició anterior a la dels no parents, els mossos, els pastors i les minyones; els de més edat eren en un nivell superior al dels més joves, i els fills primogènits, els hereus, eren en una posició anterior a la dels seus germans cabalers. En el quart capítol fem una descripció més extensa de les relacions domèstiques dins la casa i analitzem, principalment, la participació diferent en la producció en funció del gènere i de l'edat. En aquest apartat tractarem del paper social reservat als diferents membres de la casa segons la

posició que ocupaven respecte a l'herència, perquè entenem que la casa negociava el futur dels fills i la seva participació en el patrimoni sobre la base de tres factors: l'ordre de naixement, el gènere i la situació econòmica de la casa. Ara ens interessa endinsar-nos en les estratègies de reproducció de la casa, és a dir, en les actuacions per planificar la continuïtat del patrimoni i de la família; en definitiva, de la casa. Aquestes accions es feien en el marc del que prescrivia el sistema d'herència i s'escenificava i es materialitzava en el moment en què la casa es plantejava la idoneïtat de casar els fills i les filles, i amb qui o, més ben dit, amb quina casa era convenient o era possible casar-los. Prendrem com a model de la major part de les nostres conclusions sobre aquests aspectes les famílies benestants analitzades, les que van tenir més continuïtat a Cerdanya, les que ens donen dades suficients per conèixer els mecanismes de funcionament del sistema i les que van respectar millor el model. Abans hem dit que el paper que els fills tenien en la continuïtat de la casa era diferent segons que fossin nois o noies, o segons que haguessin nascut primogènits o ultimogènits; aquestes consideracions, que són realment essencials, articularan la nostra descripció del sistema per establir aliances matrimonials a Cerdanya.²¹

3.3.1. Casar l'hereu i la pubilla...

Als hereus de la casa calia casar-los amb membres del mateix grup social. En general, tots els casaments acostumaven a repro-

21. Les estratègies matrimonials posades en relació amb les estratègies reproductives han generat una àmplia literatura etnològica. Fóra llarg esmentar-la tota aquí. De totes maneres, enumerem alguns dels estudis que s'han elaborat sobre el context pirinenc: Estrada, Roigé i Bertran 1993, De la Parte i Mas 2000, Comas d'Argemir 1984, 1991, 1992 i 1993, i Contreras 1989. Per a la situació de Cerdanya, vegeu Balent (2003a), Conesa (1998) i Peytaví (1996).

duir l'endogàmia de classe. De manera ideal, les famílies benestants seleccionaven els cònjuges entre persones que procedien de famílies de la mateixa condició social. Totes les classes socials, especialment la dels propietaris i sobretot quan eren benestants, tendien a l'homogàmia i, si podien, a la hipergàmia, és a dir, a aconseguir aliances matrimonials que els permetessin establir vincles parentals, els més forts i poderosos, amb famílies de prestigi. Aquest mecanisme l'hem trobat representat a bastament en la investigació, perquè les cases més antigues de Cerdanya, que coincidien amb les que tenien els patrimonis més grans, estaven lligades per vincles parentals establerts per mitjà del casament dels seus hereus. Començarem l'anàlisi ordenant aquestes cases de la més rellevant a la menys important pel que fa al patrimoni i la consideració social basant-nos en la posició social que ocupaven en el moment de fer-se les aliances conjugals: Cal Montellà de Santa Llocaia, Cal Moxó de Saneja, Cal Carbonell de Gorguja i Cal Ponset de Pi. La distribució d'aquestes cases en el mapa de Cerdanya també ens interessa, perquè representen gairebé tot el territori cerdà: l'Alta Cerdanya, amb Santa Llocaia, a França, i Gorguja, a Espanya; la Baixa Cerdanya, amb la Solana (Saneja) i la Batllia de la Baga (Pi). Aquesta dispersió en el territori de cases que van acabar lligades pel parentiu polític és indicativa dels vincles socials en què es va mantenir la unitat dels diferents espais cerdans, malgrat les fronteres que divideixen Cerdanya.

En la reconstrucció de les aliances s'observa que les cases perseguïen casar els hereus amb cabaleres de cases pròsperes, fins i tot amb un llinar de riquesa o de prosperitat situat sobre del seu. L'any 1796 François de Montellà i Barnola es va casar amb Bonaventura Carbonell i Arbós. François era l'hereu d'una de les cases amb més patrimoni de Cerdanya, perquè en aquella època la casa tenia una heretat de més de 300 ha (quasi un miler de jornals de terra) repartides en diferents hisendes ubicades gairebé totes en les millors terres de la plana cerdana: Soriguerola, Llúvia,

Santa Llocaia, Puigcerdà, Baltarga i Er. La família De Montellà tenia un origen noble i havia estat establerta a Puigcerdà, on havia ocupat càrrecs polítics fins que, finalment, al segle XVII, sembla que poc abans de signar-se el tractat dels Pirineus, va fixar la residència a Santa Llocaia en una gran casa que encara avui és propietat d'una de les branques de la família. François de Montellà havia de ser l'hereu d'aquesta hisenda i l'any 1796 es va casar amb Bonaventura Carbonell, cabalera d'una altra família de grans propietaris de Gorguja, una casa sense antecedents nobles però que en aquell moment vivia una època de prosperitat, perquè ens consta que aleshores el pare de Bonaventura, Jacint Carbonell, construïa una casa nova a Gorguja i que formava el patrimoni familiar;²² tant és així que va poder atorgar en dot cinc mil lliures a la seva filla per casar-se amb l'hereu de Cal Montellà.

Aquell mateix any 1796, una Francisca Carbonell, probablement cosina o tia de l'anterior, es casà amb Joan de Moxó Esteve, de Cal Moxó de Saneja, una altra família amb origen noble que durant el segle XVIII havia tingut problemes econòmics per culpa del venciment de pensions de censals a les quals la casa no podia fer front. De resultes de tot plegat, l'any 1752 una de les hisendes més importants de la família, la Casa Blanca de Soriguerola, havia passat a les mans de la comunitat de preveres de la Seu d'Urgell per saldar els deutes que la família tenia contrets. Malgrat aquestes dificultats, Cal Moxó seguia sent una de les famílies de referència a Cerdanya i no hi ha dubte dels beneficis que podia portar arreglar el casament de l'hereu amb una Carbonell, membre d'una casa amb molt de patrimoni i que podia aportar un bon dot

22. Sabem per la documentació consultada que a la dècada del 1890, quan Josep Carbonell Guitart va fer el repartiment de l'herència entre els seus fills, el patrimoni familiar era valorat en 373.925 francs i que constava de tres cases, diverses instal·lacions industrials i edificis agrícoles, una deu d'aigua, dos horts, 104 jornals de prat i 170 jornals de camp.

que ajudés a sanejar l'economia de la família. D'altra banda, des del punt de vista de la lògica reproductiva de Cal Carbonell, el casament d'una filla amb un Moxó li permetia posar-se en relació amb una de les famílies de prestigi a Cerdanya.

Tres generacions més endavant, l'any 1906, Vicenç de Moxó Ferrer, besnét de Joan de Moxó i Francisca Carbonell, i hereu de Cal Moxó, va contreure matrimoni amb Maria Pons Bosomba, filla de Miquel Pons i de Dolors Bosomba, de Cal Ponset de Pi, a la Batllia. Cal Ponset era una casa pagesa molt pròspera; en aquella època tenia minyona, dos mossos i pastor tot l'any. Era una de les cases grans de Pi i havia aconseguit el seu estatus gràcies als diners guanyats amb la cria de mules, principalment, tot i que en aquella època tenia unes trenta mules, un ramat de tres-cents o quatre-cents caps d'ovelles, cents jornals de terra i unes quinze vaques. El record de l'estatus de la casa durant els primers anys del segle xx es guarda gràcies a un dels objectes de família que es conserven a la casa: una luxosa sella de muntar a l'estil de les amazones, amb la qual la madrastra de Maria Pons –la seva mare havia mort jove i el seu pare havia tornat a contreure matrimoni poc temps després– es desplaçava cada any als banys de Sant Vicenç a prendre les aigües, un hàbit plenament burgès.

En el transcurs d'un segle, les famílies que van tenir més continuïtat històrica al capdavant de cases implantades a Cerdanya van mantenir entre elles algun lligam parental com a resultat del matrimoni dels seus hereus amb alguna cabalera de les altres cases. Era habitual que els hereus de les cases més antigues i amb avantpassats hisendats nobles, Cal Montelllà i Cal Moxó, cases potents però sobretot amb estatus i prestigi a la comarca, seleccionessin les seves joves entre les cases pageses benestants, especialment les que passaven per moments de gran prosperitat econòmica. Les estratègies es complementaven: les cases amb diners cercaven prestigi i les cases amb estatus consolidat buscaven relacionar-se amb cases que disposaven de recursos econòmics.

En algunes ocasions també és possible trobar hereus casats amb pubilles. Era una aliança conjugal menys habitual pel fet que, en casar-se dos hereus, és clar que una de les cases havia d'imposar-se sobre l'altra. Habitualment, la més feble, la que tenia menys patrimoni, desapareixia absorbida per la casa més potent. L'any 1826, Pere de Moxó Carbonell, hereu de Cal Moxó, va contreure matrimoni amb Gràcia Auger de Meranges. Gràcia només tenia una germana petita, Josepa, i, per tant, era la pubilla de la casa i de l'heretat de Meranges: una casa, vint jornals de camps i quatre prats. Aquest patrimoni va passar a ser administrat per l'hereu de Cal Moxó, que va signar un contracte de mitgeria amb un pagès de Meranges; com que el patrimoni de la casa de la jove era més petit que el de Cal Moxó, no hi havia cap dubte que la casa que tenia assegurada la continuïtat era la de Saneja. La posició subordinada de la propietat de Meranges va manifestar-se definitivament l'any 1845, quan Pere de Moxó i Gràcia Auger la van vendre a Isidro Bragulat, de Meranges.

A Cal Carbonell també hi va haver situacions de casaments d'algun dels seus hereus amb pubilles. A la dècada de 1790, Damià Carbonell i Arbòs, l'hereu de Cal Carbonell, es va casar amb Margarida Guitart, nomenada pubilla pel seu pare en els capítols matrimonials signats amb motiu del seu casament. Dues generacions més tard, l'any 1867, el nét de Damià, Bartomeu Carbonell, de Salses, s'esposà amb Françoise Lledós, la qual aportava en dot tres mil francs atorgats pel seu pare, els béns heretats de la seva mare (un domini a Hix) i els béns del seu oncle Josep Giralt: els establiments termals de les Escaldes i de Dorres i tot el domini de les Escaldes, compost de casa, edificis, basses, horts, camps i pastures. En aquest cas, Françoise Lledós era la pubilla del seu oncle Josep Giralt. El casament va suposar per a Cal Carbonell un increment patrimonial tan important que en els capítols Bartomeu Carbonell es va comprometre a donar a la seva futura esposa mil francs anuals per al seu ús personal.

En síntesi, el casament dels hereus era planificat des de la casa per assegurar-ne l'existència a la pròxima generació; era la solució de continuïtat, a més d'una oportunitat per augmentar els ingressos o el patrimoni de la casa mitjançant el dot de la jove, que acostumava a ser d'un volum superior al dels dots que s'entregaven a les filles de la casa. Com a exemple d'aquesta afirmació podem posar el cas de Cal Moxó: Pere de Moxó, a qui fem referència dos paràgrafs més amunt, va dotar cada una de les seves dues filles, Ventura i Minga, amb sis-centes cinquanta lliures; en canvi, va rebre pel dot de la seva jove, Maria Ferrer Soler, de Puigcerdà, sis mil cinc-centes lliures, un import deu vegades superior.

3.3.2. El destí dels cabalers: mossos, menestrals i capellans

Els germans de l'hereu o de la pubilla tenien destins diferents segons la posició de la família i en funció que fossin nois o noies. En les cases grans era usual trobar-hi homes solters, els concos, que eren retinguts a la casa per assegurar, si calia, mà d'obra a l'explotació. Quan la casa no podia absorbir més mà d'obra, expulsava els seus membres així que podia i els cercava oficis que els assegurassin la subsistència un cop independitzats. La casa, doncs, exercia la tutela dels fills preparant-los per ser cabalers o cabaleres. A Cal Moxó s'ha conservat un llibre on Pere de Moxó Carbonell (1799-1873) anotava les informacions que considerava importants per a l'administració de la casa. Com que la casa eren les terres, els drets, el bestiar i les persones, al manuscrit s'intercalen les anotacions sobre cada una d'aquestes realitats que la formaven. Una de les qüestions que Pere de Moxó va tenir més cura d'anotar va ser l'administració de l'entrega de dots i lligítimes als cabalers de la casa; en aquest cas, ell, com a hereu del seu pare, va anotar el procés de satisfacció de drets

d'herència dels seus germans, no pas dels seus fills, una qüestió que hauria de resoldre el seu hereu, Antonet de Moxó, quan ell ja fos mort. L'interès i el detall amb què aquesta informació està presentada ens permeten utilitzar-la en exclusiva per explicar la lògica amb què la casa pactava i materialitzava el casament dels cabalers.

Pere de Moxó Carbonell tenia quatre germans i tres mitjos germans, una expressió que ell mateix utilitza en el manuscrit. El seu pare, Joan de Moxó Esteve, va enviudar de Francisca Carbonell, de qui havia tingut sis fills, va contreure segones núpcies amb Francisca Duran i va tenir tres fills més. Van ser, en total, cinc noies i quatre nois. El patrimoni de Cal Moxó, ja ho hem explicat, es va reduir molt al segle XVIII, raó per la qual la casa va perdre tanta capacitat econòmica que va deixar de ser la casa d'un hisendat per passar a ser una casa pagesa acomodada. Aquesta situació la veiem reflectida en la manera com la casa planificava el futur dels nois no hereus. Probablement, si la hisenda hagués estat més gran, els fills haurien cursat estudis eclesiàstics, cosa que veurem una mica més endavant, però en aquest cas, l'estratègia va consistir a preparar els fills per fer de pagès o bé exercir un ofici. Tomàs de Moxó Carbonell, germà petit de Pere, es va casar l'any 1838; els seus drets sobre el patrimoni de la casa van estipular-se en dues-centes cinquanta lliures. Aquests diners no es van pagar mai en metàl·lic, sinó que Cal Moxó va anar pagant, en quantitats petites o en espècie, algunes despeses de la casa de Tomàs fins que l'any 1861 es van considerar satisfets tots els drets. Reproduïm a continuació algunes de les anotacions amb què Pere de Moxó descriu els conceptes dels pagaments fets:

Més, pagat per ell al ostal de portar sal y vi, á 8 juliol 1838	19 s.
A 6 Agost 1839, entregat a la sua dona per pagar los dallayres	2 ll. 5 s.
A 22 novembre 1839 entregat per son comte a son cuñat Sort 1 carga de blat, valor	9 ll.
A 1 Desembre 1839 entregat 1 carga de blat, valor	9 ll.
Més, en dit dia, entregat dos pasetas per anar a beure los carlins á Prullans y se'n tornaren a Bolvir	15 s.
A 2 Jener 1840 entregat al Pon de Guils per son comte, per lo cobrir de las eguas	6 ll.
Dia 28 Juliol 1841 entregat a comte a la sua dona Francisca per pagar los segadors	5 ll. 13 s. 6 d.
Dia 5 Agost 1841, entregat dos pursells, valorats junts a	9 ll.

Font: diari personal de Pere de Moxó Carbonell. Arxiu patrimonial de Cal Moxó.

A cal Moxó van pagar els drets d'herència del cabaler pràcticament en espècie, de manera que van exercir una mena de tutela econòmica durant vint-i-tres anys sobre l'activitat pagesa del fill (despeses de segadors, dallaires, compra de vaques, bous, egues, porcs i vi). Algunes de les despeses que va generar aquesta casa de pagès al llarg dels vint-i-tres anys van ser pagades per la casa d'origen de Tomàs de Moxó, que només va rebre en efectiu quaranta-quatre lliures de les dues-centes cinquanta que se li havien de donar.

L'altre germà, Joan, va cursar estudis de filosofia a la Seu durant tres anys, després es va estar dos anys a Barcelona estudiant teologia i uns quants anys més fent estudis de bale de seda. Al final es va instal·lar a Barcelona, on es casà i exercí de sastre.

En els comptes de la casa, hi consta que Joan de Moxó Carbonell va començar a gastar els seus drets d'herència l'any 1834, quan va iniciar els estudis a la Seu, i que va considerar-se satisfet del total de tres-centes lliures que li havien correspost l'any 1861, quan va signar l'època de liquidació dels seus drets d'herència. De Josep de Moxó Duran, germanastre de Pere, només en sabem que exercia l'ofici de fuster, probablement a Bellver, i que va fer de mestre de l'ofici a Joan de Moxó Auger, el fill cabaler de Pere de Moxó. En dues generacions successives, la casa de Moxó buscà col·locar els seus cabalers mitjançant l'exercici d'un ofici menestral, una de les alternatives assequibles als homes que no tenien assegurat, a través de l'herència, l'accés a la propietat d'un patrimoni agroramader, la base de la riquesa i del prestigi social a la comarca.

En les famílies hisendades o acomodades, els cabalers dels propietaris solien cursar estudis de dret o de teologia. La carrera eclesiàstica era una forma de mantenir-los solters i, per tant, de limitar la parentela i d'evitar la dispersió patrimonial; en morir, tot el que se'ls havia entregat en concepte de llegítima retornava a la casa d'origen. En aquest cas, el model és la família De Montellà, pertanyent a la petita noblesa de la comarca i establerta a Santa Llocaia (Alta Cerdanya) des del segle XVIII. François de Montellà Barnola (1768-1832) va tenir vuit fills, cinc nois i tres noies. Dels fills barons, el gran, Josep, es va quedar a casa, ja que n'havia de ser l'hereu. El segon, Bonaventura, va cursar estudis de comerç a Prada, Barcelona i Madrid, i, finalment, en no tenir descendència el primogènit, va ser el cap de casa de Cal Montellà. Jacint i Gabriel van cursar estudis eclesiàstics; Gabriel va acabar sent el rector d'Er. El germà petit, Salvador, va estudiar durant deu anys i al final va tornar a la casa paterna, on es devia quedar o on probablement va morir jove. Veiem, doncs, que només en una generació es va utilitzar dues vegades l'opció de l'ofici eclesiàstic, una solució que aportava prestigi a la família i que impedia la dispersió dels recursos familiars i el creixement de les branques secun-

dàries del llinatge patrimonial. L'altra família de grans propietaris que hem analitzat és la de Cal Carbonell de Gorguja, que, com els Montellà, va fer ús de la carrera eclesiàstica per col·locar alguns fills barons. A finals del segle XVIII, Jacint Carbonell Picas, hereu de la casa i constructor de l'actual casa pairal, tenia dos oncles capellans: Josep, que surt a la documentació esmentat com a mossèn, i Pere, que hi consta com a rector d'Ur. Una neboda de Jacint, Maria de Moxó Carbonell, es va casar, l'any 1824, amb Miquel Batlle, de Pi; en dot, Maria va rebre mil lliures, tres-cents de les quals les va aportar el seu oncle, Pere Carbonell, rector d'Ur, i cinquanta lliures més, el seu altre oncle Josep Carbonell, mossèn. En la documentació sobre aquesta mateixa entrega dotal es dóna notícia de l'existència d'una fundació, l'Obra Pia Carbonell de Gorguja, que també va contribuir al dot de Maria amb cent lliures. Jacint Carbonell Picas, en el seu testament, datat l'any 1793, esmenta la voluntat que el seu fill Bartomeu sigui ordenat capellà i li deixa un llegat de tres mil lliures, quatre mil en cas de seguir la carrera eclesiàstica ocupant-se d'una capellania que Jacint Carbonell havia fundat. La inversió que les famílies d'hisendats feien en la carrera eclesiàstica dels fills així com la fundació de beneficis eclesiàstics no es perdien, sinó que eren recuperades per garantir la reproducció de la casa en generacions posteriors.

3.3.3. Un hereu, el millor marit per a les filles de la casa

La casa procurava trobar marit per a les noies entre els hereus de cases que estiguessin en una posició més o menys similar. La tria depenia del dot que es podia entregar. Un bon partit requeria un bon dot i això no sempre era possible. Respecte de les filles de François de Montellà, Rosa, Margarida i Teresa, sabem que molt probablement Rosa va morir abans de contraure matrimoni i que les dues més petites van casar-se amb hereus de famílies benes-

tants: Margarida, amb Josep Margall, d'Oceja, i Teresa, amb Ermengol de Motes, membre d'una família de la noblesa catalana. Entre les famílies acomodades, es reservava a les filles de la casa la responsabilitat de guanyar capital social establint relacions de parentiu polític amb les cases més sòlides de la comarca o fins i tot de fora. Aquest és el cas del matrimoni de Margarida de Montellà amb Ermengol de Motes, un casament que encara va ser rendibilitzat a la següent generació quan l'any 1871 una néta de Margarida i Ermengol, Dolores de Motes i de Dalmasses, va casar-se amb François de Montellà Alart, hereu de Cal Montellà i oncle seu. Dolores de Motes va aportar en dot al matrimoni vint mil duros, quatre mil dels quals procedien de la llegítima de la seva àvia paterna, Margarita de Montellà Carbonell. Amb aquest casament la família De Montellà, que mantenia molta relació amb la ciutat de Barcelona, va enfortir els seus vincles amb altres famílies de la noblesa catalana (els De Motes i els De Dalmasses) i també va recuperar una part dels interessos de la casa que s'havien dispersat en entregar els dots de la generació anterior.

Les filles de cases amb menys patrimoni i menys estatus acostumaven a casar-se amb hereus i fins i tot en alguna ocasió amb algun cabaler de les cases pageses de la comarca. Utilitzarem un altre cop com a exemple per mostrar-ho les dades referides a les aliances matrimonials que van tenir lloc a Cal Moxó durant la generació de Pere de Moxó Carbonell, el qual va tenir tres germanes i dues germanastres que, per aquest ordre, eren: Antònia, Maria, Margarida, Francisca i Rosa. Antònia de Moxó Carbonell es casà l'any 1824 amb Miquel Batlle, pagès de Pi, i va rebre nou-centes cinquanta lliures de dot, pagades totes en diners i dintre dels terminis previstos. Tant aquesta quantitat com les condicions del pagament indueixen a pensar que es devia tractar d'un hereu acomodat. Maria de Moxó Carbonell es va casar cap al 1837 amb Joan Brillas, pagès de Ger. El dot es fixà en tres-centes lliures, més cent lliures d'un llegat, quantitats que es van satisfer mitjançant petits

pagaments en espècie que s'allargaren fins l'any 1843. Tot indica que es devia tractar d'una casa pagesa més aviat petita. Margarida de Moxó Carbonell es casà cap al 1841 amb Francesc Puig, d'Eina, anomenat en la documentació «hereu Llebre»; probablement era el fill hereu de Cal Llebre d'Eina. El dot es va fixar en mil francs, que van ser pagats en metàl·lic, dintre dels terminis previstos. L'any 1847 Francisca de Moxó Duran, germanastra de les anteriors, es va casar amb Joan Puig, de Cal Sintet de Cortvassill. Es va fixar un dot de mil vuit-cents francs que va ser pagat en metàl·lic en el termini de sis anys, tal com era previst en els capítols. El 1857 Rosa de Moxó Duran, la germana petita, es casà amb Salvador Obrer, de Bellver, i va rebre un dot de sis-cents lliures.

Cada germana rebia en dot una quantitat diferent, molt probablement perquè la quantitat es determinava en relació amb la posició de la casa de la qual procedia el cònjuge. L'únic cas en què el dot es va pagar en espècie va coincidir amb la quantitat dotal més baixa, senyal que devia tractar-se d'un casament en la part baixa de l'estructura social pagesa.

Les aliances matrimonials eren utilitzades estratègicament per les cases a fi de complir els seus objectius de producció i de reproducció. Quan la casa tenia molt de patrimoni, com els propietaris hisendats De Montellà, les aliances servien per consolidar-lo i incrementar-lo; quan el patrimoni tenia unes dimensions inferiors, la decisió sobre les aliances i la selecció dels cònjuges més adequats depenia del moment que passava la casa i de l'existència o no d'una situació d'equilibri entre la necessitat de força de treball i les dimensions i la composició del grup. És cert, però, que en el casament de les filles de la casa sempre es buscava l'ideal de trobar marit entre els hereus de les cases amb una posició millor que la pròpia. El casament de les cabaleres perseguia l'ascens en l'estructura social, just el contrari del matrimoni dels fills barons no hereus, els quals, en haver-hi menys pubilles, gairebé sempre es casaven en sentit descendent.

3.4. La transformació de l'estructura social cerdana

El model de gestió de les aliances matrimonials que hem presentat fins ara va funcionar fins al final del segle XIX i al començament del XX. En aquella època es va iniciar un procés de transformació de l'estructura social de Cerdanya i en general de tot el Pirineu i de totes les zones rurals catalanes pel qual començà a notar-se la manca de peons al camp. El grup social de pagesos sense terra que permetia a les cases dels propietaris disposar a conveniència de mossos, dallaires, segadors o pastors va començar a pensar en la possibilitat que la seva vida transcorregués més enllà de la terra cerdana, a Barcelona o en algun punt industrial de la conca del Llobregat. A Cerdanya aquest procés va ser menys evident que a altres zones del Pirineu que es despoblaren amb rapidesa, perquè la seva singularitat orogràfica, deguda a la gran plana central, en feia una zona agrícola i pecuària de gran riquesa que ofería la possibilitat de dur a terme una pràctica agroromera molt més intensiva que en altres zones del Pirineu. La possibilitat de regar els camps de cereal (blat i sègol, principalment) i els prats dóna a Cerdanya uns nivells de productivitat més elevats que en altres zones del país. En aquesta comarca, el cereal s'abandonà parcialment a partir dels anys seixanta del segle XX, quan els camps van ser substituïts per prats productors de l'herba necessària per alimentar una cabana bovina en augment i cada cop més especialitzada en la producció lletera.²³

La despoblació a Cerdanya (vegeu el capítol 5) ha estat menys evident que en altres zones del Pirineu. Això és veritat en nombres absoluts. És cert que la població no ha marxat tant, però la

23. Pau Vila (1926) ja es va fer ressò de la conversió progressiva de camps de conreu en prats d'herba, un procés que ja s'havia iniciat al segle XVIII i que havia continuat durant tot el XIX (Vila 1984: 106-107). A partir de la dècada de 1950 la producció d'herba va incrementar-se fins que cap al 1975 ja s'hi dedicava el 70% de la superfície conreada (Grup d'Estudis de l'Alt Pirineu 1981: 106-110).

Cerdanya de la segona meitat del segle XIX també va estar sotmesa a un procés migratori que portava molts cabalers de les cases cerdanes i els fills dels pagesos més desafavorits, mitgers, mossos i pastors a emigrar cap a ciutat en cerca d'unes condicions millors de vida.²⁴ Entre l'any 1857 i el 1900 la Baixa Cerdanya va perdre tres mil habitants,²⁵ un 19% de la població, i entre el 1900 i el 1940 en van marxar dues mil persones més atretes per les possibilitats que semblava oferir-los la vida a ciutat o, fins i tot, a l'altra banda de l'Atlàntic, ja que el destí tradicional de l'emigració gallega també atreia els pagesos ramaders de Cerdanya. Dos informants nostres ens van explicar l'esperit aventurer dels seus avis, que van plantejar-se l'emigració a l'Argentina. En un cas es va dur a terme: l'avi de Rosa Vidal de Cal Jet va emigrar a l'Argentina durant els primers anys del segle deixant a Cerdanya la seva dona i els fills petits; uns quants anys més tard, sense saber gairebé res del seu pare, el fill gran s'embarcà cap a l'Argentina per anar-lo a buscar just en el mateix moment en què el pare decidia retornar a casa. El noi, de només catorze anys, va quedar-se durant set anys a l'Argentina fins que, finalment, va decidir-se a tornar a Cerdanya, on va viure la resta de la seva vida dedicat a l'ofici d'herbolari.

Llavòrens fent de fogoner, paletades de carbó, eh! amb el vaixell, trenta-un dies per arribar a l'Argentina. Llavòrens quan va ser allà, el seu pare va ser aquí, es van crusar, perquè el pare, quan va saber que el fill hi volia anar, devia dir: aquesta criatura..., més val que me'n torni

24. Vila (1984: 110-111) es referia a aquesta emigració de la manera següent: «L'emigració definitiva ha seleccionat la població pagesa de Cerdanya: se n'ha anat la gent que no tenia terres per viure d'elles, i hi han restat els que poden mantenir-se amb el guany de la terra, adés que en siguin propietaris, adés masovers».

25. Segons el cens de 1860 (1866 per a la part francesa), Cerdanya tenia 3.995 cases, de les quals n'havia perdut 626 l'any 1921 a conseqüència de l'emigració de la població cerdana (Vila 1984: 79-80).

cap allà, i, si no vol estar amb sa mare, estarà amb mi. Llavòrens l'un anava i l'altre venia. És clar, el correu devia anar prou lent. Bueno, llavons va arribar allà i, és clar, catorze anys, però va trobar feina per això, perquè en aquell temps a l'Argentina s'hi anava gent; bueno, havien de ser ja més grans i casats, però si hi anava un matrimoni, li donaven tot el que podia cuidar, bestiar, eines, i li deixaven cultivar tot el terreno que fos i l'ajudaven amb tot; i ell no va fer això perquè, és clar, una criatura sola, però va treballar i va guanyar diners i va ser quan va venir i va comprar aquesta casa que va ser on vai néixer jo (CC-26).

A Cal Moxó també tenen familiars de generacions anteriors que van emigrar; en aquest cas eren de la família de la jove de la casa Dolors Forga. L'avi de Dolors Forga, Joan Forga Serradell, a finals del XIX havia fet estades a Barcelona, on havia treballat de transportista i de cansalader («tocinaire»); el seu fill, Josep Forga Ginesta (1890-1978), va emigrar a Barcelona amb la seva família a la dècada de 1920 i durant anys va mantenir viu el somni d'emigrar a l'Argentina, un desig que es va quedar en això, en una quimera. Josep Forga va muntar amb la seva dona i els seus cinc fills una lleteria a Barcelona que van mantenir fins a la dècada dels setanta. Lleteries i cansaladeries eren els negocis més habituals en què s'ocupaven els cerdans emigrats a ciutat,²⁶ molts dels quals continuaven mantenint vincles amb la comarca d'origen. La filla de Josep Forga, Dolors Forga Meya, va tornar a Cerdanya l'any 1945 per casar-se amb Miquel de Moxó.

26. Vila, el 1926, explicava que la majoria d'emigrants temporers «baixen a fer de vaquers i, sobretot, de cansaladers, a Barcelona. L'habilitat en preparar els pernils que lloaren Marcial i Estrabó, hom veu que no s'ha estroncat». També esmentava la tendència d'aquesta emigració a esdevenir definitiva fins al punt que «dels quatre-cents tocinaires que hi ha a Barcelona, les tres quartes parts, aproximadament, són cerdans» (Vila 1984: 156-157).

Aquestes experiències migratòries ens palesen els desitjos de prosperar de la població cerdana més desafavorida. La seva marxa, malgrat que no va ser massiva, deixà les estructures productives sense mà d'obra assalariada. Els fills de les famílies sense terra pròpia eren els que van marxar en primer lloc, de manera que es desequilibrà el sistema d'interdependència entre els grups socials (demanadors i oferidors de feina agrària) de Cerdanya. Un altre factor que hi va confluïr va ser la crisi dels preus dels productes agraris, especialment els cereals, provocada per la mundialització incipient dels preus (Garrabou 1985). Aquesta davallada del rendiment de la producció obligà els pagesos i propietaris a augmentar els guanys mitjançant una intensificació més gran de la producció i amb la reducció de les despeses en salaris. Al segle xx va començar al camp, paral·lelament a l'èxode rural, el procés de transformació tecnològica, molt lent a l'inici d'aquest segle, per mitjà del qual les cases pageses començaren a poder prescindir d'una part de la mà d'obra.²⁷ Aquesta substitució, que va ser molt evident a partir de la dècada de 1950, només era incipient cap al 1900, però ja començava a fer-se evident que una explotació massa petita no podia mantenir una família en les condicions de subsistència que havien estat tradicionals a Cerdanya i que les grans explotacions dels hisendats ja no permetien portar el nivell de vida de propietari absentista i ric, que es limitava a governar el seu patrimoni. Tota l'estructura social va quedar tocada: van marxar els sense terra, el pagès, petit propietari, va haver d'augmentar una mica les dimensions de la seva explotació per fer-la econòmicament viable i el gran propietari va tenir l'opció d'arrendar les seves propietats i marxar a ciutat o quedar-se a Cerdanya, o bé la de continuar mantenint un paper actiu impli-

27. Per a Pau Vila, el pagès de la Cerdanya dels anys vint era rutinari i no tenia «cultura agrícola ni de cap mena». Només la manca de mà d'obra va impulsar l'adopció de dalladores i segadores mecàniques (Vila 1984: 111)

cant-se encara més en la gestió i en els processos productius. Molts grans propietaris van decidir marxar de Cerdanya i arrendar les propietats fins que uns quants anys després les van posar a la venda, moment en què van ser adquirides per petits propietaris o arrendadors que aprofitaren aquesta oportunitat per passar a ser pagesos propietaris de les seves explotacions. Algunes de les cases pageses que hem estudiat van originar-se en aquest procés, que es va desenvolupar plenament cap a la dècada de 1920.

3.4.1. Esdevenir un pagès propietari

L'emigració de la població cerdana amb menys recursos, els que no tenien terra suficient per assegurar-se la subsistència, va suposar una reducció de la disponibilitat de mà d'obra en les explotacions que eren propietat dels hisendats. Els propietaris van començar a tenir dificultats per trobar persones amb experiència i coneixedores de l'ofici que els permetessin tirar endavant les explotacions tal com havien fet sempre, això és mitjançant la contractació de mossos, pastors, vaillets, dallaires i segadors. D'altra banda, a la carència de mà d'obra jornalera s'hi afegia una certa crisi de preus que afectava de manera general els productors agraris al començament de segle, una crisi que repercutia negativament sobre la rendibilitat de les hisendes. En vista de l'encariment de la mà d'obra i les dificultats per trobar-ne, els propietaris absentistes van decidir optar per arrendar totes les seves terres o arrendar-ne una part, i van començar a introduir elements mecànics en els processos de treball (les màquines de ventar de primers de segle). La signatura d'un contracte d'arrendament feia possible que el propietari no pensés més en la gestió directa de l'explotació, perquè traspassava aquesta responsabilitat a l'arrendador, que suplía el propietari, aportava la capacitat de treball de la seva família per tirar endavant l'explotació i es pre-

ocupava de buscar jornalers quan aquesta era insuficient. Al final de l'any, després de la collita, l'arrendador pagava al propietari en espècie, normalment en càrregues de blat, la quantitat estipulada en el contracte, verbal o escrit.

Màquina de batre a l'era de Cal Moxó cap a la dècada de 1920. La mecanització va permetre reduir el nombre de treballadors de les cases pageses. Arxiu de cal Moxó.

En síntesi, la reducció de la disponibilitat de mà d'obra afectà de manera important el grup de propietaris hisendats o benestants de la comarca, que es van veure obligats a canviar d'estratègia en la gestió de les hisendes, amb la qual cosa es va generalitzar l'ús de l'arrendament, que va ser, fins als anys quaranta, una forma habitual d'accés a la terra i que pràcticament va desaparèixer durant la dècada dels anys seixanta, quan la major part dels antics arrendadors van esdevenir propietaris o bé van abandonar l'activitat agropecuària.

En el primer quart del segle xx, principalment entre els anys vint i trenta, probablement gràcies a la conjuntura econòmica favorable, que va suposar la pujada de preus durant la Primera Guerra Mundial, molts arrendadors van esdevenir propietaris. També va passar que molts propietaris ja s'havien convertit definitivament en absentistes, atès que havien anat abandonant progressivament l'atenció directa de les seves explotacions, que cada vegada visitaven menys. Molts fins i tot s'havien desplaçat des dels pobles cap a la Vila o, la major part d'ocasions, cap a Barcelona, on molt sovint exercien de professionals lliberals. Els propietaris benestants o hisendats es van anar desvinculant de les explotacions, gestionades directament pels arrendadors, fins al punt que van optar per vendre's íntegrament o parcialment les hisendes.

Aquest és el cas de dues de les cases que hem etnografiat: Cal Carló d'Age i Cal Grauet de Saga. Totes dues cases es van fundar durant la dècada de 1920 com a cases de pagesos propietaris que eren exarrendadors i accedien a la propietat. Era un pas més, molt important, en els canvis que anaven tenint des de finals del segle xix en l'estructura social cerdana.

A la història de Cal Grauet ens hi hem referit en descriure la situació dels pagesos arrendadors de Cerdanya. No la tornarem a repetir; només recordarem que Gerard Garreta era un cabaler originari d'Olopte, fill d'una família d'arrendadors que van anar desplaçant-se, igual que molts altres arrendadors, per diferents cases i pobles de Cerdanya: d'Olopte a la Bastida, d'aquí a Prullans, després a Ger i, finalment, a Saga, a Cal Morull, la casa que l'any 1929 va comprar Gerard Garreta, que després la va deixar al seu fill Isidre. Ell mateix ens explicava així les dificultats econòmiques amb què el seu pare va haver d'afrontar la compra:

Aquí no hi havia llum, aquí fa quaranta anys que hi ha llum; la mainada ploràvem perquè aquí no hi havia llum i no hi havia res i volí-

em tornar a marxar cap a Ger. Va venir aquest senyor (...) i va dir: «Ara ja podeu estar contents, que podreu tornar a marxar cap a Ger perquè ho hai venut». Però se li van desdir i llavors el Pau, el germà del meu pare, va comprar aquella casa i el meu pare aquesta, cent mil pessetes, tota la casa i vuitanta-cinc jornals de terreno... Cent mil pessetes!, i no les tenia, el meu pare. Li'n van deixar i també es va vendre jornals de terra, vint o vint-i-cinc. Ara només en tinc seixanta-cinc o setanta jornals, que són meus mentres visqui. Quan jo no hi sigui quedaran del noi (CC-18).

En el moment d'accedir a la propietat, la casa de Gerard Garreta estava composta pel matrimoni, quatre fills i dos mossos, i tenien quinze vaques, quatre egues i dos parells de bous. La frase final de la citació de l'informant ens ha de fer reflexionar sobre la manera com els arrendadors esdevinguts propietaris van donar continuïtat al model d'herència indivisa i de residència troncal que ells mateixos havien adoptat com a arrendadors i que caracteritzava els pagesos i els propietaris cerdans de finals del XIX. Els pagesos actuals de Cerdanya, propietaris de terra i bestiar suficient per fer rendible l'explotació, són, en un gran nombre, els fills i els néts dels arrendadors del començament de segle XX i, amb molts canvis, continuen la trajectòria de la casa que han heretat dels seus pares i avis.

Cal Carló és un altre dels casos que hem analitzat. Es tracta d'una família d'arrendadors que es van convertir en propietaris durant la primera meitat del segle XX. Pere Tor, nascut a la dècada de 1880 a Cal Carló de Baltarga, era mosso i ho va ser durant tota la seva joventut. Poc temps abans de casar-se amb Maria Gosa, l'any 1921, va anar a treballar de pagès al Mas Florensa, on era mitger d'una de les dues cases que formaven aquesta gran propietat. Al Mas Florensa el matrimoni va tenir la seva filla gran i d'allí es va traslladar a Llúvia, a una altra casa de pagès on van tenir dos fills més; de Llúvia van anar a Age com a arrendadors a

Cal Banús, on l'any 1929 va néixer el darrer fill i hereu de la casa, Joan Tor Gosa. Sis anys després d'estar-se a Age, Pere Tor va decidir comprar al mateix poble la propietat de Cal Montserrat, tot i que durant uns quinze anys van continuar vivint a Cal Banús, des d'on explotaven les dues propietats. Cap al 1950 desplaçaren la residència definitivament a Cal Montserrat, que va esdevenir Cal Carló, el nom de la casa d'on era originari Pere Tor, a Baltarga. Una part dels ingressos de Pere Tor depenia de la seva activitat com a negociant en animals, sobretot en mules, però també en eugues. A més, tenia un ramat d'ovelles i vaques de llet. A part de la capacitat de treball dels membres de la casa (el pare, la mare, les dues filles i el fill), a Cal Carló també van tenir, fins als anys seixanta, quatre mossos, un pastor i els jornalers que els ajudaven en èpoques de més feina, com és el temps de la sega, de dallar o la collita de les patates. Pere Tor encara va comprar Cal Banús, la casa en la qual havia treballat durant anys com a arrendador:

Tenien vaques de llet i moltes egues. El meu sogre va fer molts cèntims amb..., amb les mules. Allavons tenien molts quartos i ell era una mica negociant, d'aquests que «va..., compro!» (...) I de vegades tornava i s'havia venut els tres parells de bous, i llavons no sabien amb què fer la feina ni..., ni res. Però mira, anave a comprar mules por ahí i després se les venie i amb això guanyave molt! Bueno, la prova és que va comprar dos cases, al cap d'uns anys de ser aquí [es refereix a Cal Montserrat]; es va posar en venta aquella [cal Banús] i va comprar aquella (CC- 16).

Joan Tor, gira
l'herba en un prat
propietat de la
casa a Age,
dècada de 1960.
Arxiu de Cal Carló.

Les explotacions en règim d'arrendament van anar desapareixent. El sistema es va generalitzar al final del segle XIX i al començament del XX, i va entrar en declivi quan els arrendadors van aconseguir els diners necessaris per comprar casa i terres. Quan fa cent anys molts dels joves que havien d'haver estat mossos van decidir emigrar, els que es van quedar van fer-ho no ja com a mossos, dallaires o segadors, sinó com a pagesos arrendadors que a poc a poc anirien esdevenint pagesos propietaris. A la dècada dels seixanta, quan moltes cases pageses van començar a plegar, s'acabà de completar la conversió dels pagesos arrendataris en propietaris. Avui, quan ja han plegat moltes cases pageses, l'arrendament de prats (no de cases amb terres associades) torna a ser un recurs important, però aquest cop per garantir la rendibilitat de les explotacions en un moment en què la viabilitat exigeix engrandir-les.

Una de les famílies que hem entrevistat respon, en part, a la idea de família d'arrendataris que havia estat habitual a Cerdanya fins a mitjan segle xx. Es tracta de la família de Joan Bagaria i Pilar Pont, arrendadors del Molí d'en Pons, a Bor. El matrimoni tenia una explotació lletera a Prullans en una casa i unes terres de propietat, però de dimensions massa reduïdes per tenir-hi la quantitat d'animals que necessitaven per fer rendible una explotació de trenta vaques de llet. Al començament dels noranta van decidir arrendar la casa i les terres del Molí d'en Pons per ampliar l'activitat lletera i van signar un contracte d'arrendament per vint-i-quatre anys, que els va permetre modificar la casa i els conreus per adaptar-los a les noves necessitats de la seva especialització en la transformació de la llet en derivats làctics.

Al Molí d'en Pons probablement hi trobem una de les últimes explotacions gestionades per arrendadors. A finals del segle xix, l'arrendament va resoldre un problema provocat per la marxa d'alguns cerdans: la manca de mà d'obra; a finals del xx, el contracte d'arrendament podia ser una solució per satisfer la necessitat d'ampliar la capacitat de l'explotació. Avui casos com el del Molí d'en Pons són poc comuns; en canvi, és molt habitual l'arrendament dels camps i, sobretot, dels prats de les explotacions que es pleguen a fi de reunir l'herba suficient per mantenir els nombrosos caps de bestiar vaquí de les cases pageses que encara queden. En el capítol següent expliquem extensament la transformació de les explotacions agroramaderes a Cerdanya, que s'han hagut d'assegurar la rendibilitat mitjançant l'increment del nombre de vaques i, en conseqüència, amb l'augment de la quantitat de jornals de terra dedicats a la producció d'herba per alimentar els caps de ramat. Abans de la dècada de 1980, una casa pagesa autosuficient tenia unes quinze vaques; en aquest moment, pot tenir-ne més de cent cinquanta i, tot i això, no acaba d'assegurar-se la continuïtat.

3.4.2. Els propietaris que van esdevenir pagesos

La síntesi de la transformació de l'estructura social de Cerdanya es pot fer atenent tres fets: en primer lloc, la reducció del nombre de grans propietaris; en segon lloc, l'increment del nombre de pagesos propietaris de la terra que treballaven, i, en tercer lloc, la reducció progressiva del nombre de pagesos sense terra. Aquests processos van confluïr i provocar un cert anivellament de l'estructura social, ja que la quantitat d'integrants dels extrems d'aquesta estructura es va reduir.

Mentre la mecanització no va permetre suplir molta mà d'obra,²⁸ les explotacions van continuar necessitant treballadors que arribaven, quan no se'n podien trobar a la comarca, primer d'altres zones de la geografia catalana i més endavant, a partir dels anys seixanta, d'altres zones de l'Estat espanyol, especialment de Galícia, d'on arribaven els treballadors més valorats pel fet de ser coneixedors de l'ofici agroramader.

Alguns propietaris van romandre a Cerdanya i van decidir-se a continuar explotant el patrimoni familiar, però van haver de canviar el règim d'explotació. A l'inici del segle xx, la crisi i la migració de cerdans van provocar la implantació generalitzada dels sistemes d'arrendament i mitgeria; cap als anys seixanta i setanta, quan fins i tot començà a fer-se difícil trobar arrendadors, perquè els fills dels pagesos van decidir desvincular-se de l'activitat agropecuària, els propietaris que no havien venut van haver d'optar per pujar dalt del tractor i fer de pagès. Aquest procés l'exemplifica molt bé la família De Montellà, uns dels propietaris més importants que hem estudiat i que han passat, en els darrers cent

28. Un procés que va començar molt tímidament a la primeria del segle XX, que es començà a notar amb més força durant la dècada de 1950 amb l'arribada a Cerdanya dels primers tractors i que s'accelerà als setanta amb el perfeccionament i la sofisticació de la maquinària agrícola i amb l'aparició de les munyidores.

vint-i-cinc anys, per les tres etapes que l'integren: (1) la gestió directa del patrimoni mitjançant mossos i altres jornalers, (2) la gestió indirecta amb contractes d'arrendament o de mitgeria i, finalment, (3) l'explotació directa. La nostra informant ens ho va explicar fent referència a l'avi del seu marit, Bonaventura de Montellà:

Es manava les propietats, és a dir, que hi va haver unes generacions que eren els propietaris, però manaven les finques directament, però és clar, tenien molt personal, és a dir, que no treballaven però... I després, la generació de després, que va ser la generació de Josep Montellà, el seu pare [amb referència al seu marit], aquesta ja van tindre una vida més honrosa, ja van anar a fer estudis... I, doncs, llavors va agafar arrendadors; va ser una moda, casi tots tenien arrendadors. (...) I després l'altra generació, que llavors és la nostra, doncs agafes les terres, però no per capritxo, llavors agafes les terres perquè les has de fer produir, però no amb mossos, amb mossos però passant tu davant. Aquesta és l'evolució que hi ha hagut en aquestes tres generacions (CC-13).

Els propietaris van esdevenir pagesos, atès que la davallada de les rendes agràries i la dificultat per trobar mossos i famílies d'arrendadors van fer inviables els sistemes de gestió i d'explotació indirecta a Cerdanya. Avui les cases pageses són portades pels propietaris; és força estrany trobar-ne una que encara tingui mosso, i quan això passa, sovint es tracta de treballadors que fa molts anys que estan a la casa i que hi han envellit, de manera que són considerats més que mai un membre de la família, a més d'una peça indispensable en l'organització del treball pagès. La mecanització dels processos productius permeten que el pagès treballi gairebé sol en feines per a les quals fa cent anys es necessitava molta gent. Quan no ha estat possible substituir les persones per màquines, les feines s'han suprimit. És el cas dels ramats

d'ovelles, que, a causa de la manca de pastors, han desaparegut del paisatge de la comarca.

3.5. Les cases pageses a la Cerdanya del segle XXI.

La família, l'herència i el matrimoni

Aquesta transformació de l'estructura social provocà un canvi d'estratègia en el sistema d'herència i en l'establiment de les aliances matrimonials. Quan les explotacions es van fer menys rendibles i la vida pagesa, menys desitjable, la continuïtat no s'assegurava escollint un dels fills per ser hereu, sinó aconseguint que un dels fills o de les filles es quedés a la casa fent de pagès, en lloc d'anar-se'n a ciutat o de dedicar-se a una altra activitat a la comarca. Quan la població va començar a marxar, les cases només havien de preocupar-se per trobar solució a la manca de mà d'obra; més endavant, també haurien de preocupar-se de retenir els seus fills a la propietat per garantir la continuïtat de l'explotació. Ens ho explicà una de les nostres informants:

Pensi que quan hi va haver l'èxode rural, va ser perquè la gent no podien viure. La família, abans, feien l'hereu per conservar el patrimoni, però després només se'n va poder quedar un perquè només donava per viure a un i tenia de viure amb els pares. Que és per això que hi havia molts solters; va durar una temporada que hi va haver molts nois que no es van casar perquè tenien de viure varies generacions amb la mateixa boca i la mateixa casa, i bueno, i era un problema. Doncs, els joves van marxar per guanya's la vida. I com que la indústria era molt demanadissa de mà d'obra, doncs, marxaven i trobaven feina. Després (canvia) l'estil de vida, més tard, poder sí que, per dir-ho d'una manera familiar, deien: «Bueno, tu no tens cap, ets una mica més burro, aquest es quedarà a casa, serà pagès», i els altres, els que tenien més capacitat intel·lectual, pues marxaven perquè es podien

fer una bona situació... Va durar uns anys que era el que quedava a casa que feia com una mica enveja, i després va ser els que marxaven, que, mira, venien de vacances, l'estiu, ben mudadets, i l'altre se n'anava a plegar herba... Una inversió. És clar, el pagès ha mirat de compensar aquest empobriment del revingut de les propietats, en produint més. Això ha sigut un gran engany dels pagesos, em sembla, perquè han produït més, més, més; ara s'ha fet excedents i ara diuen que es produeix coses de mala qualitat i bueno... És una cosa bastant injusta (CC-13).

La citació precedent sintetitza molt bé el procés que han hagut de viure les cases pageses que han volgut continuar en els darrers quaranta anys. Els dos factors més importants a tenir en compte a l'hora d'interpretar les dificultats de seguir fent de pagès són, per una banda, les pressions que exerceix el mercat de treball, que ofereix un ampli ventall d'oportunitats, sobretot en el treball assalariat, que conviden a la població, els fills de les cases pageses, a dur una vida més fàcil, que es planteja com a absolutament alternativa a la forma de vida pagesa, i, per una altra banda, la reducció dels beneficis de les explotacions com a resultat de la combinació de la crisi de preus dels productes agraris i de la necessitat de mecanitzar i modernitzar constantment les explotacions per adaptar-les a les exigències de la UE sobre el control de les quantitats produïdes i la qualitat dels productes. De tot plegat en parlem a fons en el capítol següent. Ara ens interessa fixar l'atenció en la manera com les cases pageses han hagut d'adaptar els principals mecanismes amb què asseguraven la reproducció a finals del segle XIX. Prenem com a mostres d'aquesta adaptació possibles transformacions i continuïtats en l'estructura familiar, en el sistema d'herència i en la forma en què s'establien les aliances matrimonials.

3.5.1. Els nous hereus, la nova troncalitat

Les cases pageses a Cerdanya han mantingut fins avui el costum d'escollir un dels fills per ser l'hereu de la casa. El sistema d'herència indivisa ha estat el principal mecanisme pel qual la casa s'ha assegurat la reproducció intacta o pràcticament intacta del patrimoni a la següent generació. Per a les cases dels grans propietaris, nomenar hereu comportava mantenir el prestigi i el poder econòmic de la casa; per als pagesos propietaris, implicava, entre altres coses, reproduir les dimensions de l'explotació; per als arrendadors, suposava assegurar la reproducció de la força de treball. Fins a mitjan segle xx, el sistema es manté igual sense gaires canvis, sobretot perquè els pagesos encara conservaven intacta la seva activitat agroramadera. La generació dels nascuts a la dècada dels anys 1920, 1930 i 1940 encara eren pagesos i no manifestaven dubtes respecte a continuar treballant en el patrimoni familiar quan s'incorporaven a la vida laboral. Aquestes generacions van rebre dels seus pares l'herència indivisa dels béns de la casa (les terres, els caps de bestiar, els drets d'aigua, la maquinària i els estris agrícoles i ramaders). Presenten aquesta situació la major part de les cases pageses que hem analitzat (Cal Maurell, Cal Ponset, Cal Grauet, Cal Carló, Cal Carbonell, Torre d'en Gelabert...). En tots els casos l'herència va recaure en els fills barons primogènits de la casa, per la qual cosa es va seguir de manera fidel el model vigent durant el XIX. A la resta de fills se'ls satisfien els drets de llegítima amb diners o mitjançant la donació d'algun camp o prat.

Ara aquests pagesos es troben de nou amb el model. Després d'haver viscut com a pagesos, es troben en la disjuntiva d'haver de decidir si els seus fills han de ser pagesos, cosa que comporta unes condicions concretes respecte a l'estil de vida que hauran de dur. Mai com ara ser pagès a Cerdanya no havia implicat ser hereu, perquè actualment només heretant la major part del patri-

moni de la casa es pot aconseguir fer rendible l'explotació. Però ser hereu vol dir alguna cosa més que quedar vinculat amb la producció pagesa; no solament s'és hereu, sinó també successor, i per això cal que l'hereu i la seva família adquireixin compromisos respecte a la reproducció de la casa prestant serveis als pares, cuidant-los, residint a la casa paterna i acceptant que d'alguna forma també han de comprometre's a donar una continuïtat a un patrimoni de generacions en un context en què les forces econòmiques, socials i culturals (model de vida) hi actuen en contra. Avui a Cerdanya, tenint en compte que aquesta comarca té una economia extraordinàriament terciaritzada que ofereix moltes possibilitats de futur laboral a les noves generacions, ser pagès és ser un resistent. Recordem ara un fragment de la citació que hem inclòs al començament d'aquest apartat, on una de les nostres informants resumia la situació actual del model de l'hereu:

Va durar uns anys que era el que quedava a casa que feia com una mica enveja, i després va ser els que marxaven, que, mira, venien de vacances, l'estiu, ben mudadets, i l'altre se n'anava a plegar herba... Una inversió! (CC-13).

Els pagesos de la generació dels anys 1920-1940 van haver de decidir, juntament amb els seus fills, si es continuava l'activitat pagesa i qui la continuava, una deliberació familiar que era una novetat i que va començar a fer-se necessària cap als anys seixanta i setanta, quan les explotacions van haver d'afrontar la necessitat d'invertir-hi per reconvertir-les i especialitzar-les en la producció de llet. La presa de decisions a què ens referim plantejava dues qüestions: en primer lloc, pactar amb algun dels fills, habitualment un baró, que es quedés a la casa; en segon lloc, preveure la continuïtat fent un esforç econòmic per adaptar l'explotació a les exigències actuals de rendibilitat econòmica i de viabilitat. Quedar-se a la casa sempre ha implicat conviure amb la

generació dels pares sota un mateix sostre i menjant a la mateixa taula; el sistema de l'hereu dóna com a resultat una estructura familiar troncal, és a dir, famílies en les quals conviuen diferents generacions. Alguns dels hereus actuals, que tenen entre trenta i quaranta anys, han optat per seguir el model i viure amb la seva parella i els seus fills a la mateixa casa de pagès amb els pares de l'hereu. D'altres, sobretot els que s'han independitzat més recentment, a partir dels anys noranta, i quan la situació econòmica de la família ho ha permès, han optat per construir un segon habitatge dintre del perímetre de la casa, en espais ocupats anteriorment per annexos agroramaders que ja no s'utilitzen (algun paller, un antic badiu...). Ho estudiem amb més detall en el capítol dedicat a l'arquitectura cerdana. Es tracta d'una nova troncalitat que no malmet el circuit de reciprocitat i de col·laboració que demana l'activitat productiva i reproductiva de la casa pagesa i que, per altra banda, és respectuosa amb el sistema de valors dominant a la societat d'avui, que es fonamenta en la intimitat, la llibertat i la independència. La nova troncalitat és el producte de l'adaptació del sistema pagès a les noves realitats de la societat actual i és una manifestació més de la seva capacitat d'adaptar-se per garantir-se la continuïtat. Però, qui es queda a casa? Habitualment el fill; quan hi ha un noi a la casa, la família es planteja la possibilitat de continuar l'explotació agroramadera invertint en maquinària, en quota o en caps de bestiar; si només hi ha noies, acostuma a plantejar-se una opció de continuïtat terciaritzada, com pot ser destinar una part de la casa a casa rural, bungalous o també restaurant. En síntesi, hi ha més continuïtat que transformació en els mecanismes d'adaptació de la troncalitat i de l'herència indivisa. A continuació exposem l'exemple de tres cases pageses (Cal Carló, Cal Ponset i Cal Maurell) que confirmen els plantejaments exposats.

Joan Tor Gosa, nascut l'any 1929, era l'únic fill baró dels quatre que van tenir Pere Tor i Maria Gosa. Era el més petit dels ger-

mans, però l'hereu de la casa, i el seu pare li deixà en herència la major part dels béns de Cal Carló, dues cases i les terres. A les seves filles, Pere Tor els també va deixar algunes propietats de la casa per satisfer els seus drets de llegítima sobre el patrimoni familiar:

A la filla li va deixar prats a Llívia, totes les eines i totes les vaques i, bueno, tot el que hi havia dins menos la casa, perquè ell [el seu sogre] era d'aquell temps d'abans que havien de ser per a l'hereu. (...) El va fer hereu [al marit de la informant] i li va donar les dos cases i les terres, les terres d'aquí [amb referència a Age]; perquè després també va comprar una altra masada petita (...), a Guils i aquella la van donar a una altra, a la filla segona, que aquella s'ho ha anat venent per edificar perquè no fan de pagès, tenen una gasolinera i un hotel, i no cuiden les terres, li van donar també un camp aquí baix, arribant a Puigcerdà i s'ho han venut tot... un camp molt gran, i llavons s'ho van vendre per edificar (CC-16).

Una tercera germana va romandre soltera a la casa, on viu en un pis a part amb les despeses a compte de l'hereu. Aquest repartiment de l'herència va tenir lloc a l'inici de la dècada de 1960, en el període en què va començar el segon moment de canvi del món pagès, el que va coincidir amb la intensificació de la mecanització i que va suposar la transformació de les cases pageses en explotacions lleteres. En aquest cas, el relleu generacional al capdavant de la casa es va produir en un període curt perquè Pere Tor va morir només cinc anys després que l'hereu va contraure matrimoni i es va quedar a viure a la casa, de manera que al cap de poc temps Joan Tor va haver de prendre al seu càrrec la gestió del patrimoni. Joan Tor va tenir dos fills, un noi i una noia, tots dos van anar a estudiar a la Seu, però només la filla va continuar; el noi, que es deia Pere com l'avi, va deixar els estudis perquè volia fer de pagès:

Anava a la Salle de la Seu i als quinze anys ho va deixar córrer, hasta el director ens va dir: «Deixeu-lo estar, no el feu patir més, perquè ell vol ser pagès». I quan li deies: «I per què no vols estudiar més?». «Ja estudia la nena!». La nena era la seva germana. Em desesperava perquè ella estudia per ella no per tu. Però s'han portat sempre molt bé, i si s'han d'ajudar, això de seguida, això sí, no han tingut mai res, ni de petits ni de grans. (...) Ella [la germana] hi va venir d'acord. I li vam comprar un pis a Puigcerdà i va tenir una carrera i ha tingut la sort de què el seu home és mecànic (CC- 16).

En el moment en què el Pere va deixar els estudis per fer de pagès, es sobreentenia que havia de ser l'hereu del patrimoni de la casa perquè s'havia decidit a treballar-lo. En conseqüència, en casar-se l'any 1983, es quedà a viure a la casa paterna amb la seva dona, els seus pares, els seus avis materns i la seva germana, que encara no s'havia independitzat. El pare del Pere va morir l'any 1986, quan tenia cinquanta-set anys; a partir d'aquell moment el fill es posà al capdavant de l'explotació lletera, que més tard transformaria per produir carn de vedell. Actualment el Pere té quaranta-quatre anys i dos fills, un noi i una noia que encara estudien. No es va verbalitzar que hi hagués plantejat res respecte a la continuïtat de l'explotació.

Un procés similar es va produir a Cal Ponset. Jaume Pons, nascut l'any 1941, és el gran de quatre germans, dos nois i dues noies, i és l'hereu i el propietari actual del patrimoni de la casa. En contraure matrimoni, l'any 1967, es va quedar a viure a la casa amb els seus pares, la seva àvia paterna, un oncle solter, els seus tres germans, que encara no s'havien independitzat de la casa, un mosso i un pastor. Era una estructura genuïnament troncal i pirinenca. Respecte a la decisió de quedar-se a la casa, de la qual és l'hereu, ell mateix ens va dir que:

Tampoc no podies triar gaire, pues, perquè si eres l'hereu segur que t'havies de quedar a casa i, és clar, havies de fer de pagès (CC-21).

En aquesta citació s'observa la pressió que el model d'herència indivisa i d'estructura troncal encara va exercir sobre aquesta generació de fills de cases pageses. Ser l'hereu i adoptar el model de vida pagès era menys una opció que una obligació imposada per la casa i pel funcionament d'un sistema econòmic que estava organitzat sobre la base de la família i de les relacions familiars. A diferència de Cal Carló, a Cal Ponset la incorporació definitiva de l'hereu a la gestió de la casa es va retardar trenta anys fins a la mort del pare del Jaume, l'any 1997. Aquesta circumstància va ser valorada negativament per l'hereu, tot i que ho justificava en el context d'una altra època i d'un altre sistema de valors:

Decidia ell bastant les coses i, és clar, fins que es va morir ell, gairebé no tens cap d'allò de res de portar la casa (cap capacitat de decisió). Cosa que jo, pues, no faré.(...) Tens una altra mentalitat; la mentalitat abans era molt més dura (CC-21).

El germà i les dues germanes de Jaume Pons, els cabalers, van sortir de la casa, elles per casar-se, l'una amb un pastor i l'altra amb un hotelier –tots dos de Bellver–, i el germà per anar a treballar a Barcelona. Tots tres van rebre els drets sobre l'herència i no van qüestionar un sistema que els exclou de participar del patrimoni familiar, però que, per altra banda, els ha deixat més llibertat d'actuació. Jaume Pons ha tingut dos fills: una noia que ha cursat estudis universitaris, que ja és casada i que viu fora de Cerdanya, i un noi que encara viu solter a Cal Ponset i que actualment fa de pagès amb el seu pare, tot i que combina aquesta activitat amb una feina de monitor d'esports de muntanya. Quan es va plantejar la incorporació del fill a l'explotació pagesa, sobretot amb la mort de l'avi, l'any 1997, Jaume Pons i la seva

dona van decidir invertir en la modernització de l'explotació construint unes instal·lacions noves i adquirint quota lletera. Tot plegat va suposar una despesa molt considerable, però es justificava per la necessitat de donar viabilitat econòmica a l'activitat agropecuària de la casa i també per fer-la atractiva a un jove de vint-i-nou anys. Malgrat la inversió feta i la voluntat de continuar, a la pregunta si creia que el seu fill podria viure de la pagesia, Jaume Pons ens responia:

Bueno, viure sí, lo que passa és que no sé si tirarà endavant. El dia que jo plegui, que digui prou, que em retiri o algo, pues no sé si ho farà perquè serà un esclau i no podrà ni estar malalt ni res, poder viure sí, però és clar, si llavòrens ha de llogar a una persona, pues ja no. Llavòrens ja no podrà viure perquè li haurà de donar a aquella persona i ell, a més a més, haurà de viure (CC- 21).

En els seus dubtes es barrejaven l'escepticisme provocat per la consideració de les dificultats econòmiques que travessen les economies pageses amb el recel que genera la certesa que la vida pagesa té moltes limitacions en relació amb els altres models de vida, dominants a la societat actual. Malgrat tot, Jaume Pons i la seva esposa no deixaven de pensar en la manera com podia continuar la casa i en la forma com podien vincular-hi els fills. En aquest sentit, també van preveure la possibilitat de construir en el recinte delimitat per l'era de la casa un petit hotel rural, una idea que reforçaven amb el fet que la filla es dedicava professionalment al turisme.

Josep Llaudó Maurell (1904-1938) va ser l'hereu de Cal Maurell de Prullans. L'herència li va venir per línia col·lateral, de part d'un oncle matern, Josep Maurell. D'ell va haver d'heretar la casa i les terres, i per això, quan es va casar amb Benedicta Servet l'any 1931, el matrimoni se'n va anar a viure amb els oncles. Van tenir una filla i un fill, Josefina i Josep, però Josep

Llaudó morí durant la guerra i la seva vídua va romandre a la casa de l'oncle amb els seus fills fins que el Josep va ser prou gran, encara que molt jove, per posar-se al capdavant de la major part de les gestions i de les feines de pagès:

Pobre de mi, als setze anys em van començar de donar quatre duros i em van fer anar a fires per comprar bous per treballar, i pobre de mi era... una criatura per anar a comprar en fires i d'allò. (...) N'hai après, n'hai après perquè la necessitat obliga. Allò que diu el refran, que amb la gana hasta els gossos s'espavilen, és ben veritat. (...) Amb setze anys vai començar a anar al Pont de Suert a comprar bous, el dia 9 de gener que és la fira. (...) Mira, vai venir aquí amb el parell de bous i ja amb els mossos i au! «Tu això, tu allò, l'altre l'altre» (CC- 23).

Josep Llaudó va rebre l'herència universal dels béns del seu besoncle. En no haver-hi béns dels pares, la seva germana, que no quedava inclosa en el testament de l'oncle, no tenia drets de llegítima. Això no obstant, va rebre del seu germà la propietat d'un pis a Barcelona, on es va anar a instal·lar un cop casada. Josep Llaudó es va casar amb Mercè, filla d'una casa pagesa d'Urús, i va tenir dos nois que ara tenen trenta-vuit i trenta-cinc anys, respectivament. Tots dos van començar estudis de secundària i els van acabar abandonant. El gran es va quedar a casa fent de pagès i el petit, que havia cursat mecànica, es va estar un quant temps a Barcelona però va tornar per treballar també a la casa. Avui el fill gran, que es diu Josep com el pare, el padrí i l'oncle, és casat i s'ha quedat a viure a la casa paterna en un habitatge nou construït en un antic annex agrícola, a tocar de la casa on viuen els pares i el germà solter. Junts, els fills i el pare han modernitzat i ampliat l'explotació i han constituït una societat limitada que és la titular actual de l'explotació lletera, una de les més grans de la comarca. De moment aquesta ha estat la solució; Josep Llaudó va afirmar no voler pas jubilar-se, perquè era com

«abandonar la manta»; volia «deixar fer els fills», però «si per a algo serveixes, ajuda'ls». No hi havia cap determinació presa respecte a la manera com es distribuïria l'herència; de moment tots els esforços es destinaven a ampliar, potser prou per fer possible que els dos fills visquessin de l'explotació, conjuntament o separatament. Ell mateix ens deia haver pensat molt en aquesta qüestió, «i em dóna molts mals de caps».

En síntesi, els pagesos cerdans continuen nomenant hereu. És difícil determinar si aquest continuisme s'ha d'interpretar com una forma de mantenir una «tradició familiar». El mecanisme de nomenar hereu també forma part del capital simbòlic de la casa, cosa que ens va fer saber algun dels nostres informants quan afirmava que «sempre s'ha fet així». No obstant això, els exemples han posat de manifest com n'és, d'estratègic, el sistema; ho ha estat abans i ho continua sent a la Cerdanya actual. Les explotacions han hagut de créixer i ampliar-se per mantenir-se rendibles. Avui una família pagesa ja no pot viure només amb trenta vaques, sinó que en necessita més de cent, així com també ha de comprar o més habitualment arrendar més prats. El present, com el passat, de l'activitat agroramadera no es pot permetre la fragmentació del patrimoni de la casa. Si hi ha un fill que vol continuar la pagesia, ha de ser propietari de la terra, de les instal·lacions i de la casa; els altres fills poden estudiar i preparar-se per al mercat de treball cerdà, que avui és prou diversificat per oferir-los, potser, millors oportunitats de vida que les de l'hereu.

3.5.2. Casar-se per continuar sent pagès

A finals del segle XIX, el matrimoni era una de les peces del joc estratègic de la reproducció de l'estructura social i del sistema econòmic cerdà. Ara ens interessa analitzar com es feien les aliances matrimonials al llarg del segle XX, després que els factors de

transformació van haver afectat l'entorn social i econòmic i el model cultural de referència de les cases cerdanes, els quals encara resten afectats pels dits factors. La disminució del nombre de cases pageses a Cerdanya, l'abandonament de l'agricultura per la major part de la població i la transformació de l'estructura social cerdana, de la qual van desaparèixer el grup de pagesos sense terra i el dels grans propietaris, van fer variar una part de la finalitat i de la lògica del sistema per crear aliances matrimonials. Avui el casament dels fills ja no és important com a mecanisme per establir ponts de contacte econòmic i social entre les cases de Cerdanya; fins i tot ha deixat de ser una forma d'assegurar la continuïtat de les explotacions, que avui depèn més de les decisions que es prenen a Brussel·les que de la possibilitat de tenir fills i del fet que aquests decideixin ser pagesos. Des dels anys seixanta les cases pageses s'han acontentat amb el fet que el casament del fill hereu aportí una jove a la casa que contribueixi amb la seva capacitat de treball a tirar endavant l'explotació. La seva valoració com a força de treball productiu a l'explotació ha crescut, ja que les explotacions s'han modernitzat i mecanitzat. Avui les dones pageses tenen el mateix paper que abans en el treball reproductiu, domèstic, o en tenen menys i n'han guanyat molt en el treball directe a l'explotació; els tractors, les muniyidores, la maquinària en general i la necessitat de portar la comptabilitat li han donat protagonisme en la seva dedicació a l'activitat econòmica de la casa. Fa cent anys, quan la dona es passava el dia entre l'hort, la granja domèstica i la poela,²⁹ cuinant per als nombrosos homes de la casa, la seva participació en la producció ja era crucial i indiscutible, però quedava invisibilitzada pel protagonisme productiu que tenien els homes al camp i amb les vaques i els ramats.

29. Terme que designa un tipus de cuina de llenya que prové del mot francès poêle que significa estufa.

Les joves de la casa sempre van tenir un alt valor per la capacitat de treball que se'ls suposava en el moment de contraure matrimoni amb l'hereu, com qualsevol altra persona que s'incorporava a una unitat de producció, però en la valoració de la jove es tenien en compte, a banda de les seves qualitats personals, altres criteris com la posició de la casa de procedència o el dot que podia aportar, uns valors que avui són poc importants tenint en compte el relleu que ha adquirit la possibilitat de trobar una dona disposada a viure en un entorn social i econòmic poc adaptat als ideals que marquen el sistema de valors i els estils actuals de vida. La coresidència amb els sogres, la dedicació ininterrompuda a l'explotació, cosa que comporta la impossibilitat de fer vacances o de desconnectar de l'activitat laboral, la desvaloració social del treball agromader, la manca de separació entre el treball domèstic i l'extradomèstic, i la invisibilitat social de les feines de la casa són una colla de factors que actuen en contra de la decisió d'esdevenir dona pagesa casada amb un pagès. En els casos estudiats, la major part d'hereus que avui són al capdavant de les explotacions, nascuts entre els anys 1920 i 1950, són casats amb dones procedents de cases pageses de Cerdanya. També hi trobem alguna excepció, com a Cal Ponset, en què l'hereu es va casar amb una mestra d'escola originària de l'Urgell que havia estat destinada a Pi, el poble del seu futur marit, Jaume Pons. Val la pena deturar-se en aquest cas excepcional, perquè s'hi va produir una situació que potser ha de ser tinguda en compte a l'hora d'entendre que a finals de la dècada de 1960 una casa pagesa es permetés de tenir una jove que no es dedicava exclusivament a l'activitat domèstica i agromadera. Quan es van casar Jaume i Carme, a la casa hi havia quatre dones adultes més: les germanes de l'hereu, que es van independitzar aviat, i dues més que havien de romandre a la casa i que hi tenien una dedicació laboral molt especialitzada: l'una, la padrina paterna, feia les feines de la casa, de manera especial la cuina, i l'altra, la sogra de Carme, feia les feines del camp i de la granja

(ocupar-se dels animals i de l'hort, ajudar els homes a dallar i a segar...). Ens ho va relatar la jove de la casa, que va fer referència, de primer, als dots culinàries de la padrina i, després, a la preferència de la sogra per l'activitat pagesa.

Els menjars eren com una festa major cada dia, ere... A més, tan ben presentat, una cosa que ni aquí ere normal a totes les cases, això ni molt menys, ni aquí. Cantitat, cantitat i calitat, i además, una presentació que ja et dic: hi havia un mosso que va venir després al cap d'un temps i deie: «És que en aquesta casa semblava que cada dia ere festa major!». És veritat a jo també em va donar aquesta impressió. Es menjave molt bé, molt. (...) La seva mare ere feliç amb els animals i al camp, aquí casa, res (CC- 22).

La coexistència en una mateixa casa de tres joves de tres generacions successives, una situació excepcional, assegurava la contribució de la dona a l'activitat de Cal Ponset, cosa que probablement va incidir en la possibilitat que la jove més jove pogués continuar dedicant-se al magisteri, amb el benentès que també tenia reservades la resta de tasques domèstiques de la casa:

Jo la feina de la casa l'havia de fer igual; molts dies abans d'anar a estudi havia de rentar totes les llaunes de la llet, i els dissabtes i els diumenges me'ls passava netejant la casa de dalt a baix. Escolta, va ser un canvi, acostumada jo a una vida molt fàcil que havia tingut sempre! Va ser molt fort! (...) Me'n recordo que als primers anys d'estar casada, el primer any d'estar casada, ere a l'hivern, que ens vam casar al gener, pués hi havie uns munts de roba impresionants, i roba bruta de fems i de tot, i em vai tindre de posar a rentar roba i jo no havie rentat mai en la vida, i baix, al safareig, hi havie un raspall i sé que aquí als dits em va sortir tot de.... [riu], bueno, una cosa terrible, sí, molt canvi (CC-22).

La feina de la jove fora de casa va permetre al matrimoni mantenir una certa independència econòmica i superar el control estricte, primer de la padrina paterna i després del sogre de Carme, sobre la gestió dels recursos econòmics de Cal Ponset. A la pregunta si la família acceptava la seva feina fora de casa, ens va respondre:

Ni els hi va agradar ni ens ho vam plantejar, tu; jo tenia la meva feina i al menys gràcies a la meva feina van estudiar els meus fills i van fer de tot, perquè nosaltres, de peles, ni cinc de res. Per exemple, a vegades sortíem i la seva padrina li donava al Jaume: «Té això i tal». Després, quan vam... Quan la padrina va estar ja més malament i tal, que ja ho portava més el padrí [es referia al seu sogre], li donava... res, una misèria, no me'n recordo primer si eren quinze mil pessetes al mes o algo així, i després li va començar a donar, ja bastant més endavant, cinquanta mil pessetes al mes i en pagava 18 o 19 mil, no sé quant, de seguritat social. Després continuave amb cinquanta mil pessetes i en pagave vint-i-nou o trenta, ja. Vull dir que si no hagués treballat jo, malament (CC-22).

Com dèiem, Cal Ponset és una excepció, perquè el cas més habitual era que els hereus de les cases pageses de Cerdanya es casessin amb dones de procedència pagesa o que estiguessin disposades a dedicar-se a les tasques de la pagesia. Entre les antigues famílies dels propietaris, les que van optar per continuar mantenint els patrimonis familiars i que, per tant, es van veure obligades a gestionar directament les seves hisendes, també hi trobem casos en què l'hereu es casà amb la filla d'una família pagesa. En el cas que vam estudiar, el de Cal Montellà, Gabriel de Montellà es va casar amb la filla de l'arrendador d'una de les propietats de la família, Cal Manyago a Palau de Santa Llocaia. Gabriel de Montellà havia cursat estudis a Barcelona i havia estat educat com a propietari però no pas com a pagès coneixedor de l'ofici; el

suport de la seva esposa, que s'havia fet gran en un entorn pagès, ha estat clau per desenvolupar l'activitat agropecuària en els darrers quaranta anys.

La major part de les joves de menys edat que vam entrevistar van abandonar la seva activitat laboral, quan en tenien, per treballar a l'explotació un cop casades. Només en alguns casos, pocs, van recuperar la seva vida laboral activa fora de casa després d'uns quants anys de casades o volen fer-ho perquè hi veuen els avantatges d'obtenir uns ingressos extres. És el cas de la jove de Cal Grauet, que va deixar de treballar després de casar-se perquè «tenies feina a casa» i perquè «ell [el seu marit] no ho entenia». En canvi, avui el seu home mateix està d'acord que treballi fora perquè «ara, mira, treu els seus cèntims i va molt bé». La necessitat continuada d'invertir per evitar que les explotacions deixin de ser viables ha contribuït a valorar millor la feina de les dones fora de casa, atès que els ingressos que aporten apuntalen, poc o molt, l'economia de la casa. El fet és, però, que la major part de les dones de les cases pageses, fins i tot les més joves, es dediquen plenament a la casa i als camps, i encara fa estrany trobar-ne alguna que treballi fora.

4. MANERES DE SER PAGÈS. CICLES AGRORAMADERS, RELACIONS DOMÈSTIQUES I ESTRATÈGIES D'INNOVACIÓ

L'explotació familiar agroramadera a Cerdanya seguia les pautes de qualsevol vall dels Pirineus, per bé que les seves característiques orogràfiques i climàtiques aportaven uns avantatges que hi afavorien la producció agrària. L'estructura i la distribució de la propietat també tenien unes característiques específiques a Cerdanya, sobretot a la plana, on la propietat es concentrava bàsicament al voltant de la casa i en els petits nuclis, la majoria dels quals pertanyien a grans propietaris que es van perpetuar fins a l'inici del segle xx. A partir d'aquesta època, pagesos mitgers o arrendadors van comprar cases i terres a propietaris absentistes, la qual cosa afavorí la dinamització del mercat de terres i reforçà la propietat mitjana. A les valls cerdanes l'estructura de la propietat no va ser mai presidida per la gran propietat com a la plana; no hi havia tanta terra disponible ni tampoc productivitats elevades. Els pagesos de les valls tenien propietats mitjanes i petites, preparades per a la ramaderia extensiva, i tenien en l'aprofitament de terres comunals i de pastures estivals un recurs econòmic fonamental. Els petits pagesos i els jornalers continuaren sent una part significativa de la població pagesa fins a la dècada de 1960, una època en què van començar a emigrar en un nombre més elevat cap als centres industrialitzats. A partir dels anys vuitanta, l'aplicació de les normatives europees provocà la desaparició progressiva dels petits pagesos. Les dimensions de les propietats marcarien el sistema i la intensitat del treball de la casa i el nombre de membres que la compondrien, siguin o no integrants de la família. Ja hem definit anteriorment la casa i hem explicat que aquesta s'inseria dins de la comunitat. Ara parlarem del treball de les

famílies com a unitats productives, de com era i de com és un pagès a Cerdanya.

4.1. La pagesia i les pràctiques agràries a la Cerdanya de la primera meitat del segle xx

Una diferència crucial entre Cerdanya i les altres comarques pirinenques és l'arribada primerenca del turisme. El despoblament que va experimentar la comarca va ser similar al d'altres zones de muntanya, però a Cerdanya aquesta despoblació no va comportar un èxode rural massiu (ens hi referim en el cinquè capítol), com va passar a la resta de comarques pirinenques. Una part important de la població comarcal s'ha quedat a la plana cerdana, que fins i tot ha retingut població procedent de les valls més elevades, les quals sí que han anat despoblant-se des de finals del segle XIX. Cerdanya també ha atret població de fora. La Cerdanya francesa, per exemple, ha rebut un nombre elevat de funcionaris i de persones empleades en les empreses estatals o als centres de salut. També hi han arribat persones que cerquen viure en un entorn rural, de muntanya i que sovint es dediquen al turisme d'hivern o a l'elaboració i transformació artesana de productes.

L'itinerari seguit per les cases pageses és el de la història de la comarca. Des de finals del segle XIX fins als anys seixanta del segle XX, els pagesos van fer la seva activitat en una societat fonamentalment agroramadera. Això no vol dir que la indústria i el sector de serveis no hi haguessin estat presents, ja que al segle XIX l'explotació minera de lignits havia estat força important i també s'havien instal·lat petites fàbriques tèxtils dedicades a l'elaboració de mitges, a cardar llana o a filar cotó. Quan aquests dos sectors entraren en crisi al final del segle XIX i a l'inici del XX, es va produir una primera onada migratòria cap a França i Barcelona (Enríquez de Salamanca 1977). Però a partir de la dècada de 1960 començà a haver-hi canvis importants en la distribució del sector

productiu cerdà que han arribat fins als nostres dies, en els quals els pagesos desenvolupen la seva activitat en una societat destinada fonamentalment al sector de serveis i al de la construcció (Moncusí 2002). Tenint en compte això, no dividirem la producció agrària en tradicional i moderna, perquè la suposada pagesia tradicional també va ser modernitzada en cada època amb un conjunt d'innovacions tecnològiques aplicades en els processos productius i també s'hi van esdevenir canvis en les estratègies comercials que demanaven els mercats d'aquell moment. L'agricultura està en constant transformació i l'actual s'adapta al món globalitzat i a l'economia de mercat amb ritmes diferents i amb projectes diferents de futur. Durant segles la continuïtat de l'activitat pagesa havia estat garantida pel relleu generacional, fins i tot durant l'èxode migratori de finals del XIX, en què les famílies pageses van continuar l'activitat fixant un dels fills a la casa i procurant-se les innovacions tecnològiques que compensessin la manca de mà d'obra. Ara el futur i la continuïtat de l'agricultura es posen en dubte. No hi ha relleu en les explotacions familiars, ni tampoc mà d'obra disposada a treballar al camp, i la manca d'estabilitat en els preus de mercat no permet fer inversions econòmiques gaire elevades. D'altra banda, l'actual distribució econòmica i social de la comunitat cerdana no deixa gaire lloc al sector primari, que cada vegada ocupa una posició més marginal.

La casa com a unitat productiva respon a les demandes de cada moment, adapta els seus espais i distribueix els seus recursos i esforços per a la continuïtat i el creixement de la unitat familiar i del patrimoni. Donem una ullada a les cases. Des de finals del segle XIX fins ben entrat el XX gairebé totes les cases pageses responien a l'esquema tradicional i normatiu d'una família troncal. Segons André Balent, una casa mitjana de la Tor de Querol de finals del segle XIX tenia uns dotze membres comptant els de la família, els mossos, les criades i els pastors que treballaven a la casa (Balent 2001). És de suposar que aquesta era una pràctica social vàlida per

a tota Cerdanya i, efectivament, els nostres informants ens han parlat de cases habitades per «molta gent». Ens podem preguntar per què era necessària tanta gent en una casa i de quina manera aquestes persones es distribuïen els rols en l'activitat i en l'organització laboral de la casa.

4.1.1. La producció agrària: autosuficiència i comercialització

L'explotació basada en la ramaderia extensiva i en l'agricultura diversificada havia de permetre el manteniment de tota la família i guardar excedents de producció per destinar-los al mercat, on s'aconseguien ingressos per als negocis de la família. Més enllà de l'autoabastiment, la casa pagesa produïa per incrementar el volum patrimonial i els ingressos, però també per procurar als membres de la família i fins i tot als que en marxaven (els cabalers) els recursos suficients per a la seva emancipació.

Les explotacions pageses cerdanes responien a un model d'aprofitament dels recursos naturals.³⁰ Durant segles els cultius de Cerdanya, sobretot a la plana, es van centrar en el sègol, forma local de denominar el sègol, un cereal ben adaptat a les zones de muntanya, que és la que donava més bons resultats per alimentar bestiar i persones. Altres conreus d'importància eren: el farratge, la patata (la trumfa, tal com s'hi refereixen els cerdans), el nap, la pera, la mongeta seca i algunes altres espècies hortícoles que es cultivaven per satisfer la demanda de les cases. La ramaderia era extensiva i molt variada: ovelles, vaques, vedells, bous, eugues, matxos, porcs, conills i aviram de tota mena. Aquests animals compartien espai a les cases i als prats cerdans.

30. En presentem un tipus estàndard, aplicable a totes les cases en funció de la seva capacitat econòmica. Totes les cases pageses practicaven un model semblant d'agroramaderia.

- **L'activitat ramadera. Ovelles, vaques, bous i eugues**

Cada casa tenia caps de bestiar diversos. Els ramats d'ovelles, moltons i xais eren els més grans en nombre. Passaven l'hivern a la plana i a l'estiu s'unien en ramats grans que eren conduïts per uns quants pastors fins a les pastures de les muntanyes comunals, amb la qual cosa deixaven lliures les terres per a la sega i les mans per segar. En un nombre inferior es tenien vaques i vedells, dels quals s'explotaven tant la carn com la llet. Alguns d'aquests vedells eren destinats a bous de treball. A l'estiu algunes vaques pujaven a la muntanya amb els vedells, mentre d'altres restaven a la casa per proporcionar llet i força de treball al camp.

Jean Fabra,
amb les vaques
al port de Llo,
cap a la dècada
de 1970.

Els animals que van contribuir amb més força als canvis en la producció agroramadera dels cerdans van ser els equins. A la segona meitat del segle XIX es va incrementar la cabana ramadera de cavalls, eugues, mules i matxos, un bestiar que es va anar estenent per tota la plana i per una part de les valls, i que va fer canviar els paisatges i també l'economia i la producció de les cases pageses. La ramaderia equina va ser una de les bases del creixement econòmic de la comarca fins que la mecanització de les feines del camp va suposar el declivi d'una activitat que havia estat la principal font d'ingressos de molts pagesos de la comarca durant la primera meitat del segle XX.³¹ La importància que la cria d'aquests animals havia tingut ens la va descriure Pere Tor quan parlava de l'època en què el seu avi i el seu pare, pagesos, es dedicaven al negoci de tractants en bestiar:

Llavons era com fabricar un tractor, perquè aquí les egues es criaven(...), però allò ho venien com a treball, per tirar, per treballar el camp, per adobar la terra, i com ara que tinguessis un tractor,(...) un home que treballava aquí no sé quant guanyava, mil pessetes al mes o cinc-cents, i diu que cavalls de dos anys i mig ja se'n pagava trenta mil pessetes... Llavòrens un home era un negoci, imagina't! I els bous també. En tenien aquí, i a les muntanyes hi tenien els vedells, els deixaven créixer, s'ensenyaven i després et venia gent de Castella, de la

31. El cavall de Cerdanya és l'hispanobretó, un animal molt fort i resistent al clima i a la feina. Els cavalls eren destinats a les feines agràries, tant a llaurar terres com a arrossegar troncs al bosc. Encara avui en dia els valencians pugen a Cerdanya a cercar cavalls per a les seves demostracions d'arrossegament. A l'inici, aquests animals foren importats per a criadors particulars, però més tard el principal comprador de sementals hispanobretons fou l'exèrcit espanyol, que representava una sortida al mercat que permetia mantenir bons preus. Són animals de fàcil manteniment perquè no necessiten estabulació i a més aprofiten molt les postures. Passen sis mesos a les muntanyes i la resta de l'any a la plana, on aguanten molt bé el fred hivernal.

plana de Vic, de l'Aragó i te'ls compraven per treballar, per conrear la terra. Semblava que nosaltres fabriquéssim tractors, en aquells moments. Això valia una fortuna en el seu moment. Ara un cavall no val res perquè va per a la carn, valen el que pesa; actualment un cavall val vuitanta mil pessetes, un animal de sis o set mesos (CC-17).

A la casa hi havia altres animals domèstics que només es criaven per a l'autoconsum. Eren els porcs, els conills i l'aviram, que encara avui són presents en algunes cases, tot i que estan en via de desaparèixer. Altres bèsties com els ases i les cabres no van tenir gaire incidència en la pagesia cerdana. El cabrum havia estat més present a les valls que a la plana i ara es fa difícil trobar-ne algun exemplar. Aquesta ramaderia es va mantenir gairebé estàtica fins a la dècada de 1960, motiu pel qual tots els informants de més edat ens van descriure imatges molt similars de les pràctiques agroramaderes.

Per tal d'estudiar-ho amb més detall, exposem a continuació la trajectòria ramadera de Cal Carló d'Age³² des dels anys quaranta fins a l'actualitat. A l'inici de la dècada de 1940, just acabada la guerra, el bestiar de la casa era fonamentalment boví i equí, mentre que cap a finals d'aquesta dècada es notava una certa recuperació econòmica i la casa tenia un ramat d'ovelles i es dedicava a la cria de xais. La compra i la venda de vaques i vedells, al començament, es feien arreu de Cerdanya, especialment amb els pobles i les masades més propers. El seu mercat no s'amplià cap a la comarca veïna de l'Alt Urgell fins als anys cinquanta i seixanta. Comprava i venia mules, eugues, matxos, pollins i cavalls a tota Cerdanya, espanyola i francesa. Cap a finals dels quaranta tenia un ramat d'eugues força gran i la feina de tractants en bestiar

32. Joan Tor de Cal Carló d'Age portava amb detall la comptabilitat de totes les transaccions ramaderes que feia. Amb les llibretes de la comptabilitat de l'any 1940 al 1966 podem aproximar-nos a les pràctiques ramaderes d'aquella època.

s'amplià cap a Andorra, Organyà, Sort, Manresa, Vic i Banyoles, i fins i tot va fer algunes vendes a València i l'Aragó.

Pel que fa als treballs d'ensinistrament, els cavalls i les mules no s'entrenaven; quan tenien més o menys dos anys i mig, es venien, i el comprador era l'encarregat «d'aragar-los». Podien vendre bous joves sense ensinistrar, però com que un bou que sabés treballar assolia molt més preu, s'acostumava a vendre'ls ensinysats, un procés que començava castrant la bèstia, que després era posada al càrrec de l'amo de la casa o d'un bouer que s'ocupava d'anar-lo enganxant i d'ensenyar-li les feines. Els bous seguien una ruta més o menys similar a la dels cavalls, però les transaccions tenien lloc, sobretot, a les comarques del Vallès i Cerdanya.

Joan, el mosso de cal Carló, porta una de les mules criades a la casa a la fira de Puigcerdà, cap a l'any 1950. Arxiu de cal Carló.

El ramat d'ovelles de Cal Carló començà a créixer a mitjan dècada de 1950, quan l'hereu de Cal Carló, Joan Tor, va *fer societat* amb el seu cunyat Josep Ginesta, amb qui compra parelles d'ovelles i xais de bona qualitat, fins i tot ramats provinents d'Extremadura. Els xais, que a l'inici de l'activitat ovina es venien als carnissers de la rodalia (Age, Bellver i Puigcerdà), van acabar enviant-se per centenars a Barcelona a la dècada dels seixanta, en un període en què les comunicacions havien millorat i en què les limitacions de l'economia de postguerra ja quedaven enrere. A Cal Carló abandonaren la producció de xais cap al 1965 per iniciar-se en la ramaderia porcina. En aquella època tenien unes quaranta eugues, vint vaques de llet, deu de carn i un nombre variable de cavalls, bous i mules. La comercialització de porcs va començar a Cal Carló de manera molt tímida, venent algun porc que sobrava del consum de la casa a algun mosso o també amb la venda de garrins per a l'engreix a les cases veïnes. Cap a la dècada de 1950, el nombre de vendes augmentà perquè la casa tenia més animals reproductors, però cap al 1960 l'estratègia va canviar: van deixar la reproducció i s'especialitzaren en l'engreix de garrins i la venda dels animals adults. Als anys setanta, quan Pere Tor, el fill de la casa, s'incorporà com a pagès a les tasques d'aquesta, la família va abandonar la ramaderia porcina per especialitzar-se cada vegada més en la producció bovina de llet i de carn.

L'aprofitament de la ramaderia se centrava en la producció de carn i d'animals aptes per al treball, però també es comercialitzaven altres productes del bestiar que eren una font d'ingressos inferior per a la casa. El pèl de les eugues i dels cavalls es venia als espardenyers de Puigcerdà; la llana de les ovelles era venuda a matalassers i teixidors; els excedents de fems eren adquirits per les cases petites a fi d'adobar horts i camps; finalment, també es comercialitzava la pell de xais i d'ovelles sacrificats per al consum de la casa.

Cerdanya va ser la primera comarca del Pirineu en sistematitzar el comerç de la llet. Les anotacions que durant la dècada de 1940 va fer Joan Tor sobre aquesta venda són esporàdiques i reflecteixen vendes petites als veïns del poble o a Puigcerdà. El quadern també documenta l'elaboració de formatges per al consum de la família, però també eren utilitzats en els pagaments en espècie fets als vailets que treballaven per a la casa guardant els animals. Cap al 1950 ja comercialitzaven diàriament la llet en una lleteria de Llúvia.³³ Pere, fill de Joan Tor, ens explicà com van començar a ser productors de llet:

El meu padrí tenia unes finques arrendades a Llúvia i allà es va muntar una fàbrica de llet, una lecheria, i allà aquell bon senyor els hi comprava la llet. En feien poca, llavòrens, en feien cinquanta litres o vint-i-cinc, i mentre va estar allà a Llúvia, pues com que allò veia que eren calers cada dia... I va munyir. I llavors, al venir-se'n una altra vegada aquí [a Age] ell mateix se'n va anar a trobar el de la lecheria i li va dir: «Noi, com que jo ara me'n vai allà no em vindràs pas a buscar la llet, perquè allò està molt lluny!». I li va dir: «Home, si m'assegures que me'n faràs cinquanta litres, poder vindré a buscar-te-la». I va continuar fent això, van començar a munyir, i aixís ho va anar començant, perquè abans no es munyia, aquí... Devíem ser dels primers. Quan va venir el de la lecheria, va venir expressament per ell perquè venia de Llúvia, és clar. Llavors de mica en mica, jo poder munyiria una mica més gent d'Age s'apunta a la venda de llet). I aixís van començar; això encara devia durar bastants anys així. Després el boom va venir quan tot això dels bous va començar a baixar; els bous ja no servien perquè

33. La lleteria de Llúvia, fundada durant la dècada de 1950, no va ser pas la primera empresa lletera implantada a Cerdanya. A Er, l'any 1934 es va crear la Cooperativa Lletera d'Er, els productes de la qual de primer es traslladaven amb tren groc cap a Perpinyà i després, en camions. Hi portaven llet d'Er, Ur, Enveig i Caldegàs.

hi havia els tractors. Els cavalls anaven de capa caiguda perquè no els compraven per treballar. Va ser una solució, llavors, la llet. Es va dedicar més a la llet, es va posar més indústria de llet, i va ser lo que va fer funcionar la comarca (CC-17).

A mitjan segle xx, la cria de sementals també era una altra font d'ingressos per a la casa. A Cal Carló tenien cavalls, rucs i braus de bona qualitat, una situació que els conferia prestigi i que feia que moltes cases cerdanes hi portessin les seves femelles reproductores. Joan Tor cobrava per cada animal que cobrien els seus sementals; era una manera d'amortitzar l'elevat cost de l'animal.

Els animals consumien bàsicament les pastures i els ensitjaments que feia la mateixa casa, però a finals de la dècada de 1950 i al llarg dels anys seixanta, van començar a créixer la quantitat i el nombre de complements de pinso per a l'engreix. Les millores en la tecnologia destinada a empaquetar l'herba van coincidir amb l'augment del consum de carn i amb la demanda d'una llet de més qualitat, cosa que comportà canvis en les dietes alimentàries de les vaques productores, de manera que s'hi van afegir pinsos i alfals. Les pastures estivals es van mantenir com una important font d'alimentació per als ramats i, amb aquest objectiu, els propietaris dels caps de bestiar van repartir els ramats en diferents muntanyes, guiats per pastors contractats pel conjunt dels ramaders. A l'hivern baixaven a la plana cerdana els bovins, que generalment estaven estabulats; les mules i els cavalls, que solien estar-se al defora, i els ramats d'ovelles, que es portaven cap a la plana de Lleida o, pel que fa a la Cerdanya francesa, també cap a l'Arieja.³⁴ Una casa mitjana-gran tenia un ramat d'entre tres-centes i

34. Aquesta transhumància hivernal la feien cases amb ramats grans o mitjans que unien amb d'altres, però les cases amb ramats petits estabulaven els ovins a la plana durant tot l'hivern i els treien a pasturar. Algunes cases també deixaven les ovelles a casa durant l'hivern, especialment els ramats petits.

tres-centes cinquanta ovelles i una casa gran com Cal Carbonell de Gorguja tenia un ramat que oscil·lava entre les cinc-centes i les sis-centes ovelles, a més dels altres caps de bestiar.

Pastors cerdans en un refugi de muntanya l'any 1903. Arxiu de cal Montellà.

El quadre següent mostra el preu mitjà dels animals al llarg d'aquest període. Els xais i els porcs eren els únics que generalment es venien a un preu per quilo; el preu de la resta es negociava per unitats, segons la qualitat i l'ús de l'animal.

Taula 4.1. Producció ramadera. Evolució dels preus del bestiar (1942-1964)

	1942	1947	1952	1957	1964
1 vaca	1.600 ptes.	2.400 ptes.	8.000 ptes.	10.000 ptes.	11.000 ptes.
1 bou	5.500 ptes.	11.000 ptes.	11.500 ptes.	13.000 ptes.	20.000 ptes.
1 mula	9.500 ptes.	14.500 ptes.	14.500 ptes.	6.000 ptes.	5.500 ptes.
1 cavall	11.500 ptes.	14.500 ptes.	17.000 ptes.	13.000 ptes.	14.000 ptes.
1 euga	10.000 ptes.	14.500 ptes.	14.500 ptes.	12.000 ptes.	11.000 ptes.
1 porc	200 ptes./unitat (porcs petits)	275 ptes./unitat (porcs petits)	400 ptes./unitat (porcs petits)	42 ptes./kg	55 pts/kg
1 xai		23 ptes./kg	37,5 ptes./kg	58 ptes./kg	67 ptes./kg

Font: quaderns de comptabilitat de Cal Carló. Arxiu patrimonial de Cal Carló.

L'evolució dels preus durant aquestes dues dècades va marcar la puja dels bovins i dels ovins. Malgrat l'increment del preu dels xais, la manca de pastors provocà una crisi en el sector i va fer destinar les produccions ramaderes de les cases cap a la ramaderia bovina i la producció lletera. Els ramats d'ovelles van anar desapareixent progressivament dels paisatges de Cerdanya; a Cal Carló, per exemple, el 1965 van deixar de tenir ovelles. El mateix va passar amb els equins, amb la qual cosa el que havia estat el gran mercat pecuari de Cerdanya quasi va desaparèixer durant la dècada de 1970 per tornar a revitalitzar-se cap a finals dels vuitanta, amb la producció de cavalls per al consum de carn, la pràctica d'esports i el lleure. La mula perdé valor com a força de treball i va deixar de comercialitzar-se amb l'arribada dels tractors. Els bous, en canvi, es van mantenir durant tota la dècada dels seixanta per treballar en llocs de difícil mecanització i també per ser comercialitzats en altres territoris com l'Aragó, on seguien sent apreciats per a alguns treballs agraris. Als anys setanta, els bous també van deixar de tenir un lloc en la ramaderia cerdana.

Els tractors van desplaçar els animals en els treballs agraris. A la fotografia, Roger Fabra, de Cal Piruan, amb el tractor a Llo, a les primeries de la dècada de 1970. Arxiu de Cal Piruan.

• Terra de blat, d'herba i de truffes. Els conreus de Cerdanya

El creixement de la població que va tenir lloc a tot el Pirineu al llarg dels segles XVIII i XIX també es va donar a Cerdanya i va modificar el pes de l'agricultura sobre el territori, la qual cosa va implicar l'augment de la cabana ramadera i de la producció i l'extensió dels conreus associats. Les rompudes es van fer guanyant terra al bosc i amb la construcció de bancals, que van permetre l'accés a la terra comunal de pagesos sense propietats i l'ampliació de terreny utilitzat per al conreu més característic de Cerdanya, l'herba de prat, alimentació bàsica del bestiar gros. Per aquest motiu, entre el darrer quart del segle XIX i el primer del segle XX, l'extensió de la superfície per a praderia en les zones de muntanya destinades a la pastura estival es va duplicar i també augmentà a la plana. Més

endavant, a partir de 1960, amb la reducció dels equins i l'augment de la vaca lletera, els prats van disminuir a favor de plantes farratgeres, com l'alfals –anomenat userda a Cerdanya–, que cada vegada tindrien una presència més important per a l'alimentació dels animals, sobretot de les vaques.

A Cal Carló, els principals cultius a la dècada dels quaranta eren el blat, l'ordi, les patates, la userda i altres plantes farratgeres. Una zona de regadiu com la plana cerdana permetia aquests conreus. La casa s'havia de preocupar d'abastar-se de llavors de plantes farratgeres i de cereals per a la sembra, que al principi es compraven als traginers que venien de Vic o bé a les petites botigues de Llivia i Puigcerdà, i que més endavant es comprarien a les cooperatives agràries.

Carreta carregada de garbes, durant la sega de l'any 1966, a Age. Arxiu de Cal Carló.

Un altre conreu important era la patata, anomenada *trumfa* a Cerdanya. Els volums de compravenda de Cal Carló van seguir el mateix ritme de creixement que la ramaderia. Al mes de maig compraven les patates per a la sembra a les botigues; entre el final de setembre i l'inici del mes d'octubre se'n feia la collita i se n'iniciava la venda. Al començament d'introduir-se en aquest conreu, els de Cal Carló venien les trumfes directament als botiguers, als traginers i a alguns veïns, però el 1950 la venda directa als comerciants i consumidors quasi va ser substituïda per la comercialització de les patates a Barcelona, on s'enviaven en tren. En aquella època les quantitats es començaren a comptar per vagons. La patata també era molt important en l'autoconsum de les cases cerdanes, no solament perquè eren una part essencial de la dieta alimentària de les persones, sinó perquè eren la base principal de l'alimentació dels porcs.

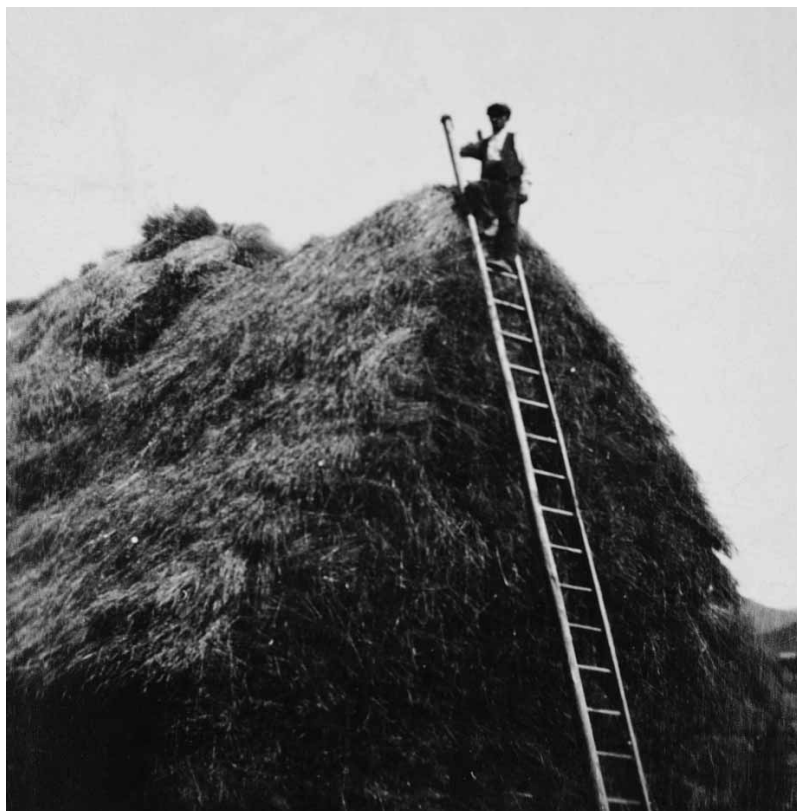
El cicle del cultiu de les patates era el següent: cap al 15 de maig se sembraven; al cap d'un mes s'havien de solcar i quan florien, si el temps era molt sec, s'havien de regar cada setmana; per la Mare de Déu d'Agost es deixaven de regar; finalment, al mes d'octubre, es feia la collita. Cal Carló produïa grans quantitats de patates, com la majoria de cases pageses de Cerdanya. A Cal Carbonell de Gorguja plantaven trenta jornals de patates i tenien una producció mitjana de deu mil quilos per jornal. Malgrat que les patates es triaven, s'aprofitaven totes; les més grosses es destinaven a la venda i al consum de la casa o se'n guardava la llavor per a l'any següent,³⁵ mentre que les trumfes petites servien per alimentar els porcs. Tot i la fama de la patata de Cerdanya a través de la seva especialització en cultivar la varietat bufet, també se'n van conrear altres varietats:

35. Tot i que bona part de la llavor havia de renovar-se cada any per mantenir la qualitat de les patates i la producció.

Segons la qualitat, molt bé, però hi havia hagut una qualitat de patates que no era gaire bona per menjar, la mercur, una d'Alemania, l'Àlaba que en dèiem ací; aquesta la feien després de la guerra, que en feia moltes, produïa molt, la sembraven a províncies: a Galícia i Àlaba i Sòria. El segon any era la llavor nova nostra; aquí es feia, però és que se'n feia molta; hi havia unes patates aixís, grosses, però no eren gaire bones, es desfeien molt al coure. Llavors van posar aquesta patata per treure la gana de les dents (CC-28).

Pel que fa al conreu dels cereals, les cooperatives subministraven als pagesos les llavors, que en èpoques anteriors procedien de la reserva de gra de la collita de l'any anterior. Les cases venien una part del gra i es reservaven l'altra part per a les necessitats de la casa. En algunes ocasions, la casa mateixa elaborava la farina i la venia a altres cases no pageses o la portaven al forn a canvi de pa o a la fàbrica de pasta per garantir-se fideus, macarrons i sopa al llarg de l'any. El blat, des dels anys quaranta fins als anys setanta, s'havia de vendre al Servicio Nacional del Trigo, un organisme imposat per l'Estat franquista per tal de garantir l'autarquia en un producte essencial per a la dieta alimentària de la gent del país. Els productors venien la part que els pertocava a aquest organisme, que marcava un preu molt poc variable,³⁶ i també intentaven vendre blat per altres vies a pagesos cerdans o a botigues de Llivia i Puigcerdà.

36. Durant vint anys, de 1940 a 1960, el preu del blat va pujar molt poc, segons les anotacions fetes per Joan Tor al seu quadern de comptabilitat: de 2 pessetes per quilo a 6,6 pessetes. La variació és molt petita en comparació d'altres productes bàsics i el creixement del nivell de vida.

La collita de blat al garber de l'era de Cal Manyago, amb l'arrendador, Ventura Naudó enfilat al capdamunt. Palau de Santa Llocaia, cap al 1920. Arxiu de Cal Montellà.

Un altre dels cultius cerdans importants tant per a l'alimentació de les cases com per a la venda era la fruita, sobretot les peres cerdanes. La varietat més cultivada era la Doyenné de Comice, molt apreciada ja a finals de l'edat mitjana, en què el Consell Municipal de Puigcerdà en regalava als cavallers, a més de formatges.³⁷ Sempre havia estat un cultiu present als horts de les cases, però durant algunes dècades de la primera meitat del segle xx hi havia hagut camps de conreu amb una presència important de pereres, el fruit de les quals es comercialitzava a les botigues de la Vila. El seu cultiu va anar desapareixent a mesura que unes noves varie-

37. Vila Valentí, Joan (1958: 4).

tats tardanes es van adaptar a terres menys fredes. A Cal Carló es van comprar arbres fruiters al llarg de la dècada de 1940 i 1950; comercialitzaven les peres que produïen a través de botigues de la zona. A Cal Carbonell de Gorguja també hi trobem comercialització d'aquest producte; tenien una plantació de pereres en dos dels horts de la casa i arribaven a produir i vendre uns vuit mil quilos anuals de peres, que arribaven fins als mercats de Barcelona, on eren un producte molt apreciat.

• **L'hort, el rebost de les cases**

Les hortalisses també van tenir un paper important en la reproducció de les cases pageses. Una casa amb molta gent havia de tenir horts suficients per alimentar els seus membres i els animals domèstics. L'hort era per a l'autoconsum, tot i que els excedents es podien comercialitzar, sobretot a l'estiu amb l'arribada de turistes, si bé no era gaire freqüent:

Els horts també; en una casa de pagès els horts eren primordials, i és veritat, perquè de l'hort hi havia menjar per a totes les persones i per a tots els animals de la casa, perquè treies menjar per a les gallines, per als animals, per als porcs; tot menjava de l'hort (CC-28)

Els horts d'alta muntanya tenien un cicle relativament curt per l'arribada del fred; per tant, si l'hort era la base fonamental de l'alimentació humana i de la d'alguns animals, era imprescindible fer-lo produir al màxim i utilitzar totes les tècniques possibles per conservar els aliments al llarg de l'any. Aprofitar al màxim tots els recursos alimentaris suposava una feina constant, sobretot de les dones. Totes les cases tenien hort; algunes, segons el nombre de persones i d'animals domèstics que les componien, tenien més d'un hort i, a més, de grans dimensions. A Cal Carbonell de Gorguja, els horts de la casa gairebé ocupaven 2 ha de terra, sense comptar els camps de patates, on també es cultivaven cebes i mon-

getes. A l'hort s'hi plantaven naps, pèsols, mongetes tendres, enciams, tomàquets, pastanagues, bledes i cols de moltes menes: coliflor, col valenciana, col llombarda... La col negra d'hivern, utilitzada per elaborar un dels plats més emblemàtics de la dieta cerdana, el trinxat, potser era una de les més conegudes. També hi havia les cebes tendres, consumides a l'estiu, i les cebes velles, que es conservaven tot l'any i que se solien plantar en els camps de patates, igual que la mongeta seca, ja que, com que se'n feia molta quantitat, es plantaven amb les patates per regar-les conjuntament. Un altre producte rellevant en els horts de Cerdanya eren els naps de Tallendre, una varietat cultivada a Cerdanya que es plantava en els camps de cereals, un cop segats, a mitjan agost i es collia a finals de desembre. Tot i que a mitjan segle xx el cultiu de naps es va modernitzar i en va augmentar la producció, mai no va assolir grans volums.

Aquests eren els aliments bàsics. Segons la capacitat de la casa, se'n produïa més o menys quantitat o bé s'ampliaven els cultius amb arbres fruiters. Formaven part de la dieta fonamental de les persones de la casa, però també dels porcs, els pollastres, les gallines, els tirons i els conills. Hi havia qui utilitzava els horts per posar arnes i produir mel, i també per cultivar flors per Tots Sants. L'hort era un espai bàsicament femení on els homes participen només fent la feina de preparació de la terra i la del reg. Era una peça clau del rebost de la casa, unia l'espai domèstic amb l'agroramader i constituïa un espai de transició entre la feina dels homes i la de les dones, de l'activitat agropecuària i la domèstica. L'hort, situat físicament al límit entre l'espai productiu (camps i prats) i l'espai reproductiu (la casa), feia una funció de prolongació i d'articulació de totes les activitats essencials per a l'existència de la casa.

• De l'hort a l'olla. L'alimentació dels pagesos cerdans

La casa era autosuficient en la producció dels aliments que formaven la dieta alimentària dels seus membres; produïa fruita, hor-

talisses, patates, farina (intercanviada per pa o pasta), ovelles, porcs, conills, aviram. La caça de conills, llebres, guatlles, perdius, etc. era també una part important de l'alimentació dels membres de la casa. Però també hi havia alguns productes que s'havien de comprar: cigrons, arròs, lleties, oli, vinagre i vi, que era comprat dos o tres cops a l'any en grans quantitats a Puigcerdà o als tragiñers. Altres productes més esporàdics i de luxe, que es consumien en petites quantitats, eren la xocolata, el cava, l'anís i els torrons, i no totes les cases hi tenien accés.

Aquesta diversitat de productes no eren pas de consum quotidià ni tothom hi tenia accés. Els àpats acostumaven a ser monòtons i molt calòrics per suportar els freds hivernals o les llargues jornades estivals de treball. En una jornada de treball, la composició dels àpats podia ser aquesta: a les set del matí, unes sopes d'all; a les nou, quan ja s'havia munyit i s'havien arreglat els animals, unes «trumpfes eixutes» (patates bullides) o cigrons amb cansalada; a l'hora de dinar, cap a les dotze del migdia, escudella, un brou amb botifarra negra o orella de porc, gallina o moltó, cansalada, patates, arròs i fideus; a les quatre de la tarda, amanida, de vegades pernil o llonganissa i alguna cosa cuinada com conill o gallina –només es berenava a l'estiu, quan la tarda era llarga i els homes treballaven al camp, on les dones els portaven el menjar–; a les nou del vespre, per sopar generalment es menjava una sopa i un plat de verdura de patates amb pèsols o amb mongetes, que també podia anar acompanyat d'una truita. Si observem la composició de la dieta, veiem que no hi ha cap producte, excepte l'arròs, que no produís la casa. Hi havia poca variació i la patata era un dels ingredients fonamentals.

• Els recursos del bosc

Entre la plana conreada i les pastures dels cims, hi havia la muntanya intermèdia amb una important massa forestal. Era una zona on els cultius es feien en terrasses i intercalats amb la zona de bosc.

Aquest espai permetia la tala d'arbres, una indústria important al Pirineu que, amb la millora de les comunicacions a mitjan segle xx, va tenir un cert auge, però que actualment està gairebé abandonada. Els arbres eren aprofitats per a la indústria, però també formaven part dels recursos amb què comptaven les cases pageses, les quals comercialitzaven la llenya. Quan els ramats encara no havien baixat de la muntanya o bé ja estaven estabulats i la feina als camps no era tan prioritària, es feien canes i fogots de llenya utilitzats per a la calefacció de la casa o la cuina, per intercanviar-los amb el forner per pa o bé per ser venuts a altres cases que no en tenien.

4.1.2. Els treballs i els treballadors del camp.

A finals del segle XVIII Cerdanya ja era deficitària de mà d'obra. Els il·lustrats d'aquella època creien que era degut a la poca especialització dels cerdans. No hi havia treballadors preparats per a les feines específiques del camp, com la sega o la dallada, i per això es necessitava gent que vingués de fora. En canvi, a l'hivern els cerdans havien d'emigrar a altres comarques del Principat o de França per fer feines no tan especialitzades en activitats com la construcció o el carboneig. El cert és que durant molt de temps a Cerdanya hi van arribar persones d'arreu per a feines específiques del camp. En el qüestionari de Francisco de Zamora els cerdans l'informen dels mossos que arriben a la comarca:

Sólo han de venir gentes de fuera para las siegas o corte de los panes a cuyo efecto acuden de varios países del Principado; y también para los cortes del heno o hierba de los prados siendo franceses y con especialidad de la Gascuña, los que acuden para este fin (Vigo i Puig 1999: 60).

Tots els informants ens van parlar de la qualitat i la diversitat d'animals que hi havia a les cases. Aquest és un dels motius de la

necessitat de tanta gent: mossos per a la terra, per als bous (bouers), per a les mules i eugues (eugassers) i per munyir les vaques; pastors per al ramat d'ovelles i per pujar els ramats a la muntanya. No tota aquesta mà d'obra era assalariada, sinó que molts cops, segons la capacitat de la casa, els nens de la família o bé els oncles solters, que, si no contreien matrimoni, restaven durant tota la vida a la casa, on treballaven, eren els que feien de pastors. Els altres animals que restaven estabulats, com els porcs i l'aviram, donaven feina a les dones de la casa, sobretot a les més grans.

Hi havia dos mossos, i normalment cada un portava un parell de bous, i aquells dos xicots ja tenien el seu parell i ja sabien cada dia el què. El meu pare o el meu padrí els deien: «Va, a llaurar allí, anar a dallar això, anar a arregar herba». Era molt diferent d'ara, i es patia molt més, i cada dia, cada dia, hi havia una cosa o altra (CC-21).

Per fer-se una idea del creixement de les cases i de les seves transformacions és important tenir en compte el nombre de mossos i pastors, o sigui la necessitat de mà d'obra que tenia l'explotació en els diferents períodes de l'any, així com la procedència d'aquesta mà d'obra i el període de temps que treballava a la casa. Les cases mitjanes i grans de la plana cerdana tenien uns sis o set treballadors, entre mossos i pastors, al llarg de l'any. De fixos, a la casa n'hi havia un parell, i la resta es contractaven per temporades més o menys llargues, sobretot a l'estiu. També hi podia haver alguna minyona treballant a la casa, però això depenia de la quantitat de mà d'obra femenina que la casa posseïa i també del nombre de fills petits, avis o altres persones dependents, de qui s'havia de tenir cura. A partir de la primavera també es contractava algun vailet per guardar el ramat o les vaques quan les engegaven a pasturar.

Totes aquestes persones permetien que els amos de les cases disposessin de més temps per dedicar-se als negocis del bestiar i per anar a les fires a vendre o a comprar algun animal. Les cases més

petites reduïen el nombre de mossos –en tenien un o dos– i, en moments molt concrets, llogaven jornalers per satisfer alguna necessitat temporal de més feina, com és l'època de segar o de batre. Les cases amb poca terra, els artesans i els menestrals de la comarca proporcionaven mà d'obra per a les cases grans.

El contracte dels mossos no acostumava a ser anual, sinó que estava determinat pel cicle agrícola. La temporada d'estiu començava el dia u d'abril o per la Mare de Déu de Març i durava fins a Tots Sants; la temporada d'hivern durava des de l'u de novembre fins a l'u d'abril. El sou també era diferent segons les temporades. La temporada en què un mosso havia de treballar més era l'estiu, ja que havia de dallar, arplegar herba, segar i batre, entre altres treballs menors; per tant, també era l'època en què cobrava més. La temporada d'hivern era més relaxada quant a la feina, perquè, si bé s'havia de llaurar a la tardor, a la resta de l'hivern calia fer petites feines de control dels animals que hi havia a la casa: munyir les vaques, fer llenya o fer tasques d'adequació de prats i d'estables. A diferència dels mossos, els pastors cobraven un sou més alt en la temporada d'hivern, ja que havien d'ocupar-se del bestiar que havia baixat de la muntanya o bé de conduir els ramats cap a les planes. Els pastors de les muntanyes comunals pactaven preus per a tota la temporada d'estiu i, a més, demanaven una quantitat determinada de pa a la setmana. A l'hivern molts d'aquests pastors retornaven a casa seva. Hi havia mossos que s'estaven durant anys a la mateixa casa o amb la mateixa família de mitgers o d'arrendadors; de tant en tant se'ls renovava el contracte i se'ls apujava el sou descomptant les despeses de manutenció. Altres mossos eren temporers; eren fills de petits pagesos que amb el seu treball contribuïen a millorar la situació econòmica de les seves famílies. En alguns casos es pactava que, a banda del sou mensual, també rebrien productes de consum com patates (les «trumfes regalades»), llenya, algun porc o cereals en unes condicions especials. Altres pactes podien també consistir en la concessió dels drets d'ús sobre un tros

de terra per sembrar-hi patates o cereals. Als vailets, generalment nois molt joves i fins i tot de vegades nens, se'ls oferia un preu per temporada i algun complement en espècie, com formatges.

Fins als anys quaranta els mossos procedien, bàsicament, de la Cerdanya espanyola. Eren originaris de cases de petits pagesos cerdans amb la necessitat d'extreure rendes dels seus excedents de mà d'obra. Es tractava de joves cabalers que treballaven temporalment per establir-se més tard com a pagesos. Treballaven només una temporada a l'any i a l'altra retornaven a casa seva o bé marxaven a fer una altra feina temporal a França per la verema o bé a Ripoll com a carboners. Aquests mossos acostumaven a pactar complements alimentaris en les retribucions. També hi havia treballadors procedents d'altres comarques del sud de Catalunya o de València, a qui els amos permetien sembrar un sac de patates per vendre-les o endur-se-les. D'altres llogaven un hort o bé compraven a l'amo formatges, blat, civada o ordi per a casa seva. Cap als anys cinquanta arribaren a l'Alta i la Baixa Cerdanya mossos d'origen andalús i gallec, molts d'ells procedents de l'àrea metropolitana de Barcelona, per compensar la manca de mà d'obra local; també n'hi arribà algun de portuguès.

A banda dels mossos, també hi havia grups de jornalers que feien treballs esporàdics. Alguns procedien de zones més llunyanes i eren especialistes en determinades feines, com les de dallaire i segador. Alguns dallaires provenien de Setcases, passaven el Puigmal a través del coll de Finestrells per arrebregar l'herba cerdana i, un cop acabada la primera dallada a la comarca, a primers de juliol marxaven cap al Capcir, on la climatologia feia arribar més tard l'operació de dallar. A finals d'agost ja eren de nou a Cerdanya per fer la segona dallada i, acabada la feina, retornaven al Capcir per completar el cicle anual. Per segar i batre hi arribaven colles de jornalers de l'Aragó i d'altres comarques catalanes, com les colles de segadors d'Artedó, a l'Alt Urgell. També feien cap a Cerdanya grups de València per fangar.

La feina de collir i triar patates havia estat bàsicament femenina, de les dones joves, que procedien de petites cases cerdanes. Va arribar un moment en què aquestes dones es van incorporar al sector de serveis en ocupacions que eren considerades menys dures que els treballs de la collita de la patata. Els pagesos cerdans van recórrer a nous jornalers; en aquest cas, colles de gitanos transhumants que arribaven a Cerdanya al mes d'octubre:

Que llavons ja hi començava a haver pisos i la gent ja començava... Les dones del poble ja començaven a anar als pisos, i això que no hi havia gaire. Ja no volien anar tant a collir patates; llavons vam haver de llogar gitanos (CC-28).

4.1.3. Una activitat pagesa de frontera

Ja hem parlat del fet fronterer i de la importància que tenia el tancament de la frontera per a les relacions de les famílies i del comerç. Però l'economia cerdana es basava en els intercanvis comercials i laborals entre cerdans, per la qual cosa el tancament del pas duaner limitava aquest trànsit interfronterer, però no l'extingia. Tant els pagesos de la part francesa com els de l'espanyola continuaven fent els «tractes» dels mossos i del bestiar al mercat de Puigcerdà o al de Llívía. Potser no podien fer el negoci amb la mateixa fluïdesa amb què s'havia fet en temps anteriors, perquè s'accentuaven les traves administratives, però malgrat tot, durant la dècada de 1950 i fins als anys setanta la mà d'obra de la Cerdanya francesa procedia tota de la part espanyola.

A les botigues de Llívía, els francesos hi acudien a cercar tot allò que no es trobava fàcilment en altres llocs; els espanyols feien el mateix a les botigues de Bourg-Madame. Els tractants en bestiar compraven indistintament en pessetes i en francs, i els mossos i els jornalers també cobraven els seus sous en qualsevol d'aquestes

monedes. El mercat de compravenda d'animals entre els pagesos cerdans s'havia establert des de feia generacions a través de lligams de parentiu i de relacions veïnals; era un mercat legal i il·legal, clandestí i públic a la vegada, que continuà desenvolupant-se, si bé amb més dificultats, fins i tot durant les èpoques d'autarquia i de tancament de fronteres.

Un altre motiu de relació interfronterera eren els drets sobre les muntanyes comunals, per una banda, perquè alguns propietaris posseïen terres a tots dos costats de la frontera i, per tant, tenien drets sobre les pastures d'estiu; per l'altra, perquè els animals necessitaven pujar a les muntanyes a l'estiu i no hi havia cap possibilitat de traslladar animals grans a pastures allunyades. Als estius dels anys cinquanta, a Cal Carló d'Age tenien els animals repartits

Josep Pons Martí amb alguns tractants en mules a l'era de Cal Ponset, a Pi. Arxiu de Cal Ponset.

entre les muntanyes de Vilallobent (a la Cerdanya espanyola), d'Oceja i d'Enveig (pobles de la banda francesa de la frontera).

Abans de la Guerra Civil espanyola i de la Segona Guerra Mundial hi havia un ampli mercat de terra i de masos de lloguer. Els arrendadors i mitgers circulaven per tota Cerdanya canviant de casa gairebé cada any sense tenir en compte la frontera. Aquests canvis anuals segurament s'establiren al segle XIX; anteriorment els contractes d'arrendament tenien una durada de quatre o cinc anys:

Los contratos de arrendamiento acostumbra a hacerse por cuatro años, y cuando más, por cinco, para libertarse de pagar el foriscapio, que se adeudaría si se hiciesen por más tiempo. La merced de arrendamiento se acostumbra a pactar y pagar con cierta y determinada cantidad de frutos, esto es, de trigo. Y no está en uso la colonia parciaria (Vigo i Puig 1999: 38).

A partir de la Guerra Civil espanyola aquest moviment es frenà a conseqüència del conflicte, del tancament de la frontera i també perquè aquelles van ser les dècades en què molts arrendadors van passar a ser propietaris i es van sedentaritzar en una casa. Una altra conseqüència de la sedentarització i del tancament de la frontera va ser la desaparició de les pràctiques matrimonials entre les dues Cerdanyes, una de les bases de les relacions econòmiques i socials que fins llavors havien mantingut unida una comarca que feia quasi tres-cents anys que havia estat dividida per una decisió política.

4.1.4. Les innovacions en la tecnologia agrària

Cerdanya és una comarca d'alta muntanya però excepcionalment ben comunicada, una circumstància que ha fet possible l'arribada precoç, entre altres coses, de coneixements tècnics apli-

cats a l'agricultura i a la ramaderia, sobretot des d'Europa via França. Evidentment, les innovacions i els canvis que es van donar a partir de 1960 van ser més ràpids i van tenir més repercussions per a l'agricultura que els que s'havien donat amb anterioritat, però el cert és que des de finals del segle XIX i sobretot amb l'arribada del ferrocarril, el comerç i també l'adopció de nous equipaments tècnics i de nous productes es van dinamitzar.³⁸ L'any 1922 es van unir Puigcerdà i Ripoll, i el 1929 es va aconseguir l'enllaç amb la Tor de Querol. Cerdanya va manifestar, des del moment d'iniciar-se el projecte, un gran interès a aconseguir una línia ferroviària, que, quan va ser una realitat, va permetre el flux de persones (turistes que arribaven i cerdans que marxaven) i de mercaderies.

A finals del segle XVIII el benedictí dom Josep de Cruïlles, membre de la Sociedad Biótica de Puigcerdà, va emetre un informe sobre l'estat de l'agricultura a la Cerdanya espanyola.³⁹ En la seva anàlisi esmenta diferents condicionaments del desenvolupament

38. L'eix ferroviari Barcelona-Puigcerdà va néixer en el context de la industrialització a Catalunya. Seguint el model anglès es volia portar el carbó produït a les zones pirinenques a les fàbriques tèxtils de l'eix del Llobregat. Després de diferents fracassos per realitzar aquest projecte, el tren arribà a Ripoll. A partir d'aquell moment s'iniciaren els contactes amb el govern francès per tal de crear dues línies transfrontereres, la de Puigcerdà i la de Sort, al Pallars Sobirà. Aquestes vies ja no estaven pensades per a l'enviament de matèria primera als centres industrials, sinó per al flux de mercaderies i de persones entre els dos estats. L'única que arribà a port va ser, finalment, la de Puigcerdà.

39. Les innovacions tecnològiques van modificar l'activitat agrària i ramadera. Ja al segle XVIII arreu d'Europa es van viure un conjunt de transformacions agrícoles. Els avenços tecnològics que en aquest camp desenvolupà Holanda serien millorats i introduïts en l'agricultura internacional per l'Imperi britànic. Tots aquests canvis van tenir lloc durant el moviment cultural de la Il·lustració, el qual pretenia millorar la societat en tots els seus àmbits a través de l'educació. Cerdanya també va viure aquest moviment a través d'iniciatives com la fundació de la Sociedad Biótica de Puigcerdà.

de l'activitat agrària a la comarca: troba el primer inconvenient, que és el més important, en els camps oberts i en l'existència de camps comunals; recomana tancar els camps i estimular la propietat privada de tota la terra. El segon problema important és la tala incontrolada de boscos, causada pel creixement de la població del Pirineu i el tercer inconvenient és el perill d'inundació de la plana cerdana a conseqüència de les noves rompudes de bosc. Josep de Cruïlles⁴⁰ també fa un seguit de propostes per millorar l'agricultura de la comarca i que consisteixen a canviar el sistema de llaurar, augmentar les quantitats d'adob mineral, eliminar les pastures comunals i augmentar la diversificació dels productes de l'hort, la fruita i la ramaderia per incrementar els nivells d'autosuficiència de la comarca. Alguns d'aquests canvis es van produir al llarg del segle XIX; d'altres, com l'eliminació dels camps comunals, no van ser possibles perquè haurien posat en perill l'existència de la ramaderia extensiva a Cerdanya i a bona part del Pirineu.

Al segle XX els canvis en l'agricultura i la ramaderia van ser més notables, sobretot a partir de la dècada de 1960. Es buscà una millora de la productivitat dels camps, de primer amb el guano, que als anys quaranta i cinquanta, malgrat l'escassetat consegüent a l'autarquia econòmica, era considerat fonamental per augmentar la producció. Pel que fa a la maquinària, els primers tractors van arribar a la comarca durant la dècada de 1950, però no se'n va estendre l'ús fins a la meitat dels seixanta. Hi havia més maquinària que permetia substituir mà d'obra: màquines de batre, introduïdes ja abans de la guerra, màquines per sembrar patates i molins fariners, entre altres.

40. Informe del benedictí dom Josep de Cruïlles Vigo i Puig (1999: 75).

La màquina de batre a l'era de Cal Barnola cap al 1960, amb Ventura Naudó i Teresa Carrera, arrendadors de la casa. Arxiu de Cal Montellà.

En la ramaderia, es buscava la qualitat millorant-ne l'alimentació. A més de l'herba i de les plantes farratgeres, la dieta dels animals es complementava amb blat de moro. Les farines van ser

essencialment de cereals procedents de la comarca fins a finals de la dècada de 1950. A partir de l'augment de la cabana ramadera a la Baixa Cerdanya, després de la Guerra Civil, començà a haver-hi dèficit d'herba i d'alfals, que s'haurien de portar des de terres del sud del Principat.

La producció de llet ha determinat en bona part el paisatge i l'economia de Cerdanya, una comarca que ha estat pionera a l'Estat espanyol en la producció de mantega. L'any 1790 Francisco de Zamora⁴¹ ja deia que a Cerdanya s'hi produïa formatge i mantega de qualitat, però aquests productes formaven part de l'economia domèstica i no es comercialitzaven més enllà dels mercats locals. El primer d'elaborar mantega destinada a la venda fou Bartomeu Carbonell, el 1878. L'hereu de Cal Carbonell va ser un home emprenedor que aprofità la bona posició econòmica de què gaudia per modernitzar la seva explotació agroramadera. Més d'un segle després la seva néta Esperança explicava com s'havia iniciat la producció de mantega a casa seva i els canvis que havia suposat per a la casa i la seva activitat econòmica:

(...) quan va volguer fer la mantega va anar, (...) a Suïssa a comprar vaques adients per poder fer la mantega, perquè les vaques d'aquí de Cerdanya eren vaques autòctones, feien molt poca llet, només criaven un vedellet i prou, és a dir, que ningú munyia, només feien criar un vedell i prou a la vaca... La vaca suïssa, i juntament amb la vaca, doncs va portar també un matrimoni suís perquè es pogués cuidar de les vaques, ja que ells allà a Suïssa ja estaven acostumats a munyir, aquí no es munyia, o sigui que la gent ni sabia munyir com aquell qui diu... A la casa als baixos hi havia, hi ha encara lo que era els dipòsits per a l'aigua, per a l'aigua fresca, per al gel, per a la mantega, per a la nata. Tot això, després es va fer aquí, sí. I al començament que vàrem fer la

41. Respostes de Cerdanya al qüestionari de Francisco de Zamora. 1789-1790. A: Vigo i Puig (1999: 41).

mantega no la va poguer vendre a Espanya perquè no es coneixia, la mantega aquí no es coneixia i no ho va poguer vendre. Aleshores la posava en capsas, assortien les capsas i un temps, no sé quant, la va vendre a França, va vendre la mantega a França fins que per mitjà d'uns cosins que tenia a Barcelona, un Arró i un Bagaria, varen fer conèixer la mantega a Barcelona i llavors va ser quan es va començar a conèixer la mantega a Barcelona i ja tota va anar a Barcelona (CC-28).

La família Carbonell va elaborar mantega fins al 1936, quan el daltabaix de la Guerra Civil va fer que perdés una part del ramat. Anys més tard el pare d'Esperança ensenyà a fabricar mantega a la manteguera de Llivia. Al principi del segle xx l'augment de la producció de llet va arribar amb la fundació de les cooperatives agràries de Puigcerdà, Llivia i Bellver, i l'especialització definitiva va arribar amb la creació de la Cooperativa Cadí.

A Cal Carbonell es conserven elements que deixen testimoni del seu passat industrial en l'elaboració de mantega. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

4.1.5. El paper de la dona pagesa en la societat cerdana

La dona era un pilar fonamental d'una casa pagesa, el pal de pallar, però aquesta posició no tenia prou reconeixement social. Es valorava la dona en funció de la capacitat que demostrava per fer correctament les tasques de mestressa de la casa: fer la feina amb la mateixa destresa que la seva mare o la seva sogra, no malgastar i ser capaç d'alimentar adequadament la família i els treballadors. La feina de la casa suposava fer el menjar, que de vegades era per a molta gent, netejar, ocupar-se

dels fills petits, dels vells i malalts, controlar les criades, quan n'hi havia, i també altres feines lligades amb la producció i amb l'auto-suficiència de la casa. Fora de l'àmbit estrictament domèstic, la dona també participava en les activitats associades més directament amb la producció: ajudar a collir l'herba, a segar, a dallar, a batre, a donar menjar als animals estabulats o portar-los al camp, ocupar-se dels horts, dels porcs, de l'aviram i dels conills. Les dones participaven i en molts casos ara continuen participant en tot el procés productiu i reproductiu d'una casa cerdana.

Dolors Forga Meia
amb els seus nêts
a l'era de la casa
mentre tanquen
els xais.
Arxiu de Cal Moxó.

Habitualment les feines es repartien entre les dones segons un criteri d'edat o de jerarquia. La responsabilitat i la presa de decisions sobre la cuina i la gestió de l'espai culinari, dels aliments i de l'hort requieien en la mare de l'hereu, atès que era la feina de més prestigi i consideració social. La jove, per la seva banda, s'ocupava de les feines de suport a l'activitat productiva dels homes:aju-

dar al camp, endreçar l'hort i cuidar i mantenir els animals domèstics. Les nenes de la casa aprenien progressivament les feines de les dones col·laborant en les tasques del bestiar petit, de l'hort i de la cuina. Les dones van ser la primera mà d'obra sobrera de les cases. Moltes, com que no podien heretar la propietat, feien migracions més o menys llargues per treballar com a minyones per a famílies de Cerdanya, Barcelona, Perpinyà, Bordeus o París fins que els estalvis els permetien casar-se. Una altra alternativa per a les dones era treballar com a jornaleres en feines temporals com collir patates. En les cases més benestants es podia produir la situació que els pares donessin a les seves filles la propietat d'alguna casa on, un cop casades, podien orientar la seva activitat econòmica cap al sector de serveis establint cansaladeries o lleteries a Cerdanya mateix o a Barcelona. Aquest és el cas de l'avi de l'hereu actual de Cal Ponset de Pi, el qual va fer hereu el seu fill gran i va deixar en dot a cada una de les seves filles una casa a Bellver, on van establir una botiga de roba i una cansaladeria.

4.2. Cerdans i moderns. La pagesia a la Cerdanya entre 1960 i 1980

Aquestes dues dècades van marcar el canvi en la pagesia cerdana. Moltes cases van abandonar les activitats de la pagesia. Deixaven terres lliures perquè fossin comprades o arrendades pels pagesos que quedaven, els quals es veien obligats a engrandir les explotacions per fer-les rendibles i a introduir maquinària per afrontar el problema de la manca de mà d'obra al mercat local.

Mira, uns eren arrendadors, per exemple, i han marxat i la terra d'aquella casa l'han absorbit els altres del poble; uns altres perquè s'han fet grans, i una cosa i una altra; i està clar, de totes maneres, és sacrificat, eh! (CC-23).

4.2.1. La tecnologia i l'activitat ramadera

El 1960 el paisatge cerdà continuava caracteritzat per la ramaderia ovina i equina, però en aquestes dues dècades gairebé va desaparèixer. Les explotacions van deixar de ser autosuficients i s'especialitzaren en la cria d'un sol animal: la vaca. Amb la mecanització de les feines del camp, la cria de cavalls ja no era rendible i es va abandonar fins al punt de provocar l'extinció gairebé absoluta de la raça hispanobretona, que anys més tard es recuperaria amb força gràcies al fet que algunes famílies n'havien mantingut algun exemplar. Les cases continuaven tenint alguns equins i alguns xais, però la vaca era l'animal en què es fonamentava la producció de les explotacions. La llet seria el producte fonamental. Feia dècades que la llet es comercialitzava a Cerdanya, però l'augment de preus dels anys seixanta va fer que el mercat semblés segur. La reconversió exigia incrementar la cabana de vaques de llet i buscar una raça productora que permetés augmentar la producció lletera. Els pagesos continuaven tenint vaques destinades a la producció de carn que podien seguir el cicle anual de pastures estivals a l'alta muntanya, però la vaca de llet havia d'estar estabulada i necessitava una dedicació gairebé exclusiva.

Els canvis que es van produir en aquestes dues dècades van consistir a adaptar les instal·lacions per a la producció de llet i a canviar els cultius per millorar el rendiment dels animals. Les cooperatives lleteres tenien un paper fonamental, ja que asseguraven les vies de comercialització i assessoraven en la producció. En aquest sentit, van fixar uns preus elevats i uns ritmes importants de creixement, i facilitaren l'arribada de nous complementos alimentaris per als animals.

L'increment dels caps de ramat vaquí va ser paral·lel a la desaparició gairebé total dels ramats d'ovelles. La dificultat de trobar pastors explica, en bona part, aquesta situació de crisi. Durant la

Vaques a l'era
de Cal Moxó
cap al 1960.
Arxiu de Cal Moxó.

dècada dels seixanta i setanta encara hi havia qui feia aquesta feina, però a partir dels vuitanta cada vegada va ser més difícil trobar algú que hi estigués disposat.⁴² Més d'un pagès va optar per canviar el ramat d'ovelles per un de vaques establulades a causa de la manca de pastors. Roger Fabra de Llo ho explicava així:

No, jo no vai comprar més ramat, perquè teníem problemes de pastors; el darrer pastor que hi havia era un xicot de Castellar de n'Hug, que

42. La feina de pastor era una de les més dures, perquè s'havien de tenir uns grans coneixements sobre els animals, el clima i el territori, coneixements que s'adquirien amb la pràctica des de molt jove. A això s'hi afegien la impossibilitat de tenir temps lliure per compaginar la feina amb la família, el rigor del clima a què estava sotmès i la soledat.

em va venir a veure encara no ha pas molt temps. I li vai dir: «Si tor- nes venir et torni a donar ramat», i em va dir: «No, ja hai patit prou i no ho vull fer més». Vai veure que no teníem manera per cuidar-se'n perquè vai dir: «Vint anys de tenir un pastor i anar a guardar tu, anar a guardar el diumenge» i vai invertir en les vaques (CC-4).

Les cases continuaven tenint porcs per a l'autoconsum, però cada vegada se'n produïen menys per a la venda, ja que l'especialització en la llet no permetia diversificar gaire la producció ramadera. Tot i això, hi va haver qui optà per aquesta producció, però no per a l'autosubsistència, sinó amb una finalitat comercial. L'aviram, els conills i els porcs continuaren tenint un paper important en l'autosuficiència de la casa, si bé en aquest període van començar a arribar nous productes de l'exterior que van prendre protagonisme alimentari als animals domèstics produïts a casa.

El canvi més important fou la popularització de l'ús del tractor, que permetia guanyar temps per dedicar-lo a altres tasques, com munyir vaques, una feina que cada vegada ocupava més temps. Un dels homes de la casa, habitualment el jove hereu, s'especialitzava en l'ús i en el manteniment de la maquinària i era qui feia, amb el tractor, les feines de llaurar, sembrar, segar i dallar. La recol·lecció de l'herba es feia amb empaquetadores, amb les quals s'estalviava temps i es guanyava eficiència. També es va estendre la utilització de l'ensitjament, un nou sistema d'emmagatzemar l'herba verda als camps i de provocar un procés de fermentació que feia incrementar-ne l'eficàcia nutricional. L'alimentació dels animals era una de les novetats més importants d'aquest període. El pagès deixava de ser responsable de la producció i l'emmagatzematge de tot l'aliment del bestiar, perquè es començaven a comprar pinsos, farines i altres complements alimentaris produïts fora de l'explotació.

Roger Fabra al port de Llo l'any 1989, quan van estrenar l'embaladora de paques rodones. Arxiu de Cal Piruan.

A l'inici dels anys vuitanta van arribar les primeres màquines de munyir, una altra de les innovacions importants i arriscades:

Ell li agradava de ser aixís, dels pioners, sí. Ui!, encara ens van criticar, la gent: «Que faran malbé les vaques, que amunt, que avall!». I escolta tu, en acabat, amb poc temps, mira si se n'han anat posant, de màquines de munyir; si no hi hagués les màquines de munyir, no se'n munyiria ni una... La vam comprar al Giralt d'Alp, un ferrer que hi havia, i per la fira de Puigcerdà en feien propaganda allà, i com que li havíem comprat utensilis del tractor: «Ui, que això, que allò, que us la deixaré provar, que no me l'heu pas de pagar». Està clar què havien de fer llavors per poder començar a vendre una, i vam caure a la trampa i ens la van deixar provar i no ens la vam pas deixar anar, ja (CC- 23).

Com passa en qualsevol innovació tecnològica, qui primer va apostar pel canvi i va aprendre el funcionament van ser els més joves. Les cases amb hereus joves, amb la continuïtat generacional garantida i amb capital per destinar-lo al canvi van ser les que començaren a introduir aquestes innovacions. Evidentment, les que no tenien clar el futur com a explotació no van fer inversions importants fins a haver decidit el seu horitzó i fins haver observat si els canvis en altres explotacions eren o no positius. Les màquines de munyir van fer augmentar la quantitat d'animals bovins i la quantitat de llet, que va anar convertint-se en un producte segur i va anar creixent en el mercat a través de les cooperatives lleteres com la Cooperativa Cadí i la Seu d'Urgell.

A partir dels anys setanta es va iniciar una forta mecanització en tots els àmbits de treball de les explotacions familiars. Va començar un cicle d'inversions diferent del que s'havia seguit durant segles, ja que aleshores la norma ja no era destinar els beneficis a l'increment patrimonial i a l'establiment dels fills caballers, sinó a la renovació de maquinària per augmentar la productivitat i mantenir els nivells d'exigència tecnològica i de rendibilitat de l'explotació.

El blat i les plantes farratgeres continuaren ocupant les extensions de la plana cerdana. A les valls es va anar abandonant l'escàs cultiu de cereals i van augmentar les pastures i algunes plantes farratgeres. La mecanització va permetre augmentar les superfícies de cultiu i el temps destinat a la recol·lecció. A més, arribaren llavors més productives i adobs i plaguicides amb què s'aconseguien rendiments millors. El fet d'intensificar un ramat boví també suposava destinar més terra al cultiu de plantes farratgeres i emmagatzemar més quantitat d'herba per a l'hivern. Cada cop hi havia més necessitat de terra.

Es van mantenir altres cultius, com el de les patates o els naps, perquè formaven part del consum de la casa, però sobretot perquè continuaven tenint uns preus de mercat que en permetien la

producció, però a partir de la dècada dels vuitanta la falta de mà d'obra per a la sembra i la recol·lecció, d'una banda, i la caiguda de preus, de l'altra, van provocar l'abandonament del seu conreu. Molts treballadors del camp van optar per una feina més estable i més segura en altres sectors, com la construcció o el sector de serveis a Cerdanya o la indústria a Barcelona. Els mossos i jornalers del camp gairebé van desaparèixer de Cerdanya. Algunes cases tenien contractats mossos que feia molts anys que hi treballaven, però cada vegada era més difícil trobar gent de la comarca per a les diferents feines, que havien de fer treballadors procedents del sud d'Espanya. Els joves cerdans van començar a estudiar fora de la comarca, generalment els cabalers, i els hereus havien de compensar la manca de mà d'obra a través de la mecanització.

La sega ja no necessitava tanta mà d'obra; amb les màquines de segar, les colles de segadors valencians quedaren obsoletes. Les dificultats d'engrandir les explotacions per fer-les rendibles i d'aconseguir mà d'obra van provocar moltes desercions en l'activitat agrària. Un dels nostres informants sentenciava: «De totes maneres, la feina sense gent tampoc no es pot fer».

4.2.2. La dona no va entrar en la modernització cerdana

Tot i els canvis importants que es donaren en les cases cerdanes durant aquestes dues dècades, el treball de la dona va continuar sense tenir reconeixement. A partir dels anys vuitanta del segle xx les dones a Cerdanya van iniciar un tímid canvi en les estratègies econòmiques de les cases. Les dones de les cases amb menys recursos econòmics no van ser les úniques d'emigrar cap a les ciutats ni tampoc les úniques de complementar l'economia agrària de la casa amb feines en el sector de serveis. Malgrat tot, les dones que havien entrat en el mercat laboral i que generalment, després de

contraure matrimoni, havien deixat el treball fora de l'explotació familiar encara eren una minoria (les més joves i abans de casar-se). Les cases pageses de Cerdanya van seguir practicant una lògica d'estructura organitzativa en què la dona ocupava una posició estratègica, productiva i reproductiva que ja hem definit en descriure el període anterior. La dona pagesa continuava tenint cura dels animals domèstics i dels horts (quan n'hi havia), i també de la gestió dels aliments, dels nens, dels malalts i dels avis. A més a més, era un puntal important en la feina al tros i amb els animals, en la qual, així que es van incorporar les noves tecnologies, la dona compensava la manca d'assalariats. Les dones van començar a assumir les feines de gestió de la comptabilitat de l'empresa agrària i van aprendre a utilitzar les màquines de munyir.

Les feines que feien les dones eren fonamentals per continuar l'explotació agroramadera. Tot i això, les dones no eren reconegudes com a treballadores agràries, ni tampoc es fomentava que la dona d'una casa pagesa treballés en un altre sector per aportar un salari que complementés l'economia familiar. Les dones que van decidir casar-se a Cerdanya amb un pagès no es plantejaven la possibilitat de fer altres tasques que no anessin lligades amb l'explotació. Així ho explicava una d'elles:

Dona! Mira, no ho sé, com que en aquells temps no hi havia gaire cosa per triar! Jo m'hauria agradat molt ser peluquera, però allà no hi havia....(fa referència a una escola o lloc per aprendre l'ofici). Havies d'anar a peu d'Urús a l'estació de Puigcerdà. De l'estació a Puigcerdà era molt lluny i mira... Ja no hi vaig anar a aprendre, clar; llavors ja vaig començar de festejar i ja tenies més clar, ja veus que has d'anar a fer de pagès; pues ja ho vaig deixar córrer (CC-24).

4.3. La pagesia cerdana de la Unió Europea. La genètica i els estudis nutricionals

Als anys vuitanta del segle xx es començà a aplicar la política agrària comuna (PAC) a tots els estats membres de la Unió Europea. El sector lleter en va ser un dels més afectats. Una comarca com Cerdanya, on el sector agroramader s'havia gairebé especialitzat en la producció de llet, va haver de reformular el futur de moltes explotacions familiars. Moltes abandonaren l'agricultura, d'altres van iniciar un camí ràpid cap a la professionalització i la intensificació ramadera aplicant plans de millora a les explotacions.

Actualment, el 10% de la població activa és en el sector agrari, aporta el 7% del producte interior brut de les comarques de muntanya a Catalunya.⁴³ Hem de tenir en compte que la davallada de l'agricultura durant aquest període ha provocat la pèrdua de llocs de treball i un fort endeutament de les famílies, que s'han vist obligades a reestructurar les explotacions. Aquestes últimes dècades moltes explotacions pageses de Cerdanya han desaparegut, algunes han canviat de sector productiu i d'altres també han tancat la casa, ara transformada en hotel o apartaments. La paradoxa és que la reducció del nombre d'explotacions agropecuàries no ha comportat una disminució de la cabana ramadera; al contrari, avui dia hi ha molts més animals a les muntanyes i a la plana cerdana. S'han abandonat les terres situades a més altitud, les menys productives; els erms han aparegut als llims dels boscos i als costers. Els pagesos que han quedat han d'augmentar molt el nombre de caps de ramat i, en conseqüència, es veuen obligats a gestionar molta terra, principalment prats, per tal que les seves explotacions siguin viables.

43. Pla comarcal de muntanya de Cerdanya 2001-2005. Diagnosi socioeconòmica. Programa d'actuacions i marc financer. Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 2002.

4.3.1. La reforma global i el daltabaix local: de pagès a empresari agrari

En ingressar l'Estat espanyol a la CEE es va implantar el sistema de quotes per a la producció de llet. El càlcul sobre la quantitat de quota a repartir es va fer a partir de la mitjana de producció de cada explotació de l'any 1981. El preu de la llet ha augmentat molt poc des d'aquell any, cosa que ha provocat que la quota assignada per a cada explotació hagi estat insuficient per mantenir un nivell satisfactori de creixement de la renda agrària. Tot i que els estats han anat repartint augments de quotes per a joves agricultors, la compensació ha estat insuficient per contrarestar la davallada de la renda. Els pagesos hi han fet front comprant la quota que quedava lliure, procedent de les explotacions que es tancaven.⁴⁴

La primera reforma agrària estava destinada al suport dels productes i no als productors com una forma de frenar la competitivitat entre els països productors. Es buscaven l'equilibri i l'equiparació dels sous i dels beneficis del sector agrari de la CEE. Els resultats de l'aplicació d'aquesta política han estat més o menys similars en totes les comarques de muntanya, malgrat algunes especificitats, com a Cerdanya, on la població s'ha mantingut en el territori, encara que canviant de sector productiu. Els problemes que han anat sorgint han estat els propis d'una agricultura poc sostenible, lligada amb decisions molt centralistes i poc adaptades als diferents territoris. La política agrària no té una destinació clara a les demandes del mercat, no ha afavorit l'equilibri entre sectors i, lluny de potenciar el desenvolupament rural, ha acabat per abocar-lo més al monocultiu turístic.

44. A França funciona a través d'un banc de quota amb uns preus fixats per l'Estat. La quota espanyola és un bé més en el lliure mercat. A causa de l'escassetat d'aquest bé, ha anat apareixent un fort moviment especulatiu.

Un dels canvis més importants en la ramaderia dels últims anys ha estat la reintroducció de la vaca de carn per la poca rendibilitat de la vaca lletera, atesos els costos de producció i les dificultats del sistema de quotes. Per introduir la vaca de carn s'han fet millores en la genètica dels animals que persegueixen la seva adaptació al medi i l'augment de la seva productivitat. La recuperació de la vaca bruna dels Pirineus està relacionada amb aquest procés.⁴⁵ És un exemple del canvi empresarial de la pagesia. Ja no es tracta de perseguir l'augment de la productivitat, sinó de buscar una reorientació de les explotacions per adaptar-les als nous mercats, a les noves demandes de la UE i de mantenir la ramaderia al Pirineu.⁴⁶

Els nostres informants que van canviar la producció de llet per la de carn, sigui bruna dels Pirineus o no, van descriure els aspectes positius de tenir aquesta orientació productiva. La cria de vaques de carn permet deixar el ramat a l'alta muntanya tot l'estiu, i a l'hivern no cal estabular-lo; d'aquesta manera els pagesos s'eviten haver de fer grans inversions, com són les derivades de la modernització constant de les sales de munyir i l'estabulació de les vaques de llet. A més, obtenen un bé molt preuat en la societat actual i que tradicionalment ha estat molt poc valorat en el món pagès: el temps per a altres activitats.

Sí, perquè m'agradava molt el bestiar, els camps i tot això (...). Teníem vaques de llet i vaques de carn; el que passa que al sortir aquesta cosa

45. La vaca bruna és una raça càrnia que genèticament sorgeix de l'encreuament de la vaca «suïssa» o centreeuropea, introduïda a Cerdanya i a la resta dels Pirineus al segle XX, amb races locals. Els ramaders van començar aquesta iniciativa a mitjan dècada dels anys vuitanta. Fins l'any 1995 la UE no va aprovar el projecte de millora genètica. A Cerdanya existeix l'Associació Ramadera de la Raça Bruna, que es dedica a promoure-la i a augmentar-ne la presència a la comarca.

46. Reben l'assessorament i el suport d'organismes públics, com el Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya, o pels equips de recerca de les universitats.

[la feina de guarda d'una segona residència] tot no podia fer-ho i ara només tinc vaques de carn; amb les vaques de carn estàs molt lliure, bueno lliure, no estàs lliure, te'n pots cuidar al matí i fins l'endemà al dematí pots estar... Els hi dónes menjar amb la pala i el tractor; amb això del silo i amb qualsevol ho pots fer; en canvi munyir no (CC-19).

Tenen temps per dedicar-se a la immensa burocràcia que actualment suposa la gestió d'una explotació ramadera, però també per dedicar-se a altres activitats que complementen l'economia familiar. Aquesta terciarització afecta tant les dones com els homes. Són activitats que solen estar relacionades directament o indirectament amb el turisme. Fan de jardiners o tenen cura de segones residències; fan de monitor d'esquí a l'hivern o de gestor de refugis d'alta muntanya. També hi ha qui ha decidit dedicar una part de la casa al turisme rural; aquests dubten entre continuar l'activitat agrària o abandonar-la, tot i que molt sovint planegen el turisme rural com un ajut a l'economia domèstica.

L'avantatge més important és que les vaques de carn estan subvencionades per la UE; si no, el daltabaix de preus que han tingut els últims anys a causa de la malaltia de les vaques boges i, en general, del baix preu que es paga als productors hauria fet inviable tenir una explotació d'aquest tipus. La comercialització depèn totalment de mercats molt allunyats de Cerdanya. Els ramaders mateixos observen que el preu no té gran cosa a veure amb el producte, per la qual cosa l'interès està posat en els diners fixos de les subvencions:

Hi ha gent que només tenen les vaques per la quota. Quan ens vam casar amb la dona no n'hi havia. Fa tretze anys, els vedells valien cent mil pessetes i ara estan... Valen 80... Hi havia tres o quatre tractants i si els veníem a un, l'altre s'enfadava, i ara és al revés, ara s'enfada si li dius perquè de vegades no saben ni on col·locar-los. Estaven més bé abans... Es venen a sis, set mesos; jo els venc una mica abans perquè els

hi dono pinso i els puc treure abans. Neixen a abril o maig i es venen a últims de setembre o octubre (CC-19).

Una de les prioritats de la UE ha estat la millora i vigilància de la sanitat animal. El sanejament de les granges és obligatori i els ramaders són els primers interessats a tenir uns animals sans. El problema és que algunes malalties, com la brucel·losi, la tuberculosi o l'anomenada malaltia de les vaques boges, no s'eradiquen amb una quarantena, sinó que comporten el sacrifici dels animals malalts i fins i tot del ramat sencer. No són casos excepcionals; molts ramaders han vist que de la nit al dia se'ls truncaven els projectes de creixement o de continuïtat de l'explotació ramadera i s'han quedat sense granja. És una situació més factible en les explotacions lleteres, que tenen els animals estabulats i on hi ha més risc de contaminació. Les assegurances agràries cobreixen una part d'aquesta pèrdua, però, els ramaders sovint es desmoralitzen pel sentiment d'impotència que comporta haver de reconstruir de nou el ramat. Alguns abandonen l'explotació i alguns altres, productors de llet, han fet el canvi a la producció de carn:

Posant més vaques i munyir. Això va durar no gaire, set anys potser. Ens van sortir vaques dolentes amb això dels sanejaments, potser vint aquella vegada, i ens van dir que havíem de matar tota la quadra, ens van obligar de matar. I vam decidir que el millor era no munyir, i allò es va acabar. I llavors ens vam dedicar a la vaca de carn, només a fer vaca de carn (CC-17).

Les explotacions lleteres són les que han fet inversions més importants. El primer pas ha estat una nova granja fora del nucli urbà. L'augment del turisme i les segones residències no han estat els únics factors que han provocat aquesta nova ubicació, sinó que el motiu més important ha estat la normativa respecte a la gestió dels residus i les mesures sanitàries. Els ramats més grans necessi-

ten espais més grans i produeixen més fems. Si són vaques lleteres, la modernització del sistema de munyir també necessita instal·lacions de dimensions més grans. Tot això ja no té cabuda en el recinte de la casa cerdana, de manera que l'habitatge s'ha separat de l'espai de producció. Els estables i badius serveixen com a magatzems de maquinària, com a espais en els quals es pot edificar la casa dels fills o bé com a apartaments destinats al turisme rural.

Antic estable de Cal Grauet reutilitzat com a magatzem de maquinària agrícola. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

La creació d'una nova granja és el pas més important de les explotacions lleteres, però hi ha altres situacions a resoldre. S'ha d'aconseguir un nombre suficient d'animals per a la producció. En dècades anteriors els càlculs eren més senzills i les inversions en animals es feien per a un termini més llarg; una vaca de llet s'explotava durant uns deu o dotze anys, mentre que actualment la mitjana és de cinc anys. La renovació constant també està lligada amb l'increment més o menys continu del nombre de vaques. Es necessiten més animals per mantenir beneficis i per pagar els crèdits adquirits a fi de fer possible la modernització de les

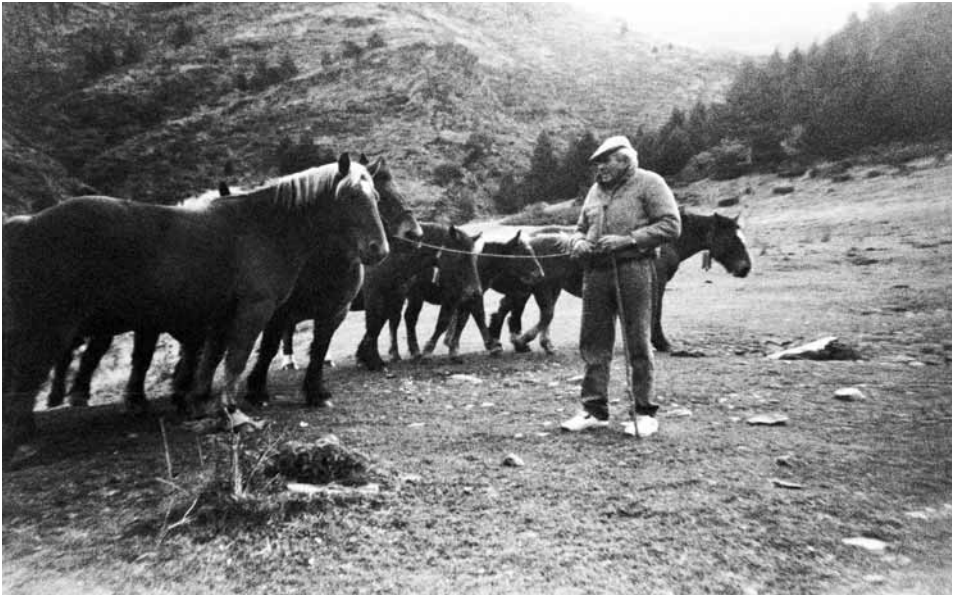
instal·lacions i comprar quota lletera. Les despeses per al funcionament són molt elevades, sobretot pels costos de l'alimentació dels animals. Avui la producció pròpia d'herba solament és un complement de l'alimentació dels animals, ja que la base alimentària prové de l'exterior i s'ha de pagar. El pagès ja no compta únicament amb els seus coneixements per prendre decisions sobre l'alimentació del ramat, sinó també amb els nutricionistes de les cases de pinsos o de les cooperatives, que aporten les fórmules i els pinsos necessaris perquè les vaques produeixin més llet i de més qualitat:

Sí, el cultiu el vam canviar immediat; aquí era pràcticament tot cereal i herba de prat, de pastura; nosatres..., pues, immediat va ser posar-ho tot el que va ser regadiu, posar-ho tot a farratges alternatius com són el blat de moro, sobretot a l'estiu perquè tenen una producció molt bona, i llavors el que fem a l'hivern és el farratge d'hivern, que és el que diuen secla. Tot això..., pues ensitjàvem, ho passàvem tot a l'alimentació, i lo que era les terres més dolentes les hem dedicat sempre a cereal. En aquest moment, pues, lo que són farratge..., hem reduït de farratges. Aquests farratges els fem exclusivament per a les vaques seques i vedelles, i llavors tot lo que és la vaca de producció..., pues fem unifit, fem barrejos d'aquestes que venen... (CC-32).

De nou ens trobem amb una pèrdua de la capacitat de control del pagès sobre les seves produccions. Els ramaders han passat a ser una part de la cadena de producció agroalimentària, juntament amb les fàbriques de pinsos, les indústries veterinàries, les cooperatives transformadores i les decisions de la política agrària comuna de la UE.

Amb els cavalls s'ha donat una situació semblant. S'han reintroduït els cavalls hispanobretons per mitjà de seleccions genètiques que han permès millorar l'adaptabilitat i el rendiment d'aquests animals a l'alta muntanya. Avui els equins continuen

formant part del paisatge de Cerdanya i de la seva activitat econòmica. No són la principal font d'ingressos de les famílies, però complementen les economies. Són animals que donen poca feina, no necessiten cap infraestructura i aprofiten, juntament amb la vaca de carn, les pastures de muntanya a l'estiu i de la plana a l'hivern. En un moment en què totes les explotacions s'han especialitzat en un tipus de ramaderia, sigui vaca de carn o de llet, les cases cerdanes continuen tenint eugues i cavalls, un factor de diversificació productiva que és interessant. Els ramaders afirmen que tenen cavalls perquè senten que tenen un lligam històric amb aquest tipus de ramaderia. Cerdanya torna a ser una terra d'eugues.

Roger Fabra amb les eugues a la coulassa de la muntanya de Llo. Arxiu de Cal Piruan

4.3.2. El nou pagès cerdà

La principal diferència entre els pagesos cerdans d'avui i els de generacions anteriors és que avui tots han triat ser pagesos i viure

a Cerdanya. Són hereus perquè són els que han rebut el patrimoni i, amb aquest, l'explotació agroramadera. Els de més edat expliquen que es van quedar a casa perquè eren el fill més gran i perquè havien de complir el paper d'hereus. Manifesten que l'ofici els agrada i no es plantegen cap altra possibilitat. Els més joves ho diuen clarament: «Sempre havia volgut ser pagès». Les noves generacions han passat per les escoles de capacitació agrària de la Seu d'Urgell o de Sallagosa.

La situació actual ha fet que no siguin únicament pagesos i que la seva feina no sigui tan sols tenir cura dels camps i dels animals, de manera que ara són gestors d'una empresa. L'entrada a la UE ha implicat una burocratització del procés productiu de la ramaderia i de l'agricultura. Els pagesos han hagut d'aprendre a marxar forçades a portar un llibre d'explotació ramadera, a demanar subvencions, a estar al dia de les innovacions tecnològiques i a informar-se dels constants canvis legislatius en matèria de sanitat, de producció i de comercialització. Ben segur que els que continuen les activitats de la pagesia a Cerdanya i a la resta del món rural de Catalunya estan convençuts del seu ofici, però també saben que, més que mai, depenen de decisions exteriors per continuar la seva feina. L'última reforma agrària (2003) dóna prioritat als productors i a les explotacions en detriment de la producció. Això suposa nous canvis econòmics i mediambientals. Els pagesos actuals estan acostumats a adaptar-se als canvis, però les inversions que necessiten són molt elevades i el perill de l'endeutament és constant. La seva màxima preocupació és la impossibilitat de preveure els futurs canvis que determinarà la política de la UE. És més senzill buscar una ocupació en un altre sector que córrer els riscos de noves inversions i nous canvis en l'explotació.

Algunes vegades, pues, et penses de què la política que en aquests moments s'està aplicant arreu d'Europa i sobretot aquí a la comarca aquesta, pues és de polítiques perquè abandonis el sector, no?, perquè

per canviar, pues no sé, vui dir, és una comarca que en el seu moment, com dèiem, era molt agrària, hi havia moltes explotacions, a tots els pobles hi havia, pués... La majoria eren tot explotacions ramaderes, i en aquest cas es poden comptar amb els dits de la mà, no?, llavors, pues, ha sigut més còmode vendre't el prat o l'hort o el paller per fer apartament, que no pas continuar fent de ramader (CC-33).

Taula 4.2. Nombre d'hectàrees per explotació a la Baixa Cerdanya⁴⁷

	1999	1989	1982
Total d'explotacions	374	531	674
Total d'hectàrees	45.794	52.425	52.517
Nombre d'explotacions d'1 a -20 ha	111	245	370
Total d'hectàrees de les explotacions d'1 a 20 ha	1.177	2.287	3.485
Nombre total d'explotacions de 20 a 50 ha	156	194	204
Total d'hectàrees de les explotacions de 20 a 50 ha	5165	5.883	6.201
Nombre total d'explotacions de 50 a 100 ha	53	42	47
Total d'hectàrees de les explotacions de 50 a 100 ha	3.478	2.831	3.072
Nombre d'explotacions de 100 a 200 ha	27	17	17
Total d'hectàrees de les explotacions 100 a 200 ha	3.740	2.371	2.260
Nombre d'explotacions de +200 ha	27	33	36
Total d'hectàrees de les explotacions de +200 ha	32.234	39.058	37.493

Font: IDESCAT

47. Les dades que donem a continuació han estat extretes de l'Institut d'Estadística de Catalunya, que inclouen la totalitat de la Cerdanya espanyola.

Aquesta taula ens mostra que en el període 1982-1999 hi va haver una forta davallada de les petites explotacions i de les més grans i que es va crear un grup més ampli d'explotacions mitjanes de 50 a 200 ha. Les grans explotacions de més de 200 ha, tot i disminuir en nombre, van continuar tenint la majoria de la terra cultivada: el 1982 constituïen el 5,34% de les explotacions i tenien el 71,40% de la terra, i el 1999 representaven el 7,22% de les explotacions i tenien el 70,55% de la terra. Durant el període d'aplicació de la PAC, s'han abandonat 6.723 ha de terra que han quedat ermes o bé s'han requalificat en espais urbanitzats. El fet més remarcable són les 300 explotacions (44'5%) que han cessat en l'activitat.

Taula 4.3. Nombre d'explotacions ramaderes i quantitat d'animals

	1999	1989	1982
Nombre d'explotacions d'equins	149	140	149
Nombre de caps d'equins	1.895	1.250	867
Nombre d'explotacions d'ovins	46	59	46
Nombre de caps d'ovins	6.166	7.708	6.211
Nombre total d'explotacions de bovins (moltes són mixtes)	260	387	505
Nombre total de caps de bovins	15.586	16.429	15.633
Nombre total d'explotacions de bovins de llet	151	380	474
Nombre de caps de bovins de llet	4.616	10.451	8.341
Nombre d'explotacions de bovins de carn	158	172	252
Nombre de caps de bovins de carn	4.554	2.529	2.461
Nombre d'explotacions de porcins	119	205	338
Nombre de caps de porcins	6.444	8.013	5.568

Font: IDESCAT

4.3.3. La casa i l'espai de la dona en les empreses agràries d'avui

L'explotació ramadera ha sortit de la casa per allunyar-se dels nuclis urbans. La casa ja no és el centre de producció, tot i que segueix sent l'habitatge. En cas que es continuï l'activitat pagesa, s'hi segueixen fent petites tasques de producció, sigui estabulant eugues o mantenint algun porc i algun altre animal domèstic. Generalment continuen aquesta tasca les cases on hi ha dones més grans que no s'han incorporat en el mercat laboral.

Un dels espais en un procés ràpid de desaparició són els horts, ja que avui dia molt poques famílies cultiven l'hort o ho fan de manera molt calculada amb petites produccions i amb productes que no requereixin una dedicació constant. Molts horts han estat els primers espais transformats en sòl urbà. Les cols d'hivern han deixat pas a les cases adossades o als xalets dels turistes.

El paper de les dones pageses va canviar al llarg del segle xx, però sobretot a partir dels anys vuitanta. Les dones de les famílies de la Cerdanya francesa van entrar abans en el mercat laboral. Moltes abandonaren la pagesia per dedicar-se al comerç o, per raó de la seva preparació professional, van deixar la comarca per anar a centres urbans que els oferien unes possibilitats millors de treball. Les dones que es quedaven a casa per continuar la feina de pagès van començar a implicar-se més en la gestió i en la feina directa de l'explotació. En la part espanyola el canvi va ser més lent, perquè les dones van tardar més a incorporar-se en el mercat laboral, però les que es quedaven a treballar en l'explotació familiar hi tenien un paper cada cop més important. La producció de llet i la realització d'alguna activitat vinculada amb el sector de serveis (elaboracions artesanies de productes o bé turisme rural) van ser un factor important d'incorporació de la dona en aquestes tasques i de la seva revaloració en la presa de decisions en l'explotació ramadera. Actualment han augmentat les relacions amb altres empreses o serveis,

com les cooperatives, les fàbriques de pinsos, el servei veterinari i les oficines del Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya. En aquestes tasques de gestió les dones hi tenen una participació molt valorada. Però també hem de dir que en molts casos, sobretot en les dones més grans, no hi ha hagut una incorporació a la seguretat social agrària, sinó que les dones continuen depenent del marit fiscalment i no tenen un futur assistencial assegurat. Moltes d'elles complementen l'activitat agrària amb altres feines pagades, com l'hosteleria o la neteja de segones residències. D'altres han optat per desvincular-se de la feina de pageses i han buscat una feina en el sector de serveis. Segueix viva la imatge que la participació de la dona en una explotació agrorramadera no és treball, sinó ajuda. La manca de separació entre el treball domèstic i el que es fa a l'explotació no contribueix a la revaloració del paper que la dona té en l'empresa familiar:

Mira, ens llevem; jo em llevo, començo a treure les dos rentadores que he posat a la nit, ja n'hi poso una més o dos, perquè, és clar, siguent sis, set de família, no vegis; después ja li preparo l'esmorzar, ja poso el cafè; bueno, això al llevar-me (les rentadores i el cafè). Prenem el cafè i llavors el Joan ja se'n va a munyir; llavors, jo ja acabo de preparar el dinar o a rentar plats o ho enxufes a l'altre rentaplats i llavors a les vuit ja crides al Marc, ja el fas esmorzar... Esmorza i a les nou menos quart vaig a portar el nen; els dies que no tinc d'anar a bancs ni a recados ni a re, les nou i mitja-les deu menos quart ja torno a ser aquí... I els dos dies millor que em van és dilluns, dimarts, per poder-me estar a casa per poder organitzar les coses, perquè llavors has d'arreglar la facturació, has de portar els papers al banc i això (CC-33).

La dona pagesa cerdana s'ha modernitzat i ha començat a participar en la presa de decisions sobre la casa, però no en la mesura que ho ha fet en altres sectors. Encara queda un camí per recórrer.

Cal Carbonell, a
Gorguja.
Fotografia de Pere
Campmajó.
Arxiu IPEC.

5. LA TERCIARITZACIÓ DE LA COMARCA: EL TURISME, LA GLOBALITZACIÓ I LA RECONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT

El turisme normal i el sanatori estan en plena creixença a Cerdanya. Avui per avui aquesta és l'única indústria que té un avenir obert. Les belleses del país i les característiques climàtiques són per a la comarca una atracció permanent (Vila 1984: 182).

Parlar de la terciarització a Cerdanya requereix de manera indefugible tractar del fenomen turístic com a element provocador de tot un conjunt de processos socials, econòmics i demogràfics: des del lent procés de substitució i modificació de les estratègies productives en el sector primari fins al desenvolupament d'un pròsper sector comercial i una activitat inusitada en el sector de la construcció, sobretot destinada a l'edificació de segones residències. D'altra banda, com que el turisme cerdà va tenir l'inici a la segona meitat del segle XIX, aquesta activitat va servir de recurs econòmic generador d'una riquesa a tota la comarca que va servir de fre a l'emigració cap a la ciutat que al començament i a la segona meitat del segle XX va anar despoblant altres valls i comarques de l'Alt Pirineu.⁴⁸

L'objectiu d'aquest capítol és doble: d'una banda, fer una caracterització estadística que ens permeti un acostament a les grans

48. És cert que a Cerdanya hi va haver una emigració significativa, tant a la banda espanyola de la comarca com especialment al cantó francès. Aquests fluxos emigratoris van ser compensats, sobretot a la banda espanyola, per una immigració en dues onades: la primera va ser els anys seixanta i setanta amb l'arribada de gent procedent de diferents parts de l'Estat espanyol, la finalitat dels quals era principalment trobar feina al costat francès; la segona es dona actualment amb la immigració estrangera.

magnituds que caracteritzen la particular evolució demogràfica i socioeconòmica de la comarca respecte a altres indrets pirinencs; de l'altra, presentar les lògiques i les estratègies domèstiques sobre la base de les experiències d'alguns casos estudiats per mostrar com són els individus i les famílies en tant que agent de transformació social. A Cerdanya, els factors que han contribuït més a la consolidació de la seva posició de lideratge com a centre turístic d'estiu i d'hivern han estat, a més de la bellesa natural del territori i del seu clima benigne, considerant que és una zona d'alta muntanya, l'existència d'un conjunt d'equipaments i infraestructures que s'han anat construint amb els anys, i la imatge creada fa molt de temps sobre la qualitat dels serveis. És un lideratge que només comparteixen amb la Val d'Aran i Andorra dins del Pirineu de parla catalana.

5.1. Una població constant en un context de despoblació

A tot l'Alt Pirineu, com a bona part de la Catalunya rural, els processos industrialitzadors del Principat suposaren una davallada important de la població. Els dos moments més crítics, que van coincidir amb el creixement de Barcelona i la seva àrea metropolitana, es van produir a la dècada dels anys vint i trenta del segle xx i posteriorment a la dècada dels anys seixanta i setanta. A mitjan segle xix l'Alt Pirineu tenia una població que gairebé doblava l'actual i que era de més de cent mil persones. Si mirem les dades de cada comarca, veiem que un segle i mig més tard només Cerdanya supera la població de 1860 amb un 15% més. Dues comarques, la Val d'Aran i l'Alt Urgell, han perdut el 25% i el 30% de població, respectivament, i, finalment, ara els dos Pallars tenen entre el 60% i el 70% del volum original d'habitants.

Taula 5.1. Evolució de la població de les comarques de l'Alt Pirineu

	1860	1900	1930	1950	1970	1981	1991	2003	2005
Alta Ribagorça	4.756	3.497	3.333	5.296	4.590	4.344	3.276	3.687	4.004
	100	74	70	111	96	91	69	78	84
Alt Urgell	28.278	18.898	20.743	22.002	19.850	19.335	19.010	20.106	20.936
	100	67	73	79	70	68	67	71	74
Cerdanya	13.505	11.930	10.492	11.582	12.465	12.041	12.396	15.540	16.862
	100	88	78	86	92	89	92	115	125
Pallars Jussà	33.841	23.792	25.441	25.088	20.800	14.219	12.860	12.563	12.566
	100	70	75	74	61	42	38	37	37
Pallars Sobirà	20.430	13.125	12.697	10.355	7.700	5.450	5.418	6.396	6.883
	100	64	62	51	38	27	27	31	34
Val d'Aran	11.272	6.389	6.182	6.555	5.055	5.808	6.184	8.373	9.219
	100	57	55	58	45	52	55	74	82
Alt Pirineu	112.082	77.631	78.888	80.878	70.460	61.197	59.144	66.665	70.470
	100	69	70	72	63	55	53	59	63

Font: elaboració pròpia a partir de GEAP/IEC (1981) i *Anuari estadístic de Catalunya, 2006*.

La transició econòmica i social que l'abandonament de les economies de subsistència va suposar per als sistemes de muntanya i la seva incorporació plena al sistema de mercat van donar com a resultat el que sembla l'únic model viable econòmicament i expansiu demogràficament: el turístic. Cal entendre el turisme, però, com una indústria en si mateixa i com una activitat nuclear que pot mobilitzar altres sectors productius.⁴⁹ Amb tot, abans de

49. Quan parlem de turisme ens referim no solament a les activitats lligades directament amb l'acollida de visitants, sinó també a tota la constel·lació d'altres activitats i serveis que són subsidiaris de la seva generalització com a principal activitat comarcal. Entre aquestes activitats lligades amb el turisme, cal destacar el sector de la construcció i el sector comercial.

la consolidació del sector turístic durant la segona meitat del segle xx, la crisi del sector primari, pel que fa especialment a les explotacions més petites i a la força de treball sense propietats, va suposar un degoteig constant de població que es va dedicar a les activitats industrials i comercials en un context urbà.

Si mirem la situació demogràfica a una escala més reduïda, podem comprovar que el mateix fenomen que ha afectat el conjunt de la regió pirinenca també ha afectat la distribució de la població dins de la comarca cerdana. En el darrer mig segle els nuclis de població i els municipis més petits de la comarca, dedicats a activitats productives del sector agropecuari, han anat perdent molta població, mentre que els municipis que han anat concentrant serveis turístics i comercials han crescut de manera significativa i d'altres ho han fet de manera espectacular. Aquest fenomen és molt visible a Puigcerdà, on l'any 2004 s'aplegava el 52,2% de la població comarcal.⁵⁰ El cas més destacat d'augment de població és, però, el de la vila d'Alp, que entre el 1950 i el 2004 va créixer un 132% i va passar de 566 habitants a 1.315. Les altres dues poblacions amb més de 1.000 habitants són Llívia i Bellver de Cerdanya. Llívia ha crescut de manera més moderada i sostinguda, i s'ha consolidat com a subcentre comercial de la comarca a causa de la seva estratègica ubicació geogràfica i com a pol d'atracció de turistes i segons residents.

50. Cal dir, però, que aquesta tendència a la macrocefàlia ve de lluny. Com es pot comprovar a la taula 5.3., ja l'any 1950 la població de la capital representava el 49,4% dels habitants de la comarca.

Taula 5.2. Evolució de la població de Cerdanya per municipis (1950-2004)

Municipi	1950	1960	1970	1975	1981	1991	2001	2004	2006
Alp	566	664	906	1.073	883	908	1.219	1.315	1.467
Bellver de Cerdanya	2.124	1.745	1.732	1.711	1.708	1.549	1.614	1.738	1.906
Bolvir	270	298	303	226	208	226	267	276	295
Das	219	237	204	144	134	142	151	165	176
Fontanals de Cerdanya	505	526	462	389	313	296	406	428	425
Ger	457	428	312	264	264	270	373	409	450
Guils de Cerdanya	309	284	240	228	239	278	331	368	438
Isòvol	297	314	237	239	197	175	189	202	265
Lles	573	588	474	358	326	301	279	246	227
Llívia	755	755	856	788	921	854	1.006	1.173	1.291
Meranges	167	132	80	73	64	64	79	85	86
Montellà i Martinet	1.018	749	686	604	561	555	529	535	606
Prats i Sansor	166	134	117	130	106	133	210	217	226
Prullans	467	347	265	201	184	192	212	233	224
Puigcerdà	3.595	4.561	5.526	6.011	5.839	6.329	7.020	8.370	8.859
Riu de Cerdanya	---	---	---	---	---	---	75	99	94
Urús	94	87	65	109	94	124	198	206	200
CERDANYA	11.582	11.850	12.465	12.548	12.041	12.396	14.158	16.065	17.235

Font: elaboració pròpia a partir de GEAP/IEC (1981), estadística comarcal i municipal 1999 (2006) i pàgina web de l'IDESCAT.

Taula 5.3. Evolució de la població de Cerdanya segons la grandària dels municipis

	1950			1960		
	Nombre de municipis	Població	%	Nombre de municipis	Població	%
-100	1	94	0,8	1	87	0,7
101-500	8	2.352	20,3	8	2.174	18,3
501-1000	4	2.399	20,7	5	3.282	27,7
1001-2000	1	1.018	8,8	1	1.745	14,7
+2000	2	5.719	49,4	1	4.561	38,6
TOTAL	16	11.582	100,0	16	11.850	100,0

	1970			1975		
	Nombre de municipis	Població	%	Nombre de municipis	Població	%
-100	2	145	1,2	1	73	0,6
101-500	9	2.614	21,0	10	2.288	18,2
501-1000	3	2.448	19,6	2	1.392	11,1
1001-2000	1	1.732	13,9	2	2.784	21,9
+2000	1	5.526	44,3	1	6.011	47,9
TOTAL	16	12.465	100,0	16	12.548	100,0

	1981			1991		
	Nombre de municipis	Població	%	Nombre de municipis	Població	%
-100	2	158	1,3	1	64	0,5
101-500	9	1.971	16,4	10	2.137	17,2
501-1000	3	2.365	19,6	3	2.317	18,7
1001-2000	1	1.708	14,2	1	1.549	12,5
+2000	1	5.839	48,5	1	6.329	51,1
TOTAL	16	12.041	100,0	16	12.396	100,0

	2001			2004		
	Nombre de municipis	Població	%	Nombre de municipis	Població	%
-100	2	154	1,1	2	184	1,1
101-500	10	2.616	18,5	10	2.750	17,1
501-1000	1	529	3,7	1	535	3,3
1001-2000	3	3.839	27,1	3	4.226	26,3
+2000	1	7.020	49,6	1	8.370	52,2
TOTAL	17	14.158	100,0	17	16.065	100,0

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'IDESCAT.

A Bellver de Cerdanya, el segon municipi més poblat de la comarca, hi ha hagut una significativa recessió demogràfica, ja que en els darrers 55 anys ha perdut el 18,2% de la població.⁵¹ El motiu d'aquesta davallada s'explica pel fet que formen part d'aquest municipi 22 nuclis més de població, la majoria minúsculs, ocupats per una població dedicada essencialment a activitats del sector primari.⁵² La inviabilitat de reconvertir les antigues explotacions agropecuàries domèstiques en empreses agropecuàries competitives i les importants mancances infraestructurals i de ser-

51. L'any 1950 la població de Bellver de Cerdanya era de 2.124 habitants i l'any 2004, de 1.738 persones; en aquests anys, doncs, es va perdre el 18,2% de la població.

52. Els nuclis de població del municipi de Bellver de Cerdanya són, per ordre alfabètic, aquests: Anes, Baltarga, Beders, Bellver, Bor, Canals, Coborriu, Cortariu, Cortàs, Èller, Nas, Nèfol, Olià i Santa Eugènia de Merellà, Ordèn, Pedra, Pi, Riu de Pendís, Riu de Santa Maria, Sant Martí dels Castells, Santa Magdalena del Talló, Talló, Tallendre i Vilella. Nou d'aquests nuclis són deshabitats, malgrat que s'hi troben segones residències tant de descendents d'antics vilatans com de població forana que hi ha comprat una casa. L'any 1997 es va segregar de Bellver el nucli de Riu de Santa Maria, cosa que va donar lloc al nou municipi de Riu de Cerdanya.

veis en aquests nuclis dispersos de població han suposat al llarg dels anys la marxa d'aquesta població residual cap a altres indrets intracomarcals o extracomarcals i la substitució de l'activitat pagesa per activitats de serveis o de la indústria de la construcció. El nucli principal del municipi, per contra, ha anat creixent, encara que de forma moderada, a causa de la seva funció comercial i turística.

Des del punt de vista del poblament hi ha una situació contradictòria a la comarca com a conseqüència de dos processos: per una banda, una tendència clara a l'agrupament en els nuclis urbans més importants de la població autòctona, especialment de la que abandona la pagesia i opta per noves activitats productives; es cerquen unes condicions millors de vida i l'accés als serveis que ofereixen, sobretot, les viles cerdanes més ben dotades;⁵³ per altra banda, però, una nova forma d'urbanisme dispers degut a la creació d'urbanitzacions (pletes) pensades per satisfer la demanda de segones residències; en molts nuclis deshabitats segons el cens o amb població molt escassa també s'hi fan abun-

53. Al llibre del GEAP/IEC (1981, p. 63-69) s'enumeren els vuitanta-tres nuclis de població de Cerdanya habitats a mitjan dècada dels anys setanta, que s'agrupaven en setze municipis. Molts d'aquests nuclis, com hem assenyalat en parlar de Bellver de Cerdanya, són molt petits i són l'expressió d'una forma històrica de poblament molt important a la comarca: la masada. Al voltant d'un mas important es podien anar configurant nuclis de població, molts dels quals no haurien superat mai el centenar d'habitants. Un exemple clar d'aquest poblament es dona en un dels casos estudiats monogràficament en aquest llibre: el nucli de Gorguja, sorgit al voltant del gran mas de Can Carbonell. La majoria d'aquests nuclis de població no han tingut mai cap servei comercial o de qualsevol altra mena. Malgrat que avui en dia la majoria d'aquests nuclis estan comunicats amb els municipis més importants mitjançant carreteres o camins en estat acceptable, la sensació d'aïllament és generalitzada, així com el sentiment de formar part d'un món en extinció. Especialment les joves generacions no accepten l'ideal d'autosubsistència, que es vincula amb aquesta forma de poblament, sinó que estan impregnats dels valors de la societat urbana, del consum i de l'oci.

dants obres de reforma per afrontar un mercat d'habitatges per al turisme rural i els segons residents que no fa més que créixer.⁵⁴

Si comparem les dades de les taules 5.1., 5.2. i 5.3., es comprova que en els àmbits comarcal, municipal i inframunicipal, les unitats de població que han substituït o complementat l'activitat agropecuària amb activitats industrials, comercials o turístiques són les úniques que es mostren demogràficament expansives i socioeconòmicament viables i amb futur. A l'Alt Pirineu, la Val d'Aran i Cerdanya han trobat una sortida a la seva crisi reproductiva per la via del turisme; a l'Alt Urgell l'equilibri s'ha assolit de manera més complexa, ja que, a més del turisme i l'activitat comercial, s'ha consolidat una agroindústria important. Als dos Pallars el desenvolupament recent de les activitats turístiques no ha pogut frenar el procés llarg de despoblament, que es va iniciar a finals del segle XIX.

Malgrat el que ens indiquen les dades generals de població dels padrons, a Cerdanya la davallada demogràfica que resultà de la crisi del sistema agropecuari, basat en unitats domèstiques de producció i consum, va ser molt més gran del que es pot pensar. L'emigració dels cerdans fora de la comarca al llarg del segle XX va ser constant; la majoria cercava llocs de treball a les indústries de les ciutats, però també hi havia els casos dels sectors més benestants de Cerdanya, que emigraven per motius d'estudi i per

54. Encara que més endavant en una altra secció d'aquest capítol tractarem de les segones residències, val la pena assenyalar que la suma dels habitatges dedicats a segona residència (9.081) amb els habitatges vacants (1.123) dóna una quantitat que gairebé duplica el parc residencial dedicat pels cerdans a residència principal (5.543). Aquesta anomalia estadística aparent mostra el caràcter turístic de la comarca i la paradoxa d'un model de creixement que proporciona molts llocs de treball al sector de la construcció, però que desequilibra la relació entre el sòl urbanitzable i els espais naturals, que són el gran atractiu de la comarca.

aconseguir llocs de treball qualificats.⁵⁵ Aquesta manca quantiosa de població ha estat compensada des dels anys seixanta per una immigració important procedent d'Andalusia, Galícia i altres indrets de l'Estat espanyol i també, des de fa quatre o cinc anys, per un nombre important d'immigrants estrangers, principalment latinoamericans.⁵⁶

Taula 5.4. Origen de la població a Cerdanya

Origen de la població	Any 1970	%	Any 1991	%	Any 2001	%
Autòctons	8.476	68%	6.068	49%	7.367	52%
Catalunya	1.620	13%	3.300	27%	3.177	23%
Resta d'Espanya	2.119	17%	2.868	23%	2.732	19%
Estrangers	250	2%	160	1%	882	6%
TOTAL	12.465	100%	12.396	100%	14.158	100%

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de GEAP/IEC (1981) i AEC (2004).

55. La taula 5.4. mostra el pes de la població immigrant en tres moments, 1970, 1991 i 2001. A diferència del que succeeix a la majoria de comarques de muntanya, el pes de la població forana a Cerdanya era molt important i va servir per compensar la mà d'obra autòctona que havia emigrat. En el període 1950-1975, tot i l'arribada d'immigrants, el saldo migratori va ser negatiu a la comarca: -869 persones (GEAP/IEC 1981: 54).

56. Com queda reflectit a les taules 5.4. i 5.5., la presència de població immigrant a Cerdanya no fa més que créixer, especialment la d'origen estranger. Les característiques del mercat de treball comarcal, dominat pel sector turístic, semblen afavorir l'oferta de mà d'obra estrangera, sobretot la d'origen latinoamericà.

Taula 5.5. Evolució de la immigració estrangera a Puigcerdà durant els anys 2000-2004

Anys	Població total	Origen espanyol	Origen estranger	% d'estrangers
2000	6.902	6.736	166	2,4
2001	7.263	6.891	372	5,1
2002	7.774	7.047	727	9,4
2003	8.034	7.067	967	12,0
2004	8.370	7.150	1.220	14,6
2005	8.845	7.260	1.585	17,7
2006	8.859	7.286	1.573	17,9

Font: pàgina web de l'IDESCAT.

L'augment del percentatge de població autòctona en el període 1991-2001 (del 49% al 52%) reflecteix dues coses: 1) la reproducció i l'arrelament a la comarca de les famílies immigrants arribades sobretot en el període 1955-1975 des de diferents indrets de l'Estat espanyol, per la qual cosa una part important de la població autòctona és descendent d'immigrants en segona o tercera generació, i 2) l'alentiment del procés migratori procedent de l'Estat espanyol i al mateix temps la consolidació dels fluxos de població estrangera, que s'han accelerat, com a tot Catalunya, a partir de l'any 2001, raó per la qual encara no disposem de dades estadístiques prou completes.

5.2. La reproductibilitat de les cases pageses en el procés de terciarització

La fragilitat del sector agropecuari en la situació de demanda de mà d'obra industrial des de finals del segle XIX fins a finals del darrer quart del segle XX no solament s'explica per la racionalitat econòmica (la cerca de rendes familiars més elevades i segures) o la simple adhesió a l'estil de vida urbà (habitatges més moderns i amb més comoditats, més temps per al lleure i menys subjecció a la feina, i més possibilitats de mobilitat professional), sinó que l'èxode rural cap a les ciutats també està associat amb un canvi de model social i cultural que és força complex.

Sovint no es té en compte el caràcter estratificat dels grups migratoris que configuren aquestes onades urbanitzadores. Com ha quedat clar en diferents treballs referits a l'Alt Pirineu (Barre-ra 1990, Comas d'Argemir i Pujadas 1985, Esteva 1971, Estrada, Roigé i Beltran 1993, Pujadas i Comas d'Argemir 1994, Violant i Simorra 1949), el sistema d'hereu únic va servir al llarg dels segles per garantir la reproducció de les unitats familiars pageses, en evitar la fragmentació del patrimoni de les cases. Aquest sistema d'herència, però, generava estructuralment la formació d'un sector social dependent, des d'un punt de vista social, i marginat, pel que fa a l'economia, que havia de vendre la seva força de treball en el mercat local, si els seus integrants es casaven i s'independit-zaven, o bé treballava sense salari a les cases originàries, quan es quedaven solters, i ocupava un rol molt proper al de mossos (els homes) o criada (les dones). Es tracta dels concos o fadristerns.

De tota manera, a Cerdanya, hi havia les propietats mitjanes i grans que estaven en condicions de contractar com a mossos i pas-tors una part de la mà d'obra disponible, la qual procedia de les cases amb poc patrimoni o sense. Una altra estratègia de subsis-tència era l'arrendament de terres als propietaris que no les tre-ballaven directament d'una manera total o parcial, com és el cas

d'alguns grans propietaris absentistes. Encara avui en dia es fa servir el terme *mitger* per designar els arrendataris, si bé ja fa molt de temps que els beneficis de l'explotació no es parteixen a parts iguals entre l'arrendador i el propietari.⁵⁷

Per les característiques climatològiques de l'Alt Pirineu així com per l'estacionalitat dels cicles productius pagesos i ramaders –excepte els pastors transhumants, que marxaven amb el bestiar a terres baixes des de la tardor fins a la primavera–, la major part d'aquesta força de treball subsidiària quedava desocupada durant més de sis mesos en cada cycle anual.⁵⁸ Fins ben entrat el segle xx, les societats i economies locals oferien ben poques alternatives laborals a les persones sense patrimoni: la silvicultura, fer de peó caminer, petites activitats de contraban, treballar com a mestre d'obres i manobre per satisfer la demanda escassa en el sector de la construcció i l'exercici d'alguns oficis relacionats amb l'activitat pagesa i ramadera (rodors, ferrers i, posteriorment, mecànics). En algunes poblacions de l'Alt Pirineu també s'hi varen instal·lar algunes indústries derivades de la riquesa d'aquella zona en fusta o en mineral de carbó o ferro (serradores o forges) que donaven feina als sectors de la població no propietària.

Finalment, als municipis més importants hi havia alguns serveis comercials bàsics regentats, en general, per famílies sense patrimoni. Eren tavernes, botigues de queviures, fusteries, ferreteries, carnisseries i forns de pa. Altres serveis, com els de metge, farmà-

57. Al llarg del procés de transició econòmica i social de Cerdanya hi va haver un canvi significatiu en la transferència i titularitat de les propietats grans i mitjanes als dos cantons de la frontera, ja que molts antics arrendadors o mitgers van anar aconseguint una part dels patrimonis de les antigues famílies absentistes. Aquest procés va ser molt visible després de la Guerra Civil espanyola i de la Segona Guerra Mundial. A la vessant sud de Cerdanya ja no queden més que quatre propietaris amb més de 100 ha, dels quals només dos pertanyen a famílies antigues de terratinents absentistes.

58. Vegeu la descripció que es fa del cycle agropecuari al capítol quart del llibre.

cies, sastreries i sabateries, només es trobaven als centres o sub-centres comarcals. D'altra banda, la universalització de l'escola primària a cada municipi no es va produir fins poc abans de la Guerra Civil, la qual cosa va impedir als diplomats en magisteri sorgits de les poblacions de muntanya (la majoria, dones de cases benestants) exercir la professió de mestre a la seva terra.⁵⁹

La sortida per fer front a aquesta precarietat dels mercats de treball locals i comarcals sempre va ser l'emigració estacional. El *statu quo*, basat en emigracions estacionals, temporals o definitives, havia constituït secularment un sistema d'autoregulació demogràfica que permetia la reproducció d'un gran nombre d'unitats pageses de producció i consum. Ara bé, com queda reflectit a les taules 1 i 2, el segle xx representà, amb l'eclosió de l'activitat industrial i els accelerats processos d'urbanització, un moment en què les migracions de la gent de la muntanya canviaren dràsticament de circumstàncies. La severa davallada poblacional de les dues primeres dècades i, sobretot, la minva de població de les dècades dels anys seixanta i setanta van respondre a una situació en la qual els emigrants no eren, exclusivament, la gent dels sectors desheretats de la societat agropecuària, sinó que entre elles també hi havia membres i famílies senceres dels sectors dels petits propietaris i d'arrendadors, per als quals l'emigració era vista com una manera de millorar les condicions de subsistència pel que fa al nivell de les rendes econòmiques i respecte als nous horitzons formatius i professionals de la gent jove. Molts fills de les cases pageses benestants van marxar a Barcelona a estudiar i, un cop acabats els estudis, es van quedar a la ciutat per tal d'exercir la seva professió.

L'emigració va deixar de ser un sistema autoregulat a partir de la lògica de les cases de muntanya, sistema que era beneficiós per

59. També va dificultar enormement l'escolarització de la població en edat escolar, que de ben petita s'ocupava de tasques relacionades amb el pasturatge i l'activitat del camp.

a la reproducció de les diferents unitats domèstiques, per convertir-se en un corrent dominant sense cap mena de control o de mesura que contribuïa a la desestructuració del sistema socioeconòmic local, comarcal i regional.⁶⁰

Amb tot, cal destacar les diferències en les solucions per les quals cada municipi i comarca va optar amb relació a la crisi demogràfica i cultural. Cerdanya, en el context de l'Alt Pirineu, sens dubte ha trobat un model relativament equilibrat en què la crisi demogràfica ha estat compensada, des dels anys seixanta, amb un corrent immigratori procedent de diferents parts de l'Estat espanyol i que s'ha integrat en els diferents sectors productius que conviuen avui en dia a la comarca.

Taula 5.6. Distribució de la superfície agrària a la Cerdanya (1982-1999)

Usos de la terra	1982	1989	1999	Diferència 1982-1999
1. SAU	22.574 ha	21.507 ha	23.530 ha	+ 956 ha (+ 4,2%)
1.1. Terres llaurades	4.387 ha	3.596 ha	3.054 ha	- 1.333 ha (- 30,4%)
1.2. Pastures permanents	18.187 ha	17.911 ha	20.476 ha	+ 2.289 ha (+ 12,6%)
2. Terreny forestal	16.455 ha	22.509 ha	17.749 ha	+ 1.294 ha (+ 7,9%)

Font: elaboració pròpia a partir de l'IDESCAT.

Les dades del cens agrari ens mostren que la superfície total de terres llaurades ha anat minvant de manera progressiva (més d'un

60. Tinguem present l'efecte decisiu que la desaparició de tota aquesta mà d'obra subalterna va tenir per a la reproducció de les grans unitats d'explotació, que depenien de l'existència d'aquest «exèrcit de reserva». El problema de l'escassetat de mà d'obra es resolïa, en part, mitjançant la mecanització, però aquesta escassetat va fer pujar enormement el preu de la mà d'obra. Tot plegat donà com a resultat la desaparició quasi absoluta de la ramaderia ovina, que requeria abundant força de treball, i la seva substitució per la ramaderia bovina.

30% en el període 1982-1999). Les superfícies dedicades a pastura i a l'explotació forestal, en canvi, han augmentat de manera significativa. Els horts familiars, la producció intensa de patates i de cereals han anat minvant de manera constant, ja que eren generadores de rendes molt baixes i implicaven molta dedicació i molt treball. Per contra, l'activitat agropecuària, encara que gestionada de manera molt diferent, s'ha mantingut i fins i tot s'ha incrementat; és el cas de les vaques de carn i les eugues. En canvi, la cabanya ovina gairebé ha desaparegut de la comarca i, darrerament, la importància de les vaques de producció lletera ha declinat a poc a poc a causa de les traves imposades per les polítiques de quotes de la UE i de les exigències tecnicosanitàries que s'exi-

Taula 5.7. Establiments d'empreses industrials (any 2006)

Comarques	Energia i aigua	Química i metall	Transformació de metalls	Productes alimentaris	Tèxtil i confecció	Edició i mobles	Altres sectors	TOTAL
Alta	8	2	2	4	1	7	1	25
Ribagorça	(32,0%)	(8,0%)	(8,0%)	(16,0%)	(4,0%)	(28,0%)	(4,0%)	(100%)
Alt Urgell	16	11	39	28	8	31	4	137
	(11,7%)	(8,0%)	(28,6%)	(20,4%)	(5,8%)	(22,6%)	(2,9%)	(100%)
Cerdanya	11	6	21	20	3	37	--	98
	(11,2%)	(6,1%)	(21,4%)	(20,4%)	(3,1%)	(37,8%)	--	(100%)
Pallars	18	7	22	30	7	22	2	108
Jussà	(16,7%)	(6,5%)	(20,4%)	(27,8%)	(6,5%)	(20,3%)	(1,8%)	(100%)
Pallars	11	4	5	14	--	18	--	52
Sobirà	(21,2%)	(7,7%)	(9,6%)	(26,9%)	--	(34,6%)	--	(100%)
Val d'Aran	13	3	6	11	1	32	3	69
	(18,8%)	(4,3%)	(8,7%)	(15,9%)	(1,5%)	(46,5%)	(4,3%)	(100%)
ALT	69	31	93	113	19	140	9	464
PIRINEU	(14,6%)	(6,5%)	(19,6%)	(23,8%)	(4,0%)	(29,6%)	(1,9%)	(100%)

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'*Anuari Estadístic de Catalunya, 2006*.

geixen en les sales de munyir i que suposen unes grans inversions econòmiques que no tothom està en condicions d'afrontar.

La tradició cerdana de producció de llet ve de molt lluny, de finals del segle XIX, però les deficiències en els canals de distribució així com les limitacions extremes del sistema de carreteres en van dificultar enormement el desenvolupament, malgrat les condicions excel·lents de la comarca per a la producció intensiva de ramat boví, atesa la capacitat de producció ferrafera a tota la zona de la plana cerdana, tant al nord com al sud de la ratlla (Rendu 1999). Tot i això, cal esmentar l'aparició durant els anys vint del segle passat d'algunes empreses transformadores de llet, especialment l'empresa semiartesanal de la família Carbonell, de Gorguja (Llívia), productora de mantega, que es comercialitzava fins a la ciutat de Barcelona. També durant aquella dècada es van obrir altres empreses cooperatives o particulars a Bellver, Llívia i Puigcerdà. Al cantó francès ja s'havien creat, uns deu anys abans, indústries de transformació de llet a la Guingueta i a la Cabanassa. Tant en un cas com en l'altre, sembla clar que la creació de la línia ferria va ser la que va impulsar aquesta implantació (Vila 1984).

A mitjan segle XX, específicament durant les dècades dels anys cinquanta i seixanta, es va produir una revifalla del sector lleter a ambdós costats de la ratlla. El procés d'abandonament de l'activitat agrària a la banda francesa o el manteniment d'aquestes activitats com a pràctiques secundàries i la terciarització són molt més palesos a França des de finals dels anys seixanta, moment en què els pagesos van abandonar de manera sobtada la producció de llet per començar a criar vaques de carn, que exigeixen molta menys dedicació i són compatibles amb altres activitats (Tulla 1981). A la banda espanyola, el procés d'intensificació de la producció de llet es va allargar fins als anys setanta i vuitanta, en què moltes famílies cerdanes van fer grans inversions tecnològiques per adaptar la producció a les creixents regulacions sanitàries, destinades a garantir la qualitat i higiene del producte. Durant els darrers vint

anys, la desaparició d'empreses com El Castillo, que absorbia una part important de la producció comarcal, ha fet concentrar la comercialització del producte en la cooperativa La Seu d'Urgell.

Hi ha una tendència progressiva a la desaparició de les explotacions més petites i al predomini de la propietat mitjana, que a Cerdanya té, aproximadament, entre 20 i 50 ha. Cal assenyalar que la lògica econòmica de les famílies cerdanes que encara es dediquen a les activitats agrícoles i a la ramaderia no obliga a ampliar i engrandir les explotacions i propietats. Les famílies dedicades en exclusiva al sector primari ja són una minoria molt petita. L'opció més freqüent és combinar aquesta activitat amb altres de vinculades d'una manera o altra amb el turisme: el turisme rural en antigues bordes o en cases noves condicionades amb aquesta finalitat, la venda d'una part del patrimoni per a la construcció d'urbanitzacions destinades a segons residents, els treballs de jardineria a temps parcial per als propietaris forans de xalets, la fabricació artesanal d'embotits i productes derivats de la llet per satisfer les demandes del mercat intern i extern, el treball en les nombroses empreses de construcció de la comarca, etc. Per a moltes famílies el desenvolupament d'aquesta pluriactivitat en diferents sectors productius és el primer pas en l'abandonament de les explotacions agropecuàries.

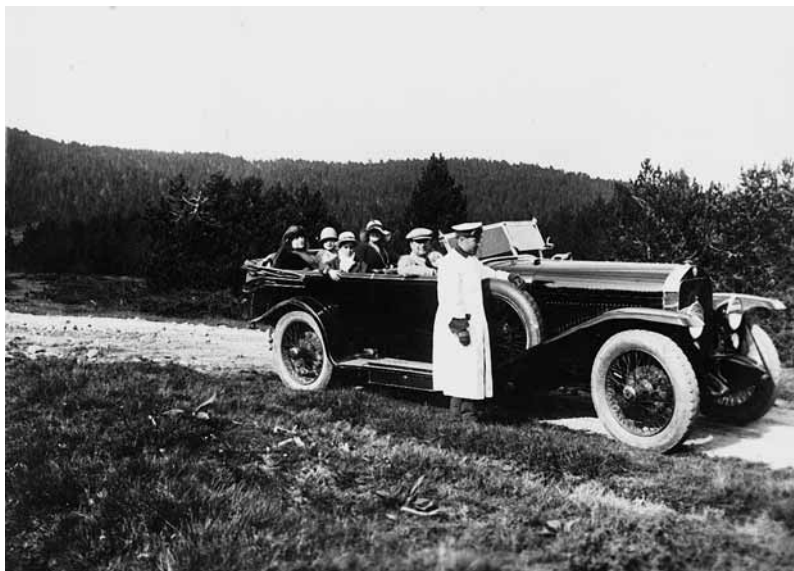

Sala de producció de formatge del Moli d'en Pons. Fotografia Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

5.3. El turisme com a activitat nuclear de la comarca

L'inici de l'activitat turística a la comarca de Cerdanya és molt antic. Molt més antic, per exemple, que a qualsevol lloc de la costa catalana, ja que l'activitat turística a Cerdanya va començar a la segona meitat del segle XIX. La primera torre d'estiueig a Puigcerdà data de 1866, quan per arribar-hi calia anar fins a Portbou i seguir la carretera per França fins a arribar al port de la Perxa, punt d'entrada de la Cerdanya francesa. Durant més de mig segle, es va anar generant un flux de famílies barcelonines de l'alta burgesia que es varen anar situant al voltant de l'estany de la Vila en els seus magnífics xalets i torres. No hi ha dubte que el màxim promotor d'aquest model d'estiueig de muntanya va ser el doctor Andreu, que trasplantà a Cerdanya una part del seu teixit social. El testimoni d'un espectador local de l'inici de segle XX dóna compte del tipus d'estiuejant que arribava a Puigcerdà: «Molts dels estiuejants es portaven els seus troncs de cavalls, amb els cotxes, cotxers i lacais corresponents: feia bonic!» (Bragulat 1969: 94). La galeria de personatges il·lustres que apareixen en la crònica de Bragulat mostra el caràcter exclusiu que va tenir aquesta «moda» de l'estiueig durant el darrer terç del segle XIX i fins a la Guerra Civil. El periodista Emili Junoy tenia cada estiu visitants il·lustres del món de la cultura i de la política: des del rei Alfons XIII mateix, que s'hi allotjà l'any 1924, fins al general Primo de Rivera, Cambó, Salmerón, Lerroux, el duc de Solferino, el marquès d'Esquilache, Clemenceau, Delcassé o Blasco Ibáñez. La família Andreu acollia cada any músics famosos que organitzaven concerts per a la colònia d'estiuejants; el més conegut era Enric Granados, que era habitual a Cerdanya. Altres visitants assidus a l'inici del segle XX van ser Joan Maragall, Narcís Oller, Santiago Rusiñol, Antoni Gaudí o el poeta Francesc Matheu, autor de la lletra de l'*Himne cerdà*.

La família De Montellà amb el cotxe i el xofer l'any 1922. Es tractava d'una de les grans famílies propietàries que formava part de l'elit local. Arxiu de Cal Montellà.

A més dels estiuejants, que van adoptar Cerdanya com a segona residència, compartien la seva vida social altres famílies il·lustres arrelades a la comarca i propietàries de grans extensions de terra. Aquest és el cas del general Higini de Rivera, antic governador militar de Puigcerdà, propietari i criador de cavalls establert a Ro; de la família Pallejà, resident a la Torre de Riu, en el camí d'Alp, o de dues famílies que per aquells anys van tenir un membre de la nissaga com a diputat del districte a les corts: els Macià Bonaplata, propietaris del gran mas de Rigolisa, i els Bertran i Serra de Ger. El mateix es pot dir de la família Gay de Montellà, propietària a ambdós cantons de la ratlla fronterera. Un dels seus membres, Rafael Gay de Montellà, va publicar durant més de vint anys a la revista comarcal *Ceretania* la crònica de totes les activitats d'aquest grup de patricis: des de festes i esdeveniments socials (concursos d'hípica, la construcció del golf) fins a les festes populars, en què la jet de l'època convivía amb els veïns locals.

El gran geògraf català Pau Vila va copsar al seu llibre *La Cerdanya*, publicat l'any 1926, l'interès creixent que el turisme tenia i tindria per a l'economia cerdana, ja que al capítol on descriu les que ell anomena *indústries d'ara* n'esmenta tres: (1) els aprofitaments hidroelèctrics, (2) els hostals, les fondes i els hotels, i (3) els balnearis i sanatoris. Per tant, Vila associava la modernitat i el progrés de la comarca amb tres activitats, dues de les quals entren dins la categoria d'activitats turístiques. L'autor destaca la importància d'iniciatives com la creació del Gran Hotel de Font Romeu, que va ser promogut per la Companyia de Ferrocarrils i d'Hotels de Muntanya i que s'inaugurà l'any 1914.

Per a Vila, no és casual que el turisme sigui un fenomen lligat amb la banda francesa de Cerdanya, ja que a mitjan dècada dels anys vint el grau de desenvolupament dels serveis turístics al cantó sud era molt limitat:

Al cantó d'Espanya, el nombre d'estiuejants, fora de Puigcerdà i Llivia, i en proporció molt reduïda Bellver, Alp i Das, no compta per res, per manca de bons hostatges i deficiència de les carreteres. En canvi a la part francesa la gent que estiueja va augmentant cada any en nombre, i majorment en aquests darrers anys amb la baixa del franc i l'atracció de Font Romeu. A part del Gran Hotel, els xalets i l'Ermitatge, hi ha com a principals centres d'estiueig: Sallagosa (100 estiuejants), Angostrina (120), Er (200), Oceja (50 famílies i els que van als hotels), Odelló i La Tor. Una gran part d'aquests estiuejants són cerdans francesos de Barcelona, catalans del Rosselló i, sobretot, des de fa dos anys, gent de la Catalunya cispirinca (Vila 1984: 159).⁶¹

61. Aquesta situació que descriu Vila continua de manera molt clara. La majoria de les segones residències del mercat immobiliari de la Cerdanya francesa està en mans de catalans del sud i, molt especialment, de barcelonins. La davallada del franc en la seva equivalència en pessetes durant els anys noranta va comportar una activació immediata de la demanda d'habitatges al cantó nord de la frontera, ja que aquests eren netament més econòmics que els oferts a la vessant sud.

Les coses han canviat molt des d'aquells anys i ara, malgrat el desenvolupament sostingut del sector turístic a la Cerdanya francesa, la banda sud de la comarca és la que ha experimentat el creixement més espectacular en l'oferta de serveis i en la demanda turística, només comparable amb els processos que han tingut lloc a Andorra o a la Val d'Aran.

La terciarització ofega la pagesia: l'era i les dependències d'una casa de Pi (Bellver) i al fons un conjunt de residències turístiques.

El model turístic de la Cerdanya meridional, com hem dit més amunt, sempre ha estat caracteritzat per la preeminència de les segones residències. Tot i que les mancances en l'hostaleria de fa vuitanta anys no s'han superat del tot, es pot afirmar que la comarca és una potència turística de muntanya. A la taula número 5.7. comprovem que la Val d'Aran té més del doble de places hoteleres que Cerdanya i que fins i tot el Pallars Sobirà també en té més. Pel que fa a les places de càmping, Cerdanya ocupa la sego-

na posició entre les comarques de l'Alt Pirineu. Pel que fa al turisme rural, tota l'oferta pirinenca és molt minsa, però Cerdanya també destaca en aquest àmbit.

Taula 5.8. Potencial d'acollida turística a l'Alt Pirineu (any 2006)

Comarques	Places hoteleres	Places de càmping	Places de refugi	Turisme rural	Habitatges particulars ⁶²	Factor multiplicador (4) ⁶³	TOTAL
Alta	2.010 (24,3%)	926 (11,2%)	187 (2,3%)	413 (5,0%)	1.184	4.736 (57,2%)	8.272
Ribagorça	13,4%	5,4%	10,2%	18%		4,3%	5,7%
Alt Urgell	1.453 (7,5%) 9,7%	2.088 (10,8%) 12,2%	130 (0,7%) 7,1%	415 (2,1%) 18,0%	3.832	15.328 (78,9%) 13,9%	19.414 13,3%
Cerdanya	2.504 (5,2%) 16,7%	3.883 (8,1%) 22,7%	555 (1,2%) 30,2%	257 (0,5%) 11,0%	10.204	40.816 (85,0%) 37,1%	48.015 34,9%
Pallars Jussà	734 (3,3%) 4,9%	1.496 (6,8%) 8,7%	80 (0,4%) 4,4%	458 (2,1%) 20,0%	4.785	19.140 (87,4%) 17,4%	21.908 15,0%
Pallars Sobirà	2.946 (14,4%) 19,6%	6.148 (30,0%) 36,0%	568 (2,8%) 30,9%	574 (2,8%) 25,0%	2.551	10.204 (50,0%) 9,3%	20.440 14,0%
Val d'Aran	5.354 (19,0%) 35,7%	2.559 (9,1%) 15,0%	316 (1,1%) 17,2%	186 (0,7%) 8,0%	4.928	19.712 (70,1%) 18,0%	28.127 19,2%
ALT	15.001 (10,3%)	17.100 (11,7%)	1.836 (1,3%)	2.303 (1,5%)	27.484	109.936 (75,2%)	146.176
PIRINEU	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%		100,0%	100,0%

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'*Anuari Estadístic de Catalunya, 2006*.

62. El concepte d'habitatge particular consisteix a comptar conjuntament les residències secundàries i els habitatges vacants que en aquestes comarques s'utilitzen per al lloguer en èpoques de demanda turística. La suma dels dos elements ens dona una xifra aproximada de les residències utilitzables amb una finalitat turística.

63. Per calcular el nombre de places teòriques dels habitatges particulars hem aplicat el factor multiplicador quatre, que és molt baix, si tenim en compte la manera com estan moblats la majoria d'habitatges per a ús turístic. El motiu de fer servir aquest factor baix és compensar altres usos possibles dels habitatges vacants.

Tanmateix, cal tenir present que gairebé el 40% dels habitatges d'ús turístic de l'Alt Pirineu són a Cerdanya, cosa que suposa més de deu mil unitats. Un càlcul molt conservador ens indica que el nombre de segons residents potencials ultrapassa les quaranta mil persones, tot i que sabem que l'ús que els segons residents fan dels seus habitatges és de pocs dies l'any. El potencial d'acollida de la comarca, tenint en compte el conjunt d'instal·lacions que s'ha dit, s'acosta a cinquanta mil places. Aquesta xifra triplica amb escreix la població resident a la comarca, la qual cosa palesa el gran potencial d'acollida de Cerdanya, però també posa en evidència una actitud conservadora de la població cerdana pel que fa a les inversions en empreses turístiques, especialment respecte a instal·lacions hoteleres. Les places ofertes per aquest sector suposen només el 5% del total de les places d'acollida turística de la comarca.

Aquest model turístic fonamentat en segones residències revela que la població autòctona no s'ha arriscat a fer inversions directes en l'explotació turística, sinó que la seva participació en aquesta activitat es restringeix a entrar al mercat immobiliari mitjançant la venda de terrenys valorats per a l'emplaçament d'urbanitzacions. A més, són moltes les famílies cerdanes que han diversificat les seves activitats productives participant en el sector de la construcció a través del bon nombre de petites i mitjanes empreses d'aquest sector que operen a la comarca, com veurem al següent apartat d'aquest capítol.

Un sector amb una tradició llarga a la comarca, però sobretot a la capital, és el del comerç, que s'ha consolidat, essencialment, gràcies a l'augment de la demanda generada pel turisme. Cal dir, però, que la important xarxa comercial puigcerdanesa continua dependent, en gran manera, dels cerdans de l'altra banda de la frontera, especialment dels compradors que es mobilitzen cada diumenge amb motiu del mercat dominical de la Vila. En tot cas, és evident que el grau de desenvolupament comercial constitueix

un indicador directe del flux de turistes, visitants i segons residents.⁶⁴

**Taula 5.9. Activitat comercial a l'Alt Pirineu (establiments detallistes).
Any 2006**

Comarques	Productes alimentaris	Roba i calçat	Parament de la llar	Llibres i revistes	Productes químics	Material de transport	Altres	TOTAL
Alta	43	14	11	7	12	1	18	106
Ribagorça	(40,5%)	(13,2%)	(10,4%)	(6,6%)	(11,4%)	(0,9%)	(17,0%)	(100%)
Alt Urgell	127	76	55	11	31	10	55	365
	(34,8%)	(20,8%)	(15,1%)	(3,0%)	(8,5%)	(2,7%)	(15,1%)	(100%)
Cerdanya	145	78	65	7	46	16	86	443
	(32,7%)	(17,6%)	(14,7%)	(1,6%)	(10,4%)	(3,6%)	(19,4%)	(100%)
Pallars	95	42	33	6	27	10	46	259
Jussà	(36,7%)	(16,2%)	(12,7%)	(2,3%)	(10,4%)	(3,9%)	(17,8%)	(100%)
Pallars	50	11	24		11	4	28	130
Sobirà	(38,4%)	(8,5%)	(18,5%)	(1,5%)	(8,5%)	(3,1%)	(21,5%)	(100%)
Val d'Aran	71	52	55	7	22	9	68	284
	(25,0%)	(18,3%)	(19,4%)	(2,5%)	(7,7%)	(3,2%)	(23,9%)	(100%)
ALT	531	273	243	40	149	50	301	1.587
PIRINEU	(33,5%)	(17,2%)	(15,3%)	(2,5%)	(9,4%)	(3,1%)	(19,0%)	(100%)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'*Anuari estadístic de Catalunya, 2006*, p. 334.

Els cicles estacionals determinen molt el tipus de serveis turístics demanats, així com els públics que es concentren a Cerdanya. Si l'oferta tradicional de Cerdanya s'orientava cap als estiuejants, des de fa més de quaranta anys la temporada turística més intensa és a l'hivern a causa de la importància de l'oferta en estacions

64. Vegeu la taula número 5.8. i l'apartat següent d'aquest mateix capítol.

d'esquí. A més de les grans instal·lacions de la Molina i Masella (al sud) i de Font Romeu (al nord), la Cerdanya francesa té sis instal·lacions més d'esports d'hivern, petites o mitjanes, explotades directament per les administracions comunals. Els fluxos d'esquiadors són molt importants, tot i que la comarca té una dura competència amb les excepcionals ofertes del Principat d'Andorra i sobretot amb la instal·lació pirinenca d'esquí més gran i millor, Vaqueira-Beret, situada a la Val d'Aran.

La temporada estiuenca és relativament curta, amb relació a la plena ocupació de les instal·lacions turístiques, ja que bàsicament dura des de mitjan juliol fins a mitjan agost.⁶⁵ Les viles i poblacions més turístiques (Puigcerdà, Llívia, Alp i Bellver) concentren en aquest temps la majoria de festes i activitats culturals per tal de respondre a la demanda de la població que estiuja a la comarca i sobretot per tal de mantenir la imatge de centre turístic de qualitat que ha fet famós el país.

La Festa de l'Estany continua sent el moment més fascinant i espectacular de la vida pública puigcerdanesa i cerdana a causa de la desfilada de carrosses que es fa, els focs artificials al voltant de l'estany, la música i un conjunt d'activitats culturals. Es tracta de vincular l'actual moment turístic amb l'origen mític del descobriment romàntic de la muntanya per les elits urbanes. La Festa Major de Puigcerdà es celebra el tercer diumenge d'agost i també té molt d'arrelament la festa de la Mare de Déu de la Sagristia, que es commemora el dia 8 de setembre, com en tants altres llocs del Pirineu, on hi ha les mares de Déu trobades. També hi ha un seguit de celebracions repartides al llarg de l'any i dedicades a la gastronomia i els productes artesanals de Cerdanya, com la Festa del Trinxat (febrer), la Mostra Gastronòmica d'Alp (setembre), la

65. Ens referim a les setmanes de plena ocupació hotelera, encara que la temporada dita d'estiu s'inicia pràcticament pels volts de Setmana Santa i s'allarga fins als dies de bonança de la tardor.

Mostra de Cuina Popular amb Naps de Cerdanya, a Ger (octubre/novembre) i la Trobada Micològica de Cerdanya de Primavera (maig) i de Tardor (octubre) que es fan al Museu Cerdà. Cada any les dues Cerdanyes també fan una celebració conjunta com és l'elecció i l'homenatge al "Cerdà de l'any".

El Sr. Joaquim Bosom, informant clau d'aquesta recerca. Antic roder, promotor del patrimoni cerdà i el nostre introductor a la majoria de cases estudiades. Ha rebut la distinció de Cerdà de l'Any 2007.

A Llivia destaca com a principal activitat d'atracció turística el Festival Internacional de Música, que es desenvolupa al llarg de tot el mes d'agost i durant les festes de Nadal. Al juny, a més de la Festa de Sant Guillem (dia 25), es fa la Festa de la Transhumància. La Festa Major d'Alp és el dia de Sant Pere, però fa temps que es va instaurar la Festa d'Estiu al mes d'agost. Cada any se celebra pel setembre, la Mostra Gastronòmica. Finalment, a Bellver la Festa Major coincideix amb Sant Antoni (13 de juny) i al juliol es fa la Festa Petita. Durant el mes d'agost hi ha un seguit de celebracions culturals i festives també destinades a la demanda de la colònia d'estiuejants de la comarca: Jornades de Refugis Càtars als Pirineus, Nit de la Poesia de Cerdanya i la Festa de Sant Llorenç, entre altres.

És evident que a Cerdanya la societat civil i política s'ha esforçat molt per tal d'articular una oferta cultural que distingeixi la comarca d'ofertes turístiques molt més massives i destinades a uns públics menys exigents. Cerdanya sempre ha aspirat a mantenir aquell estàndard de turistes i segons residents de qualitat que hem trobat al mitificat origen de mitjan segle XIX. És patent, per comparació a altres destins turístics, que ho ha aconseguit almenys a la vessant sud. L'altra fita, encara no aconseguida, és la plena ocupació de les instal·lacions turístiques al llarg de tot l'any, és a dir, eliminar els mesos de temporada mitjana o baixa.

5.4. Les noves estratègies productives i reproductives de les famílies cerdanes en el marc de la terciarització

El procés d'acomodació de les unitats domèstiques de producció i consum a les noves realitats de l'economia i de la societat d'un territori destinat a l'oferta de serveis turístics és complex i dóna peu a models diferenciats de gestió, però està estretament lligat a la reproducció d'un conjunt de lògiques i de pràctiques que sempre han estat plenament vigents a la societat pagesa.

Des del punt de vista reproductiu i residencial, s'ha anat afaiçonant la figura i institució de l'hereu de manera diferent de la de la tradició inclosa als Usatges de Barcelona. L'herència indivisa ha estat una realitat plenament vigent a ambdós cantons de la ratlla fronterera fins fa ben poc, malgrat que al costat francès el codi napoleònic va derogar aquesta institució consuetudinària catalana. La indivisió del patrimoni agropecuari constituïa un element essencial de la lògica reproductiva de les unitats pageses de producció, però aquesta estratègia es mostra cada vegada més arbitrària i discriminatòria en una etapa en què les propietats rústiques ben sovint poden esdevenir i de fet esdevenen terrenys urbanitzables que les famílies venen progressivament per a la construcció d'instal·lacions, habitatges i serveis turístics. Si el patrimoni deixa de ser l'eix de la base reproductiva de les explotacions i esdevé un bé dins del mercat financer, no té sentit apartar els fills no hereus de l'accés als guanys que aquell comporta. Això, almenys, és el que pensen i el que practiquen cada vegada més famílies a Cerdanya.

L'estratègia principal de les famílies cerdanes en el procés d'incorporació a les activitats terciàries consisteix en la pluriactivitat i en la diversificació en diferents sectors productius, és a dir, una majoria de famílies pageses no ha substituït del tot les activitats agroramaderes per unes activitats radicalment diferents, sinó que ha sabut combinar el manteniment d'aquelles activitats del sector primari que generen més rendes i menys feina amb activitats totes vinculades directament o indirectament amb el món del turisme.

En certa manera es pot afirmar que en el conjunt de canvis i mudances socials i econòmiques, les pràctiques i la presa de decisions sovint han anat al davant del canvi de mentalitat i de valors. Un exemple ben palès d'això el tenim en la classificació que la gent cerdana encara fa de les cases riques i cases pobres. Avui en dia es continua pensant que casa rica és sinònim de «casa amb un gran patrimoni rústic». És evident, però, que les rendes que pro-

porciona una gran extensió de terra dedicada a l'agricultura o a la cria de bestiar no són, avui en dia, comparables a les que es poden obtenir del seu ús com a terreny urbanitzable o com a base per a la instal·lació d'equipaments o de serveis turístics. D'altra banda, les empreses del sector primari requereixen, en general, grans inversions en tecnologia i estan sotmeses a controls i normatives complexos que exigeixen un gran esforç i dedicació. A més, les incerteses i els canvis en el mercat i en els canals de comercialització dels productes agropecuaris generen una incertesa i un des-
 assossec constants.

La propietària d'una de les grans cases tradicionals cerdanes, del poble de Gorguja (municipi de Llivia), la senyora Naudí, ho expressava de manera taxativa: «Avui en dia tenir un gran patrimoni no és sinònim de viure bé». Fins al final dels anys seixanta i l'inici dels setanta, els grans propietaris no absentistes mantenien un nivell elevat de vida gràcies al fet que explotaven directament una part del seu patrimoni i arrendaven la resta, de manera que obtenien rendes que explicaven la seva situació de privilegi com a cases riques. Avui en dia la situació és ben diferent, ja que:

Ara els arrendadors no paguen res, perquè hi són de sempre i no els hi poden pujar. Hi ha amos que amb els diners que els hi dona l'arrendador no en tenen prou ni per pagar la contribució... Nosaltres fa molts anys que no tenim arrendadors, i ja en aquell temps quasi no donava per pagar la contribució i les quatre coses que calia arreglar d'on vivien ells, perquè un any era un teulat, o una paret, o fer un repàs del que sigui (CC-28).

La mateixa informant, tot rememorant l'època dels seus avis i pares, va introduir una distinció en el concepte de cases riques, que va associar amb les nissagues de les grans famílies patrícies i absentistes, la majoria d'elles establertes a la ciutat de Barcelona. Eren les famílies que venien a estiuejar i que aprofitaven l'estiu

per rebre les rendes i l'homenatge ritual que els oferien els seus arrendadors i mitgers. Eren famílies d'advocats, empresaris, polítics i professionals que obtenien la major part de les rendes i la situació de privilegi fora del sistema agropecuari local. Es tractava de famílies que enlluernaven la població local amb els seus signes d'opulència i distinció, i establien relacions d'amistat i cortesia amb algunes de les famílies benestants residents a la comarca i sobretot amb les famílies burgeses barcelonines que, com la del doctor Andreu, van iniciar la moda de passar l'estiu vora l'estany de Puigcerdà. La senyora Naudí ens va dir que les diferències de classe eren una qüestió no solament de capacitat econòmica, sinó també de distinció, d'estil de vida, d'habitus:

A Cal Carbonell, més que rics, hi havia cultura, havien estudiat a França i eren avançats. Fins i tot una temporada la gent deia: «Aquests Carbonell són bojos». Perquè no entenien que [el meu avi] anés a París i portés un bravant quan aquí hi havia arades. Això els feia sobresortir més que la cosa econòmica... Sí, és cert que emparentaven amb famílies riques, i en aquell temps arreglaven els casaments, amb els Figue-rola, els Montellà... La tieta encara tractava amb les «famílies anti-gues», i molts d'ells vivien a Barcelona, i la primera visita que feien quan venien a l'estiu era a Cal Carbonell. I recordo que abans que marxessin, sempre anàvem de casa a visitar-los (CC-28).

El cas de Cal Carbonell és molt singular en el conjunt de la comarca per diverses raons. Es tracta d'una família pagesa que té una gran identitat com a tal, si bé al llarg de les darreres cinc o sis generacions, com a mínim, els seus membres han emparentat amb algunes d'aquestes famílies antigues, és a dir, famílies de patricis absentistes. Es tracta, doncs, d'una família distingida no solament pel seu patrimoni o per les seves relacions socials i familiars, sinó també perquè al llarg de les diferents generacions els seus membres van tenir una formació i una educació formal molt superiors

a la mitjana de la població cerdana. Tot i això, sempre han anat a contracorrent, ja que fins avui en dia han mantingut el seu vincle personal i directe amb el treball de la terra, la qual cosa els ha privat d'una vida amb més comoditats i un nivell més elevat de consum. Des de fa temps han hagut de renunciar a tenir mà d'obra assalariada per ajudar-los a portar les propietats, encara que en un passat no tan llunyà aquesta família havia tingut tres i quatre «mosos» treballant per a ells durant tot l'any. Amb els pares ja retirats de la feina activa per raons d'edat i amb el germà gran treballant com a professional fora de la comarca, el fill petit és qui ha hagut de prendre al seu càrrec, tot sol, l'explotació familiar. Tot i la voluntat dels pares i del fill de viure com a pagesos, les rendes no donen prou per viure sense ofecs econòmics i això els ha portat a introduir-se, mínimament, dins el mercat immobiliari i turístic mitjançant la construcció d'uns apartaments de turisme rural dins l'edifici de l'antiga casa pairal de Cal Carbonell:

Els únics que quedem [a Gorguja] fent de pagès som nosaltres, i a l'altra banda de riu, Cal Travis, que tenen l'arrendador que està a punt de plegar. Aquí a casa tenim el sentiment de la tradició de casa, de ser Carbonell, jo mateixa ho he inculcat molt als meus fills. Hem tingut la sort que al noi li ha agradat fer de pagès, sinó, nosaltres l'haguérem hagut d'arrendar la finca, també. Ell ho fa amb molta il·lusió i amb gust. Ara, el que durarà, no sé. Perquè és molt trist que amb dos criaturetes, i portant aquesta finca, Cal Gorguet i Cal Marcos... Perquè porta les tres finques i (en aquestes) abans hi vivien tres famílies! A cada casa hi havia dos mosos, que eren més petitones, i aquí, tres o quatre. I la terra que porta és molta i, en canvi, va tan just que no hi pot anar més, i per això hem fet pisos... Si fa catorze o quinze anys m'haguessin dit que faríem pisos, haguera dit: «No», a Cal Carbonell sempre hem sigut pagesos. I no obstant, no fa gaire hem hagut de fer pisos, i sort n'hem tingut per poder viure el meu fill i nosaltres. Deixa més això que la terra. I ens deien: «Sou tontos, feu apartaments...» (CC-28).

Tenim, doncs, un cas en què l'inici d'un procés de diversificació en les inversions i en les activitats generadores de rendes es planteja com un suport, com un ajut, al procés reproductiu de la unitat domèstica de producció. El que predomina encara és la coneguda lògica pagesa de la unitat domèstica de producció i consum. Dins d'aquesta lògica hi trobem altres tipus d'activitats.

Es diu per Cerdanya que hi ha pels volts de sis-centes persones dedicades a fer de jardiniers per a les nombrosíssimes segones residències.⁶⁶ Es tracta gairebé sempre de pagesos que aprofiten, en principi, els temps morts i els mesos de poca feina en les tasques agrícoles per guanyar un jornal que els permeti un millor nivell de vida. És obvi que ens trobem amb situacions ben diferenciades dins d'aquest sector, des del pagès a temps complet que dedica només els temps lliures a una activitat generadora de rendes addicionals fins a la situació inversa, cada dia més freqüent, és a dir, la del jardiner professional que a estones té cura del seu hort o d'algun camp de patates i que eventualment a l'estiu cull l'herba per alimentar una quantitat petitíssima de bestiar. També trobem jardiniers que es dediquen a aquesta activitat a temps complet, especialment en els sectors socials en què no es disposa de cap propietat agrícola o pecuària.⁶⁷

66. A la taula número 5.7. es comprova que a Cerdanya actualment hi ha 10.204 habitatges per a l'ús turístic. Això suposa un potencial important de feina per al sector de la jardineria. De tota manera, tenim la impressió que aquesta xifra de 600 jardiniers és força exagerada, malgrat que molta gent cerdana hi fa referència.

67. Cal dir que, en general, la majoria de cerdans continuen sentimentalment units a les seves propietats i que des del punt de vista de la identitat es continuen considerant pagesos. La seva desvinculació progressiva de les activitats del sector primari sempre està associada amb les dificultats per fer viables les seves explotacions en les noves condicions del mercat i dels sistemes normatius, com els controls de la higiene a les quadres, que requereixen unes inversions a les quals la majoria de famílies no poden o no veuen clar fer front. De tota manera, tal com ens va dir un informant, és cert que «qui ha conegut una altra vida no torna a pagès, perquè és una vida molt sacrificada, més abans que ara».

Un exemple de
"casa cerdana"
per turistes.
Fotografia dels
autors del llibre.

De manera general, el pagès en actiu és algú que fa grans esforços, fins i tot en moments crítics de penúria econòmica, per tal de no vendre cap propietat. Més aviat al contrari, tot pagès benestant sempre procura ampliar el seu patrimoni comprant terrenys a les cases que han abandonat l'activitat en el sector. Una altra cosa són els terrenys que queden inclosos en els plans urbanístics com a edificables. De tota manera, vendre patrimoni és quelcom que encara es considera una mena de sacrilegi, ja que «són els que construeixen els que fan el negoci, no els que venen la terra». Amb relació a aquesta qüestió, són aclaparadors els testimonis que hem aplegat que insisteixen en la crítica dels fills i d'altres parents de cases cerdanes que, en rebre l'herència, es desfan del patrimo-

ni que amb tants esforços havien anat creant i mantenint els seus avantpassats.⁶⁸

L'altra activitat preponderant a la nova Cerdanya que es pot combinar o no amb les activitats pageses és la feina de paleta o manobre en les abundantíssimes petites o mitjanes empreses que s'han constituït dins d'aquest sector a la comarca en els darrers decennis. Segons l'AEC de 2004, l'any 2002 hi havia a Cerdanya més de cinc-cents cinquanta establiments d'empreses de construcció. Aquell mateix any s'havien acabat a la comarca set-cents trenta-dos habitatges nous. Les xifres són prou expressives del protagonisme econòmic d'aquest sector, així com del ritme accelerat de creixement dels habitatges, la immensa majoria dels quals van destinats a la demanda de segones residències.⁶⁹

Pràcticament a cada poble cerdà hi ha dues o tres empreses de construcció; la majoria apleguen un nombre variable de treballadors, situat entre els cinc i els quinze. Un fet curiós, confirmat a banda i banda de la vall del Segre, és que les empreses situades a la banda de solana no treballen mai a la zona de baga i a l'inrevés. Un constructor retirat d'un dels pobles de solana ens va narrar la seva història i ens va explicar el seu origen humil. Fill d'un pagès francès desertor en la Primera Guerra Mundial, el nostre informant es va haver d'espavilar des de petit, igual que els seus sis germans. Dels set als catorze anys va fer de vailet guardant vaques. Des d'aleshores va fer de manobre i de seguida de paleta en una colla dirigida per un oncle seu. Als anys seixanta va prendre al seu càrrec el negoci familiar, es va associar amb dos cosins seus i va

68. A Cerdanya, com en altres indrets del Pirineu, incloent-hi Andorra, entre els pagesos s'experimenta un sentiment de vergonya en desfer-se del patrimoni. Encara hi ha molt activa una condemna de les famílies envers el veí que es desfà del patrimoni. Des de la lògica pagesa, fer això és un absurd, és una activitat que va contra la lògica cultural.

69. Vegeu *L'Anuari estadístic de Catalunya, 2004*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004, p. 521-523.

crear una empresa de construcció que va mantenir els vincles familiars i que va anar creixent fins a arribar a la quinzena de treballadors. Retirat fa poc més de deu anys, ara l'empresa va a càrrec del seu fill, que va fer estudis d'aparellador.

El nostre informant va situar l'inici del boom turístic cap a mitjan dècada dels anys setanta, que va ser quan el seu negoci deixà de ser una petita empresa de base familiar per constituir-se en una de mitjana estructurada i amb criteris d'eficiència capitalista. De fet, ben aviat, la part comptable de l'empresa familiar va passar a les mans del fill, que ara la dirigeix. Malgrat el fet palès que no es tracta d'un pagès reconvertit, sinó d'un professional de la construcció que hi ha treballat tota la vida, el nostre informant ens explicava la seva afecció per l'hort familiar, que van heretar de la família de la seva dona, i que al llarg de la seva vida no ha deixat mai de dedicar-se, amb la seva esposa, a produir els productes d'autoconsum de la família segons la lògica de qualsevol família pagesa.

A la banda de la бага vam entrevistar diferents constructors, la majoria dels quals eren fills no hereus de famílies pageses que s'havien dedicat al sector de la construcció com a forma de guanyar-se la vida de manera autònoma, ja que sense terra pròpia les possibilitats eren molt més limitades. També vam trobar algun hereu, fins i tot de casa benestant, que va deixar en segon lloc les activitats agropecuàries per dedicar-se a la construcció quan va esclatar el boom turístic i immobiliari. No hi ha dubte que les oportunitats generades en el sector de la construcció arran del desenvolupament turístic de la comarca han accelerat el procés d'abandonament de l'activitat pagesa i ha contribuït a la seva desestructuració. Cal afegir que hi ha un fet constant en la majoria de casos que hem analitzat: tots els empresaris de la construcció així com un bon nombre d'empreses immobiliàries aprofiten al màxim la mà d'obra familiar disponible abans de contractar gent aliena a l'entorn familiar. Novament trobem pràctiques econòmiques del

sector terciari que d'alguna manera reproduïxen la lògica i les pràctiques del món pagès.

L'activitat comercial és una de les més desenvolupades a la comarca i a tot l'Alt Pirineu, és sens dubte l'àrea més destacada en aquest aspecte. A la taula número 5.9. es comprova que els quatre-cents quaranta-tres establiments comercials oberts l'any 2002 representaven el 30% dels comerços de l'Alt Pirineu. Els tres sectors més importants, que es corresponen amb el consum més característic dels turistes, són, per ordre d'importància, el dels productes alimentaris (145 establiments), el de la roba i el calçat (78) i el del parament de la llar (65). Cerdanya gairebé dobla en activitat comercial la Val d'Aran, cosa que ens indica la importància dels fluxos de turistes i segons residents. Dins de l'apartat d'alimentació hi ha un predomini d'aquells establiments que comercialitzen els productes de la terra més valorats pels visitants: forns, cansaladeries, carnisseries i lleteries o granges. Pel que fa a la roba i el calçat, cal destacar les botigues amb franquícies d'algunes grans marques i, molt especialment, les que comercialitzen productes de pell i marroquineria.

Un dels nostres entrevistats, propietari d'una llibreria a Puigcerdà, recordava els primers anys del boom turístic, que ell situava a l'inici dels anys seixanta, quan la majoria de compradors provenia de França:

Amb això que dèiem dels francesos en aquell temps, al més d'agost anaves al carrer i veies un francès que passava amb una ristra d'alls penjada a l'esquena, i un altre amb una pandereta i unes banderilles, un altre amb una guitarra, un altre amb una botella de porto, tots compraven, taronges, tot, el que fos. Van passar uns anys i llavors, ja, es va acabar tot això, i ara el francès que ve..., bueno, ara el francès que ve no gasta res. De l'època aquella que entraven a la botiga i deien: «Vull això, això i això. Quant val?», «Tant» i pagava, va venir al cap de cinc o sis anys una altra època que deia: «Això quan val?, i això quan val?,

doncs doneu-me això». Van passar uns anys i llavòrens venien i et deien: «Quin canvi feu?» I ara, últimament, van amb la calculatrice, que diuen ells, es miren l'aparador, comencen a tocar botons i passen de llarg. Ha canviat (CC-27).

Aquest comerciant, arribat a Puigcerdà l'any 1934, recordava que en aquella època hi havia comerç als tres o quatre carrers principals, però no era res comparable amb la gran oferta que hi ha avui en dia, pensada per a un comprador forà, a l'estil del que succeeix a Andorra, que és l'únic punt del Pirineu amb un desenvolupament comercial més gran que el de la capital de Cerdanya:

Jo recordo, amb això del comerç, que quan vam venir nosaltres aquí l'any 34, per exemple, en el nostre cantó hi havia a la cantonada una sastreria, i després de la sastreria la primera botiga que hi havia érem nosaltres. Hi havia tres o quatre cases que no eren comerç, i tirant avall doncs, també moltes cases. Aquí, per exemple, on hi ha l'òptica, era dels Borrell, que venien als estius, o sigui ja no era botiga; aquí on estem ara això era una botiga de comestibles, aquí al costat ja no hi havia res, l'altre era una tocineria; l'altre, una pastisseria, però de tant en tant una casa que era d'uns senyors de Barcelona i que venien als estius i que als baixos quan ja hi va haver cotxes hi tenia el cotxe, o com aquí davant [hi ha una botiga], era de la senyora Vicenta, aquí un menjador. Hi havia molt poc comerç; bueno, hi havia comerç però no com ara, i això ara aquests quatre carrers pensa que hi havia comerç, perquè aquí als carrerons, aquests carrers estrets, carrerons que diem, que hi ha botigues, llavors res, no hi havia res (CC-27).

Altres activitats vinculades amb el desenvolupament turístic i amb l'activació comercial derivada d'aquest fenomen són en el sector secundari, com és el cas de la producció semiartesanal d'articles de consum alimentari, derivats de la llet i del porc. Hi ha dos establiments de producció de derivats làctics (formatge i

iogurts, principalment) a Llúvia i a Bor (municipi de Bellver de Cerdanya) que tenen una gran demanda comarcal, sobretot entre els segons residents, i que han anat creant xarxes de distribució extracomarcal, però amb dificultats.⁷⁰ És molts més extensa l'elaboració artesanal de productes derivats del porc (llonganisses, pa de fetge, bulls, etc.), que són comercialitzats essencialment en la xarxa extensa d'establiments d'alimentació que té la comarca i que surten escassament fora d'aquest àmbit geogràfic per la via dels majoristes.⁷¹ També hi ha uns quants productors de formatge que, igualment que els altres artesans, no comercialitzen gens o gairebé gens els seus productes fora del territori. Els productes de qualitat, elaborats de manera artesana i en quantitats petites, difícilment poden competir amb les grans marques en el mercat català.

Encara que de manera minoritària, també hi ha altres sectors de producció artesanal de gran qualitat que experimenten una demanda creixent. És el cas de l'elaboració de melmelades a partir dels fruits silvestres que proporciona la muntanya. Un altre producte de gran demanda són els pollastres de corral, que els turistes i residents poden degustar en els bons restaurants de la comarca i que constitueixen un bon producte per endur-se a casa al final de les vacances.

70. En un d'aquests establiments, el Molí d'en Pons de Bor, la família fa artesanalment la producció de formatge, mató i iogurt i ells mateixos s'encarreguen del repartiment dels productes als seus clients, que, com ens va dir el seu propietari (senyor Joan Bagaria), s'estenen per tot el territori, que va des de Llúvia fins a la Seu d'Urgell. Una altra formatgeria artesana que en els darrers anys ha aconseguit consolidar el seu mercat és la de Llúvia.

71. En aquest cas no es tracta tant de famílies pageses que hagin ampliat la seva producció casolana d'embotits per obtenir rendes suplementàries com, sobretot, de carnissers i cansaladers que elaboren els productes que ells mateixos comercialitzen a les seves botigues i que fan, per regla general, una distribució addicional de les seves elaboracions a la xarxa de restaurants i en altres botigues de la comarca.

És molt clar que aquest camp d'activitat artesanal de productes de qualitat i amb el segell que són naturals o ecològics té un gran futur i que, sens dubte, crea un ventall d'activitats complementàries que poden reforçar i fer viable la continuïtat d'un nombre significatiu d'unitats pageses de producció. Aquest àmbit d'activitat constitueix una realitat paradoxal, ja que es situa dins del sector secundari, el de l'elaboració de béns manufacturats alimentaris, encara que pot servir per reforçar les explotacions del sector primari, però en el marc preponderant del context turístic (sector terciari), que és el veritable motor de l'economia comarcal. Aquesta situació, amb totes les seves contradiccions i paradoxes, queda ben reflectida en aquesta afirmació d'un artesà del sector formatger:

Hi ha gent que treballa amb làctics, gent que treballa amb melmelades, gent que s'està dedicant, doncs, a fer el tema d'embotits. Llavors hi han gent que es dedica a fer pollastre; amb el tema de la gent que fa el pollastre, doncs, evidentment, es nota la diferència, i bé, amb el tema de melmelades, doncs també hi ha una diferència molt gran amb les de producció industrial. I bé, tots tenim una mica la idea d'allò que es va buscant, no? El que més es busca és de cara, doncs, a restaurants –sí, restaurants– o la típica residència i casa de pagès. Tothom s'ha anat buscant alternatives per continuar, diguéssim, en el món de la pagesia, però que, bé, no són solucions immediates per poder mantenir la pagesia (CC-32).

La trajectòria turística de Cerdanya, que ja és d'un ampli abast, ha canviat en gran manera la fesomia i la configuració de les relacions econòmiques i socials a la comarca. S'ha creat una nova realitat que amenaça de destruir la identitat i els valors de la societat tradicional pagesa. És indiscutible, però, que encara hi ha un bon nombre de cerdans que tenen la idea clara que la vida pagesa i la reproducció del sector primari són allò que és consubstancial a la fesomia i a la identitat col·lectiva cerdana. El que molts es plante-

gen és què s'ha de fer per tal que, cadascú des de la seva activitat, tots els cerdans i totes les cerdanes puguin viure dignament i participar de la bonança econòmica que es deriva del turisme, entès com a activitat articuladora dels diferents sectors d'activitat, de manera que una d'aquestes activitats no negui ni posi en perill el futur de les altres. Aquest és el repte i aquesta la responsabilitat de tots els agents que intervenen en el procés.

Façana posterior de
Cal Carbonell, a
Gorguja.
Fotografia de Pere
Campmajó.
Arxiu IPEC.

6. L'ARQUITECTURA DE LA CASA CERDANA

Pirineos, que comúnmente se llaman Pirineos altos y bajos: su longitud de levante a poniente es de nueve leguas, con dos de altitud, bien que no exactas. El llano y alrededores de estas montañas por la parte que pertenece a España, contiene 48 pueblos, sin otras muchas aldeas, que en todo comprenden el número de cerca de 6.000 personas útiles para el trabajo. Es la cabeza de todo este partido o comarca la villa de Puigcerdà, situado en el centro de este llano, el que está casi por la mitad dividido desde el año de 1660, en que se celebraron las paces o tratados de los Pirineos, desde cuyo tiempo la parte que mira a levante quedó desmembrada de la corona de España, y pasó a la del Rey Cristianísimo, quedando por España la otra parte de acá, que mira a poniente. En ésta a más de 48 lugares y aldeas que se han referido, hay tres villas de alguna consideración; y son Puigcerdà, que es la principal, Llúvia, distante una legua de Puigcerdá; y Bellver, distante tres leguas, que es cabeza de un bailiaje que incluye nueve lugares dependientes de una misma jurisdicción administrada por un baile común a todos, cuyo bailiaje está concedido por la Majestad de Carlos Tercero (que Dios guarde) casa de los Marqueses de Cartellà.

Informe del benedictí dom Josep de Cruillas (1790).⁷²

Cerdanya és una comarca natural que està configurada seguint l'eix d'una vall molt particular del Pirineu, tant per les seves dimensions com per la seva orientació i altitud. Es tracta d'una àmplia vall (7 km d'amplada) que delimita en la part central una

72. Transcrit i publicat a Vigo i Puig (1999: 69).

conca d'origen tectònic i que constitueix un altiplà singular en l'alta muntanya europea. Té una altitud de més de 1.200 m, està vorejada per cims de quasi 3.000 m i està orientada d'est a oest. Aquestes condicions orogràfiques tan especials han acabat constituint un paisatge natural i humà molt singular en el context pirinenc.

Cerdanya és el gran pas natural dels Pirineus i aquest fet incontestable ha quedat imprès en la manera com s'hi han anat assentant els col·lectius humans des de l'època del paleolític. L'orientació a llevant converteix Cerdanya en un territori singularment assolat i, per tant, facilitador de l'ocupació humana. Les muntanyes tanquen la plana cerdana pel nord i pel sud, i formen un clos que frena l'accés dels vents humits de l'Atlàntic i de la Mediterrània, que baten fora de la comarca. El clima és, doncs, més aviat sec amb un règim de precipitacions propi del Mediterrani. En tractar-se, però, de la vall més alta del Pirineu, la falta de pluja no impedeix que sigui una comarca fresca a l'estiu i molt freda a l'hivern. Pau Vila va posar en relleu que els cels blaus i nets de Cerdanya donen un «to mediterrani» a aquest paisatge muntanyenc (1984: 25). El clima sec ha estat contrarestat per la població mitjançant un sistema de comunitats de regants que aprofiten les aigües de la muntanya, sobretot de la бага, per regar camps i prats i assegurar-ne la productivitat, fins i tot en els anys més eixuts.

Cerdanya és una comarca de cursos d'aigua. Les valls que la voregen i que s'hi orienten en sentit perpendicular porten l'aigua dels cims de les muntanyes cap a la plana, cap al Segre, el riu que neix sota el Puigmal, que travessa en sentit longitudinal la plana i que fa de línia divisòria entre les dues vessants de la vall: la бага, orientada al nord i, per tant, amb poques hores de sol, i la solana, el vessant orientat al sud, el qual gaudeix d'un règim privilegiat d'insolació.

La singularitat de Cerdanya es palesa no solament en els factors naturals, sinó també en els polítics. El tractat dels Pirineus, signat

el 1659 per França i Espanya, va dividir políticament la comarca entre aquests dos estats i de llavors ençà una ratlla més o menys evident segons les èpoques travessa la plana, les valls i els cims cerdans. L'any 1833, amb la divisió provincial, una nova ratlla, aquesta encara més imperceptible a la vista, va partir els pobles de la Baixa Cerdanya en dues províncies diferents: Girona i Lleida. Aquestes dues divisions, la frontera internacional i la frontera provincial, també han marcat, amb més o menys intensitat, la història de Cerdanya i les trajectòries particulars dels cerdans.

De tot plegat ens interessa la manera com aquestes condicions naturals i polítiques tan singulars han condicionat el poblament a Cerdanya. Atenent les condicions naturals, els assentaments humans de la comarca s'han anat instal·lant en petits nuclis de població ubicats a la plana, just al peu dels vessants de la vall central o a la muntanya, a les valls perpendiculars, en diferents nivells d'altitud. La major part dels nuclis cerdans de població han anat configurant-se seguint l'impuls de l'ocupació del territori, a la plana i a la muntanya. Només hi ha quatre nuclis de població que responguin a una motivació estratègica: Llúvia, un assentament romà sobre les terres ceretanes; Puigcerdà, vila instituïda per Alfons I al segle XII com a capital de comarca; Bellver de Cerdanya, nucli que es va fundar pel comte Nunó Sanç l'any 1225, i la Guingueta, avui Bourg-Madame, fundada a finals del segle XVII aprofitant les possibilitats comercials, legals i il·legals, del nou límit fronterer.

6.1. La diversitat del territori cerdà

De tot el que hem escrit fins ara se'n desprèn que Cerdanya és un territori divers i complex. L'exposició al sol, l'altitud i l'adscripció administrativa a una província o una altra i a un estat o un altre han fet evolucionar els paisatges, ja que s'han constituït unes

formes determinades d'ocupació del territori adaptades a les condicions geogràfiques o polítiques que fins ara hem anat descrivint. A Cerdanya hi ha delimitades dues subcomarques: la Batllia i el Baridà, totes dues situades a la part més septentrional de la comarca i dependents administrativament de la província de Lleida. Els paisatges també són diversos. La plana, la vall i la muntanya, combinades amb la ubicació en la baga o en la solana, dibuixen paisatges diferents, des del punt de vista tant de la natura com de l'apropiació humana. A continuació perfilem l'abast d'aquestes diferències.

L'Alta Cerdanya és la part de la comarca històrica que va quedar sota la dominació francesa arran de la signatura del tractat dels Pirineus, l'any 1659. Ha estat, de llavors ençà, més abocada cap a Catalunya que cap a França per raó de les difícils comunicacions amb el Conflent i el Rosselló. Les migracions estacionals, els vincles matrimonials, la pertinença al bisbat d'Urgell i la mobilitat que generaven el treball agrari i els mercats han estat, tal com hem explicat extensament al llarg del llibre, motius per a l'establiment de relacions transfrontereres que han fet socialment imperceptible la ratlla de la frontera. L'arribada del ferrocarril, l'any 1911, l'escolarització obligatòria i la creació d'equipaments i serveis que han portat a la comarca nous residents procedents d'altres zones de França són factors que han contribuït a integrar els cerdans de l'Alta Cerdanya a l'Estat francès. L'enclavament de Llivia, el municipi que geogràficament està situat a la part francesa de la comarca però que pertany administrativament a l'Estat espanyol, acaba de conferir singularitat i és tota una metàfora de l'arbitrarietat política del traçat fronterer. L'antiga unitat de la comarca encara és perceptible en el fet que a l'Alta Cerdanya no hi ha cap municipi que exerceixi la capitalitat, de manera que el centre segueix sent Puigcerdà. Els pobles de Sallagosa, Ocejá i Bourg-Madame tenen alguns serveis, però cap d'aquests nuclis de població no fa de capital.

El paisatge de l'Alta Cerdanya és el paisatge de la plana que aquí ja és a tocar de les valls que baixen dels massissos del Carlit, del Campquerdós i del Puigmal. També és el paisatge de les valls que obren pas cap a les comarques veïnes: el coll de la Perxa cap al Conflent i la vall de Querol en direcció a Andorra i les d'Angostrina i de la Tet cap al Capcir. Es tracta d'un paisatge molt similar al de la Baixa Cerdanya; només varia la disposició dels elements que el componen. Al fons de les valls, hi ha els rius amb el bosc de ribera, els camps i els prats més verds per la possibilitat de ser regats; més amunt, la zona ocupada pels pobles i pels prats i camps més grans; a un nivell superior, la zona de la muntanya mitjana, on hi ha els pobles que estan situats a més altitud, com Èguet, Odelló, Feners o Dorres, i, finalment, el paisatge de muntanya amb prats i també boscos que són presents especialment a les valls que arrenquen del Puigmal a la бага de l'Alta Cerdanya. Tots quatre estrats de paisatge estan humanitzats i el seu aspecte actual té molt a veure amb el resultat de l'actuació humana sobre el medi, especialment avui, en què es viu una situació de pressió urbanística molt important sobre els dos primers nivells de paisatge que s'han descrit. Malgrat tot, la transformació urbanística d'aquest paisatge de valls i muntanyes afecta menys l'Alta Cerdanya que els pobles de l'altre costat de la frontera.

La Baixa Cerdanya té en sentit longitudinal, d'est a oest, tres franges ben formades amb la plana al mig, per la qual passa el curs del Segre, i a banda i banda hi ha la muntanya de la бага, amb les valls que pengen de les serres de Cadí, de Moixeró i fins els contraforts del Puigmal, i les muntanyes de la solana, que arrenquen de les serres de Campquerdós i de la Valleta. L'ampla plana que es va estrenyent fins a arribar a Martinet, on esdevé una vall més del Pirineu, és l'element més destacat en la configuració del paisatge de la Baixa Cerdanya. Puigcerdà, la capital de la comarca natural de Cerdanya, va quedar a la banda espanyola de la frontera quan es va establir la divisió fronterera, una circumstància que al llarg

del temps ha incidit en el desenvolupament econòmic més gran d'aquesta part de la comarca, que, per altra banda –també cal tenir-ho en compte–, ha tingut les comunicacions més fàcils cap a Catalunya que cap a l'Estat francès.

En contra del que es pugui pensar, la majoria de nuclis de població de Cerdanya no es troben al pla, sinó als contraforts de les muntanyes. Pau Vila (1984) fa esment dels assentaments prehistòrics que, per motius defensius, van situar-se en indrets arrecerats de les inclemències del temps però aprofitant desnivells i accidents del paisatge originari per tenir aixopluc i protecció contra possibles enemics. La disposició dels nuclis de població al muntanyam de la solana permet una altitud superior a la dels de la baga a causa del clima. Així, trobem nuclis com Meranges, situat a més de 1.500 m d'altitud, o Guils (1.385 m), situat a la Baixa Cerdanya, o Tallendre (1.579 m) i Ordèn (1.490), que són a la solana de la Batllia. Les altituds mitjanes de la baga mai no arriben a 1.300 m i es situen, en general, al voltant de 1.150 m: Vilar d'Urtx (1.148 m), Alp (1.158 m), Das (1.219 m), Urús (1.263 m). La Baga de la Batllia és a sota de 1.100 m: Talló (1.060 m) i Baltarga (1.080 m); l'única excepció és Riu de Pendís (1.173 m). Martinet, que és a la vora del riu Segre, està situat en el límit sud-occidental a la cota de 950 m, mentre que Lles té una altitud mitjana de 1.500 m i està situat a solana.

La dualitat baga / solana no és, simplement, una realitat geomorfològica o climàtica, ja que constitueix una realitat social i d'identitat. Els cerdans s'atribueixen diferències de caràcter en funció del seu origen en un cantó o altre de la muntanya. Des d'un punt de vista social i econòmic, aquest dualisme és visible en una pluralitat de manifestacions. No hem trobat empreses, projectes o formes de col·laboració proactiva entre persones d'una vessant i l'altra. L'única excepció d'aquesta forma de viure d'esquena o al marge de l'altra meitat de la comarca és en el complex municipi de Bellver de Cerdanya, municipi que està constituït per pobles

situats a la plana (el nucli mateix de Bellver), a la baga (Talló, Baltarga, Bor o Riu) i a la solana de la Batllia (Tallendre, Ordèn, Éller o Cortàs).

La complexa estructura administrativa de la comarca, dividida per la frontera internacional, es completa amb l'existència de dues subcomarques en el límit sud-occidental, la Batllia i el Baridà. Tot aquest territori pertany administrativament a la província de Lleida, des que el 1833 es va formar l'actual delimitació provincial a l'Estat espanyol, però en l'estructura administrativa de l'antic règim també havien tingut personalitat pròpia, ja que dins del comtat de Cerdanya el Baridà havia estat una sotsvegueria que quedava inclosa a la jurisdicció del castell de Bar. Bellver de Cerdanya, que al principi formava part del Baridà, va adquirir la categoria de capital de la batllia del mateix nom.

La Batllia està situada al sud-oest de la Baixa Cerdanya, entre el límit oriental (l'estret d'Isòvol) i l'occidental (Sant Martí dels Castells). En aquest tram de la vall del Segre, el territori torna a ser una plana àmplia i està dominat pel turó on es va establir la capital, Bellver. La subcomarca està integrada per tres municipis: Prullans, Riu de Cerdanya i Bellver de Cerdanya. Cal tenir en compte, però, que aquest últim està constituït per vint-i-dos nuclis de població, la majoria dels quals tenen menys de cent habitants i alguns estan deshabitats o estan en procés d'estar-ho.

El Baridà, límit sud-occidental de la comarca, és al costat, entre Sant Martí dels Castells i el Pont de Bar, i ja pertany administrativament a l'Alt Urgell. Geomorfològicament, es tracta de la part més engorjada del curs del riu Segre, empresonada entre les altes parets que fan frontera amb Andorra, al nord, i amb la serra del Cadí, al sud. El Baridà cerdà consta de dos municipis: Lles de Cerdanya i Montellà i Martinet. Amb tot, el Baridà també s'estén pel límit oriental de l'Alt Urgell a través de dos municipis més: Pont de Bar i Cava.

6.2. Cases i masades. El poblament a Cerdanya

Per tot Cerdanya, la població s'agrupa formant nuclis rurals reduïts, però nombrosos i poc distanciats entre ells, així al pla com a la muntanya. Al pla estan col·locats en renglera; en canvi, en els vessants més aviat formen com constel·lacions de caserius, separades les unes de les altres per grans distàncies. Tinguem en compte que sobre un miler de quilòmetres quadrats que aproximadament té la Cerdanya, s'escampen en la part habitada (...) 116 agrupacions humanes, entre viles, pobles i veïnats, i això significa un poblament relativament espès (...) En canvi, la casa de pagès, la casa aïllada, és rara (...) (Vila 1984: 78).

A Cerdanya rarament hi ha cases de pagès aïllades. Pau Vila ja feia una reflexió sobre la poca incidència del poblament dispers en el context de la comarca. És un territori on el paisatge, plenament humanitzat de la plana a les parts més altes de les muntanyes, està esquitxat de pobles, alguns dels quals no tenen més de mitja dotzena de cases agrupades al voltant d'una església i un cementiri.⁷³ Les poques cases aïllades que trobem estan ubicades a la plana i sovint estan associades amb la gran propietat. Els cerdans s'hi refereixen amb el terme masades, potser en al·lusió a la superfície que ocupen i a la quantitat d'estructures constructives que les constitueixen: pallers, graners, badius, estables, corts... Alguns cops, la casa aïllada s'ha construït a partir d'una de les antigues torres fortificades que formaven l'estructura de vigilància i defensa del «País de Cerdanya», una zona que ha tingut una condició fronterera des de l'època de formació del Principat. En aquests casos, la casa pren el nom de la torre que li ha donat origen i que encara la presideix, a més del nom de la família que l'havia ocupada i que en tots els casos és el nom d'una antiga nissaga noble establerta a la comar-

73. Alguns d'aquests petits nuclis no tenen ni aquests elements comunitaris, com Gorguja, al municipi de Llívia.

ca durant l'època medieval o moderna. Responen a aquest model la Torre d'en Gelabert, a l'antic terme de Rigolisa, avui annexat al municipi de Puigcerdà; la Torre d'Estoll (Fontanals); la Torre de Grus (Urús), o la Torre de Cadell (Bor). En tots aquests casos, la torre va ser el refugi per a la fixació d'un assentament humà que, amb el pas dels segles, no ha acabat esdevenint un poble.

En altres ocasions, però, ens trobem amb una masada que respon al model de casa aïllada construïda enmig de les terres que formen l'explotació agrícola patrimoni de la família. Aquest és el cas de la Casa Blanca de Soriguerola, el Mas Florensa, el Mas Rondola, el Mas d'en Bordes, el Mas d'en Po o el Mas d'en Cot. Són masos sempre ubicats a la plana, molts al municipi de Puigcerdà, on les famílies més riques de Cerdanya tenien les grans propietats. La seva presència acaba de configurar el paisatge de la plana i dona elements per interpretar la seva singularitat i riquesa. Es tracta de construccions que expressen arquitectònicament el poder econòmic i el prestigi social de les famílies que les han construït.

Amb el pas del temps, algunes d'aquests cases aïllades han anat agrupant al seu voltant quatre o cinc cases més i han acabat consolidant un nucli mínim, reduït, d'estructura urbana. Santa Llocaia, Gorguja o Saga, són nuclis formats d'aquesta manera, com també Béixec, Brangolí, Girul, Nèfol, Olià, Pedra i molts d'altres, tants, que es pot considerar que es tracta del model de poblament més representatiu de la comarca, tot i que mantenen algunes diferències. Aquests veïnats estan situats a poca distància l'un de l'altre i ben comunicats amb els nuclis més grans, en els quals han estat ubicats els serveis bàsics que han hagut de menester els habitants de la zona. Pau Vila ja hi feia referència l'any 1926 quan va publicar el seu estudi sobre Cerdanya. En descriure el poblament es referia a aquestes «constel·lacions de caserius», més distanciades a la muntanya i més arreglerades a la plana. Vila va calcular que hi havia cent setze agrupacions humanes, quaranta-sis de les quals eren veïnats que no tenien més de dotze cases. Avui alguns

d'aquests veïnats han crescut mitjançant zones urbanitzades; és el cas de Sansor o Soriguerola, que han augmentat de manera espectacular el nombre d'edificis amb la construcció de complexos d'habitatges destinats a segones residències, situació que ha transformat radicalment el model de poblament del primer quart del segle xx, que descrivia Pau Vila.

A Cerdanya també hi ha pobles petits, no tan reduïts com els que descrivíem ara mateix i que tenen un nivell més elevat de complexitat social i espacial. Són els que, segons Pau Vila, tenien una mitjana de cinquanta cases. A aquest tipus hi pertanyien la majoria de pobles de Cerdanya; la seva estructura urbana encara és observable, malgrat les transformacions que han afectat molts d'aquests nuclis. Al llarg del temps, pocs pobles havien superat el centenar de cases; només Puigcerdà, la Vila, havia abandonat aquest model de poble petit; Bellver, la capital de la Batllia, Martinet, Llívia, Alp, Ocejá i Sallagosa també tenien més de cent cases l'any 1926 i de llavors ençà, sobretot en els darrers trenta anys, han incrementat notablement la població i el nombre d'edificis.

Els nuclis més grans estan ubicats, enlairats, a la vora o enmig de la plana cerdana. La majoria dels pobles estan, aproximadament, a 1.000 m d'altitud, encara que podem trobar nuclis fins a 1.600 m. De fet, la majoria de pobles es van ubicar una mica aixecat delimitant el contorn de la plana; segons les paraules de Pau Vila, «a l'indret on la ruptura del pendent posa en contacte terres de produccions diferents i complementàries i facilita la sortida de les aigües subterrànies en forma de fonts» (1984: 80). Aquesta era la ubicació estratègica per a uns assentaments humans que tenien les bases de la subsistència en l'aigua, els camps de conreu i els prats de la muntanya.

Més amunt de la vall principal o endinsats en les valls secundàries hi ha els pobles i veïnats de muntanya, que són més petits. Vila afirmava que n'hi havia trenta-quatre en els vessants que

donen a la plana i setze a les valls. L'origen dels pobles emplaçats a la muntanya està vinculat amb la posició estratègica que ocupaven, de defensa o control del Segre i els usdefruits dels boscos i dels pasturatges de les muntanyes on eren. Són pobles emplaçats a la baga i a la solana, en terrasses i emmurallats, que, com veurem, resolen el problema del sòl i l'exposició als vents freds amb l'orientació i amb solucions constructives. Els assentaments més enlairats són cap a 1.630 m; és el cas de la Bastida, al municipi de Prullans i a la part solana de la comarca. A la baga, on hi ha moltes menys hores de sol i el fred és més viu, no hi ha pobles damunt de 1.500 m i només Vallsabollera assoleix aquesta cota. (Veure Figura 6.1. a la pàgina 275).

6.2.1. La relació de la casa amb el nucli urbà

A Cerdanya, com a la resta del Pirineu, no hi ha cap ruptura visible entre l'espai urbà i l'agrari, com tampoc no hi ha cap separació entre les formes d'apropiació d'aquests espais. Des del seu origen, el poble i el paisatge existeixen en continuïtat, una seqüència que és present en la relació entre les cases i els camins de pastura, en la relació entre els buits i els plens dels nuclis, que permet l'existència d'un conjunt de relacions visuals entre la casa, l'era, les pastures i els camps. De fet, els horts, vora la casa i l'era dins la casa, esdevenen elements que indiquen la transició entre l'espai urbà i l'agrari i que permeten la graduació d'aquests espais.

La casa es relaciona amb el poble per la façana nord, orientada pel cantó més llarg paral·lel al carrer. La coberta té el carener paral·lel a carrer. Molts cops la casa no és al costat mateix de la casa veïna, sinó que hi ha un espai que correspon al darrere del badiu i que s'aprofita per estacar-hi el bestiar.

Encara que les cases tenen accessos des de la façana que dona a carrer, l'accés principal és al pati. Així doncs, és el que articula la

relació entre les diferents parts que componen la casa (accés, coscos d'estables, abeuradors, murs, badiu, habitatge familiar i dels arrendadors o mitgers, en cas que n'hi hagi). Aquest espai té una identitat pròpia com a espai vertebrador; entorn seu s'organitzen els edificis segons uns principis de lateralitat, cosa que configura un espai més quadrangular que rectangular, llevat d'algunes excepcions, com Cal Carbonell de Gorguja. És un espai de circulació d'animals i de persones i també un àmbit, l'era, on es fan o s'han fet activitats essencials del procés de producció agroromana. L'era, a la qual dona la façana principal de la casa, es relaciona visualment amb les pastures, està orientada al sol, sovint està empedrada i té el perímetre delimitat per murs i construccions a les quals s'entra per un portal que és l'accés principal a la casa. El portal és el llindar que separa l'espai públic i l'espai privat, i també és l'element que indica la transició entre la casa i el territori agrari. L'era dona unitat a tota l'estructura i li atorga una entitat social i simbòlica respecte a la resta de la comunitat.

6.2.2. Canvis en la relació nucli-casa

Durant la segona meitat del segle XVIII i la primera del XIX, arran del creixement econòmic i demogràfic de la comarca⁷⁴ i, en general, de tot Catalunya, es van produir diferents nivells de transformació en les cases cerdanes. Pel que fa a la relació entre la casa i el nucli urbà, les cases s'enriquieren i es van fer reformes a les façanes per mostrar la puixança econòmica del propietari. Aquestes

74. Durant els segles XVIII i XIX, el conreu de blat i sobretot els ramats d'ovelles eren les activitats més importants en la generació de riquesa de Cerdanya; l'any 1730 només a Cerdanya francesa hi havia quasi vint-i-cinc mil caps de bestiar oví (Conesa 2003: 209). Els drets sobre les pastures de les muntanyes comunals eren l'element bàsic sobre el qual es basava aquesta riquesa ramadera.

millores són manifestes en les façanes i a les llindes i els brancals, on sovint es van substituir elements de fusta per elements de pedra. Els portals d'accés s'engrandiren com a símbol de prosperitat i s'hi van gravar les dates en què es van fer les reformes, sovint a la primera meitat del segle XIX. A través dels portals, les cases es vinculen amb la part urbana de la comarca i sobretot amb els camins que menen als prats propers a la casa i a les pastures estivals de la muntanya.

Al segle XX, les migracions de població cerdana cap a Barcelona i la seva perifèria urbana i més tard la irrupció del turisme van provocar un canvi en la relació amb el paisatge; l'espai de producció progressivament es va substituir per un espai de lleure. Es transforma el vincle directe entre la casa, el camí i les pastures, sobretot quan aquestes esdevenen sòl urbà i són ocupades per habitatges de segona residència. També hi ha una transformació relacionada amb aquest canvi per la qual la jerarquia d'accesos i recorreguts es modifica i comença a prevaler l'accés amb cotxe i des del poble, per la cara nord, sobre l'accés antic a la casa pel portal principal, que porta a la casa a través de l'era.

Hi ha hagut una pèrdua de relacions visuals i d'espais de transició que té a veure amb un canvi de valor de l'espai buit, de l'espai no construït, que tenia un paper estructural tant en la configuració espacial com en el desenvolupament d'activitats econòmiques i socials. Aquesta desvaloració comporta la pèrdua de la continuïtat entre l'espai construït i l'agrari, ja que els antics espais buits s'omplen de construccions noves destinades a instal·lacions per a usos turístics i residencials (allotjaments rurals independents) o també destinades a instal·lacions relacionades amb l'activitat agrària.

En conjunt, hi ha hagut una desfiguració dels nuclis urbans. Les noves intervencions han desdibuixat i simplificat la complexitat espacial i social dels nuclis originals.

6.3. La casa cerdana: elements constants i variacions en la seva tipologia

Ara ens introduïm en el terreny de la descripció arquitectònica de la casa cerdana. Al llarg dels capítols anteriors hem anat explicant la trajectòria social i econòmica de les cases i de les persones que els han donat vida amb relació a la història de la comarca. Fins ara ens hem referit poc als context físic, arquitectònic, en què han tingut lloc els fets i els processos que hem anat relatant. Les feines, el descans, els negocis, les celebracions, les relacions interpersonals, l'amor, els conflictes, el creixement, l'educació, el naixement i la mort: tot té lloc entre les parets de la casa. La casa és el producte de la cultura d'un país, un producte que sintetitza la relació entre el medi físic, el paisatge, i sobretot les necessitats econòmiques, socials i organitzatives de les persones que hi han de viure. Els materials utilitzats en la seva construcció, les dimensions i el volum dels àmbits que la formen, l'organització dels espais, la ubicació en el paisatge... L'arquitectura d'una casa és el resultat de tot això i és el reflex d'una forma de vida. Ens hi hem aproximat sobre la base d'aquests aspectes.

A Cerdanya hi ha diversos tipus de casa deguts a la variabilitat descrita en parlar del poblament a la comarca. Aquests tipus han anat variant i ampliant-se amb el temps i això fa que avui trobem a la comarca la casa entre mitgeres, que coneixem amb el nom de *casa de poble*; el mas aïllat o agrupat en nuclis molt petits, i, les més recents, les cases en renglera i les unifamiliars aïllades, situades a les perifèries dels pobles, en zones on es dona un creixement nou o bé en urbanitzacions construïdes en antics terrenys agrícoles.

Per a l'estudi arquitectònic de la casa cerdana, ens hem centrat en la descripció tipològica de la masada, un tipus de casa definit essencialment per la seva funció productiva, agrària i ramadera.⁷⁵ Aquest és el model constructiu que presenta unes característiques més singulars; és la casa que respon a l'adaptació als recursos, al

medi i a l'activitat econòmica del país. En definitiva, la casa que descrivim és la que durant segles ha donat un caràcter distintiu als paisatges de Cerdanya i la que ha satisfet les necessitats d'adaptació dels cerdans a les condicions particulars del medi físic de la comarca i les de la seva organització social. En el concepte de masada hi incloem tant els exemples d'arquitectura de casa aïllada –un cas minoritari a Cerdanya, com hem assenyalat abans– com les que presenten els trets de l'hàbitat concentrat. Trobarem dos tipus ben diferenciats d'hàbitat concentrat: el model de les cases de poble amb una trama urbana ben definida i el model d'allò que Pau Vila anomena caseriu, és a dir, una estructura urbana molt simple constituïda per l'agrupament de sis o set cases.⁷⁶

El sistema social, econòmic i productiu de la Cerdanya pagesa té la casa com a centre de les activitats de producció, lloc d'habitatge i espai de socialització dels individus. Cal tenir en compte la influència de les condicions climàtiques, geològiques, etc., però no són determinants. La transformació del medi físic es fa en funció dels recursos materials i tècnics i de la complexitat de les formes d'organització social.

75. Cal entendre que masada, tal com els cerdans utilitzen aquesta paraula, té dues accepcions. La primera, que és la més general i que coincideix amb la que aporta el Diccionari Alcover-Moll, és: «Finca rústica amb casa habitada permanentment pels conreadors». Hi ha, però, un segon significat, d'acord amb el qual la masada és el conjunt de terres i béns mobles i immobles que pertanyen a una casa. Això dona peu a frases com «aquesta casa té una bona masada». Hi ha, a més, un significat col·lateral en què s'estableixen diferències de classe. Difícilment trobarem un cerdà que es refereixi amb el mot masada al patrimoni d'una casa petita o amb poc patrimoni. La masada constitueix, doncs, el paradigma de la casa rica, és a dir, la casa per antonomàsia.

76 Aquest és el cas de l'agregat o «caseriu» de Gorguja, al municipi de Llúvia, o de Saga, al municipi de Bolvir de Cerdanya. Dins la categoria de caserius Vila també hi inclou altres nuclis una mica més grans de l'estil de Saneja (municipi de Guils) que pertanyen a un tipus de nuclis «amb vocació més urbana».

6.3.1. La masada. Evolució tipològica

El tret distintiu que a primera vista crida més l'atenció d'aquesta casa és que es tracta d'un conjunt de construccions vinculades per un mur perimetral i que formen un espai clos amb un pati al mig: l'era. Al voltant de l'era s'hi van disposant els edificis que configuren els espais residencials i productius de la casa. Es fa difícil no pensar en un recinte fortificat quan s'observa una d'aquestes cases de Cerdanya: una «casa forta» tancada pels murs dels edificis i accessible només per un gran portal que porta directament a l'era, el veritable espai de treball, de recepció i de comunicació. És un espai que adquireix importància simbòlica perquè és un lloc de transició entre la casa i el carrer i entre els espais vinculats més directament amb la producció, els estables, les corts i els pallers, i els espais domèstics i residencials de la casa.

Imatge parcial del conjunt d'edificis que conformen la casa de la Torre d'en Gelabert, a Puigcerdà. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

Cal entendre la casa com un conjunt de construccions que encerclen l'era. És un tipus de configuració arquitectònica feta a la manera de la casa romana i molt present al Pirineu,⁷⁷ també en tot l'arc mediterrani i a Europa en general. Pau Vila descriu la casa de Cerdanya de la manera següent:

Un gran tancat constituït pels estables que a sobre tenen porxades grandioses, obertes o tancades, que fan de pallers, enclou l'era, generalment enllosada; i al costat N. L'habitació s'aixeca dos pisos sobre els baixos, però no és més alta que els porxos del voltant. Generalment una gran portalada comunica el tancat amb l'exterior, permetent amb la seva grandària l'entrada de les voluminoses carretades d'herba (1984: 94).

Pau Vila també es planteja la vigència en el temps d'aquesta casa, que ara considerem característica de la vida pagesa a Cerdanya. Vila es mostra convençut que l'estructura de casa que hem descrit és relativament moderna (en general, de la segona meitat del segle XIX), tal com indiquen la major part de les llindes de pedra que han estat decorades amb la data de la construcció i la reforma de les cases. Les dades documentals i l'observació de l'arquitectura donen indicis per pensar que les cases de Cerdanya s'engrandiren en extensió i en volum construït arran de la incorporació progressiva de caps de bestiar boví, que a poc a poc van complementar i més tard substituir els ramats de bestiar de llana. Les vaques necessitaven lloc dins la casa, on eren estacades durant tot l'hivern. Això creava una necessitat d'espai que no existia amb els ramats d'ovins, que sempre pasturaven a Cerda-

77. A la Val d'Aran aquesta casa s'anomena auviatge i té les mateixes característiques que la casa cerdana: «L'estructura bàsica dels auviatges consisteix en un pati o corral (corrau), tancat, amb les mateixes edificacions o bé amb un mur, a l'interior del qual hi ha els diversos edificis, i al qual s'accedeix des del carrer a través d'un portal (portau)» (Roigé, Estrada, Bertran 1997: 97).

nya o, a l'hivern, a les terres baixes. Així és que «el període dels grans annexos de les cases començaria al segle passat, amb el predomini del bestiar gros sobre el bestiar de llana, puix que aquest s'havia d'hivernar a la casa i necessitava grans quantitats d'herba» (Vila 1984: 94).

6.3.2. La ubicació i l'orientació de la casa

Pel que fa a l'orientació, en la major part de les cases l'espai construït es disposa al costat nord mirant cap al sud per aprofitar la màxima quantitat possible d'hores de sol, claror i calor. Al costat sud només s'hi disposen les edificacions més petites, annexes de l'explotació agrícola, o sovint només el mur de tancament per evitar tant com sigui possible fer ombra a l'era. Finalment, orientat a ponent tenim el portal d'accés a l'era i a la casa. (Veure Figura 6.2. a la pàgina 276).

Les dimensions de les cases analitzades són semblants, excepte a Músser, on vam estudiar una casa pagesa més modesta. Les cases més petites conserven la mateixa disposició que les grans, però tenen unes dimensions més reduïdes en funció de la importància de l'agrupament humà i de la configuració del terreny. D'acord amb els exemples que vam analitzar més a fons i que presenten trets de tots els tipus bàsics pel que fa a la destinació de la producció i a la grandària de la casa, la distribució dels espais respon a un patró similar: aproximadament el 70% de l'espai total construït es dedica a usos agrícoles (era, badiu, paller, etc.); un 10%, als animals (quadres i construccions auxiliars), i el 20% restant, a l'habitatge i a altres usos domèstics.

En els esquemes s'observa que les disposicions dels espais en el conjunt de l'edificació són similars i que només en varien les dimensions en funció del potencial social i econòmic de la casa. No hem de menystenir el valor simbòlic que les dimensions i la riques-

sa constructiva de la casa tenien per a la família propietària. La grandiositat transmetia un missatge de grandesa en poder i en riquesa a la resta de la comunitat cerdana. Pel que fa a les dimensions del conjunt i dels espais, destaca Cal Carbonell, però, com hem explicat en altres capítols, hem d'interpretar aquesta particular estructura constructiva i compositiva tenint en compte l'activitat industrial que la família va dur a terme a finals del segle XIX amb la producció de mantega. Per entendre la casa de Cal Carbonell des d'un punt de vista estrictament agroramader, només hem d'observar el primer recinte, l'original, de la casa, que ens fa pensar en el model que hem descrit.

6.3.3. Els espais de producció, els espais domèstics, els espais de vida: l'estructura de la casa cerdana.

La casa de Cerdanya, com en totes les cases on es fan activitats vinculades amb la producció agrària, té tres espais: l'habitatge, l'era i els edificis dedicats a la producció. Aquests espais poden ser polivalents i responen a un ús estacional que determina ritmes, intensitats i activitat diferents.

• L'habitatge

L'edifici és de planta rectangular i s'organitza generalment en tres crugies d'uns 5 m en correspondència amb la mida de la fusta del bigam. La crugia central acull els espais principals i distribueix els espais laterals.

D'alçada, s'aixeca fins a tres plantes, més les golfes; en total són uns 11 m. La coberta és de dos aiguavessos i vessa cap a les façanes principals, fet habitual en l'arquitectura tradicional urbana, però que difereix del que es fa la masia, en la qual la coberta desguassa als laterals. Aquesta singularitat pot estar relacionada amb

l'agrupació en petits nuclis de la major part d'aquestes cases, la qual cosa indica una certa vocació urbana que pot explicar aquesta configuració de la coberta. També trobem cobertes de quatre aiguavessos a l'Alta Cerdanya; és el cas de Cal Montellà i de Cal Carbonell. Tal vegada això pot ser degut a una certa influència de l'arquitectura francesa.

La casa es mostra als altres mitjançant la façana de l'habitatge, tant per les dimensions com per l'ornamentació. Els arrebossats, els esgrafiats i les decoracions de pedra són els recursos ornamentals més utilitzats en les façanes, especialment en les cases més grans. Les dimensions i la complexitat del paller i, especialment, del badiu també són indicadors de la capacitat productiva i econòmica i del prestigi social, perquè la capacitat d'emmagatzematge es relaciona amb la riquesa. Dels badius, però, ens n'ocupem en un apartat posterior.

La façana sud és la més significativa i és l'entrada principal a l'espai d'habitatge des de l'era. La voluntat de mostrar-la a la mirada de la gent es nota en la composició dels buits, l'ús de la simetria, la presència de balcons, el treball de la pedra als brancals i a les llindes de granit, i els esgrafiats.

La façana nord, que dona al carrer, no és tan significativa i acostuma a ser més baixa a causa del pendent. S'hi situen els espais de servei, com les aigüeres i l'escala. Això fa que en la relació entre buits i plens es doni menys importància a la simetria, atès que les obertures d'aquesta part de la façana són de mides variables i, sobretot, més petites per guardar la casa del vent i del fred de l'obaga. Aquesta façana mostra una variació més gran en les mides dels buits, ja que l'ús i la funció de l'interior de l'habitatge són més importants que la funció representativa a l'exterior. En algunes ocasions, aquesta façana també és oberta per una entrada a l'habitatge des del carrer, una entrada més petita i que en alguns casos s'ha fet en reformes recents per tal d'evitar l'entrada a la casa a través de l'era.

Façana de Cal
Carló, a Age.
Fotografia de
Pere Campmajó.
Arxiu IPEC.

A la planta baixa de la casa hi ha els espais de producció i d'emmagatzematge vinculats directament amb l'habitatge i amb la satisfacció de les necessitats de les persones de la casa. És habitual trobar-hi els espais següents: el graner, el forn, els estables, els cellers i els magatzems.

La planta baixa de l'habitatge s'organitza amb un espai al cos central que fa de vestíbul, amb entrada des de l'era i amb una escala al fons que dona accés al primer pis. Aquesta planta actua de sòcol de la resta de l'edifici i l'aïlla de la humitat posant una distància entre el terreny i l'habitatge. Els sostres sovint són de volta de canó, especialment en les cases més grans i benestants. Els murs gruixuts, a més de resistència, proporcionen inèrcia tèrmica, de manera que mantenen la temperatura força constant per conservar allò que s'hi emmagatzema.

A la primera planta hi ha alguns espais de l'habitatge, les estances d'ús col·lectiu en les quals transcorre la major part de la vida domèstica dels membres de la casa. Aquesta planta, antigament, s'estructurava en un espai central multifuncional que feia de cuina i que tenia la llar de foc com a equipament principal, la qual

més endavant va ser substituïda progressivament per la poela i més recentment per la cuina de gas. L'espai de la cuina, el més calent de la casa, també era el lloc on es podien fer les menjades de cada dia i el lloc on, sobretot a l'hivern, es podia passar millor l'estona. No obstant això, com veurem més endavant, les cases més benestants també disposaven d'una sala menjador especialment indicada per fer-hi les menjades de la família, mentre els mossos i el personal de servei menjaven a la cuina. En algunes cases, arran de la generalització de les instal·lacions de calefacció –les quals han millorat moltíssim les condicions de confort dels habitatges–, modernament s'ha separat l'espai culinari de l'espai dels comensals, de manera que la cuina ha esdevingut més que mai un espai de treball.

Cuina del Molí
d'en Pons, a Bor.
Fotografia de
Pere Campmajó.
Arxiu IPEC.

Al costat nord, que dona al carrer, hi ha els espais de servei: els magatzems i les aigüeres, en les quals la pica de pedra sobresurt de la paret fins a l'exterior per desguassar. L'escala i els espais més representatius de la casa s'obren a l'era. Així, la cuina acostuma a

tenir una sortida al sud mitjançant una finestra o un balcó sobre l'era. A Cal Rei aquesta sortida és una galeria; a Cal Montellà, és un balcó. A Cal Carbonell, com que dóna al carrer, no hi ha balcó, però sí una porta balconera amb barana.

Les estances de la primera planta es distribueixen envers els laterals a partir d'una sala central. Aquests espais són una sala menjador per als membres de la família, els dormitoris i, quan la posició de la família ho requereix, una biblioteca despatx i una capella; també pot haver-hi una sala d'estar petita. Respecte al menjador, hem de dir que a Cal Carbonell, per exemple, el menjador principal és la sala central, ja que l'altre menjador està unit a la cuina; pel que fa als dormitoris, també hem de dir que n'hi pot haver algun a la primera planta, tot i que és més habitual que es concentrin a la segona.

Les golfes de Cal Montellà, a Santa Llocaia. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

La segona planta de la part de la casa destinada a l'habitatge organitza els espais per dormir-hi a partir d'un passadís que distribueix estances a banda i banda del corredor. Es tracta de la plan-

ta més reservada de la casa. Són els espais menys públics, els més íntims, l'accés als quals es reserva als membres de la família i a algunes persones a qui es permet participar d'aquesta intimitat: el capellà i el metge, per exemple.

Les golfes, la cambra d'aire, constitueixen un espai únic, sense compartimentar, on té una presència destacada l'encavallada de bigues que sosté el teulat, sigui de lloses o de teules. Pel que fa als usos, aquesta planta és utilitzada tant per acumular-hi mobles i objectes en desús com per emmagatzemar-hi alguns productes de les collites que han de destinar-se al consum domèstic. Tampoc no és estrany trobar-hi algun colomar.

• L'era

L'organització de la casa entorn d'un pati o espai obert, sobretot en una casa on es fan usos productius, és un patró força

Els garbers a l'era de Cal Manyago amb la carreta carregada de garbes. Arxiu de Cal Montellà.

extens, des de Dinamarca fins al Marroc. La casa distribuïda al voltant d'una era és l'adaptació cultural a un esquema més o menys universal amb solucions arquitectòniques concretes i usos diferenciats.

L'era serveix per apilar-hi fems, batre el blat, treure el bestiar, acumular-hi les garbes d'herba quan arriben a la casa i treure el bestiar al carrer d'una manera controlada; en definitiva, és un espai multifuncional i, com dèiem en començar a parlar de la casa cerdana, un espai de comunicació, de frontera entre el carrer i la casa, i també és l'espai de contacte entre l'habitatge i els edificis dedicats especialment a la producció. L'era, amb els edificis que l'envolten, és l'expressió espacial de la unitat social i econòmica de la casa.

A Cal Grauet,
a Saga, s'accedeix
al prat des de
l'era de la casa.
Fotografia de
Pere Campmajó.
Arxiu IPEC.

A l'era s'hi accedeix a través del portal, situat a ponent. Les dimensions, la decoració i la riquesa constructives d'aquest portal són un indicador de la posició social de la casa i també ens explica els canvis tecnològics que van tenir lloc en les pràctiques agràries del segle xx. Així, són observables les modificacions d'alçada i d'amplada de les llindes i els brancals dels portals per permetre el pas de tractors cada cop més grans i amb més capacitat per

transportar herba. A més, des de l'era sovint es poden veure alguns dels camps o prats que pertanyen a la casa.

L'era és un espai molt transitat per les persones i pel bestiar gros, però també és el lloc on durant el dia es van passejant i engreixant les gallines, les oques i els tirones, vigilats de prop pels gats i els gossos de la casa. Al fons, al lloc més arrecerat també hi acostuma a haver les gàbies dels conills –els llapins, tal com són anomenats a l'Alta Cerdanya–. També és possible que l'espai de l'era estigui ocupat per alguna altra construcció: el pou, la comuna i fins i tot, quan l'espai és molt gran, l'hort.

• Els espais de producció

El principal edifici dedicat a la producció és el paller, una gran nau amb una alçada semblant a la de l'edifici destinat a l'habitatge. El paller s'organitza en dos nivells: a baix els estables i a dalt el paller. El sostre que separa els estables del paller té alguns forats

Pallers i badiu plens d'herba a Cal Ponset, a Pi, cap al 1940. Arxiu de Cal Ponset.

per facilitar l'aportació de palla a les menjadores dels estables. La coberta de l'edifici del paller s'allarga fent una gran volada cap a l'era per donar-li recer; és el badiu. Aquest espai, solemne per les seves dimensions, potser és el que dóna més identitat a la casa cerdana en general i a cada una en particular. Algunes cases aprofiten el desnivell del terreny per posar un accés al pis superior, el paller, a peu pla des del carrer.

6.3.4. Les transformacions d'un model de casa

Hi ha hagut diverses transformacions de la casa a Cerdanya. Al llarg del temps, sempre s'ha transformat seguint les necessitats de l'activitat agrària i ramadera i en funció de les possibilitats tecnològiques de cada època. Cal determinar el marc temporal en què hem de situar els canvis en el model estudiat de casa. El període està delimitat 1) per la transformació ramadera dels segles XVIII, XIX i XX, en què es va introduir la ramaderia bovina i equina (mules i egues), la qual demana més espai a la casa, i en què es van reduir i gairebé van desaparèixer (segona meitat del segle XX) els ramats d'ovelles; 2) per la crisi de l'economia agroramadera amb la irrupció del turisme a partir de la dècada de 1960. Un cop establert aquest marc temporal de referència, es poden analitzar els factors que han continuat i els que han desaparegut entre el passat i l'actualitat.

La transformació de l'activitat agroramadera dels segles XVIII-XIX-XX generà uns canvis en l'ús de la casa que afectaren de manera directa els edificis destinats a la producció: els pallers, el badiu i l'era. L'aparició de la ramaderia vacuna va comportar la necessitat de més espai per a un animal que és molt més gros i que s'ha de guardar a l'hivern, i també més espai per emmagatzemar grans quantitats de palla. En un grau inferior, també afectaren l'habitatge. L'habitatge va créixer en superfície per acollir més treballadors. La puixança econòmica animà els propietaris a fer reformes

per adaptar els espais a les noves condicions de producció. Els portals també van canviar. Les mides i els elements dels portals estan relacionats amb les mides i característiques dels carros; per exemple, els guarda-rodes van aparèixer quan es començà a utilitzar la roda d'eix del carro i per evitar que la part de ferro que sobresortia no malmetés els brancals del portal.

En pobles situats a més altitud, com Músser (Baridà), les cases no són tan grans no tenen uns badius com els de les cases de la plana. Això a part, l'era és més petita, perquè hi ha menys producció o perquè no hi cal tant d'espai. Aquesta diferència ens recorda que l'espai geogràfic i el medi físic (el clima, el relleu, l'altitud, la vegetació...) condicionen el tipus de casa i en determinen les dimensions, l'estructura i, ho veurem més endavant, també condicionen els materials que s'utilitzen en la construcció. Les cases més modestes de les zones de muntanya, atès que no van poder participar d'aquesta transformació perquè el context ambiental no hi era favorable, ens donen informació sobre com devien ser algunes de les cases de la plana abans que es produïssin les reformes del segle XIX.

La cuina reformada a Cal Soler, a Er. S'observa que els cremalls han passat a tenir una funció decorativa. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

Al llarg del segle xx hi va haver una sèrie de canvis tecnològics que van afectar molt les condicions de reproducció de les famílies, la producció agrària i ramadera, i també, lògicament, la construcció i la distribució dels espais arquitectònics. Els entorns domèstics es transformaren profundament amb l'arribada de la llum elèctrica i l'aigua corrent, i amb la introducció progressiva dels electrodomèstics. Alguns elements que havien estat essencials i centrals en la vida de les cases deixaren de tenir ús i raó de ser a causa de les possibilitats que oferien les noves tecnologies. L'exemple més significatiu és el de les transformacions en la cuina, on el foc a terra va desaparèixer o va perdre el paper central que tenia en benefici de la cuina de llenya o de gas, un canvi que suposà la pèrdua de la funció i del paper essencial d'aquesta estança.

Els espais productius es van anar adaptant a les imposicions de la tecnologia. Les primeres transformacions van arribar al començament del segle xx amb la introducció de les màquines de batre. L'era seguia sent protagonista perquè la batuda es duia a terme en aquest espai obert de la casa. Alguns anys més tard els tractors i tots els aparells que hi van associats i que es van diversificar i sofisticar a mesura que transcorria el segle xx van anar expulsant les vaques dels estables, uns espais que han esdevingut garatges plens de ferros i màquines imprescindibles per als sistemes actuals de treball. Els badius ja no han de guardar res perquè el sistema d'ensitjar l'herba que durant l'estiu es dalla als prats ha fet buidar aquests espais. Avui les eres estan més transitades pels tractors i els cotxes que no pas pel bestiar. Les vaques, que sempre havien compartit casa amb els seus propietaris, han estat desplaçades cap a espais més especialitzats, allunyats de la casa.

Els canvis socials i econòmics que afecten la comarca, sobretot des de la dècada de 1970, i que han suposat en molts casos l'abandonament de l'activitat agrària també han deixat empremta en les cases de Cerdanya. Amb la terciarització de l'economia de la comarca, la casa ha deixat de funcionar com un organisme en què

les diferents parts s'articulen a través de l'ús productiu i reproductiu. La casa ha passat a ser, des d'un punt de vista arquitectònic, la suma de les parts, i els espais de transició, que havien estat tan importants en la seva funció d'articulació de les parts construïdes, han esdevingut espais residuals. L'era, les dependències de la planta baixa, el celler, el graner i el rebost, entre altres parts, han perdut la finalitat que tenien en altres temps. L'espai arquitectònic és flexible per acollir usos nous, però les noves condicions de vida, allunyades de l'activitat agrària, demanen menys espai.

La casa s'ha buidat de gent, de feines, de tràfec i de bèsties; molts espais han quedat desocupats. El turisme i la segona residència permeten reocupar part dels espais desaprofitats: algun edifici abans destinat a usos de l'activitat agrària o també algunes habitacions de la segona planta de les cases. Es tracta d'una reocupació que comporta, necessàriament, la fragmentació dels espais de la casa en funció dels usos.

6.3.5. Els factors constants i les adaptacions dels sistemes constructius

A Cerdanya s'han utilitzat materials diversos en la construcció de les cases, sempre en funció dels recursos disponibles a cada zona de la comarca. A la solana hi ha blocs de granit blanquinós; al Baridà, pissarres i a la plana, els còdols del Segre. És una zona que es caracteritza per la poca presència de calç, sorra i ciment; per això és possible trobar murs construïts amb pedra bruta i morter de terra, i fins i tot és possible trobar alguna paret de tàpia al nucli urbà de Puigcerdà.

L'ús dels materials disponibles a prop fa que les edificacions formin part del paisatge i provoquin molt poc impacte visual. El granit s'usa, en grans blocs, en marcs de portes, portals i finestres. També poden ser de granit les columnes que sostenen els porxos

que caracteritzen els espais de producció. En cases que han estat reformades encara són més freqüents les llindes de granit; les que han estat menys modificades acostumen a conservar llindes de fusta.

Per als teulats s'utilitzen la llosa i la teula. Els llosats són característics de les cases de la plana i a la major part de l'Alta Cerdanya per la presència de lloseres a Bolvir, a Talltendre i, a la banda francesa, a Vallsabollera. En canvi, a les cases de les zones que queden més allunyades de les lloseres els teulats de teula; és així a tota la zona del Baridà i a molts pobles de la Batllia, que, malgrat ser molt freds, fan ús de la teula.

La fusta també és molt utilitzada: en els enfustats dels trespols de la casa, en les bigues dels sostres, per a la sustentació dels forjats, en els tancaments de les obertures interiors i exteriors, i fins i tot, en algunes zones de Cerdanya com la Batllia, en la construcció de grans balconades utilitzades com a assecadors (Vila 1984: 98). La fusta és un recurs fàcil en els pobles de Cerdanya que tenen boscos comunals sobre els quals els habitants dels pobles tenen drets d'usdefruit. Els pobles que en tenen menys o que no en tenen (alguns de la plana) estalvien més fusta en la construcció de cases.

L'homogeneïtat és la principal característica dels sistemes constructius tradicionals, pel que fa als materials, la forma i la funció. Els murs gruixuts de paredat responen a la funció de resistència i de control tèrmic. Els carreus que lliguen els murs a les cantonades i l'arrebossat de la façana que en millora l'estanquitat a l'aigua apareixen especialment als edificis destinats a l'habitatge; en canvi, no en trobem tant al paller o en altres edificis vinculats amb la producció. Els revestiments dels murs són deguts a la necessitat de fer confortables els habitatges, però també serveixen per realçar l'edifici. La funció constructiva i la decorativa conflueixen en un element que està unit a la resta. El paredat és comú o de pedra carejada lligada amb argamassa d'arena, aigua i morter de calç; els

carreus de les cantonades i les llandes i brancals també són de pedra, en aquest cas, treballada; l'arrebossat és de morter de calç, arena i aigua. El mateix material, treballat de maneres diferents, crea uns elements constructius diversos, una circumstància que dóna continuïtat i harmonia al sistema constructiu.

Els valors de solidesa, durabilitat, bon envelliment i manteniment formen part de les formes tradicionals de construir. L'experiència i els coneixements acumulats al llarg del temps garanteixen el bon funcionament d'aquests sistemes; els oficis vinculats amb la construcció n'han estat els transmissors. Els canvis en els sistemes constructius, propis d'una societat industrial, han fet desaparèixer els antics oficis, cosa que afecta el manteniment de les construccions tradicionals. Avui, per exemple, quan es vol reparar un llosat, s'està gairebé obligat a substituir-lo per una coberta moderna, perquè no es troben professionals que tinguin els coneixements tècnics per reparar-lo.

Cal que els elements tinguin una funció constructiva en relació amb el conjunt i que formin part del sistema per garantir la durabilitat i un bon envelliment de l'edifici. Però actualment es fan servir alguns elements amb una funció únicament ornamental, com els revestiments de pedra i pissarra o els elements de fusta, que no tenen cap lligam amb la resta d'elements.

6.3.6. Els elements constructius

• Els tancaments verticals

Els murs de la casa són d'argamassa, terra crua, aigua, pedra i, alguns cops, calç i ceràmica i tenen gruixos que oscil·len entre 60 i 90 cm, excepte en els espais voltats, on el mur arriba a tenir 1 m de gruix per resistir l'empenta de la volta. Molts cops la construcció aprofita el desnivell del terreny per deixar sota terra una part de l'edifici, una solució que permet millorar l'estanquitat de l'edi-

fici a l'aigua. És habitual que aquest recurs constructiu sigui utilitzat a les plantes baixes dels habitatges o dels pallers, parts de la casa que són usades com a magatzems de collites i aliments i també com a espais per al bestiar.

Els materials amb què es fan els murs varien en funció de la zona: el granit es fa servir a la solana, a la plana i a l'Alta Cerdanya, i en canvi a l'obaga de la Batllia i el Baridà es recorre a la pedra calcària. A la zona de Bor, Pedra i Riu hi ha una pedra calcària més groguenca. Al voltant de les terrasses terciàries, Bellver, All, Ro, Llivia i Oceja –localitats on hi havia hagut alguna rajoleria–, també es fa servir material ceràmic. La pedra pot ser carejada, és a dir, treballada només per la cara exterior; també pot ser més treballada i formar carrerus; al fons de la plana, també s'utilitzen còdols de granit procedents del llit del riu Segre. A l'argamassa a vegades s'hi afegeix calç per donar-li més resistència, però no és un material abundant a la comarca. La pedra carreuada és present, juntament amb la fusta, a les llindes i a les branquades de portes i finestres; també trobem carreus als xamfrans de les cases, on lliguen els murs que són solidaris.

Parets exteriors de Cal Soler, a Er. S'observa l'arrebossat de calç combinat amb l'ús de la pedra per a emmarcar les obertures. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

El fonament del mur no es diferencia d'aquest, excepte en el gruix. No hi ha cap element específic de cimentació; el mur, simplement, s'eixampla per la part inferior. Quan hi ha aigua al subsòl, el mur fonament es fa de pedra seca per facilitar el drenatge i evitar els problemes de les humitats sobre el mur. Els murs es revesteixen per la cara exterior amb morter de calç per protegir-lo i per millorar el confort tèrmic dins la casa. Els arrebossats són presents, en general, a totes les construccions, però sobretot en els espais d'habitatge, perquè, com hem dit, el revestiment, a part de la funció constructiva, també garanteix la confortabilitat de la casa. A més, la seva riquesa en gruix i en decoració palesa la posició social de la família. En general, la utilització dels materials i de les tècniques constructives i les dimensions dels edificis estan relacionades amb la posició social de la casa i amb les seves possibilitats econòmiques. La pedra treballada és el material que indica millor la solidesa econòmica de la casa.

En les compartimentacions interiors de l'edifici també s'hi poden trobar, si bé no és l'opció més habitual, envans de fusta que milloren les condicions tèrmiques, especialment en les divisions dels dormitoris del segon pis. Quan no són de fusta, els envans estan construïts amb els materials ja descrits i amb revestiment de guix.

• **Les portes, els portals, les finestres i els balcons**

Les portes i els portals solen tenir grans dimensions per garantir l'accés al recinte tancat dels animals, tractors o, antigament, carros. A les cases més fortes hi trobem més treball decoratiu en el buit de les obertures: llindes de granit treballades i ben escairades o dovelles disposades en arcs de mig punt. A les cases més modestes la pedra no està treballada i hi podem trobar llindes de fusta. A les grans portes de fusta encara hi pot haver ferramenta antiga. Destaquen, en general, les llindes dels portals, d'accés a l'era, per les seves dimensions i pels gravats que contenen: dates, noms i escuts. També vam trobar una combinació de portal i finestra en

Brancals i llindes de granit decoren portes i finestres. Cal Rei, a Talló. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

alguns pallers com, per exemple, a Cal Rei de Tallò, que és una solució molt harmoniosa i estèticament bonica, perquè té un buit de dimensions més grans en alçada amb dintells, llindes i brancals de granit.

• Les eres

El pati de la casa, delimitat mitjançant un mur o per la resta d'edificis que formen el recinte, és una superfície oberta que en les cases més benestants sempre està empedrada amb rocs de riu sense lligar o bé enllosada amb lloses de planeres amb calç. Quan no hi ha pedra a la superfície de l'era, sol haver-hi grava i terra per drenar la humitat de la neu i la pluja. El mur de tancament de l'era reproduceix el parament de la resta de la casa, normalment de paredat comú i també amb la pedra disposada a plec de llibre.

• Els badius

El badiu és una part molt emblemàtica i singular de la casa cerdana. És la part constructiva que crida més l'atenció de l'observador, ateses l'alçada i també la gran volada d'aquesta estructura porxada. Pensat per contenir grans quantitats d'herba que havien de permetre que el bestiar boví (bous de treball, vedells i vaques) s'alimentés durant l'hivern, els cerdans han anat ampliant l'espai del badiu, perquè han necessitat més herba per alimentar una cabana bovina cada cop més gran. L'ampliació dels badius és de la segona meitat del segle XIX i del començament del XX, quan les cases començaren a tenir més vaques i menys ovelles. És l'exponent més destacat de la capacitat productiva de la casa. Un badiu gran i ben ple al mes de setembre testimonia riquesa i puixança econòmica. Avui, com que la casa ha deixat de ser el centre de producció i el badiu ja no guarda tota l'herba, el badiu també és utilitzat per desar-hi maquinària agrícola.

Constructivament, el badiu és una estructura porxada que comparteix l'edifici amb el paller (primer pis) i els estables (planta

baixa) i que, per tant, és una prolongació de la teulada d'aquest edifici que té una gran volada sobre l'era i que, a diferència de la resta de l'edifici que prolonga, és un espai únic en alçada. En tractar-se d'un espai porxat molt alt i, per tant, molt visible des de l'exterior del recinte de la casa i en sostenir un teulat molt gran, el badiu és el millor lloc per apreciar la tècnica constructiva de les grans encavallades de fusta utilitzades en les cobertes, que tot seguit descrivim.

Badiu de la Torre
d'en Gelabert.
Fotografia de
Pere Campanjó.
Arxiu IPEC.

• Les cobertes i els forjats

Les cobertes són de materials diversos, A l'Alta i la Baixa Cerdanya hi domina la pissarra, un material que s'obté en zones properes, mentre que al Baridà, zona allunyada de les lloseres, hi domina la teula. A la Batllia hi ha alternança dels dos materials. La major part de les cobertes són de dos vessants; ho són totes amb la teulada de teula. També s'usa la coberta de tres aiguavessos, especialment en els edificis destinats a ser utilitzats com a habitatge i amb teulada de llosat.

En els forjats de les cases, els paviments dels trespols són recoberts de posts de fusta, (pots en la parla local). L'ús de la fusta en els trespols i en els envans sempre està relacionat amb la millora de les condicions tèrmiques de les cases del Pirineu. En els sostres de les habitacions, destaquen com a element característic de Cerdanya els anomenats *caps de frare*, puntes de biga que entren a les estances de la casa des dels murs exteriors i que han passat de ser un recurs constructiu a tenir una finalitat estrictament decorativa.

6.4. La discontinuïtat en les noves intervencions

En un altre apartat d'aquest mateix capítol ens hem referit a les transformacions amb què els cerdans han anat adaptant casa seva a les novetats tècniques i als canvis econòmics que han incidit en les explotacions pageses. Però el paisatge arquitectònic de Cerdanya també ha canviat com a resultat de la terciarització de l'economia de la comarca i la seva especialització progressiva en el sector turístic i en la prestació de serveis als segons residents.

Aquest canvi ha estat molt progressiu i no és gens nou, com s'ha analitzat en el capítol 5. A Puigcerdà, el paisatge ja va començar a canviar abans que el tren arribés a la Vila, que va fer possible l'arribada dels primers estiuejants procedents de ciutat, que no formaven part del grup de patricis ja instal·lats a la vora de l'estany. En aquell moment les segones residències de la burgesia barcelonina, les torres, van començar a compartir el paisatge amb les cases dels pagesos, petits i grans propietaris, i amb els petits nuclis urbans tan característics de Cerdanya. Aquest procés s'ha generalitzat amb l'obertura del túnel del Cadí al començament de la dècada dels vuitanta. Avui gent d'arreu de Catalunya té un segon habitatge a Cerdanya; aquesta és una realitat que ha transformat els nuclis urbans de la comarca i que ha creat nous nuclis d'urbanització. És evident que les noves edificacions tenen una actitud

diferent respecte al paisatge de la comarca, ja que no han d'adaptar-se a cap lògica productiva que obligui a fer-hi acomodacions constants de substitució, agregació i modificació d'elements i d'espais constructius.

Actualment, en especial en l'àmbit de la segona residència i el turisme, s'esdevé una forta transformació de l'arquitectura, tant en les reformes que s'apliquen a les cases velles com, sobretot, a les noves construccions. El canvi en els usuaris i l'estacionalitat acusada de l'activitat que s'hi desenvolupa expliquen el trencament de la continuïtat en els usos i les formes del lloc.

Els nouvinguts projecten, més com a clients que com a habitants, una imatge col·lectiva distorsionada del que seria la casa cerdana, basada més en l'aspecte que no pas en les qualitats espacials i en les formes de relació amb el lloc, cosa que fa necessari recórrer a elements d'altres llocs de muntanya (la Val d'Aran, els Alps...) prou fixats dins l'imaginari col·lectiu per garantir una identificació fàcil amb el producte turístic-residencial i convertir la casa en una marca. Aquest tipisme fals es materialitza en elements com les balconades de fusta a les valls, l'eliminació d'arrebossats de calç per deixar el paredat vist i desprotegit, els aplacats de pedra llicorella per «vestir» murs de maó o formigó que constitueixen un fals element constructiu i la generalització de l'ús de la pissarra a la coberta, quan a la Batllia i el Baridà la teula ceràmica és habitual. A més, es construeixen elements «escenogràfics» per donar credibilitat al conjunt, com és ara el fals campanar de la Pleta de Saga.

Així la aculturalitat dels nouvinguts, origen del model fals, esdevé desculturització dels habitants del lloc, que accepten, sigui amb resignació sigui amb despreocupació, el nou tipus constructiu per adaptar-se a la seva nova realitat socioeconòmica. A més, es dona la paradoxa que el marc normatiu actua més sobre aquest nou tipus de casa a Cerdanya que sobre la realitat arquitectònica i paisatgística anterior al creixement urbanístic de la comarca.

Els antics
arrebossats de les
façanes de les
cases de Cerdanya
es repiquen per
seguir el model de
les noves zones
urbanitzades.
Cal Rei, a Talló.
Fotografia de
Pere Campamjó.
Arxiu IPEC.

Figura 6.1. Relació entre la casa i el paisatge

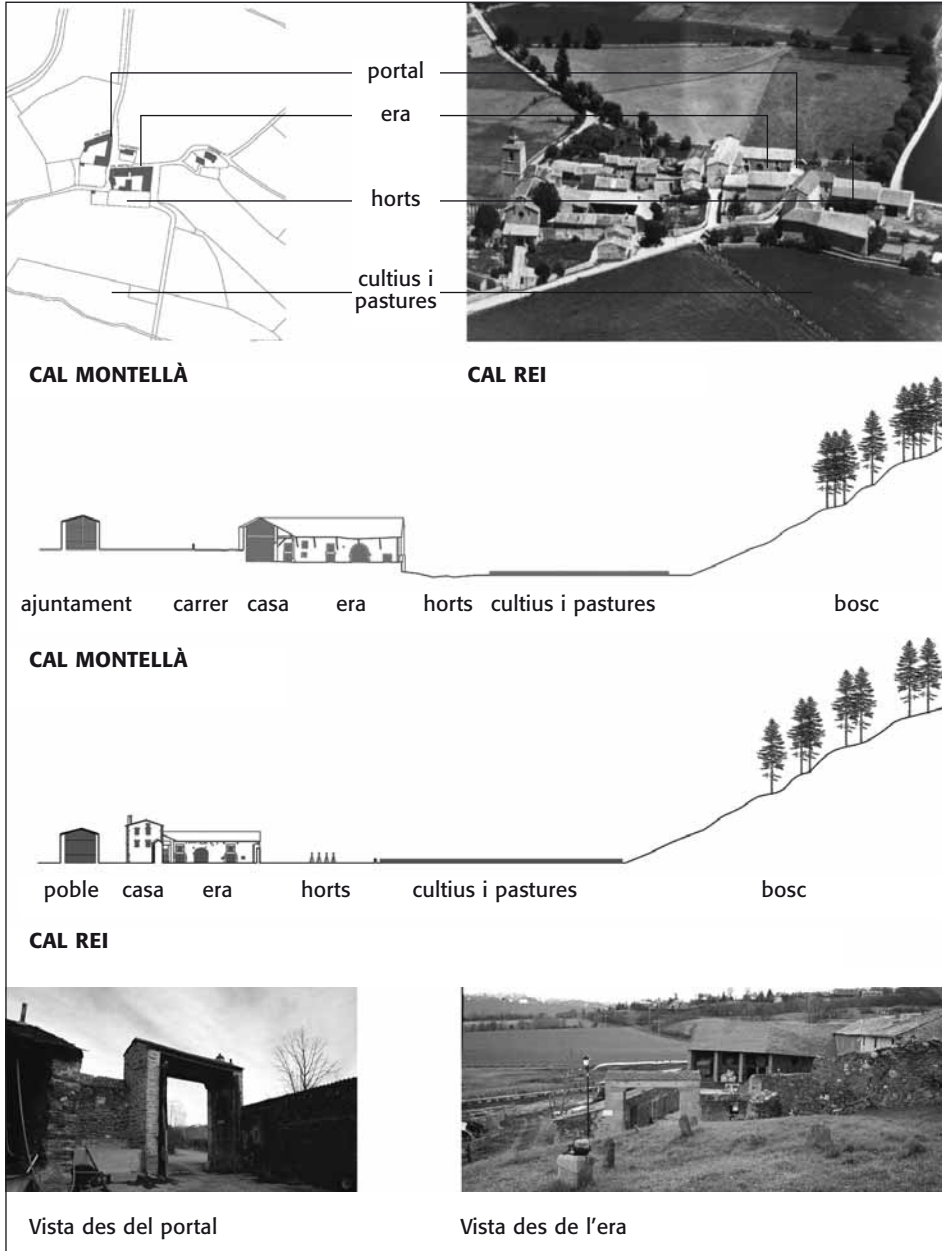

Figura 6.2. La ubicació i l'orientació de la casa

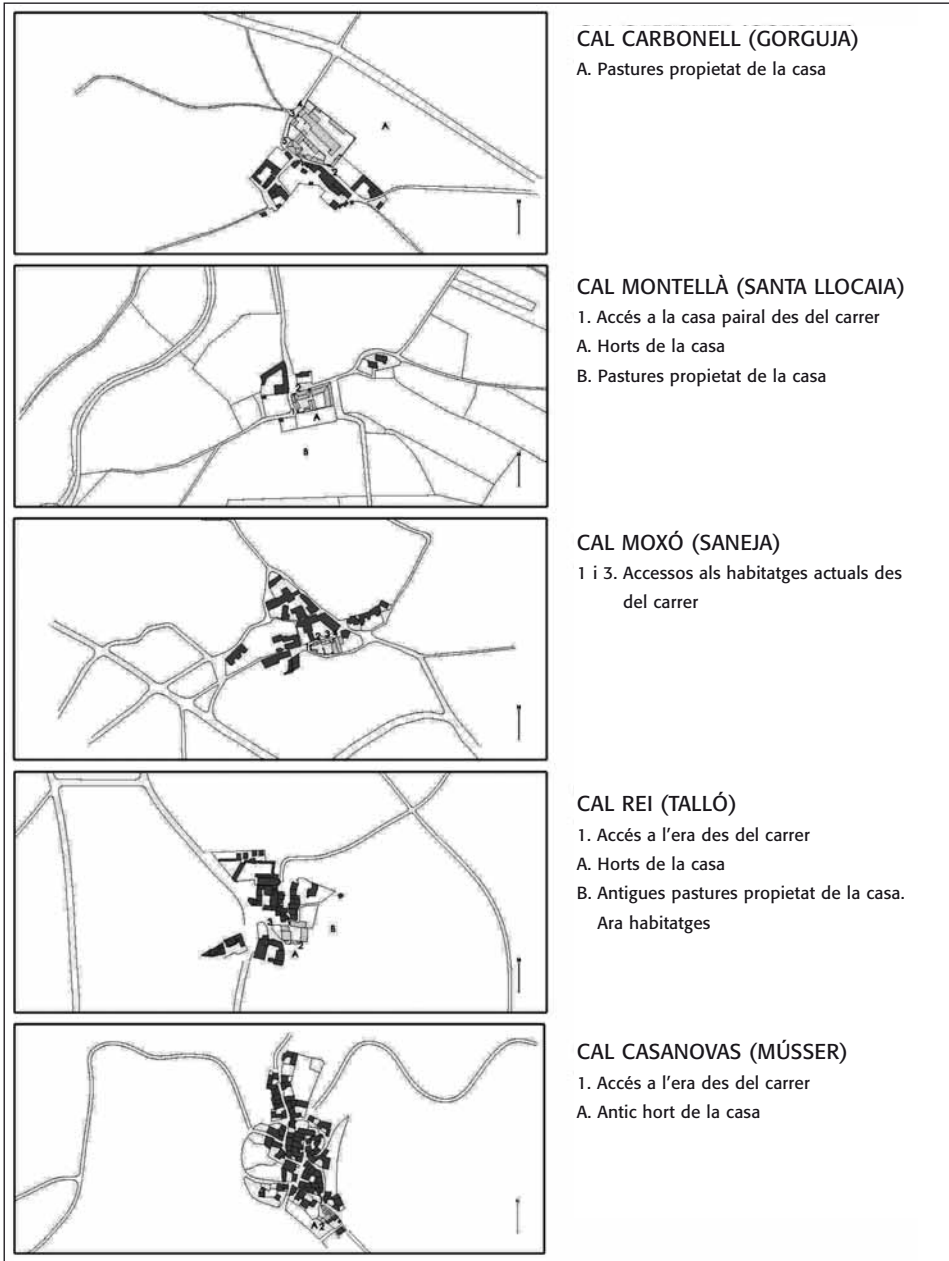

Figura 6.3. L'habitatge en el conjunt de la casa

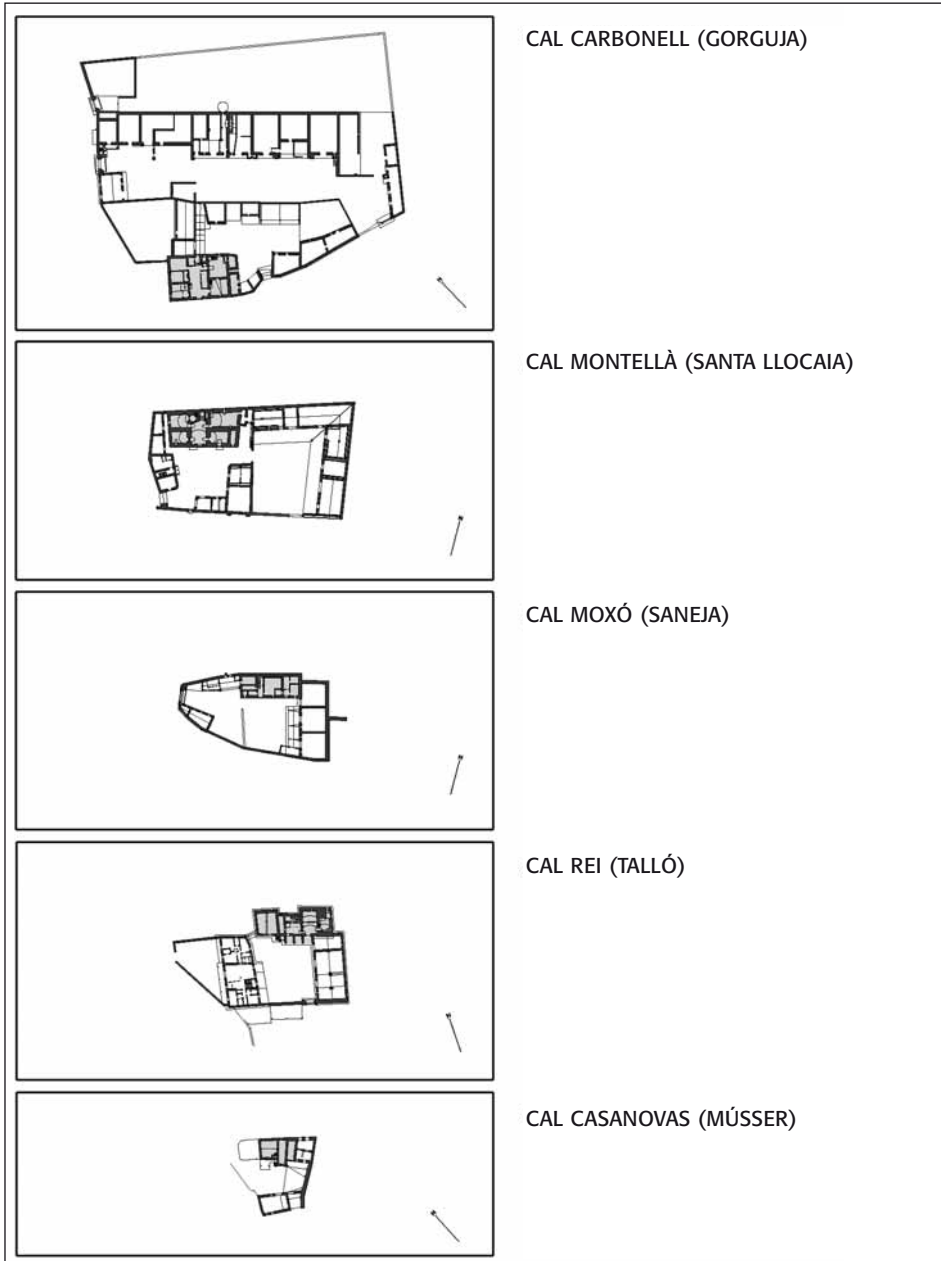

Figura 6.4. Alçats de les façanes sud

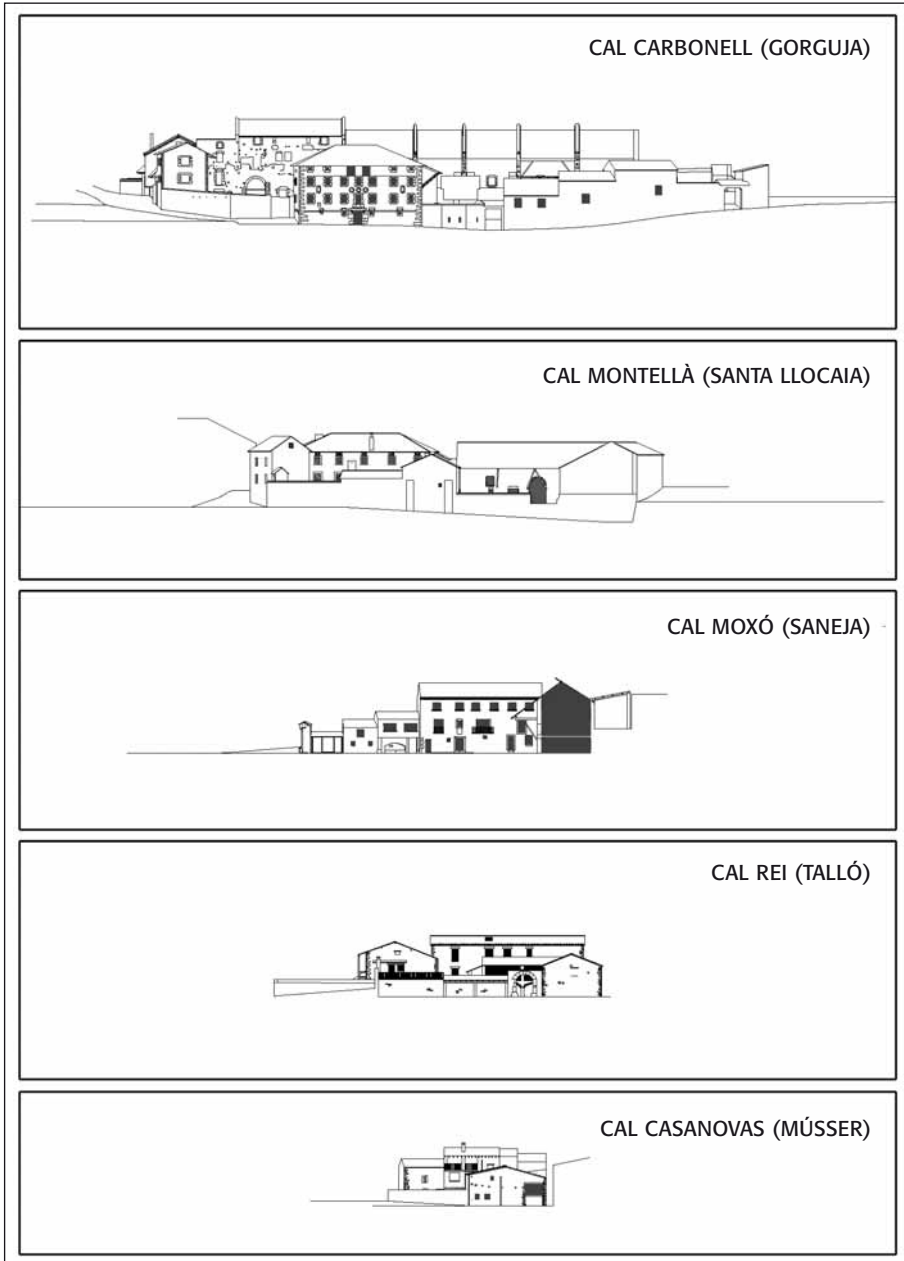

Figura 6.5. Alçats de llevant

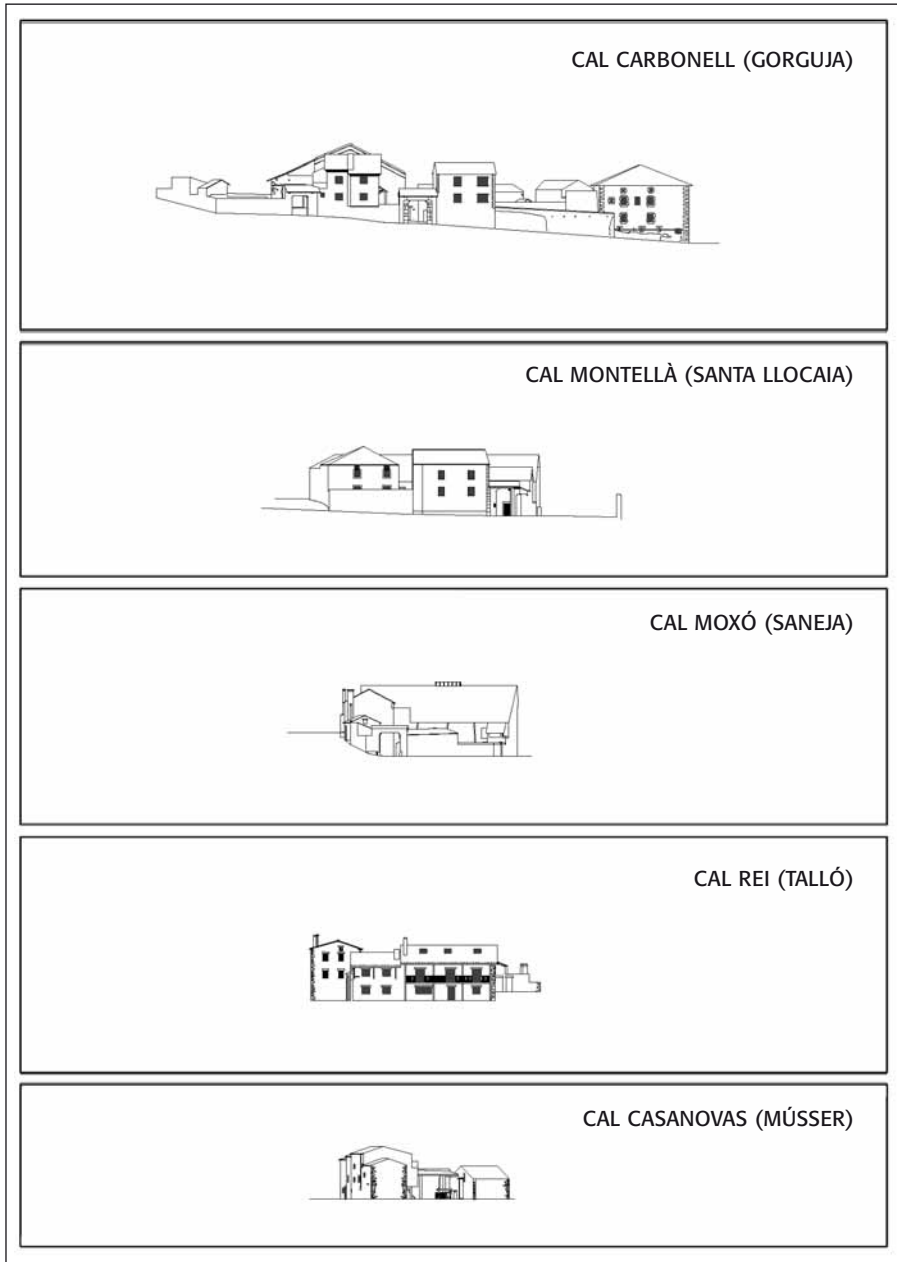

Figura 6.6. La distribució de la casa

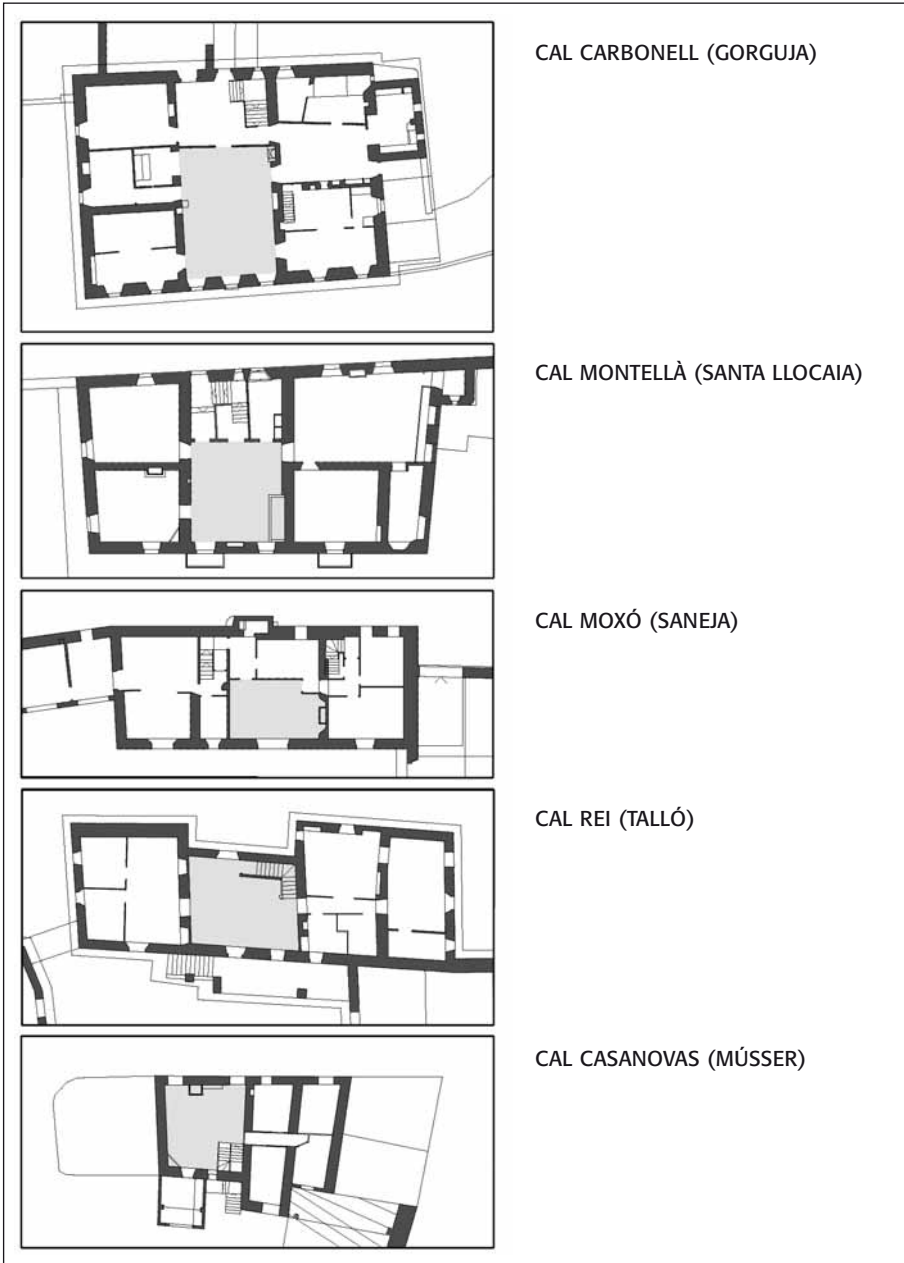

Figura 6.7. Alçats principals dels habitatges

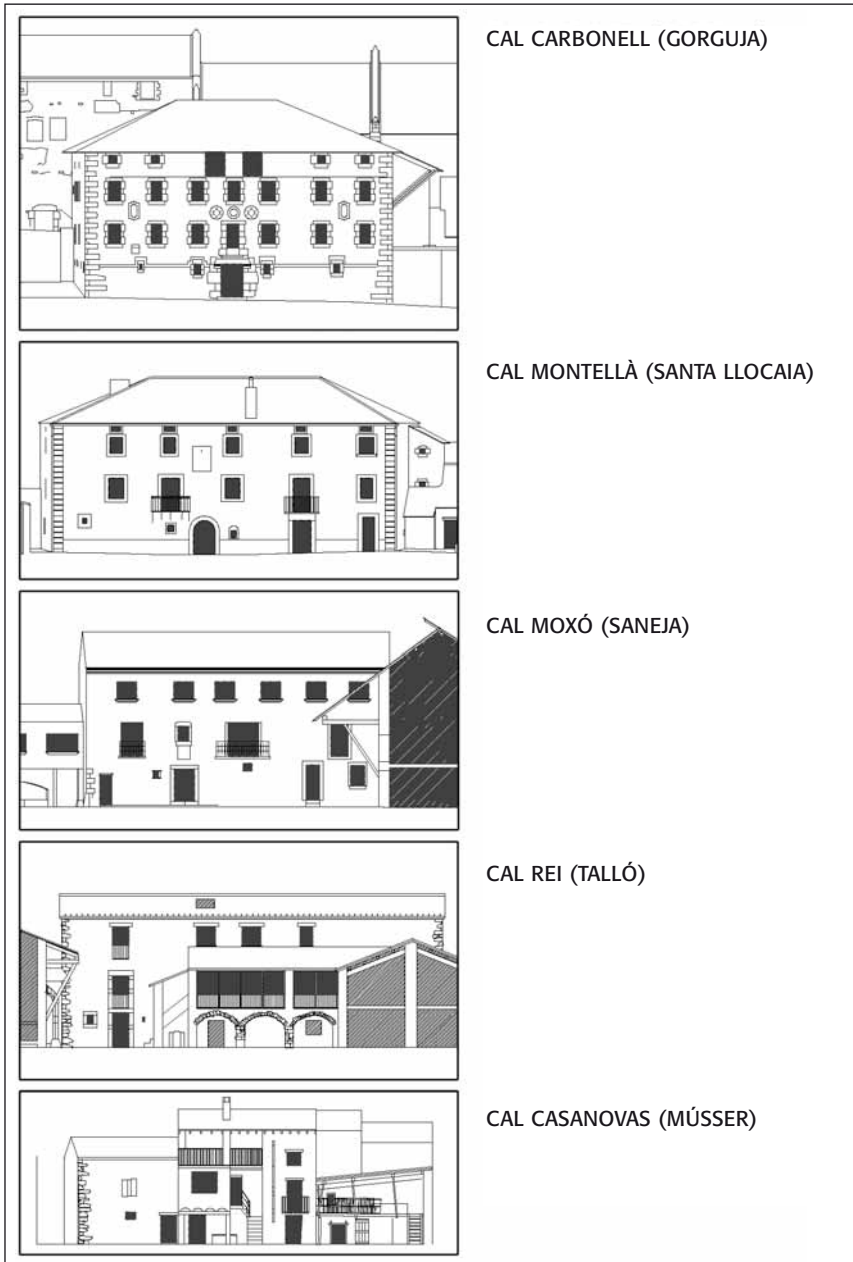

Figura 6.8. Elements constructius dels sostres

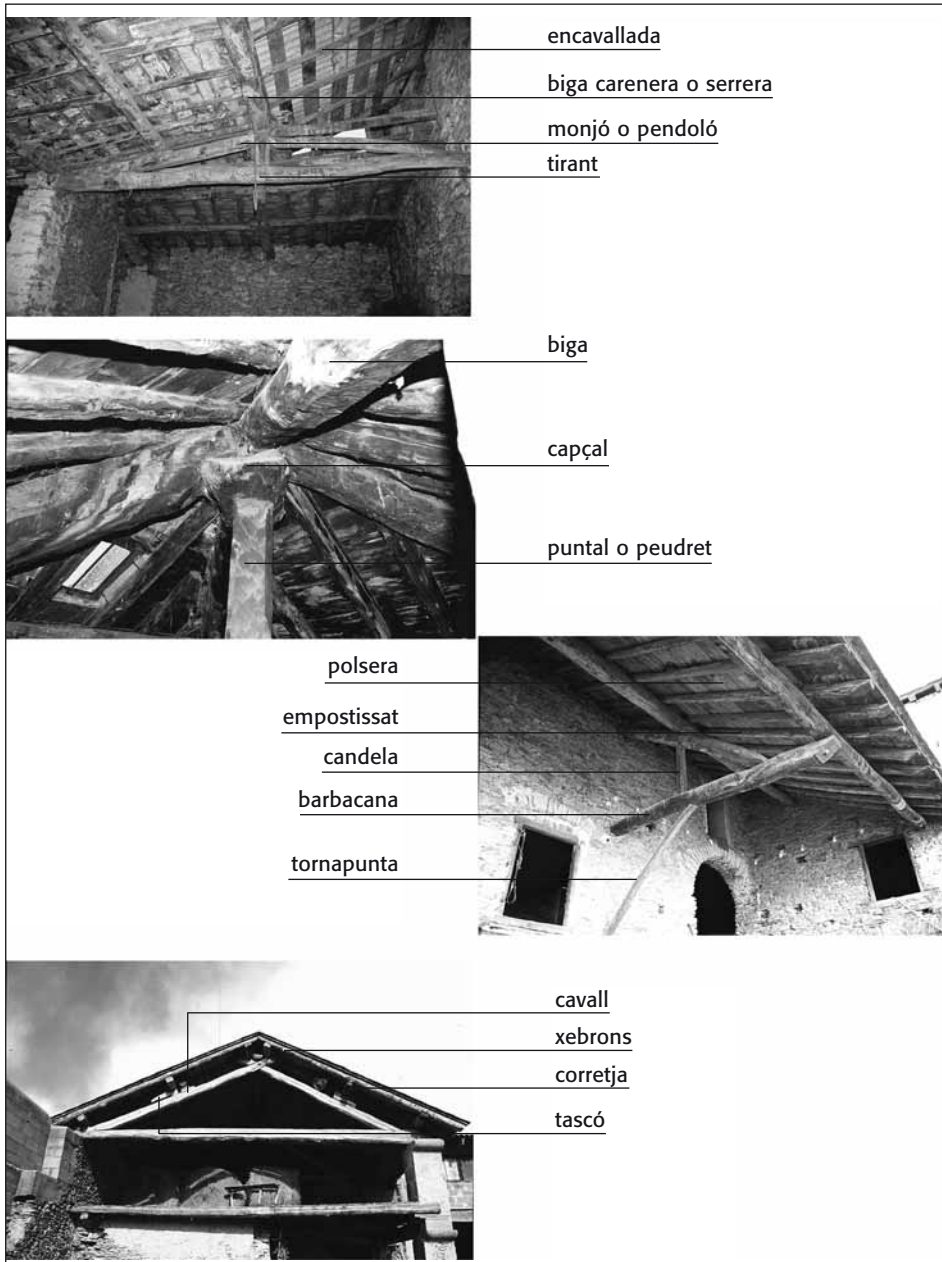
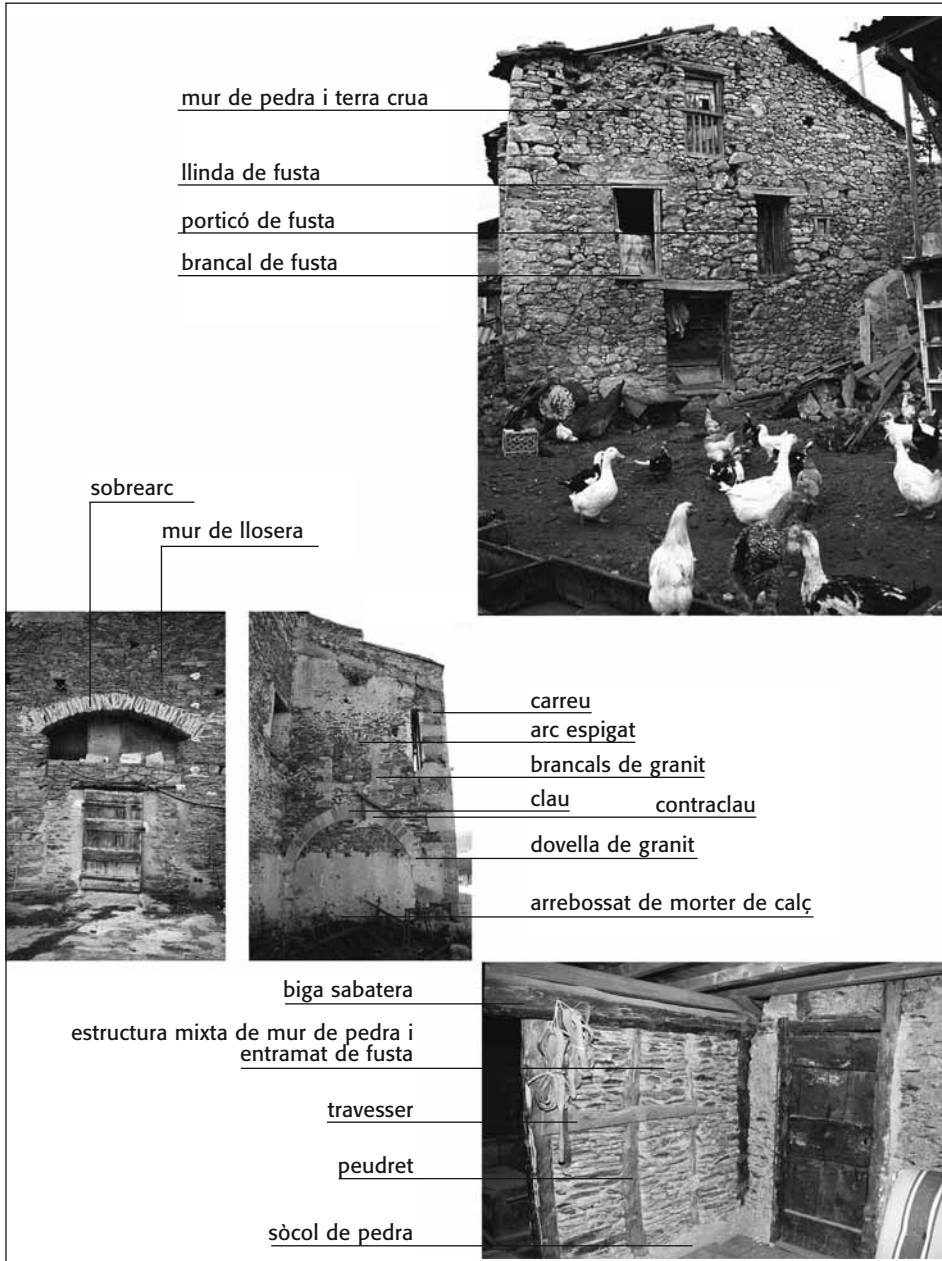

Figura 6.9. Elements constructius dels tancaments verticals

6.5. Estudi arquitectònic de cinc cases cerdanes

CAL CARBONELL (Gorguja, Alta Cerdanya)

Nom de la casa - Cal Carbonell

Nombre de construccions - Tres de principals i molts petits volums agregats

Superfície total - 6.675 m²

Ús original - Residència i explotació agropecuària i producció de mantega

Ús actual - Residència i agroturisme (de propietats diferents)

Caràcters remarcables - Tota la propietat té un caràcter excepcional

Estat actual - Bon estat, es conserva tota la construcció destinada a la producció de mantega

SITUACIÓ

Poble - Gorguja. Prop de la frontera francesa.

Casa - Situada en una posició central, amb la casa antiga propera a la zona més urbana.

CAL CARBONELL (Gorguja, Alta Cerdanya)

DISTRIBUCIÓ

Accés de vehicles i animals -

Actualment l'accés més utilitzat és el que comunica amb l'espai central, però existeixen dos accessos més auxiliars com també d'un accés independent des del carrer principal de Gorguja a la casa més antiga del conjunt.

Localització de les activitats -

La casa més antiga s'organitza de manera similar a les altres cases analitzades, però amb el pati orientat al nord, tot i que, com que la casa està desplaçada a un costat, el pati queda assolellat.

L'edifici s'organitza en tres crugies de proporcions similars. A la PB hi trobem els espais d'emmagatzematge, graners, forns, cuines auxiliars...

CAL CARBONELL (Gorguja, Alta Cerdanya)

L'espai central d'aquesta planta és d'ús múltiple i hi trobem alguns tancaments de fusta.

Al primer pis trobem l'escala situada a la cruïa central, amb un petit distribuïdor, previ a l'accés de la gran sala. Als laterals hi trobem dues cuines, la vella i la nova, com també diferents dormitoris. Hi ha un petit dormitori separat de la resta, destinat a les persones malaltes. La casa també compta amb una petita capella.

Al segon i tercer pis hi ha els dúplex de lloguer.

Aquesta casa té un pati, separat per murs i petites construccions de l'edifici de producció, que compta també amb construccions auxiliars i una nova casa a l'extrem superior esquerre.

CAL CARBONELL (Gorguja, Alta Cerdanya)

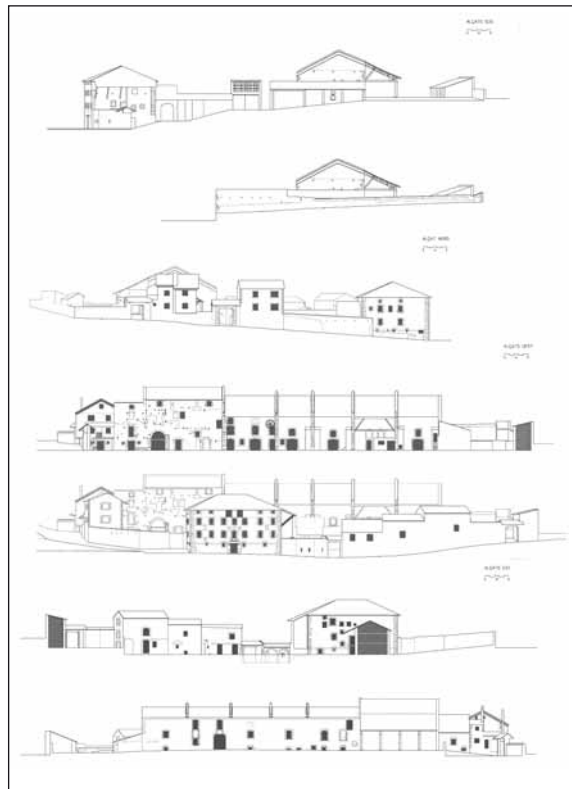
CONSTRUCCIÓ

Fonaments i murs - Construcció més o menys homogènia de murs de càrrega de pedra de mig metre d'amplària. Tallafocs que sobresurten de la coberta en l'edifici de producció de mantega.

Sostres - Els sostres són estructures de fusta força senzilles. Estructures d'encavallades en l'edifici de producció.

Coberta - Pissarra.

Obertures - Excepte al badiu, les obertures són les habituals de la construcció tradicional amb murs de càrrega; ressalten els dintells i brancals de granit de l'arrebossat de morter de calç.

CAL MONTELLÀ (Santa Llocaia, Alta Cerdanya)

Nom de la casa - Cal Montellà

Nombre de construccions - Quatre de principals: la casa, la casa de l'arrendada, el badiu i un galliner. Hi ha també petites construccions auxiliars

Superfície total - 2.158 m²

Ús original - Residència i explotació agropecuària

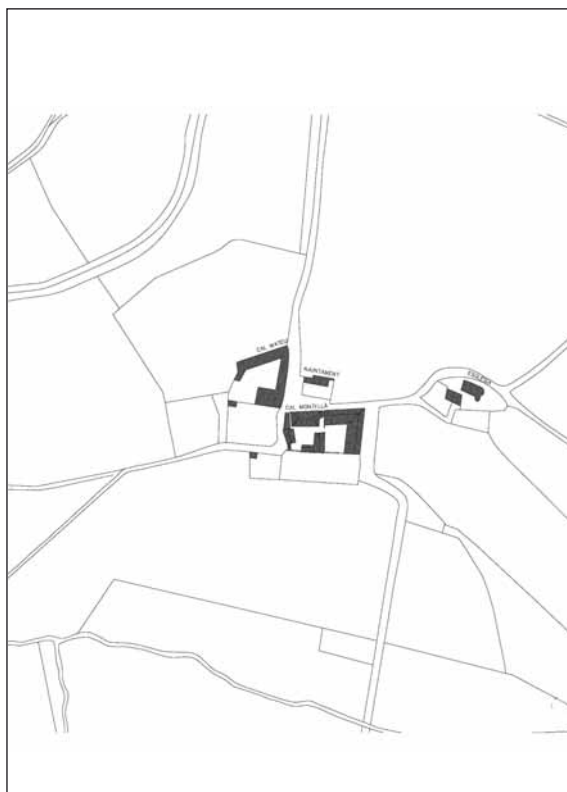
Ús actual - Residència i turisme rural

Estat actual - Força bo, conserva gran part del mobiliari i espais tradicionals

SITUACIÓ

Poble - Santa Llocaia, Alta Cerdanya.

Casa - La casa és una de les grans explotacions de Santa Llocaia, situada davant de l'actual ajuntament, en el carrer que porta a l'església. L'era està encarada cap a les terres propietat de la família.

CAL MONTELLÀ (Santa Llocaia, Alta Cerdanya)

DISTRIBUCIÓ

Accés de vehicles i animals -

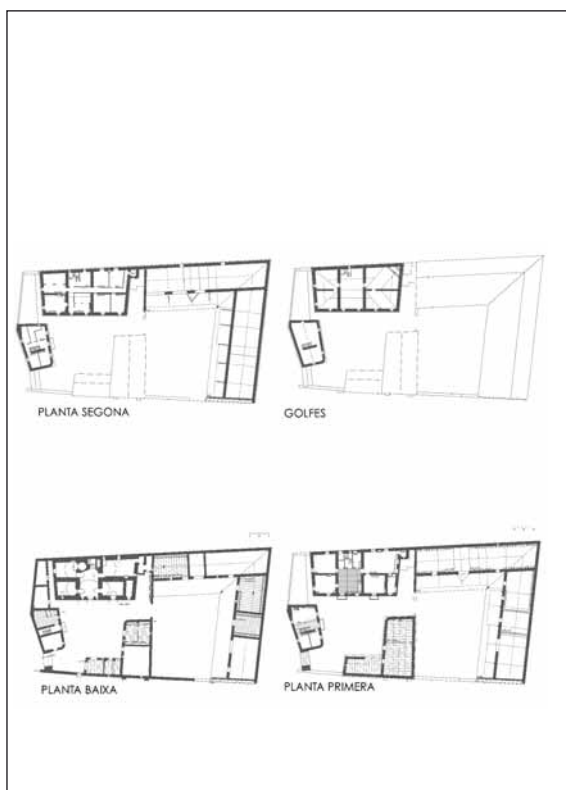
El gran portal encarat al camí que condueix a les pastures és en l'actualitat l'accés.

Localització de les activitats -

Composició de l'espai en forma de U connectada al paisatge i dividida en dues parts pel cos de galliners, organitzant l'espai de l'era en dos sectors: l'àrea dels habitatges i l'àrea del paller i badiu.

La casa principal limita amb el carrer i s'organitza en tres crugies. S'accedeix des del carrer a la primera planta i des de l'era a la planta inferior. L'escala se situa a la crugia central.

A la planta baixa hi ha els espais d'emmagatzematge i un petit forn, tot l'espai és de poca alçada i voltat.

CAL MONTELLÀ (Santa Llocaia, Alta Cerdanya)

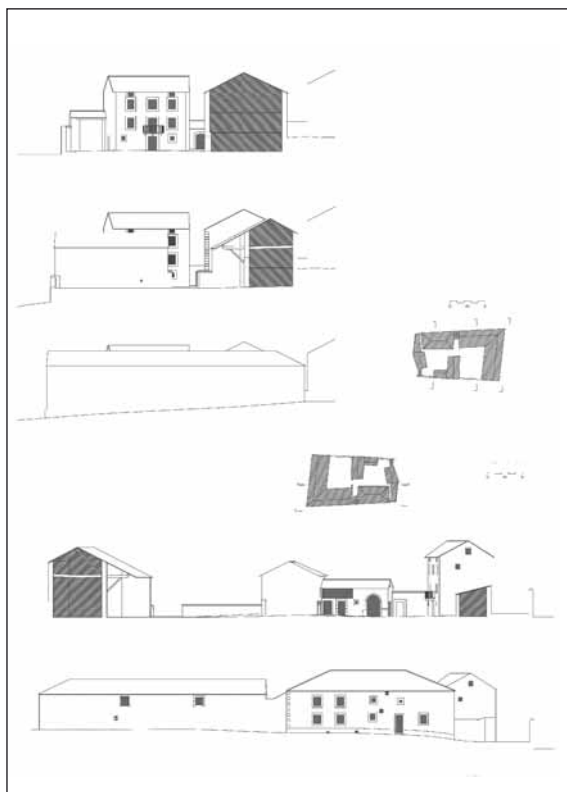
A la primera planta es conserva el gran foc a la crugia central, amb la xemeneia i la cuina antigues. A les crugies laterals, hi trobem la sala, un petit estudi i el menjador.

A la segona planta, un passadís organitza les habitacions a banda i banda. Es conserva gran part del mobiliari i revestiments de fusta tradicionals.

A l'últim pis hi ha les golfes i els colomers.

La casa dels arrendadors té una organització similar, però en dues crugies. A la planta baixa hi ha espais d'emmagatzematge, a la primera planta la cuina i el menjador i, a la segona, les habitacions. Ha estat reformada, però respectant el caràcter original.

El badiu s'organitza en L entorn de l'era.

CAL MONTELLÀ (Santa Llocaia, Alta Cerdanya)

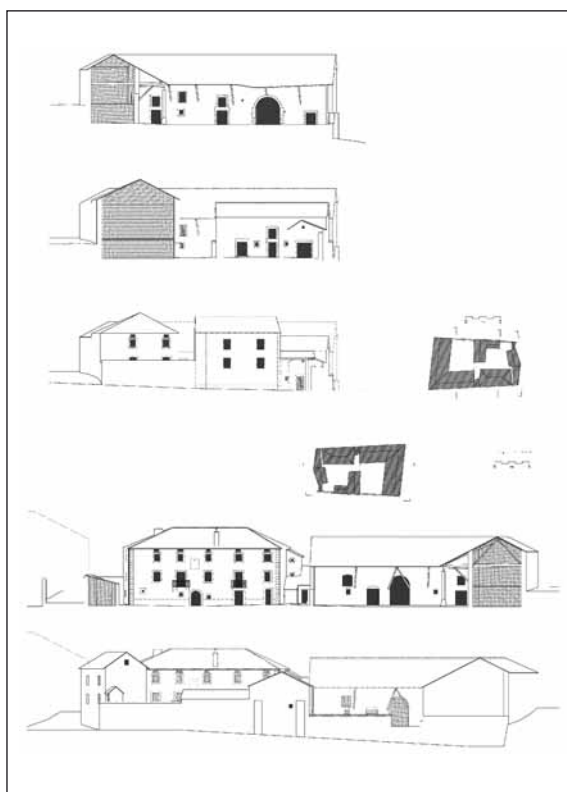
CONSTRUCCIÓ

Fonaments i murs - Es conserven les característiques de l'arquitectura tradicional. Construcció més o menys homogènia de murs de càrrega de pedra de mig metre d'amplària i arrebossat a l'exterior de morter de calç.

Sostres - Estructura tradicional de sostres de fusta i coberta a quatre aigües. Encavallades destacables al badiu, amb una gran barbacana recolzada sobre pilars.

Coberta - Enllosats de pissarra.

Obertures - Es conserven les obertures originals.

CAL MOXÓ (Saneja, Baixa Cerdanya)

Nom de la casa - Cal Moxó

Nombre de construccions - Dues de principals: la casa i el badiu-paller. Hi ha també petites construccions auxiliars

Superfície total - 1.122 m²

Ús original - Residència i explotació agropecuària

Ús actual - Residència dues famílies emparentades

Caràcters remarcables - Portalada i estructura de fusta del badiu

Estat actual - Algunes parts estan molt reformades. Substitució d'embigats de fusta per biguetes de formigó... Subdivisió de la casa pairal en dues parts.

SITUACIÓ

Poble - Saneja, proper a Puigcerdà.

Casa - És una de les grans cases de Saneja. Situada en el carrer principal que duu a l'església i amb el portal orientat a una petita placeta.

CAL MOXÓ (Saneja, Baixa Cerdanya)

DISTRIBUCIÓ

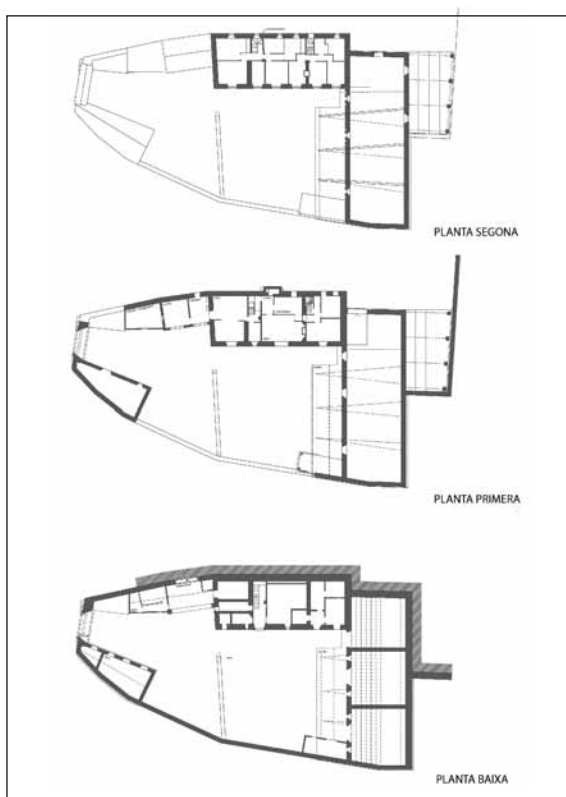
Accés de vehicles i animals -

Portal gran reformat, encarat a la placeta i que dóna accés a l'era. Accés independent al paller des del carrer, directament al primer pis. Al carrer, al costat del paller, espai per lligar animals. Accés a l'habitatge, P1, també des del carrer.

Localització de les activitats -

Distribució en L entorn de l'era, subdivida en dues àrees. En l'ala que limita al carrer, s'hi localitza l'habitatge i petites construccions auxiliars (galliners i un petit rentador). A l'altra ala, perpendicular al carrer, hi ha el badiu.

L'habitatge s'organitza en tres crugies. A la planta baixa hi ha els espais d'emmagatzematge, on hi ha un petit forn.

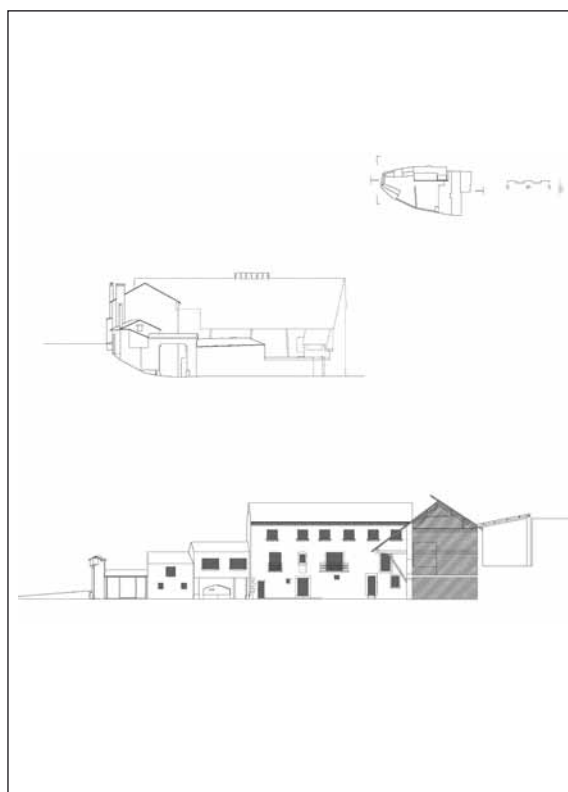

CAL MOXÓ (Saneja, Baixa Cerdanya)

A la primera planta, l'antiga llar es devia trobar a la crugia central, perquè encara es pot observar un volum que sobresurt de l'alineament de façana i que correspon a l'antiga cuina. Avui la distribució és força diferent; dues de les crugies corresponen a una família i l'altra pertany a un altre germà. Els dos habitatges tenen accessos independents des del carrer però estan comunicats internament per una porta. S'han modificat els accessos verticals, doblant les escales i canviant la posició de la cuina.

A la planta superior, molt modificada i amb construcció recent de les obertures, hi ha les habitacions.

El badiu-paller s'organitza en dos nivells. Té un accés a nivell de l'era als antics estables (avui pàrquings i espais de magatzem). El paller, situat a la primera planta, té un accés a nivell des del carrer i un espai contigu on lligar el bestiar.

CAL MOXÓ (Saneja, Baixa Cerdanya)

L'era és enllosada i se subdivideix en dues àrees: una d'accés, on trobem els galliners, i l'altra, orientada a l'habitatge i el badiu.

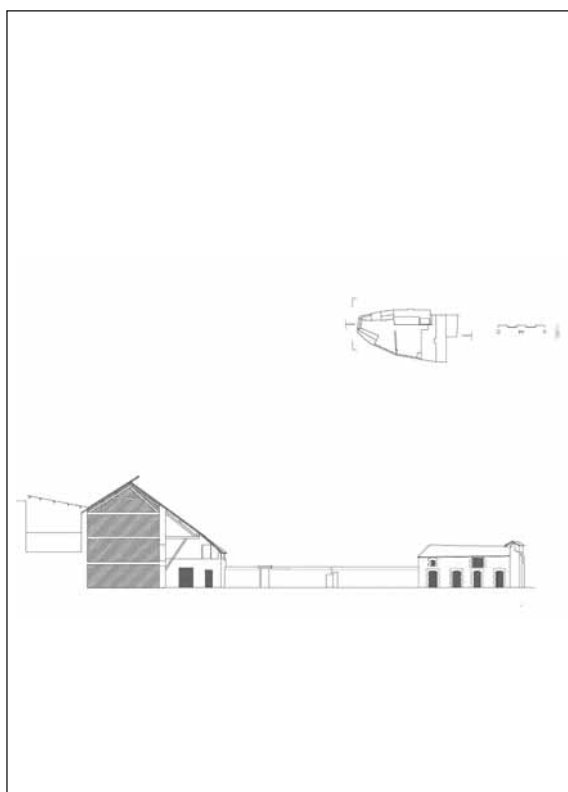
CONSTRUCCIÓ

Fonaments i murs - Construcció més o menys homogènia de murs de càrrega de pedra de mig metre d'amplària combinat amb noves parets de maó.

Sostres - Originàriament de fusta, s'estan substituint per forjats unidireccionals de formigó. Es conserva l'encavallada del badiu.

Coberta - Enllosat de pissarra, que actualment s'està restaurant.

Obertures - Antigues obertures, com les de galliners, combinades amb altres de més recents, com les de la casa.

CAL REI (Talló (Bellver), Baixa Cerdanya)

Nom de la casa - Cal Rei

Nombre de construccions - Tres de principals: la casa, el badiu i el paller. Hi ha també petites construccions auxiliars

Superfície total - 1.468 m² (sense comptar horts i incloent turisme rural)

Ús original - Residència i explotació agropecuària

Ús actual - Residència i turisme rural (de propietats diferents)

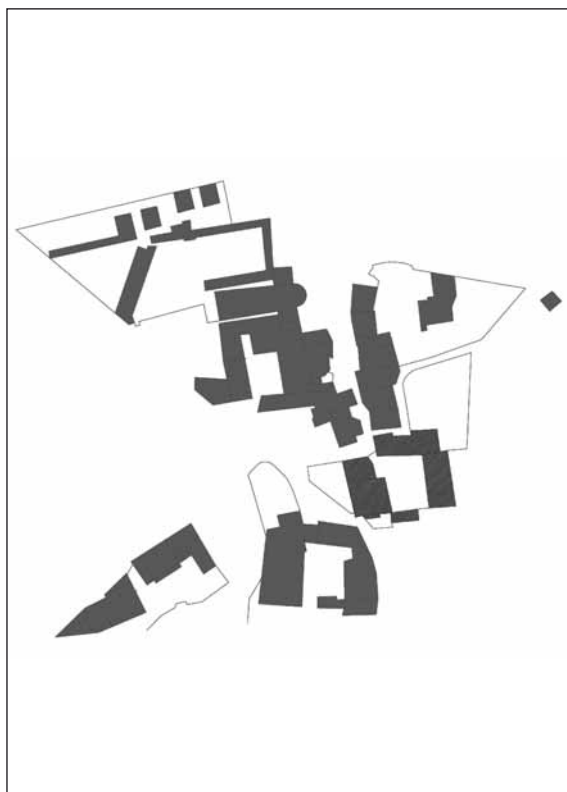
Caràcters remarcables - Empedrat, paller i els espais adjacents d'hortos...

Estat actual - El badiu es troba força reforçat, però la façana de l'era encara és una entitat reconeixible. La resta es troba en força bon estat i destaca l'empedrat de l'era.

SITUACIÓ

Poble - Talló, agregat de Bellver.

Casa - És una de les grans explotacions de Talló, i ocupa una posició de centralitat dins el poble, amb l'antic badiu que limita amb la plaça major. Els terrenys contigus eren antigues propietats de la casa que s'han venut.

CAL REI (Talló (Bellver), Baixa Cerdanya)

DISTRIBUCIÓ

Accés de vehicles i animals - En l'actualitat hi ha accessos independents del conjunt de l'habitatge, paller i hort de l'antic badiu, avui destinat a turisme rural.

Hi ha dos portals d'accés a l'era, un des del carrer, i l'altre, a través dels horts, comunica amb l'entorn rural.

Localització de les activitats - L'edifici es compon de tres volums en forma de U entorn de l'era i altres edificacions auxiliars més petites.

L'edifici principal limita amb el carrer i acull l'habitatge.

S'organitza en tres crugies, amb una escala interior a la crugia central i una escala exterior amb accés a la galeria.

CAL REI (Talló (Bellver), Baixa Cerdanya)

A la PB trobem els cellers, l'antiga formatgera i un forn antic. Tots els sostres són voltats i aquesta planta està semi-soterrada.

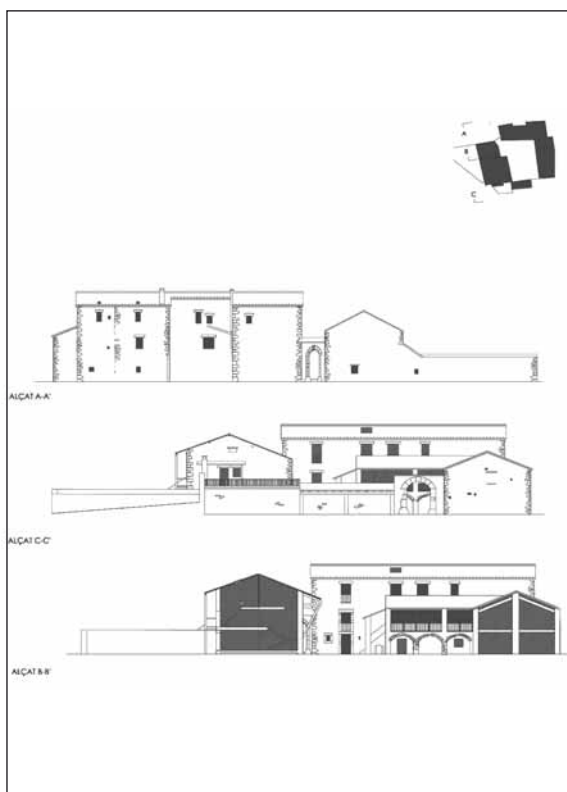
A la P1 hi ha la zona més pública de la casa, amb diverses sales d'estar i una cuina-menjador. Té accés des de l'exterior a través d'una galeria coberta.

A la P2 hi ha bàsicament dormitoris i banys.

El badiu ha estat completament transformat, per acollir diverses habitacions i banys. S'ha modificat totalment la façana, abans era la façana del darrere, cega, i ara és la principal i s'hi han obert diverses finestres i balcons.

El tercer cos és el del paller, de dues plantes i que ara és magatzem i taller. S'hi conserven encara les antigues menjadores.

Al costat del tancat de l'era hi trobem uns horts, que estan orientats cap a les pastures.

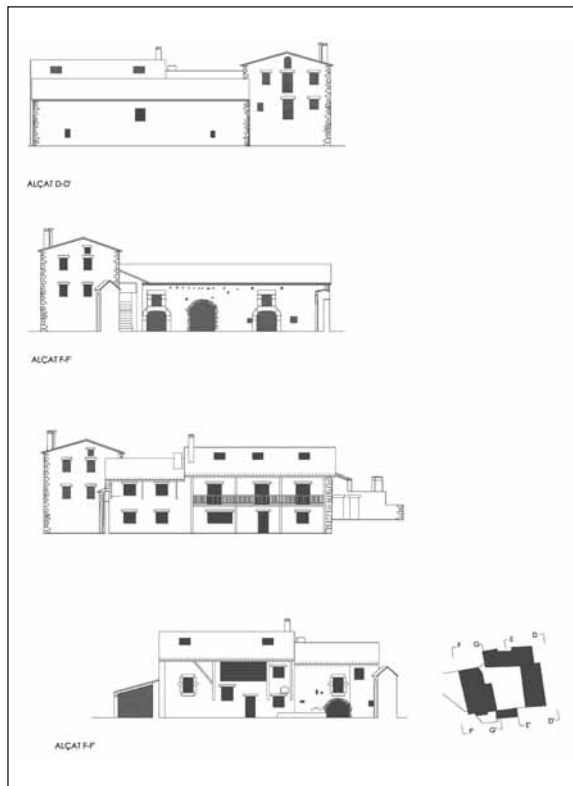
CAL REI (Talló (Bellver), Baixa Cerdanya)**CONSTRUCCIÓ**

Fonaments i murs - Construcció més o menys homogènia de murs de càrrega de pedra de mig metre d'amplària.

Sostres - Els sostres són estructures de fusta força senzilles; no es conserva res de l'encavallada del badiu, que segurament seria la peça més destacable.

Coberta - Originàriament de teula, però per normativa municipal s'està substituint per pissarra.

Obertures - Excepte al badiu, les obertures són les habituals de la construcció tradicional amb murs de càrrega; destaquen els portals i les obertures i portes del paller, amb els din-tells.

CAL CASANOVAS (Músser, Baridà)

Nom de la casa - Cal Casanovas

Nombre de construccions - Tres: la casa, el badiu i el paller

Superfície total - 488,27 m²

Ús original - Residència i explotació agropecuària (cabres)

Ús actual - Residència

Caràcters remarcables - Balconada de fusta, antic assecador

Estat actual - La casa es troba una mica desfigurada.

SITUACIÓ

Poble - Músser, zona del Baridà.

Casa - Situació al final d'un dels carrers principals del poble, en contacte amb l'entorn rural.

CAL CASANOVAS (Músser, Baridà)

DISTRIBUCIÓ

Accés de vehicles i animals - El paller té un accés en rampa que comunica l'era i les pastures. Des del carrer també es pot accedir a l'era a través d'un portal.

Localització de les activitats - L'edifici es compon de tres volums en forma de U entorn de l'era.

L'edifici principal limita amb el carrer i acull l'habitatge i una part dels antics galliners. S'organitza en quatre crugies; les dues del mig són molt estretes.

A la PB hi trobem galliners, corrals i altres espais d'emmagatzematge.

CAL CASANOVAS (Músser, Baridà)

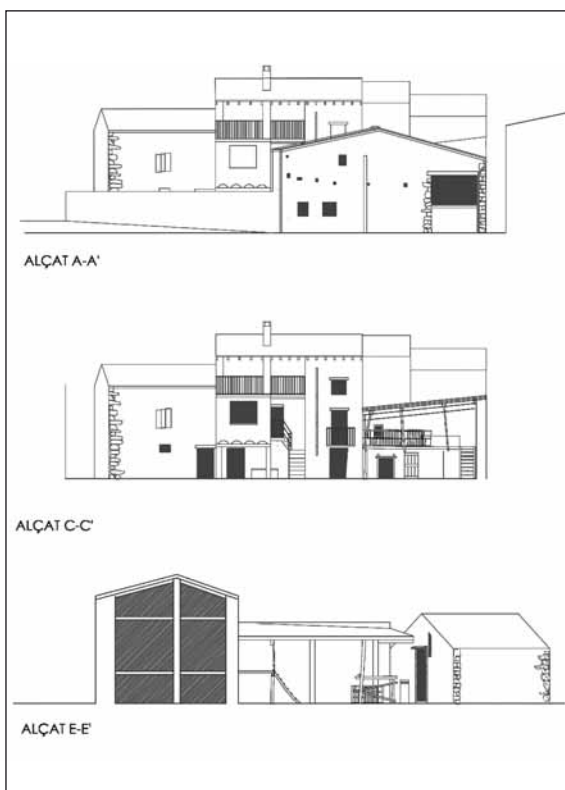

A la P1 hi ha la sala-menjador i els dormitoris. Un petit volum de nova construcció acull la cuina. A aquesta planta, s'hi pot accedir per una escala exterior des de l'era.

A la P2 hi ha bàsicament la planta de dormitoris, amb una petita terrassa.

Perpendicular al volum de l'habitatge hi ha el badiu, de petites dimensions i construcció senzilla. S'hi troben encara balconades de fusta, que antigament devien servir d'assecadors.

El tercer cos és el del pallar, de dues plantes i que limita amb l'entorn rural.

CAL CASANOVAS (Músser, Baridà)

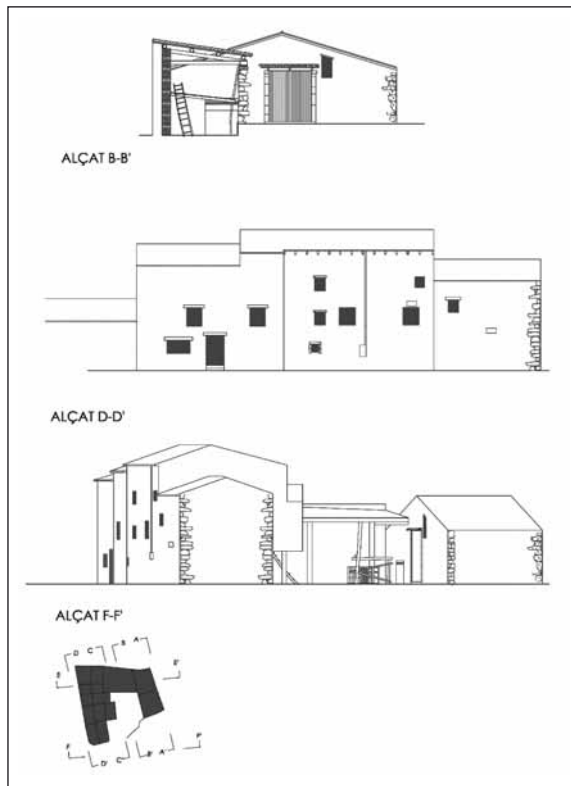
CONSTRUCCIÓ

Fonaments i murs - Construcció heterogènia; hi trobem murs de càrrega de pedra de mig metre d'amplària combinats amb construcció de pilars de formigó i tancaments de maó, de les últimes intervencions.

Sostres - Els sostres són estructures de fusta força senzilles i no hi ha cap encavallada de construcció destacable.

Coberta - Pissarra

Obertures - Trobem combinades les obertures petites de la construcció original amb obertures més amples i quadrangulars, de nova construcció. Destaca el portal del paller, per la seva alçària i pels brancals de carreus ben tallats.

Cal Carbonell,
a Gorguja.
Fotografia de Pere
Campmajó.
Arxiu IPEC.

7. CASES CERDANES D'AHIR I D'AVUI. ESTUDIS DE CAS

Dediquem aquest capítol a fer una passejada per la història més o menys recent de les cases que ens van proporcionar la base etnogràfica de l'estudi. En fer la presentació de la metodologia hem dit que gran part de les famílies que vam estudiar han tingut o encara tenen el sistema de vida fonamentat en l'activitat agrària i ramadera que va caracteritzar la Cerdanya del segle xx i les seves transformacions. Ha de ser així, perquè la «casa» fa present la idea que la reproducció de les famílies i de totes les persones que hi viuen està articulada amb la reproducció de les propietats: la casa, les terres, el bestiar i qualsevol altre dret adquirit sobre l'explotació de recursos col·lectius, com són les pastures de muntanya o l'aigua. La casa cerdana és una casa pagesa; l'activitat agroramadera és el que li dóna sentit, però en la nostra voluntat d'explicar la Cerdanya del segle xx a través de la petita història de les cases també hem volgut tenir en compte famílies que han teixit la seva trajectòria mitjançant la dedicació a treballs molt relacionats amb la feina dels pagesos i sense els quals difícilment les petites comunitats agràries de Cerdanya haurien pogut subsistir. Els oficis dels ferrers, roders, botiguers, tractants en bestiar, forners i mestres d'obra són algunes de les professions sense les quals no es poden entendre ni explicar els sistemes de vida dels pobles cerdans.

Atesa aquesta lògica, hem estructurat aquest capítol segons la dedicació a l'activitat agrària de les famílies entrevistades. Presentarem la síntesi etnohistòrica de cases pageses que han resistit fins avui o gairebé han perviscut fins als nostres dies duent a terme una activitat estrictament pagesa. Són les cases en les quals els fills han pres l'opció de dedicar-se a l'activitat agroramadera que ha

caracteritzat la Cerdanya del segle xx i que, per tant, han hagut d'amotllar la seva activitat al model de producció seguint les demandes del mercat i les exigències de la rendibilitat agrària. Alguns pagesos, com veurem, han portat la seva resistència fins avui, mentre que d'altres l'han abandonada a contracor empesos per circumstàncies que els eren desfavorables. També ens ocuparem de cases pageses que han reorientat la seva dedicació agrària i ramadera cap a una activitat de transformació o de serveis, una forma de complementar la davallada dels ingressos agraris. En darrer terme, presentarem quatre casos de famílies que en les darreres generacions han viscut dedicades professionalment a treballs complementaris de l'ofici de pagès: un ferrer, dos comerciants i un mestre d'obra.

7.1. La resistència pagesa. Històries de continuïtat i d'abandonament

Continuar sent pagès a la Cerdanya del segle XXI o haver-ho pretès és anar a contracorrent dels temps. A ningú, ni tan sols al visitant més fortuït, no se li pot escapar que l'actualitat dels pobles de la comarca gira al voltant del negoci immobiliari, de la construcció i de l'activitat turística i de serveis, tot un sector econòmic que es basa en els visitants i els residents temporals de Cerdanya. Els cerdans es guanyen bé la vida; per això tenen una de les rendes per càpita més altes de Catalunya. Es dona una situació diferent a la Cerdanya francesa, on no s'ha desenvolupat de la mateixa manera una economia de serveis i on el negoci immobiliari només ha començat a fer acte de presència amb els inversors catalans. La inèrcia del darrer quart del segle xx i del XXI empeny els pagesos a abandonar la seva activitat i deixa les cases, les explotacions, sense relleu generacional. L'economia, la societat i el sistema de valors esperona els fills dels pagesos a preparar-se profes-

sionalment per esdevenir tècnics o professionals liberals que ocuparan els llocs de treball qualificats que actualment genera la comarca. En aquest context, continuar sent pagès és quasi provocar una rebel·lió.

Qui són els pagesos que resisteixen? Quines són les cases i les famílies i quins són els patrimonis que han pogut afrontar un futur pagès amb una dedicació plena als camps, els prats i el bestiar en un context de crisi agrària i de progressiva marginalització social i institucional del treball del pagès? Les explotacions tradicionals no han pogut aguantar. Avui no es pot viure amb trenta vaques i quaranta jornals de camps i prats. Les cases que han trobat la manera de continuar dedicant-se a l'ofici de pagès, les que han pogut estimular els seus fills perquè es quedessin a casa, són les que han diversificat la seva activitat laboral i han combinat la grandària suficient perquè els amos, a més de pagesos, s'hagin convertit en empresaris agroramaders. Dels pagesos que han decidit persistir anant més enllà de la feina estrictament agrària en parlem en el proper apartat. En aquest centrem l'atenció en les cases pageses que han aconseguit engrandir les explotacions i reorientar prou les produccions per viure exclusivament de la terra i del bestiar.

Quatre de les cinc cases que descrivim a continuació continuen com a explotacions pageses. Es tracta de Cal Piruan de Llo, a l'Alta Cerdanya; Cal Carló d'Age, a la plana; Cal Ponset de Pi i Cal Maurell de Prullans, totes dues a la Batllia. Juntes i separadament, exemplifiquen la resistència a què ens hem referit. Alguna, com Cal Maurell, ha creat, amb els dos fills i el pare al capdavant, una empresa agroramadera de dimensions importants, la més gran de la comarca; d'altres, com Cal Piruan, han aguantat amb una explotació mitjana, la qual, probablement, no tindrà relleu generacional perquè no està concebuda, a hores d'ara, per tenir-lo. Enmig d'aquestes dues cases, ens queden Cal Carló i Cal Ponset, les quals han modernitzat les instal·lacions i han crescut en hectàrees i en

caps de bestiar. Cal Carló, a més, ha reorientat les produccions i ha substituït la producció de llet per la de carn.

Tres d'aquestes cases (Cal Piruan, Cal Carló i Cal Maurell) tenen una altra cosa en comú: el fet que van accedir a la propietat de les explotacions durant el primer quart del segle xx. Abans d'això, els avis dels propietaris actuals havien estat arrendadors en cases d'hisendats cerdans fins que, quan aquests van començar a posar a la venda els seus patrimonis, els arrendadors van obtenir la propietat. Aquesta és una característica dels pagesos que avui encara queden a Cerdanya. Les explotacions que han tingut més continuïtat han estat aquelles al capdavant de les quals trobem un pagès que va lluitar com a arrendador per esdevenir propietari d'una casa i unes terres que avui els seus descendents es resisteixen a abandonar.

Encara ens queda una altra casa, Cal Moxó de Saneja. Divergeix de les altres en el fet que és una casa de les més antigues de Cerdanya i en el fet que fa alguns anys el propietari va plegar com a pagès. L'hem considerada un exemple de voluntat de seguir endavant en l'activitat pagesa, malgrat l'adversitat, tot i que, finalment, es produeix una situació d'abandonament. Cal Moxó ens ha estat molt útil per exemplificar en quines circumstàncies es desisteix de fer de pagès, una situació que –no ho hem d'oblidar– és la més habitual no tan sols a Cerdanya, sinó també a tot el país. Cal Moxó és, doncs, el testimoni de la renúncia.

7.1.1. Cal Maurell. De casa pagesa a empresa agroramadera

Maria i Josep Maurell Serra, fills de Ramon i Margarida, van néixer a Talltendre, a Cal Maurell, els anys 1875 i 1890, respectivament. Tot just passada la primera dècada del segle xx, Josep Maurell es va casar amb Rosa Girator Tor, del mateix poble; abans que ell, la seva germana, Maria Maurell, ja havia contret matrimoni

amb Josep Llaudó Capdevila, d'Éller, on se'n va anar a viure. Josep Maurell era l'hereu de Cal Maurell de Talltendre, de manera que es va quedar a la casa. El matrimoni no va tenir fills, però es va produir una circumstància que va fer variar el rumb de la casa. L'any 1928 va morir el cunyat de Josep Maurell, Josep Llaudó, la seva germana va quedar vídua, a Éller, amb tres fills joves i encara solters: Teresa, de trenta anys; Francisco, de vint-i-cinc, i Josep Llaudó Maurell, que en tenia vint-i-quatre en morir el seu pare. Francisco es va quedar a Éller en qualitat d'hereu de Cal Llaudó, però la seva mare i els seus dos germans se'n van anar a viure a Talltendre amb els seus oncles, Josep Maurell i Rosa Girator. Tot de cop, a Cal Maurell van passar de ser dues persones, un matrimoni sense fills, a ser una casa amb cinc membres i, cosa que és més important, amb gent jove que farien possible la continuïtat de la casa.

Durant la dècada de 1930, una època en què a Cerdanya hi va haver molts canvis de mans en la propietat de la terra, Josep Maurell i la seva dona van comprar una casa a Prullans, coneguda amb el nom de *Cal Fregaire*, que tenia uns quaranta-cinc jornals de terra i en la qual es van instal·lar. Al cap de poc temps d'estar a Prullans, van comprar una altra casa, on actualment viu la família i que es coneixia amb el nom de Casa Nova i era propietat d'un cerdà que l'havia construïda amb els diners d'una petita fortuna feta a Amèrica. A Prullans la família va anar prosperant fins a l'esclat de la guerra. L'any 1936 van començar les tribulacions; l'oncle, Josep Maurell, devia veure perillar la seva vida i va passar a França l'any 1936 i d'allà va saltar a Sant Sebastià, on va passar la guerra. L'altre home de la casa, Josep Llaudó, que s'havia casat cap al 1930 amb Benedicta Servat, va anar al front i hi va morir l'any 1938; tenia una filla de cinc anys i un fill de mesos. El mateix 1938 va morir la seva germana, Teresa Llaudó Maurell, que encara era soltera i vivia amb la resta de la família a Prullans. A Cal Maurell hi van acabar de passar la guerra les tres dones i els dos nens molt petits (la tia, la neboda, la jove d'aquesta i els seus dos fills). Aca-

bada la contesa, l'oncle va tornar i va començar a remuntar la casa, que durant la retirada de les tropes s'havia quedat sense ramat, sense vaques i sense egües.

Cal Fregaire,
a Prullans.
Fotografia de
Pere Campmajó.
Arxiu IPEC.

Josep Llaudó fill i la seva germana, Josefina, els nebots de Josep Maurell, van anar a escola a Prullans i, en acabar l'ensenyament primari, van estar tres anys com a interns en escoles religioses de la Seu. Era a finals de la dècada de 1940; llavors la casa ja s'havia anat recuperant del sotrac de la guerra i tornava a tenir tres o quatre vaques i un parell d'egues. Fins a la guerra havien estat socis de la Cooperativa de Bellver; després aquesta es va fusionar amb la de la Seu i es va constituir Lecherías de la Seo S.A., on els de Cal Maurell van comercialitzar la llet fins que l'empresa va plegar, cap al 1993. El nebot i propietari actual de la casa va començar a assumir feines d'una certa responsabilitat de molt jove: cap als setze anys el seu oncle ja el feia anar a alguna fira de bestiar a comprar i a assabentar-se de com estava el mercat. Ben aviat van comprar un tractor que va ser el segon que hi va haver al poble de Prullans. Josep Llaudó recorda que van haver-se d'esperar un any per

tenir-lo, perquè no acabava d'arribar d'Alemanya. L'oncle, que ja tenia una salut precària, era emprenedor i sempre es mostrava disposat a incorporar els nous mitjans tècnics que sortien al mercat. Aquesta ha estat una circumstància constant a Cal Maurell, que des del primer tractor no han parat de modernitzar les instal·lacions i d'innovar la manera de treballar.

Josep Llaudó va ser l'hereu de Josep Maurell. La seva germana, Josefina, es va casar cap al 1955 i va marxar a viure a Barcelona. Ell va casar-se el 1963 amb Mercè Vidal Tor, filla de pagesos i nascuda a Urús. En aquella època a la casa ja hi havia trenta vaques, la major part de les quals eren de llet, i quatre o cinc egues. Era una casa important, perquè la gran majoria de cases pageses de Cerdanya no passaven de tenir vuit o deu vaques. Al cap de pocs mesos de casats, van comprar la primera màquina de munyir; ja era una ajuda, tot i que amb aquelles primeres màquines calia repassar la munyida manualment. Mercè Vidal, un cop nascut el seu primer fill, Josep, va començar a ocupar-se de la munyidora mecànica i a l'estiu de les feines als camps. Dels nens, perquè el 1967 va néixer el segon fill, Pere, se'n cuidaven les padrines de la casa, que també s'encarregaven de l'hort i dels animals de la granja. L'any 1965 va morir l'oncle i deu anys més tard, la seva dona, Rosa Girator. Les dècades de 1960 i 1970 van ser de creixement; en aquests anys, es va anar incrementant la quantitat de jornals de terra i també, lògicament, el nombre de vaques i d'egues. La feina també creixia i, amb els fills petits, la casa va haver de satisfer la necessitat de braços contractant dos mossos i un vailet que s'ocupava d'engegar les vaques. Paral·lelament es milloraven les instal·lacions amb la construcció d'una quadra nova, la renovació de les màquines de munyir i del tractor, la compra d'empacadores i de maquinària en general. Van ser uns anys bons durant els quals encara continuaven una gran part de les explotacions pageses de Prullans, tal com ens va explicar Josep Llaudó. Cap al 1980, al poble encara hi havia més de trenta pagesos, entre propietaris i

arrendadors; avui la major part de les explotacions han plegat, els camps i prats de les cases tancades han estat arrendats o comprats pels vuit o deu pagesos que encara queden i que necessiten augmentar molt el volum de les explotacions per fer-les rendibles comptant amb les actuals condicions dels mercats agraris. L'aplicació del sistema de quotes per la Unió Europea a partir de l'any 1986 també ha estat molt significativa en la història recent de Cal Maurell i, en general, de les cases pageses de Cerdanya, perquè ha obligat els pagesos a invertir molts diners en la compra de quota i els que no han pogut o no han volgut fer-ho han plegat. A Cal Maurell, veient que els dos fills es quedaven treballant a casa, van decidir afrontar les noves condicions, de manera que van comprar molta quota i van invertir força milions de pessetes. El fill gran, Josep Maurell Vidal, és casat amb Dolors Masferné, de Prullans. Viuen a Cal Maurell, en una casa independent construïda dins l'àmbit de la propietat. Viuen sols, però prou a prop per col·laborar en les feines pròpies de la seva activitat agrària i ramadera, i també per ajudar les persones de la casa.

Actualment, Cal Maurell és una de les explotacions de llet més grans de Cerdanya. Té cent cinquanta vaques de llet i trenta-cinc egues, un nombre d'animals que demana molta gent a treballar: el pare, la mare, els dos fills, la jove i un mosso, que viuen abocats a la feina que els dóna atendre tot aquest bestiar. La seva explotació és pràcticament autosuficient; tenen les instal·lacions i la maquinària adequades perquè ho sigui; ells mateixos preparen el silo, l'herba seca i la palla per alimentar el bestiar, i també es fan la cria de les egues i de les vaques. El pinso, la maquinària i el suport tècnic els venen de fora, com també l'estratègia comercialitzadora, que confien a la Cooperativa Cadí des que Lecherías de la Seo va plegar. L'explotació està gestionada com un empresa de societat limitada; les exigències sanitàries, econòmiques i de la política agrària comunitària han transformat la casa pagesa que era Cal Maurell en l'empresa agroramadera que és avui.

7.1.2. Cal Piruan. Pagesos de l'Alta Cerdanya

Jean Fabra va néixer a Llo, a l'Alta Cerdanya, l'any 1911. Era fill de Cal Piruan, una família pagesa que tenia una explotació mitjana de quinze vaques de llet, un ramat d'una setantena d'ovelles i 11 ha de camps i parts. Malgrat que la seva ocupació principal era treballar a la seva explotació, Jean Fabra també era un xollador d'ovelles expert que durant la primavera voltava per Cerdanya i fins i tot més enllà anant a tondre per les cases on hi havia ramat. El que caracteritzava més aquesta casa eren el ramat d'ovelles i l'activitat relacionada amb el ramat: la «tondra», la comercialització de la llana a les filatures d'Angostrina, la cura del pare a collir fins l'última volva de la llana que quedava enredada en els filferros en arrambar-s'hi les ovelles:

Allavòrens la puga la rodaven ben rodada, la rodaves ben bé i nusat, se'n deia un vello. El meu pare anava a l'hivern a gordar les ovelles i en portava, és clar, de filferros i... la misèria! Les ovelles s'enganxaven per les arces i pels filferros i arribava la nit amb les potxes [les butxaques] plenes de llana. Vull dir que no es gastava pas res. Portava potxerades de llana, sempre (CC-29).

Són records que els nostres informants van evocar i que posen en relleu la importància dels ramats en l'economia i l'activitat de Cal Piruan durant les dècades de 1940 i 1950. Els pares de Jean Fabra es deien Josep Fabra i Carme Llanes. Jean tenia tres germanes i era el més petit, però, en ser l'únic noi, va ser l'hereu de la casa; les seves germanes van renunciar a l'herència després de cobrar «l'aliena» (la llegítima). Va casar-se l'any 1939 amb Remei Bartra, filla de Cal Querol, una casa pagesa del Pont de Sant Martí, a Puigcerdà. Remei vivia amb els seus pares, Joan i Sabina, a Oceja, on s'estaven com a pagesos arrendadors, malgrat que mantenien la propietat de la casa de Puigcerdà. En el record dels infor-

Jean Fabra, a Llo, menant les vaques junyides amb la carretoina de fems. Arxiu de Cal Piruan.

mants, els pares de Remei Bartra s'havien desplaçat durant la dècada de 1920 des de Puigcerdà cap a la banda francesa perquè l'avi es dedicava al contraban de bestiar. Al començament de ser casada la seva filla, els seus pares hi van tenir relació, especialment arran que Jean Fabra partís cap al front a Alemanya, durant la Segona Guerra Mundial, on es va estar entre 1940 i 1945. Quan Jean Fabra va marxar, la seva dona estava embarassada del primer fill i, en tornar, aquest ja tenia cinc anys; en aquest temps, Remei Bartra va rebre el suport dels seus pares, però després que morís la seva mare, el contacte es va anar perdent. M. Carme i Roger Fabra recorden molt poc de l'avi patern; amb tot, la casa del Pont de Sant Martí, Cal Querol, va passar a les mans dels Fabra, un cop mort l'avi, Joan Bartra.

L'any 1940 va néixer el primer fill del matrimoni, Roger Fabra, i fins catorze anys després no va néixer la seva germana, M. Carme. El 1960, Roger Fabra va ser cridat a fer el servei militar i, un cop començada la guerra d'Algèria, va haver d'anar al front. Aquesta circumstància va ser l'inici d'uns anys difícils per a la casa. El 1960 la mare, Remei Bartra, va posar-se greument malalta i, al cap d'un temps de ser ingressada a l'hospital de Montpeller, va morir. El fill de la casa era fora, al front, i s'hi va estar quasi tres anys, fins al 1963. M. Carme tot just tenia vuit anys en morir la seva mare. Mentre va durar l'hospitalització, a causa de les absències freqüents del pare, es cuidaven de la nena el mosso, d'origen gallec, i el pastor de la casa, que rebien algunes ajudes ocasionals d'una tieta paterna. Les despeses ocasionades per la malaltia van obligar el pare a vendre's el ramat d'ovelles; la casa no recuperà l'activitat ramadera. Quan l'any 1963 Roger Fabra va tornar del front d'Algèria, estava malalt i adolorit per haver-se produït la mort de la mare en absència seva. El seu retorn i la seva recuperació física també van ser el començament de la remuntada de Cal Piruan; el ramat d'ovelles no es va recuperar, però sí que es van tornar a comprar vaques i egues per tirar endavant l'explotació ramadera. Després del retorn de Roger Fabra, la casa va prescindir de l'ajuda del mosso i M. Carme va ser enviada a un internat a Perpinyà i més tard a Bourg-Madame. Entretant, Jean Fabra i el seu fill, Roger, anaven fent funcionar l'explotació de vaques de llet. Comercialitzaven la producció a través d'un comerciant de Bourg-Madame i també mitjançant la cooperativa d'Er. Van anar introduint la mecanització i cap al 1970 van comprar el primer tractor.

A Puigcerdà M. Carme va conèixer Miquel Comas, un paleta de Ger, amb qui va iniciar una relació de parella a Bourg-Madame. Al cap d'algun temps la parella va decidir a anar a viure a Cal Piruan, on hi havia el pare i el germà solter de M. Carme; això era cap a finals de la dècada de 1970. Van destinar part de la feina d'aquells anys a veure complerta la il·lusió de tenir una casa nova que

tingués unes condicions millors de confort, una qüestió indispensable per planificar el futur de la família. L'any que la casa va ser acabada, el 1983, van néixer els fills bessons de la parella; poc temps abans del naixement, M. Carme i Miquel van casar-se. El pare d'ella, Jean Fabra, a qui mai no havia preocupat el fet que la relació no estigués formalitzada, en assabentar-se de l'embaràs els va dir: «Ara hi ha crios que vénen; ara us cal casar, eh!».

La família Fabra
l'any 1985 a
la porta de
l'església de Llo.
Arxiu de cal Piruan.

Des de 1983 viuen a Cal Piruan el pare, els dos germans, el gendre i els dos néts. Pels volts de 1990, el gendre de la casa, Miquel Comas, va deixar la feina de paleta i es va posar a fer de pagès. Ell i el seu cunyat tenen les comptabilitats separades, però, de fet, és una sola explotació. Roger Fabra és a punt de jubilar-se i és qui s'ocupa de l'hort i els animals de la granja (els «llapins», les gallines i dos porcs); encara fan matança cada any. També té catorze egues i vint-i-cinc vaques de carn, a les quals cal sumar les setanta-dues que té el seu cunyat. Oficialment, per a l'Administració de l'Estat francès, es tracta de dues explotacions independents, però, pel que fa al funcionament, és una casa pagesa que té un centenar de

vaques de carn, una quinzena d'egues i unes 33 ha de prat, la major part de les quals són propietat seva i una altra part està en règim d'arrendament. A Llo hi ha molta muntanya del comú, cosa que per als Fabra és una *chance*, perquè els resol l'alimentació del bestiar durant l'època estival. A Cal Piruan no veuen gaire futur a la pagesia; avui a Llo queden quatre pagesos: tres que tenen vaques i un altre que té un ramat de dues-centes ovelles. Abans –un abans que hem de situar als anys quaranta–, just acabada la guerra, a tot el poble se n'ajuntaven més de mil per portar-les cap a Besiers a passar l'hivern; cal tenir en compte que la major part de les cases no ajuntaven més de cinquanta ovelles cada una. Respecte als motius d'aquesta davallada, Roger va valorar com un factor molt negatiu la pressió administrativa a què l'Estat francès ha sotmès el pagès: «Han amoïnat massa amb tants papers i amb tantes punyetes». Avui Llo té, aproximadament, cent cinquanta persones censades, unes vuitanta de les quals viuen de manera permanent al municipi; no hi ha escola, ja que van tancar la que hi havia al començament dels seixanta, i pràcticament no queda cap servei al municipi, de manera per tot cal anar a Sallagosa; en els darrers anys, Puigcerdà s'ha tornat a veure com un lloc on cal desplaçar-se per obtenir alguns serveis. Els fills de Cal Piruan són la primera generació de la família que s'han socialitzat en un ambient completament francès; l'avi, l'oncle i els pares parlen en català, però canvien mecànicament al francès quan s'adrecen als fills, fins i tot el pare, que és originari de Ger, a la Baixa Cerdanya. Darrerament, els joves de Cal Piruan sovint van a passar el temps de lleure i de festa als locals de Puigcerdà; s'ha produït una paradoxa: han escollit l'espanyol com a idioma a la secundària per tenir més facilitat de comunicació amb els cerdans de l'altra banda de la frontera.⁷⁸

78. Hem tornat a cal Piruan poc abans de la publicació del llibre. La casa ha estat trasbalsada per la mort prematura de la Carme i el Roger Fabra. Avui a Cal Piruan hi viu el Miquel Comas amb els seus dos fills, Karinne i Jérôme, els quals persegueixen el seu futur a Cerdanya.

7.1.3. Cal Carló. La continuïtat de la casa pagesa

Pere Tor va néixer a Cal Carló, una casa pagesa de Baltarga, cap al 1880. Era una casa petita, amb poca terra i de la qual va ser l'hereu el germà gran de Pere. D'aquesta etapa no en queden gaires records. El cas és que Pere Tor feia de mosso per les cases pageses fins que, un cop casat amb Maria Gosa, de Bor, cap al 1920 es va establir com a masover en una de les dues cases que hi havia al Mas Florensa, una de les propietats més grans de la plana cerdana. Al Mas Florensa, Pere Tor i Maria Gosa van tenir la seva filla gran, Ramona, i al cap de poc temps, com era habitual entre les famílies de pagesos sense terra pròpia, van traslladar-se a fer d'arrendadors a una altra casa pagesa de Llivia on van néixer dues filles més, Angelina i Júlia, els anys 1924 i 1925, respectivament; de Llivia se'n van anar a Cal Banús d'Age, on el 1929 va néixer l'hereu, Joan Tor Gosa, i on es van estar fins l'any 1935, en què van comprar Cal Montserrat d'Age, el mateix poble on eren instal·lats des de feia uns quants anys. Cal Carló ens exemplifica, com altres cases que hem estudiat, l'accés a la propietat de molts arrendadors que van esdevenir propietaris de les seves explotacions entre els anys 1920 i 1936. Durant uns quants anys, la família s'ocupà de les dues cases, Cal Banús i Cal Montserrat, i continuà vivint a Cal Banús perquè Cal Montserrat encara era ocupada pels seus antics amos; al cap d'uns quants anys, les coses anaven bé, sobretot gràcies als guanys que s'obtenien amb la cria de mules, i Pere Tor també va comprar a Cal Banús i més tard una masada a Guils. Hi havia molta terra, treballaven amb tres parells de bous i a Cal Carló, que és la manera va passar a ser coneguda la casa de Cal Montserrat des que la va comprar Pere Tor, tenien mosso tot l'any, el majordom, que era el qui portava el parell de bous més bo i formava part de la casa, de la família; a Cal Carló van tenir quaranta anys el mateix mosso.

Hi havia molta feina (ovelles, vaques, egues i mules). Pel bon temps tots s'aixecaven a les cinc del matí per començar a treballar. Les dones començaven per les feines de la cuina, de l'hort i dels animals, i els homes iniciaven la jornada amb el bestiar o al camp. El dia feiner estava organitzat pels àpats: a dos quarts de sis del matí ja s'havien begut la llet, a les nou esmorzaven, a la una anaven a casa a dinar, a les cinc les dones portaven el berenar i cap a les nou es donava per acabada la jornada amb el sopar. Enriqueta Betriu, la jove de la casa, avui l'àvia, recordava aquest ritme de treball que obligava a ser molta gent; a finals dels cinquanta, quan ella es va casar, hi havia quatre mossos, un pastor, la seva sogra, una germana soltera de l'hereu, l'hereu i ella; en total, deu persones sense comptar la presència més esporàdica de jornalers. Tantes boques que menjaven havien suposat que en algunes èpoques, sobretot abans del casament de l'hereu, a la casa també hi hagués una minyona que ajudés en les feines domèstiques.

Pere Tor Grau a començaments de la dècada de 1960. Arxiu de Cal Carló.

Joan Tor, l'hereu de Cal Carló, es va casar l'any 1959 amb Enriqueta Betriu, que no era cerdana, sinó que havia nascut a Coll de Nargó, a l'Alt Urgell. Era la filla única d'una família de petits pagesos i va haver d'acostumar-se a la nova situació de trobar-se en una casa gran, amb molta feina i on cada dia es podien ajuntar més de deu persones a taula. Al cap de cinc anys de casats, la mare de l'hereu va morir de manera imprevista i, a banda del dolor que va provocar, va deixar la casa sense una peça clau en l'organització del treball domèstic. Ja havien nascut els dos fills del matrimoni, Pere i Montse, però eren molt petits, es necessitava suport en les feines de la casa i Enriqueta va portar a Age els seus pares, que s'estaven sols a Coll de Nargó, amb la previsió de cuidar-los, però també pensant que li proporcionessin ajut durant algun temps. L'ajut va durar poc, perquè els pares aviat van tenir problemes greus de salut i van esdevenir dependents de les atencions de la filla, igual que el sogre, que va morir uns deu anys després de la seva dona. Malgrat tot, durant els anys seixanta i setanta, la feina s'anava fent igual. A casa hi continuava havent terra i bestiar abundants que demanaven molta capacitat de treball. A banda de les egues i les vaques, aquells anys també van tenir prop d'un centenar de porcs que criaven i engreixaven per vendre'ls i als camps de Cal Carló van fer grans plantades de trufes. Enriqueta recordava que les patates es venien a vasons.

Joan Tor va ser l'hereu de Cal Carló, Cal Montserrat i Cal Banús. Les dues propietats més importants van ser per a ell. A les seves germanes els van pagar les lligítimes que els corresponien amb peces de terra a Llívia, per exemple, o fins i tot una masada que la família tenia de propietat a Guils. La germana petita, que no s'ha casat, viu de manera independent en un apartament dins la mateixa casa on viu la resta de la família. Els fills de Cal Carló van estudiar a la Seu. Pere, als quinze anys, quan començà la secundària, ho va voler deixar perquè no li agradava estudiar i volia ser pagès. Cap al 1975 es va posar a treballar a casa al cos-

tat del seu pare. En canvi, la seva germana Montse va estudiar econòmiques. La mare ens va dir que sempre havia tingut molt clar que no es casaria amb un pagès i que no volia tenir res a veure amb una feina que no deixava ni un sol dia lliure a qui la feia. No es va casar amb un pagès, sinó amb un mecànic, té una filla i viu a Puigcerdà, on també treballa. Pere Tor es va casar al començament dels vuitanta amb Rosa, de Guils, que treballa fora de casa. El seu pare va morir al cap de pocs anys, el 1986, d'una malaltia amb una evolució ràpida i no va donar temps a la família per fer-se a la idea de la nova situació fins que la mort no es va haver produït. Abans de morir va fer testament i va instituir hereu de Cal Carló el seu fill Pere. Poc temps després de la mort del pare, Pere va haver d'afrontar un sanejament a la seva explotació ramadera i va veure's obligat a sacrificar totes les vaques. Aquesta adversitat el va fer decidir a deixar de munyir i dedicar-se exclusivament a la cria de vaques de carn. Avui en té cent cinquanta i també més de vint egues –«una feinada!», ens va dir la seva mare–. Tants animals demanen una atenció constant, a qualsevol hora del dia o de la nit; també es necessita un bon equip de maquinària per fer la feina als camps i als prats. Per alimentar tant de bestiar, a Cal Carló han hagut de menester més terra i han arrendat les d'alguna casa pagesa que ha abandonat l'activitat a Age. A l'estiu pugen les vaques i els vedells a la muntanya. Avui la continuïtat de la casa es decideix a Brussel·les, perquè la rendibilitat de l'explotació depèn molt dels diners procedents de les subvencions de la UE.

Cal Carló segueix sent una casa en una situació de plena activitat pagesa. Però l'escenari social de la casa ha canviat respecte a altres èpoques; la jove treballa fora de casa i la filla i el fill de Pere i Rosa, joves que ja tenen prop de vint anys, estudien tots dos. Es tracta d'un present pagès que no té plantejat el futur, una situació d'incertesa respecte a la continuïtat de la casa que mai no s'havia plantejat i que l'àvia de la casa va expressar així: «Vés a

saber si el meu fill plegarà o què farà; si el seu fill no vol fer de pagès, què?».

7.1.4. Cal Ponset. Tractants en bestiar i pagesos

Les primeres notícies que tenim de Cal Ponset de Pi, a la Batllia, daten de la primera meitat del segle XIX, quan Jaume Pons Tuset, fill de Josep Pons Dosta i d'Antònia Tuset, era al capdavant de la casa. La primera meitat del segle XIX, malgrat la inestabilitat política que regnava a Catalunya i a Espanya i malgrat els desordres i les dificultats que podien suposar les dues primeres carlinades, va ser una època bona per a Cal Ponset. Semblen manifestar-ho algunes pedres esculpides en què hi ha la data i el nom de Jaume Pons, imprès per a temps venidors a la llinda del portal d'entrada a la casa.

Entre els documents més antics que han sortit de l'arxiu patrimonial de Cal Ponset de Pi, hi ha el testament de Josep Pons Dosta, pare de Jaume, en el qual l'atorgant assegura la qualitat de vida de la seva futura vídua, Antònia Tuset, obligant el seu hereu a fer-li una entrega anual de cinc càrregues de sègle per Sant Miquel, trenta carnisseres de cansalada, quatre quartans d'oli i dotze mitgeres de vi per Nadal, a més de la roba de llit i de vestir i el foc necessari per «cuinar i escalfar-se». Josep Pont tenia, en el moment d'atorgar testament, quatre fills barons vius: Jaume, Miquel, Ramon i Bonaventura; als tres cabalers els deixà dues-centes seixanta lliures barceloneses que havien de lliurar-se en tres pagues. L'hereu de Cal Ponset, és clar, va ser el primogènit, Jaume Pons i Tuset.

Jaume Pons, nascut a Pi l'any 1814, es va casar en primeres núpcies amb Mariana Pons, amb qui va tenir un filla, Catalina Pons Pons. En enviudar, es va tornar a casar amb Maria Puig Mauri, i van tenir tres fills: un noi, Miquel, i dues noies, Teresa

–casada a Sant Julià amb Manuel Ribot– i Antònia –casada a la Seu d’Urgell amb Antoni Ribó–. Sembla que les coses no anaven malament a Cal Ponset, perquè la documentació d’aquesta època reflecteix algunes compres i millores fetes al patrimoni de la casa. L’any 1854 Jaume Pons comprà un prat i el dret de redimir la propietat d’un camp de quatre jornals. Quatre anys més tard, l’hereu de la casa va establir un acord amb un grup de propietaris de Pi per regular el repartiment de l’aigua a la zona del Riu del Bernat. La situació econòmica encara va millorar més quan l’any 1870 Jaume Pons va ser instituït hereu universal dels béns que el seu oncle patern, Miquel Pons Dosta, rector de Castellbò, tenia a Pi. Es tractava de quatre camps, un total de deu jornals de terra, valorats en mil cent deu escuts. Els descendents de Cal Ponset i propietaris actuals recordaven que, per a la prosperitat i l’engrandiment de la casa, a la segona meitat del segle XIX i fins als anys seixanta, va ser fonamental la cria de mules, una activitat econòmica que molt probablement va iniciar Miquel Pons Puig, besavi del propietari actual, just en una època en què a la major part d’indrets de Catalunya les mules ja havien substituït els bous en les feines del camp. Durant tot el XIX, la cria de mules a Cerdanya i altres indrets del Pirineu va constituir una font molt sòlida d’ingressos i de prosperitat per a les economies de les cases pageses. La mecanització del camp i la generalització del canvi de les mules per cotxes i tractors a partir dels anys seixanta van eliminar una font important d’ingressos de les explotacions agroramaderes de muntanya.

El fill de Jaume Pons i hereu de Cal Ponset, Miquel Pons Puig, es va casar al començament de la dècada de 1880 amb Dolors Bosomba, amb qui va tenir dos fills, Jaume i Maria. Aquesta es va casar alguns anys més tard amb l’hereu de Cal Moxó de Saneja (ens n’ocupem en un altre lloc). Com el seu pare, Miquel Pons va enviudar jove i es va tornar a casar ben aviat amb Dolors Martí Bagaria, filla de Josep Martí Mir, de Llivia però resident a Bourg-

Mules a l'era de Cal Ponset de Pi, al voltant del 1940. Arxiu de Cal Ponset.

Madame. D'aquest matrimoni en van néixer tres fills: Josep, Marcel·lí i Àngel. El gran, l'avi del propietari actual, és recordat a Cal Ponset com una gran persona, un home de negocis, empenedor i empresari; se'l recorda com el responsable de la prosperitat de la casa, deguda, sobretot, als ingressos proporcionats per l'activitat de la cria i la comercialització de mules. Al segon fill, Marcel·lí, el seu pare el va enviar a treballar a Barcelona, com era costum de fer al començament del segle xx amb els fills cabalers de les cases pageses. Per una carta datada l'any 1904 sabem que, quan tot just tenia quinze anys, Marcel·lí ja residia al carrer del Comerç de Barcelona i estava col·locat en una botiga de teixits. Era una època convulsa a Barcelona i en aquesta carta Marcel·lí tranquil·litza els seus pares respecte als rumors que havien arribat a Pi i que asseguraven que havia pres mal: *«También les digo que haber quien ha sido que les ha puesto esto en la cabeza de que yo me habían dado un cuchillazo ó pistoletazo de modo que a mi no me ha pasa-*

do cosa parecida á eso, así es que pueden estar sin ninguna clase de cuidado, que por ahora estoy muy tranquilo y sano». Josep Pons devia fer visites al seu fill a Barcelona; a la carta Marcel·lí diu que espera que per Nadal el seu pare el visitarà i s'estarà quinze o vint dies a Barcelona amb ell. El cert és que Marcel·lí, el cabaler, també va resultar, com l'hereu, una persona d'empresa, fins al punt que l'any 1910 el seu pare signà un protocol notarial d'emancipació a favor seu, un instrument imprescindible perquè Marcel·lí pogués muntar el seu negoci. Només quatre dies després de l'emancipació legal, als vint-i-un anys, va constituir la societat Pons i Perramon en companyia d'un altre soci, Eudald Perramon; Josep Pons va ajudar-los aportant nou mil pessetes per les quals els socis li van signar un debitori. Es tractava d'una societat comercial; Marcel·lí Pons es dedicava al negoci borsari i havia muntat una sastreria; entre 1910 i 1924, any de la seva mort, va acumular un capital de quasi tres-centes mil pessetes, més de la meitat de les quals eren invertides en valors de borsa de deu societats diferents, des de Gran Metropolitano de Barcelona fins a Aguas Potables y Mejoras de Valencia passant per Ferrocarriles Andaluces.

Com a contrapunt als seus èxits econòmics, cal dir que Marcel·lí va contraure la tuberculosi i va morir solter el 4 d'agost de 1924 a Sant Cugat del Vallès, en una torre del passeig de Guimerà. Havia fet testament uns quants mesos abans; en el testament instituïa hereus universals dels seus béns (valors de borsa i diners en efectiu) la seva germanastra, Maria Pons Bosomba, i el seu germà, l'hereu de Cal Ponset, Josep Pons Martí. També va deixar l'usdefruit dels valors del deute de l'Estat a la seva tia paterna, Catalina Pons Pons, i deu mil pessetes en valors de l'Estat al seu nebot i fillol, Miquel Pons Rossell, fill gran del seu germà i jove hereu de Cal Ponset. No hi ha cap ombra de dubte que la mort prematura i sense descendència del cabaler de Cal Ponset va suposar una injecció econòmica important per a aquesta casa.

Els diners dels valors borsaris es devien invertir en la modernització de l'explotació. Sabem, per exemple, que l'any 1927 Josep Pons Martí participava en una societat que proporcionava els serveis de dues màquines de batre de motor a les cases pageses. En la comptabilitat de Cal Ponset de 1927 hi consten els ingressos i les despeses ocasionats pel funcionament de dues màquines de batre, la vella i la nova. Amb aquestes màquines, la societat en la qual participava Josep Pons va batre 618.560 kg de cereal en diferents pobles de Cerdanya: Estoll, Musol, Alp, Das, Prats, Baders, Pedra, Narvils, Pi, Bellver, Bascort, Balltarga, Querol, Sampsor, Avellanet, Talló i Covorriu. En aquesta mateixa documentació hi ha constància que tota la maquinària es va desplaçar ocupant dos vagons de tren a Mollet del Vallès, on, atenent les despeses que s'hi especifiquen, també es devien oferir els serveis de batuda mecànica, una millora molt important en el cicle de producció de cereals.

Les èpoques de puixança econòmica acostumen a deixar alguna empremta material i visible; a Cal Ponset, l'any 1927 es va demanar permís a l'arquebisbat de la Seu per construir un nínxol nou al cementiri de Pi per enterrar-hi els membres de la família; era una forma de projectar a la societat la solidesa econòmica de la casa. Josep Pons va tirar endavant un projecte molt més costós i l'any 1936, poc temps abans d'esclatar la guerra, a Cal Ponset van acabar-se les obres de construcció d'una casa nova, edificada al costat de la vella, a tocar del portal d'entrada a l'era de la casa; aquesta és una altra prova de l'època de benestar econòmic, sigui perquè els negocis de Josep Pons amb les màquines i les mules funcionaven i anaven deixant ingressos, sigui perquè els diners de l'oncle Marcel·lí s'invertiren a la casa. En aquesta època, Josep Pons, casat amb Concepció Rossell, de Pi, ja havia tingut els seus sis fills. L'hereu, Miquel Pons Rossell, es va casar després de la guerra, l'any 1941, amb Teresa Nicolau, filla d'un sabater de Santa Eugènia; Josep Pons no va veure amb gaires bons ulls aquest casa-

ment i mai no es va acabar d'entendre amb el seu fill Miquel, que s'havia quedat a casa i que n'havia de ser l'hereu, fins al punt que en el seu testament Josep Pons va instituir hereva la seva dona, la qual nomenà hereu el seu fill Miquel. Els germans de Miquel Pons es van anar independitzant cap a Barcelona i Bellver, i en concepte de llegítima van rebre diners i les tres cases que Josep Pons Martí havia adquirit a Bellver.

Just abans de la guerra, a Cal Ponset tenien una explotació agroramadera que tenia uns cent jornals de terra, trenta mules, un ramat d'ovelles d'entre tres-cents i quatre-cents caps i una quinzena de vaques. En aquella època la casa havia de comptar amb l'ajuda de dos mossos i d'un pastor. El funcionament econòmic i social de Cal Ponset va continuar així amb poques variacions fins a la dècada dels anys seixanta, quan es va haver

Cal Ponset de Pi
l'any 1934.
Arxiu de Cal
Ponset.

d'abandonar el negoci de les mules perquè els tractors les van substituir en les feines agrícoles. Més tard, les dificultats per trobar pastors van obligar a deixar el ramat i Miquel Pons va decidir substituir-lo per un ramat d'uns sis-cents xais d'engreix que ell mateix s'ocupava de vendre cap a Barcelona, una feina que l'obligava a viatjar sovint i que es va deixar per poc rendible a la dècada dels vuitanta. També es va augmentar una mica el volum de l'explotació lletera fins a tenir una trentena de vaques de llet. La llet es comercialitzava a través de la cooperativa Cadí, de la qual a Cal Ponset eren socis fundadors. Les trumfes, de les quals se'n produïen entre dos i tres vagons, també eren una font d'ingressos.

Miquel Pons i Teresa Nicolau van tenir dos fills i dues filles. El gran, Jaume, es va casar l'any 1968 amb Carme Bedoya, una noia de Bellvís que havia arribat a Pi per fer de mestra. En casar-se es van posar a viure a la casa amb els pares, l'àvia i dos germans de l'hereu que encara no havien marxat. La jove de Cal Ponset va introduir una novetat important i no va treballar exclusivament a la casa fent les feines domèstiques i les de la cuina, les bèsties i l'hort, sinó que va continuar exercint l'ofici de mestra de manera ininterrompuda fins al moment de jubilar-se; aquesta activitat va permetre al jove matrimoni tenir una certa independència econòmica, atès que la gestió de l'explotació anava a càrrec del seu sogre, Miquel Pons, que se'n va ocupar fins l'any 1996, en què va morir. Jaume Pons, per la seva part, a banda del treball a l'explotació agroramadera, va procurar tenir una altra activitat que li permetés tenir ingressos propis i va muntar un local d'esbarjo amb un soci a Bellver. El control estricte del seu pare sobre la presa de decisions deixava poc marge de maniobra a Jaume Pons, que va haver d'esperar fins a la seva mort per desenvolupar el seu projecte de gestió de Cal Ponset, tal com han fet cada un dels hereus que han estat al capdavant de la casa.

Jaume Pons i Carme Bedoya van tenir una filla i un fill. El noi combina la seva feina com a monitor d'esports amb el treball a l'explotació. Comptant amb la possibilitat de la continuïtat del fill al capdavant de la casa, Jaume Pons, en morir el seu pare, va decidir fer una inversió important i renovar i ampliar les instal·lacions per a la producció de llet. Avui a Cal Ponset ja no fan trumfes, ni es cuiden de cap hort, ni tenen ramats de mules i ovelles, i pràcticament no es sembren els camps; la diversitat productiva d'anys enrere s'ha transformat en una activitat molt especialitzada en l'activitat lletera. Com havien fet abans el seu besavi, el seu avi i el seu pare, l'hereu de Cal Ponset ha pres decisions sobre el present i futur immediat de la casa, d'acord amb els temps que passen.

7.1.5. Cal Moxó. De pagesos ennoblits a professionals dels serveis

Troblem la primera referència a la família Moxó en un document del segle XVII que es conserva entre els papers de la casa. Es tracta d'un articulat pel qual la família Moxó justifica l'origen noble de la seva nissaga i on es demana al rei que prengui en consideració els privilegis militars i civils que van associats amb la condició de noblesa. Les primeres referències que consten en aquest document daten de 1356, quan Berenguer Moxó, fill de Bernat Moxó i de Saurina de Castro, resident a Cervera, fou condecorat pel rei Pere d'Aragó amb el privilegi militar, un honor que va ser ratificat pel mateix rei l'any 1366. Els fills d'aquest Bernat Moxó van anar perpetuant la nissaga i el privilegi militar, des de Cervera fins a Puigcerdà, «terra de Cerdanya», on s'instal·là Perot Moxó, fill de Berenguer, a finals del segle XIV.

Comencem a trobar les notícies més versemblants de la família Moxó a la primeria del segle xvii, quan Pere Moxó, mercader de Puigcerdà, va fer algunes transaccions entre les quals destaca la compra de l'heretat de Beders, a la Batllia de Bellver. Com qual-sevol família noble, els Moxó buscaren emparentar-se amb altres famílies del mateix estament social; entre els segles xiv i xvii, els Moxó casaren tres hereus seus amb dones de la nissaga Pasqual, una família que també tenia el privilegi militar i propietats a Puigcerdà, tot i que la major part de la seva hisenda era al lloc de Tírvia (Pallars Sobirà). A la meitat del segle xvii, Rafel de Moxó va contraure matrimoni amb Francisca Pasqual de Montsonís, filla de Jacint Pasqual, burgès honrat de Puigcerdà, i de Beatriu Montsonís. Jacint Pasqual gaudia del privilegi militar pel fet de ser descendent directe de Toni Pasqual, a qui el rei d'Aragó el va concedir l'any 1503.

Francisca Pasqual va acabar sent la pubilla dels béns del seu pare, una hisenda important que va passar a formar part del patrimoni de Cal Moxó cap a finals del segle xvii. En un document datat l'any 1711, s'hi esmenta «lo noble Don Francisco de Moxó, populat a la vila de Tírvia»; es tracta de Francisco de Moxó Pasqual, nét i hereu, respectivament, de Jacint Pasqual i de Cal Moxó, el qual tal vegada s'havia traslladat a les seves propietats de Tírvia fugint de les inseguretats de l'escenari cerdà durant els anys de la guerra de Successió.

La família Moxó es va anar emparentant amb altres famílies de la petita noblesa cerdana fins a finals del segle xvii, en què l'hereu Francisco de Moxó Pasqual es casà amb Maria de Monsonís. A partir d'aquest enllaç, els hereus de Cal Moxó es van anar casant amb membres de cases més o menys benestants de Cerdanya. Tot sembla indicar que al segle xviii les coses van començar a anar malament, perquè la família s'havia endinsat en un procés d'endeutament amb la comunitat de preveres de la Seu d'Urgell, amb qui havien creat censals que hipotecaven el patri-

moni familiar. El dia 22 de juliol de l'any 1752, la hisenda de Cal Moxó va tenir una davallada important quan Maria Esteve i el seu fill Joan Pasqual Esteve van vendre a la comunitat de preveres de la Seu d'Urgell la propietat més important que tenien, la Casa Blanca de Soriguerola, valorada en vuit mil quaranta lliures barceloneses; l'objectiu de la venda era liquidar els censals que pesaven sobre Cal Moxó.

Malgrat la pèrdua d'una part del patrimoni, durant els segles XVIII i XIX Cal Moxó va continuar sent una de les cases de pes a Cerdanya i sens dubte la que tenia més prestigi social a Saneja. Quan Pere de Moxó Carbonell va prendre al seu càrrec el patrimoni de la casa, cap al segon terç del segle XIX, va iniciar el costum, continuat amb menys rigor pel seu fill, d'anotar en un quadern alguns esdeveniments considerats rellevants per a la casa i per a la memòria de la família. El quadern de Pere de Moxó deixa constància de les notícies que l'amo de la casa considerava imprescindibles per al bon govern de tot allò que ell tenia sota la seva responsabilitat directa: la família i el patrimoni.

Les anotacions ens fan evident que en aquella època a Cal Moxó s'havien allunyat de l'estil de vida de la petita noblesa, si és que mai l'havien tingut, i havien anat desenvolupant formes de vida pròpies de la pagesia. Com a testimoni, Pere de Moxó ens va deixar constància de la relació de despeses i d'ingressos a la casa l'any 1866. La família, en aquell moment, estava composta per Pere Moxó i Gracieta Auger, els avis de la casa; el fill primogènit d'aquests, Anton Moxó, i la seva dona, Maria Ferrer, juntament amb els seus quatre fills. També s'estaven a la casa un mosso i un pastor; molt probablement algun dels fills més petits era fora criant-se a casa d'una dida.⁷⁹ D'aquestes anotacions de comptabilitat en

79. En les anotacions de l'any 1866 no hi ha cap referència a la procedència de la dida, però en la de l'any 1869 s'esmenta una dida de Llo; és de suposar que els nens vivien, doncs, a casa de la dida fins que eren deslletats.

deduïm un saldo positiu de més de dos-cents duros que Pere Moxó especifica que s'han de destinar als «treballs de la família», un concepte que devia fer referència a totes les despeses no ordinàries que la casa també havia d'anar afrontant. De totes maneres, aquesta relació permet fer-nos una idea de l'estil de vida d'una casa pagesa on la despesa domèstica més important era el subministrament de vi i on, a part del vi, els únics productes que es compraven eren roba, calçat, sabó, sal, arròs, bacallà i oli.⁸⁰ El cost del manteniment de les persones (cent cinquanta-dos duros) era molt inferior a la suma del que es destinava al manteniment del patrimoni (noranta-set duros per pagar interessos i contribucions) i de l'explotació (cent cinquanta-vuit duros destinats a pagar els jornals i els treballs dels artesans).

A Cal Moxó tenien una posició de prestigi; ho indica el fet que Pere de Moxó Carbonell fos durant anys l'alcalde de Saneja i també que fos nomenat reiteradament comissionat per tractar de diversos assumptes amb l'Administració, especialment tot el procés, molt conflictiu, que va suposar la fixació definitiva de la frontera hispanofrancesa durant la segona meitat del segle XIX. Així mateix, Pere de Moxó explica en el seu quadern que els hereus de Cal Moxó formaven part de la Societat de Nobles de Puigcerdà i que l'any 1866 Antonet de Moxó, el seu fill, «fou nomenat en la Societat de Nobles de Puigcerdà per portar lo San Cristo en la professó, per ser continuada la família de Moxó en la Confraria de la Sanch, com a altre de las familias de nobles de esta Cerdaña» (quadern de Pere de Moxó, arxiu de Cal Moxó, Saneja).

80. En anotacions d'altres anys hi surten referències a la compra d'arengades, fideus, macarrons, pebre, cafè, aiguardent, sucre, fils, candeles, claus o petroli.

En molts dels estats de comptes anuals de la casa hi surten referències al pagament d'una minyona per reforçar la força de treball reproductiu de la casa. En les anotacions es veu que era habitual que la minyona –«criada», tal com se l'anomena en la documentació– estigués contractada entre el mes de maig i el dia de Sant Miquel; aquesta era l'època en què a la casa hi havia més tràfec de les feines i de les persones que havien de fer-les. La presència de la minyona és un altre indicador de la posició de la casa, però ens també cal saber la importància i la composició del patrimoni de la família Moxó. L'any 1846 el cap de casa esmentà els camps i prats que el formaven amb la indicació de la superfície en jornals i de les mesures de blat que es necessitaven per sembrar els camps:

Taula 7.1. «Memoria del blat que se sembra a cada cam de la heretat de casa Moxó de Saneja»

Añada de la Ribera		
Camp	Superfície (en jornals)	Quantitat sembrada
Camp del Serrat de la Ribera	1,75	7 mesures
Camp de la Feixa del Pla	2,00	7 mesures i 3 cosses
Camp de la Iglésia	3,75	5 mesures
Camp Gran de la Ribera	15,00	7 càrregues i 5 mesures
Camp que era dels Agustins	9,75	1 càrrega i 5 mesures
Total	32,25 jornals	
Añada del Puig i del Pla		
Camp	Superfície (en jornals)	Quantitat sembrada
Camp de la Meuca	2,00	7 mesures
La Costa	2,00	7 mesures
Campet de les Saleres	0,75	1 mesura i 4 cosses
Camp dels Pèsols	1,50	6 mesures
Camp de Tres	3,00	12 mesures
Camp Gran del Tudó	14,00	6 càrregues i 8 mesures
Camp que era del nen Parató	2,25	8 mesures
Total	25,00 jornals	
Prats		
Prat de la Ribera	7,50	
Prat del Tudó	7,00	
Prat de Sanillés	3,00	
Prat de Marceló	2,25	
Total	19,75	

Font: quadern de Pere de Moxó. Arxiu de Cal Moxó. Saneja.

En resum, el patrimoni agrari de Cal Moxó era en aquella època de 57,25 jornals de terra de blat i de 19,75 jornals de prat.⁸¹ Just un any abans, el 1845, Pere de Moxó i la seva dona, Gracieta Auger, havien venut més de vint jornals de camps de sembra i els quatre camps que Gracieta, com a pubilla, havia heretat dels seus pares a Meranges, on havia nascut; de la venda en van obtenir quatre mil lliures, uns diners que es van anar destinant a pagar els dots i les lligítimes dels germans de Pere de Moxó i també a fer algunes millores en les propietats familiars.

Pere de Moxó va fer mans i mànegues per engrandir el patrimoni que havia heretat dels seus pares. En produir-se la desamortització de Mendizábal, que entre 1836 i 1841 va fer posar a la venda els béns del clergat secular i regular, la Casa Blanca de Soriguerola, l'antiga propietat de la família Moxó que havia hagut de ser venuda a la comunitat de preveres de la Seu en satisfacció dels deutes que la família havia contret amb la comunitat, va passar a les mans de l'Estat. Pere de Moxó es va començar a bellugar per intentar recuperar una part tan significativa del patrimoni familiar; el seu quadern conserva les anotacions relacionades amb les nombroses gestions jurídiques que va engegar entre 1848 i 1866 per tal de tornar a posar la Casa Blanca a les mans de la família. Les gestions amb notaris, advocats i procuradors li van costar més de mil pessetes, però no ho va aconseguir. En les anotacions del quadern que van des de 1866 fins l'any 1873, en què va morir Pere de Moxó, ja no hi consta cap referència a la voluntat de recuperar la finca.

El patrimoni de Cal Moxó s'ha anat mantenint sense variacions significatives. En la declaració d'herència de Vicenç de Moxó

81. A la mateixa època el patrimoni de Cal Montellà, per exemple, era d'uns vuit-cents jornals de terra, entre camps i prats. Els Moxó ja tenien en aquella època, atenent l'extensió del seu patrimoni, una casa pagesa en sentit estricte, ja que cobria les necessitats de la família treballant els recursos propis.

Ferrer, nét de Pere de Moxó Carbonell, es constata que l'any 1905 estava format per la casa de Saneja, un hort vora la casa, onze camps (en total, quaranta-sis jornals (unes 15 ha)) i sis prats, que sumaven 26,5 jornals. Tot plegat era valorat en 18.450 pessetes, bastants diners si tenim en compte que l'any 1901 la minyona de Cal Moxó cobrava catorze pessetes al mes. Antonet, l'hereu de Pere de Moxó, es va casar l'any 1861 amb Maria Ferrer, de Puigcerdà. Van tenir vuit fills, però només tres van arribar a l'edat adulta. L'hereu, Vicenç de Moxó, es va casar l'any 1906, quan ja en tenia trenta-sis i el seu pare ja era mort, amb Maria Pons Bosomba, de Cal Ponset de Pi, amb qui només va tenir un fill perquè Vicenç de Moxó va morir de manera prematura l'any 1909. Aquest fet inesperat va suposar un daltabaix per a la casa, que es va quedar sense la principal força de treball productiu i també sense l'habitual lideratge masculí, amb què comptaven tirar endavant les cases pageses. A la casa només hi van quedar la vídua i el seu fill, Miquel, de dos anys. La mare va haver de manar a la casa tota sola amb l'ajuda de mitgers i amb el suport de Cal Ponset, la família d'origen de la jove de Cal Moxó. Miquel de Moxó va quedar delicat de salut a conseqüència de la Guerra Civil i es va casar l'any 1945, quan ja tenia trenta-vuit anys, amb Dolors Forga, filla d'uns cerdans establerts a Barcelona, on regentaven una lleteria des de finals del segle XIX. En aquesta generació, la història es va repetir, perquè deu anys després de contraure matrimoni i quan ja havia tingut tres fills, Miquel de Moxó va morir; només nou dies després va morir la seva mare, Maria Pons. A Cal Moxó un altre cop hi quedava una vídua jove amb fills molt petits; un altre cop els mitgers, que vivien a Cal Moxó, en una casa annexa a la dels propietaris, eren els encarregats d'aportar la capacitat de treball que es necessitava. La sogra i la jove es van entendre molt bé en els deu anys que van conuiu fins al punt que la sogra, en vista de la malaltia del fill, va cedir a Dolors Forga l'usdefruit que li corresponia sobre els béns de Cal Moxó per tal que ella tingués

capacitat per manar a la casa; en va tenir i en va saber. Dolors Forga, Lola, nom amb què era coneguda, va ser una dona valenta, moderna i emprenedora; en això, probablement, la va ajudar haver crescut en una gran ciutat com Barcelona. Va ampliar, reformar i renovar algunes dependències d'ús agroramader de la casa; també va muntar una botiga i un estanc a Cal Moxó, cosa que li permetia obtenir uns ingressos per afrontar les despeses dels estudis dels fills i les inversions en l'explotació. Els seus fills ens van explicar que a l'estanc hi anava molta gent dels pobles veïns i sobretot francesos, perquè s'hi trobaven productes de contraban, atès que Saneja és un municipi fronterer per on passa una de les rutes utilitzades pels contrabandistes.

La família Moxó
en el dinar del dia
de la Mona de
l'any 1986.
Arxiu de Cal Moxó.

Els dos fills barons de Dolors Forga, Joan i Vicenç, van estudiar des de ben petits a Barcelona, on vivien amb els avis i els oncles materns. El gran, Joan, va cursar dret i va guanyar unes oposicions a l'Ajuntament de Barcelona, ciutat on resideix, tot i que viatja quasi setmanalment a Cerdanya. El fill mitjà, Vicenç, va fer estudis de peritatge industrial, però l'any 1972 va decidir tornar a Saneja per fer de pagès a Cal Moxó, ho va fer durant vint anys, però el 1992 va decidir plegar, una mica per raons personals, però també per la crisi econòmica del sector agrari. Avui és funcionari de la Generalitat i continua vivint amb la seva dona i els seus dos fills a Saneja. La filla petita, Dolors de Moxó, va estudiar fins a la secundària a Cerdanya vivint a Cal Moxó amb la seva mare i després es va traslladar a cursar estudis universitaris a Barcelona. Va anar alternant estades a Cerdanya i en altres llocs fins que l'any 1991, un cop casada, es va traslladar definitivament a viure a Puigcerdà, on exerceix, com el seu marit, de professora a l'institut de secundària; té dos fills. A Cal Moxó ja no hi ha activitat pagesa i, a parer dels tres germans, els propietaris actuals, no sembla que n'hi pugui tornar a haver, almenys mentre l'escenari econòmic de l'activitat pagesa sigui el que és avui.

7.2. Més enllà de ser pagès. La diversificació de l'activitat econòmica

Hi ha moltes maneres d'oferir resistència al tancament. Les cinc cases a què ens hem referit fins ara s'hi han enfrontat mitjançant la reorientació de l'activitat agrària pròpiament dita. Però no sempre és així i la història de la pagesia cerdana és plena de testimonis que mostren com els pagesos, sobretot els més petits, han sobreviscut o bé han aconseguit engrandir els seus patrimonis diversificant les seves activitats econòmiques. Posar el nas de pagès en altres negocis no és una novetat dels temps actuals. La

combinació de l'activitat pagesa amb una altra d'artesana o bé comercial ha estat un recurs molt emprat en diferents èpoques, sobretot quan hi ha hagut dificultats en les produccions o en els mercats agraris. Avui, però, atesa la pèrdua dramàtica d'actius agraris, la diversificació ha pres una dimensió institucional, ja que algunes ajudes de l'Administració es destinen a ajudar els pagesos a entrar en terrenys econòmics i laborals que els fan anar més enllà de la seva activitat. La reorientació de les darreres dècades cap al turisme i els serveis ofereix als pagesos de la comarca moltes possibilitats en aquest sentit, sempre que, és clar, estiguin disposats a fer feines per a les quals, en principi, no estan preparats. La restauració, l'agroturisme, el turisme rural, la jardineria i l'elaboració artesana de productes són, entre altres, alguns dels terrenys en què poden entrar els pagesos cerdans per complementar els seus ingressos agraris. Algunes opcions, com la de l'agroturisme, no tenen gaire seguiment a la comarca. L'agroturisme demana que el pagès sigui present a la casa on resideixen els hostes i que els ofereixi alguns serveis, com l'esmorzar, i també la possibilitat de contemplar l'hort, la granja i altres parts de l'explotació o de participar en les tasques que s'hi fan. Aquesta oferta requereix una activitat pagesa que a la comarca ja s'ha perdut força. Els pagesos que queden s'han hagut d'especialitzar tant en la producció ramadera i els pren tant de temps que han abandonat el conreu de l'hort i la producció d'animals de granja per al consum propi, dues activitats que fa només vint-i-cinc anys eren indissociables de la casa pagesa de Cerdanya. En aquest context, és lògic que els pagesos s'hagin decantat més per l'opció de convertir part de les dependències en desús de les cases en allotjaments rurals independents. Amb aquest model, els propietaris només han de responsabilitzar-se de l'adequació, la neteja i el manteniment de les instal·lacions sense estar obligats a tenir-hi cap més lligam. Les cases rurals s'afegeixen a l'oferta hotelera i de segona residència que atrau tanta gent a la comarca.

A Cal Montellà, a Palau de Santa Llocaia (Alta Cerdanya), a Cal Carbonell, a Gorguja, i a la Torre d'en Gelabert, a Puigcerdà han optat per construir allotjaments rurals en una part de la casa. En tots tres casos es tracta de cases grans i antigues de Cerdanya, dues condicions que els confereixen uns atractius que s'afegeixen a les condicions paisatgístiques i climàtiques de Cerdanya, ja favorables. Aquesta opció ha tingut èxit, si tenim en compte que en algunes de les altres cases que hem estudiat i que ara com ara no disposen d'allotjaments es mostraven disposats a oferir-ne en un futur més o menys immediat.

En el terreny de l'oferta de serveis als visitants i residents temporals, una altra opció és dedicar-se a la restauració. Hi ha pocs pagesos que hagin posat un restaurant i que hagin continuat fent la feina de pagès, perquè es tracta d'una activitat que demana molta dedicació i que deixa poc temps per ocupar-se dels camps i les vaques. N'hem trobat un exemple a Estana, a la muntanya del Baridà, en la ruta d'excursionistes i escaladors cap al Cadí. A Cal Baster fa anys que s'hi pot menjar i fins i tot trobar-hi un lloc per passar-hi la nit (un refugi de muntanya regentat per la família). La col·laboració familiar fa possible que a Cal Baster combinin les tasques del camp i la restauració.

La proliferació de segones residències a Cerdanya també ha ofert una altra possibilitat de complement laboral i econòmic per als pagesos cerdans: la jardineria. La major part de les noves residències temporals tenen una part de jardí; la majoria són jardins petits que requereixen poc manteniment, però també proliferen els xalets envoltats d'extensions més o menys grans de zona enjardinada que necessiten atencions durant l'any i que donen feina a gent de la comarca. Molts pagesos s'hi han anat especialitzant, ja que han aconseguit organitzar-se les explotacions de manera que els quedin unes hores lliures al dia per dedicar-les a la jardineria, una activitat que no els demana cap inversió i que els resulta rendible. L'hereu de Cal Grauet continua l'explotació de la casa i les

propietats que va comprar el seu avi a Saga. En els darrers anys ha deixat la producció de llet i s'ha especialitzat en la producció de vedells de carn, la qual cosa li ha deixat temps lliure per dedicar-se a la jardineria.

A Cerdanya també van sorgint algunes empreses d'elaboració artesana de productes. Encara són poques. Un dels primers intents en aquest terreny va ser el de la família Armengol al Molí d'en Pons, a Bor. Hem pres com a referent la seva història per fer veure com de fermes poden ser la voluntat i la decisió de tirar endavant una empresa agrària. La innovació, la tecnificació, la dimensió i la diversificació han estat els criteris que han utilitzat els Armengol en la seva voluntat de fer-se un nom en l'elaboració de productes làctics. La clau per fer augmentar els preus de mercat dels productes agraris a Cerdanya, com a tot Catalunya, és afegir valor, qualitat, a aquests productes elaborant-los tant com sigui possible. Aquesta és l'opció que han triat al Molí d'en Pons, el darrer cas que presentem en aquest apartat.

7.2.1. Cal Montellà. Els grans propietaris de la plana cerdana

La història de Cal Montellà és la crònica d'un dels grans patrimonis de Cerdanya. Els De Montellà tenen un origen noble i ja estaven establerts a Cerdanya al segle XIII, quan Pere de Montellà exercia com a notari públic a Puigcerdà. Al segle XV, Raimon de Montellà era cònsol de Puigcerdà i diputat a l'Assemblea de Perpinyà pel braç dels còsols de Cerdanya. El 16 d'abril de 1595, Felip III va concedir a Rafel de Montellà el títol de burgès honorat de Puigcerdà, un títol que quatre anys més tard es va estendre a les ciutats de Barcelona i Perpinyà. La família va passar a formar part de la petita noblesa de la comarca, cosa que li permeté emparentar-se amb altres del seu mateix rang. A la meitat del segle XVII, Jacint de Montellà Montagut, de Puigcerdà, es va casar amb

Tomasa Vidal de Roda, la pubilla d'una família noble. Aquest enllaç va implicar un gran canvi en la història dels Montellà, perquè el seu poder econòmic i el seu prestigi social van augmentar. Amb l'emparentament amb els Vidal de Roda, el patrimoni d'aquesta família es va unir al dels De Montellà i aquests van passar a ser senyors de Nahuja, de Vedrinyans i de Cruells, i cosenyors d'Travals i de Bolquera, tots llocs de l'Alta Cerdanya. Després del tractat dels Pirineus, l'any 1659, quan aquelles terres van ser annexionades al regne de França, el rei Lluís XIV va conservar els privilegis dels nobles cerdans, situació que es va mantenir fins al 1789, en què, en plena revolució, el Comitè de Salut Pública de Cerdanya va decidir no incloure la família Montellà a la llista de sospitosos de sedició, malgrat la presència d'avantpassats nobles a la família.

El patrimoni dels De Montellà ja devia quedar força constituït al segle XVII, quan es va produir l'enllaç amb la pubilla Vidal de Roda, la qual aportava a la família una part del patrimoni Vidal de Roda i també el patrimoni de les famílies cerdanes de Cadell i Pera, que per via col·lateral havia arribat a les mans de Tomasa Vidal de Roda.⁸² En concret, de la família Pera, els De Montellà van incorporar al seu patrimoni les propietats de la Pedragosa, el mas d'en Llorda i Bolquera; de la família de Cadell, van aconseguir la jurisdicció civil del lloc i terme de Vedrinyans; les propietats dels De Montellà eren les finques de Santa Llocaia i Soriguerola i una casa a Puigcerdà, la vila on van residir fins al començament del segle XVIII, quan Joan de Montellà i Vidal de Roda o bé el seu fill Joan de Montellà Sicart, «burgès, resident en lo lloch de Santa Leoca-

82. Tomasa Vidal de Roda havia heretat una part dels béns del seu germà Genís, mort donzell a Barcelona el dia 29 d'octubre de 1697. Genís Vidal de Roda havia heretat la meitat dels béns de la seva cosina paterna, Anna Vidal de Roda i de Cadell, la qual posseïa les heretats de les famílies De Cadell i Pera, que s'havien unit per l'enllaç matrimonial de Miquel de Cadell i de Margarida Pera (primera meitat del segle XVI), rebesavis materns d'Anna Vidal de Roda i de Cadell.

dia», van fer construir de nova planta la casa de Santa Llocaia, que des d'aleshores es va convertir en la residència principal de la família. Els fills de les diverses generacions de la família De Montellà, tal com era costum en les famílies nobles i burgeses, van seguir dos destins: la carrera eclesiàstica i el matrimoni. En cada generació hi va haver algun eclesiàstic entre els fills barons dels De Montellà, en algunes ocasions fins i tot dos; és el cas dels germans Josep i Antoni de Montellà Vidal de Roda, perquè el primer va ser vicari general del Bisbat d'Urgell i el segon, rector d'Alp, o també tenim el cas de Rafel i Jacint de Montellà Sicart, rectors de Bolquera i de Dorres, respectivament. Quan no seguien la carrera eclesiàstica, els fills i les filles dels De Montellà escollien cònjuges entre les famílies nobles o benestants cerdanes; per exemple, trobem el cognom De Montellà relacionat amb altres cognoms cerdans corresponents a cases importants de la comarca: Sicart i Barnola, de Santa Llocaia; Girvés de Llo, de Salses de Llúvia, i Carbonell, de Gorguja.

Durant el segle XIX, la història de la família se'ns fa més precisa. L'any 1791 François de Montellà Barnola es va casar amb Bonaventura Carbonell, una cabalera de Cal Carbonell, a Gorguja, Llúvia, que va aportar en dot cinc mil lliures a Cal Montellà. D'aquest matrimoni en van néixer nou fills. Josep, el més gran, va ser nomenat hereu dels béns que els De Montellà tenien a la banda espanyola de la frontera, és a dir, les finques de la Pedregosa i de Soriguerola, en els capítols que es van signar amb motiu del seu casament amb Caterina Girvés, l'any 1816. L'any 1820, Josep de Montellà es va separar de la residència conjunta amb la seva família a la casa de Santa Llocaia i es va instal·lar a la finca de la Pedregosa. La situació es va complicar l'any 1832 en produir-se la mort del pare, perquè els germans van pretendre invalidar la transmissió universal dels béns d'Espanya que el seu pare havia fet a favor del fill primogènit emparant-se en el fet que, sent el pare ciutadà francès, no podia testar segons les lleis d'un altre país, encara que

ho fes sobre unes propietats situades a l'altra banda de la frontera. Aquest any 1832, es va iniciar un litigi entre els germans De Montellà Carbonell, que va acabar l'any 1834 amb una sentència per la qual Josep de Montellà estava obligat a pagar anualment a la seva mare una pensió en diners a compte dels béns d'Espanya i una altra en blat a compte de les propietats situades a França en satisfacció de la restitució dotal i dels seus drets d'usdefruit.⁸³

Josep de Montellà va morir l'any 1865 sense haver tingut fills i sense haver fet testament, la qual cosa va fer que s'anés a judici a Puigcerdà, on es va sentenciar que l'herència havia de repartir-se, segons el nou codi napoleònic entre els sis germans supervivents, dos dels quals eren eclesiàstics i dos eren dones. Finalment, Bonaventura de Montellà Carbonell, l'únic germà baró de Josep que tenia descendència, va comprar als altres la seva part de l'herència i va fer possible que el patrimoni de la casa no es dispersés.⁸⁴ Bonaventura de Montellà va néixer l'any 1812 a Santa Llocaia i va cursar estudis de comerç a Prada, després a Madrid i finalment a París; amb els seus negocis, Bonaventura devia constituir el seu patrimoni i es va poder permetre recuperar íntegrament els béns de la casa de Montellà després de la mort intestada i sense des-

83. La documentació de la instrucció judicial aporta informació sobre el potencial econòmic de la casa l'any 1832. Només a la propietat de Santa Llocaia hi havia una explotació ramadera composta per tres-centes cinquanta ovelles, vint-i-cinc vaques, sis bous, un cavall, set juments (bèsties de càrrega), un ase, tres poltres, dos toros, tres vedells i onze porcs.

84. El codi napoleònic impedia als cerdans de la banda francesa continuar el costum d'instituir un hereu universal, tal com havien fet sempre atenent les disposicions de la llei catalana. El codi napoleònic unificà el dret civil a tot França i només permetia als testadors deixar com a màxim una quarta part dels béns a un dels fills, mentre que la resta havia de repartir-se entre tots els descendents. A Cal Montellà això era una novetat; aquesta va ser la primera generació en què la llei no permetia nomenar un hereu de la casa (de tot el patrimoni) i, per tant, va sorgir el conflicte entre la llei i els usos jurídics de la població. Al final, aquesta contradicció es va resoldre i qui es considerava hereu va fer els possibles per ser-ho, i així va ser.

condència del seu germà primogènit. L'any 1844, Bonaventura de Montellà es va casar amb Bonaventura Alart, amb qui va tenir onze fills. El baró primogènit, François de Montellà Alart, va contraure matrimoni l'any 1871 amb Dolores de Motes i de Dalmaes, filla d'una família de la noblesa de la ciutat de Barcelona que una generació abans ja havia emparentat amb els De Montellà⁸⁵ i que va aportar vint mil duros de dot a la casa. En els capítols matrimonials, Bonaventura de Montellà va nomenar hereu dels béns d'Espanya el seu fill i el va fer hereu d'una quarta part dels béns de França, el màxim que li permetia la llei. No cal dir que el jove matrimoni va romandre a la casa de Santa Llocaia, on va viure amb la resta de la família De Montellà fins que en un moment donat les tensions entre el pare i el fill van portar aquest darrer a deixar la casa i instal·lar-se a Cal Manyago, a Palau de Santa Llocaia. Després de la separació, l'any 1879, el pare va decidir tornar-se a casar, quan ja tenia seixanta-set anys, amb una jove cerdana que treballava al servei de la casa, Carmen Meya, amb la qual encara va tenir nou fills més. Amb aquestes segones núpcies s'inicià un segon episodi de conflicte en la història dels De Montellà, agreujat per la mort prematura de François de Montellà Alart, l'hereu de la casa, quan tenia quaranta-dos anys.

Després de la mort de Bonaventura de Montellà, l'any 1894, s'inicià una causa judicial llarga i dura arran de la demanda de la vídua de l'hereu, Dolores de Motes, i quatre dels germans del seu marit, tots fills del «primer llit», contra Carmen Meya, vídua en segones núpcies de Bonaventura de Montellà, i els seus nou fills. El procés va acabar amb una sentència per la qual l'herència va haver de ser repartida uniformement entre els setze fills supervivents de Bonaventura de Montellà Carbonell. A partir d'aquest

85. Dolores de Motes era filla de Francisco de Motes i de Montellà, la mare del qual era Margarita de Montellà Carbonell, germana de Bonaventura. Dolores de Motes es va casar amb el cosí germà del seu pare.

Cal Manyago, a Palau de Santa Llocaia a finals del segle XIX. Arxiu de Cal Montellà.

episodi la casa dels De Montellà es partí en dues: Cal Montellà de Dalt, la casa pairal de Santa Llocaia, que quedà propietat de la branca De Montellà-Meya, i Cal Montellà de Baix, la casa de Cal Manyago, que la família tenia a Palau de Santa Llocaia i que es va convertir en la residència de la branca De Montellà-Alart. Ambdues famílies van passar a tenir dinàmiques molt diferents perquè els De Montellà-Alart, tal com havia estat tradició a la casa, van continuar fent la vida a Catalunya i Barcelona (estudis, negocis, oci, matrimoni...), mentre que els De Montellà-Meya van orientar la seva vida cap al cantó francès de la frontera fins al punt que la propietària actual de la casa, que té la residència a París, no parla català, l'única llengua que sabia parlar la seva àvia materna, Carmen Meya.

La família Alart, Montellà i els arrendadors durant la celebració del final de la Primera Guerra Mundial, l'any 1919, a Cal Montellà de Baix. Arxiu de Cal Montellà.

L'hereu de la casa de la banda De Montellà-Alart va ser Josep de Montellà de Motes, fill únic de François de Montellà, mort quan el nen tenia onze anys, i de Dolores de Motes. Josep de Montellà va aconseguir retenir la major part de les propietats de la casa mitjançant el sistema d'anar adquirint als seus oncles paterns la part de finques que els havia correspost en el repartiment igualitari de l'herència. A la seva època el patrimoni familiar estava compost per les dues finques de Santa Llocaia, la de Cal Manyago i la de Cal Barnola; la de Soriguerola; la de la Pedregosa a Puigcerdà; Cal Barnola de Llívia; Cal Grau de Balltarga; Cal Negrell d'Er i Cal Gambús a Age, que era de la primera esposa de Josep de Montellà; entre totes sumaven un total de quasi 300 ha de terra, entre camps i prats. Tot aquest patrimoni agrari era explotat en

règim d'arrendament excepte la propietat de Cal Manyago, la residència de la família, que era gestionada directament pel propietari i en què treballaven mossos i jornalers. Josep de Montellà va repartir aquest patrimoni familiar entre els seus cinc fills; les propietats de Sant Llocaia, Cal Manyago i Cal Barnola van ser per al fill petit, Gabriel de Montellà, que es va quedar a la casa i es va posar al capdavant de l'explotació juntament amb la seva esposa, Rosa Naudó, la filla de l'arrendador de la propietat de Cal Barnola. A diferència del seu pare, que vivia de les rendes de les propietats de la família, Gabriel de Montellà, després de la Segona Guerra Mundial, va haver de treballar directament en l'explotació agrària per afrontar la crisi de preus i la dificultat de trobar mà d'obra disposada a treballar a les cases de pagès. Però amb aquesta adaptació a les condicions adverses no n'hi va haver prou i des de fa una quinzena d'anys, com a conseqüència de la pèrdua progressiva de rendibilitat de les explotacions agroramaderes cerdanes, els De Montellà han reorientat la seva economia agrària cap als serveis turístics i destinen una part de la casa a l'allotjament rural. El fill de Gabriel i Rosa s'ha quedat a Cerdanya, però no a la casa; va estudiar medicina i és metge en un centre de salut a Oceja. Gabriel de Montellà va morir poc temps després d'acabades les entrevistes que ens havien de servir per redactar aquest treball. El recordem mitjançant aquest relat.

7.2.2. Cal Carbonell. Pioners de l'agroindústria cerdana

Cal Carbonell és una de les cinc o sis cases més grans de Cerdanya. A finals del segle XIX, en temps de Bartomeu Carbonell de Salses (1846-1919), avi de la propietària actual, la casa va viure un moment de gran esplendor que es va projectar, entre altres coses, en l'adquisició de les innovacions tecnològiques que l'aplicació de la màquina de vapor havia suposat en la maquinària agrí-

cola. Les màquines de batre, per triar el blat, cintes transportadores de cereal... van ser algunes de les novetats mecàniques que Bartomeu Carbonell va introduir en l'agricultura cerdana. Més endavant, el gendre de Bartomeu Carbonell, Antoni Naudí, va continuar aquesta dinàmica de lideratge de la innovació tecnològica i va comprar la primera màquina de dallar que va entrar a Cerdanya, així com el primer tractor.

El besavi de Bartomeu Carbonell, Jacint Carbonell Picas, va construir l'edifici actual de Cal Carbonell; en la construcció hi van treballar mestres d'obra d'Er i de Llivia i es va utilitzar pedra de Dorres, calç procedent d'Alp i Graus, llosa de Bolom i Nahuja, fusta de Prats i arena del Segre i Angost. Jacint Carbonell va instituir hereu universal dels seus béns el seu fill primogènit Damià, que es casà amb Margarida Guitart, amb qui va tenir 10 fills dels quals només cinc, quatre filles i un fill, van arribar a l'edat adulta. L'hereu, i fill ultimogènit, Josep Carbonell i Guitart (1817-1888), casat amb Maria de Salses i de Motes, va fer hereu el seu fill primogènit Bartomeu Carbonell de Salses. En el repartiment de l'herència que deixà Josep Carbonell, hi consta que el valor de les propietats de la casa era, l'any 1888, d'uns quatre-cents mil francs que van ser repartits entre els cinc fills en cinc lots diferents atenent les dues legislacions a què estaven afectes les propietats de Cal Carbonell: la llei francesa per a les propietats franceses i la llei catalana per a les propietats de la banda espanyola de la frontera.

Bartomeu Carbonell és recordat a la família com un gran emprenedor. La introducció de maquinària no va ser l'única novetat que va portar a les terres cerdanes, ja que també es va interessar per la producció de mantega. Cap al 1880, Bartomeu Carbonell va decidir dedicar una part de la capacitat de treball de la casa a organitzar una fàbrica per a l'elaboració de mantega. Amb aquesta finalitat es va desplaçar a Suïssa per mirar de comprar vaques adequades per a la producció de llet, atès que les races autòctones en produïen poca. Bartomeu Carbonell va portar de

Suïssa vaques de la raça Switz i també un matrimoni que havia d'ocupar-se de cuidar i de munyir el bestiar. Ho va fer perquè considerava que els cerdans no sabien munyir prou bé les vaques; no hi havien tingut mai interès perquè a Cerdanya el bestiar s'utilitzava sobretot per treballar la terra, no pas per produir llet. El propietari fins i tot va construir una caseta perquè hi visquessin el matrimoni suís; era una casa que els membres de la família coneixien amb el nom de *cal vaquer*.

Algunes dependències de Cal Carbonell, a Gorguja. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

Bartomeu Carbonell va fer la instal·lació que es necessitava de maquinària, va adaptar alguns espais de la gran casa de Gorguja per a la producció de mantega i en van produir fins l'any 1936. Cal Carbonell va ser la primera fàbrica de producció de mantega en terres de l'Estat espanyol, de manera que al començament havien de vendre el producte a França perquè a Espanya no es coneixia. Més endavant van preocupar-se d'anar creant mercat i van començar a comercialitzar la mantega a Barcelona a través d'uns cosins que hi vivien i que la van introduir com un dels productes

de la seva pastisseria a la ronda de Sant Pere. L'any 1886 a Cal Carbonell hi va haver un gran incendi que va destruir badius, pallers, naus i instal·lacions industrials. Bartomeu Carbonell va haver de recomençar el negoci i per fer-ho va veure's obligat a vendre una de les propietats més preuades de la família: la finca de les Escaldes. Cal Carbonell va remuntar i l'any 1919, quan es va produir la mort de l'avi Bartomeu, la casa encara conservava el seu potencial social i econòmic. En aquella èpca, la casa era un formiguer de persones; al temps de dallar l'herba hi anaven colles de dallaires procedents de Setcases, situació que es va allargar fins que es van comprar les primeres màquines de dallar; també la sega, quan es feia manualment, ocupava entre divuit o vint segadors que venien d'Artadó, prop de la Seu. A la casa sempre hi havia molta gent: el porqueter, que s'ocupava dels porcs; quatre o cinc bouers que es cuidaven cada un d'una de les parelles de bous que hi havia; el pastor, que atenia el ramat, d'entre tres-centes i cinc-centes ovelles; l'eugasser, que tenia cura d'una quarantena d'egues; els vaillets, que guardaven les vaques, i a l'estiu els jornal·lers, que ajudaven a les diferents i variades feines que calia fer entre els mesos de maig i setembre.

Bartomeu Carbonell s'havia casat l'any 1867 amb Francisca Lledós, amb qui va tenir quinze fills, dels quals sabem que set eren nois i sis eren noies. Va donar estudis als fills barons, que van viure a diferents indrets del món. Cinc van anar a parar a Xangai, on Matilde Carbonell Lledós s'havia instal·lat com a modista; un cop allà va animar quatre germans seus a anar-hi i allí van passar la resta de la seva vida. Dos germans més van instal·lar-se a Sant Francisco. Amb els germans fora, l'herència de la hisenda familiar va pertocar a Anna Maria Carbonell Lledós (1883-1958), que s'havia quedat a casa amb els pares. Anna Maria va continuar la fabricació de mantega i l'explotació de tot el patrimoni familiar. Es va casar gran, l'any 1921, amb Antoni Naudí, de Guils, i va tenir dues filles, Teresa, la gran, i Esperan-

ça. Teresa es casà amb un metge i deixà la casa materna. Esperança és qui s'ha quedat a casa; tenia deu anys quan esclatà la guerra, un esdeveniment que va suposar un daltabaix per a la casa. Sent grans propietaris, van haver de marxar i es van instal·lar a Normandia, on tenien familiars i on van passar els tres anys de guerra. Un cop acabada, remuntar la casa va ser difícil, perquè no hi havia fills barons i les filles estudiaven fora. Quan Antoni Naudí no va poder dirigir, va donar l'explotació a uns mitgers i durant uns quants anys la família no va treballar directament el seu patrimoni. Aquesta situació es va allargar fins l'any 1961, quan, als trenta-quatre anys, Esperança es va casar amb Isidre Tor, pagès de Balltarga, i junts van posar-se al capdavant de la gestió de les terres i del bestiar, tot i que els va ser difícil perquè les vaques van estar afectades per epidèmies successives i les van haver de sacrificar en tres ocasions. Finalment van decidir deixar de munyir i posar vaques de carn. Van tenir dos fills; el gran va fer estudis universitaris i va deixar la casa, mentre que el petit, que és casat i té dos fills, és qui avui fa de pagès a Cal Carbonell. Avui costa mantenir una casa tan gran amb els ingressos que proporciona l'explotació, que consta de les terres de Cal Carbonell i també de les de Cal Marcos i de Cal Gorguet, dues cases que també són propietat de la família i que sempre havien estat treballades per dues famílies. Actualment, tenir un gran patrimoni no és sinònim de viure bé; els Carbonell també s'han vist obligats a recórrer a les pràctiques del sector terciari, que ha envaït Cerdanya, i complementen l'activitat pagesa amb els ingressos provinents d'uns apartaments que han construït en els darrers anys en una zona de la casa que no s'utilitzava. A Gorguja hi havia nou cases (Cal Arró, Cal Salses, Cal Batlle, Cal Clavilla, Cal Carbonell, Cal Vaquer, Cal Gorguet, Cal Travis i el mas Junquí); de totes, només en queden dues en què es continuïn les activitats pageses, perquè la resta s'han tancat, i una d'aquestes dues, Cal Travis –l'altra és Cal Carbonell–, és a punt d'abandonar aquestes

activitats. Cal Carbonell és, en el record de tots els cerdans, una de les cases pageses més grans i emprenedores de Cerdanya; arreu de la comarca s'explica que la casa s'omplia a vessar de jornalers en el temps de la dallda i de la sega –hi havia hagut fins a cent jornalers– i a tots calia posar-los a taula. Una simple ullada a l'estructura arquitectònica i a les dimensions de la casa fa evidents algunes proves de la seva trajectòria i de la manera com s'ha hagut d'anar adaptant als canvis de l'estructura social i econòmica de Cerdanya.

7.2.3. La Torre d'en Gelabert. Una propietat a la frontera

La Torre d'en Gelabert és una masada que es va formar a partir d'una torre de defensa medieval. Una part de la casa està formada per la torre fortificada, que recentment ha estat habilitada com a espai de residència per a la família que hi viu. El propietari actual de la Torre és el fill i nebot dels últims arrendadors, els quals van aconseguir la propietat de la finca durant l'època de la guerra civil, en què els arrendadors, el pare i l'oncle d'Amadeu –el propietari actual–, van adquirir el mas i les terres que l'envolten a una societat de propietaris.

La Torre d'en Gelabert o d'en Gelbert, segons les fonts, pertanyia al terme de Sant Jaume de Rigolisa, domini feudal de la Baronia de Cuixà i que avui és inclòs dins el municipi de Puigcerdà. La família Gelabert n'era la propietària, probablement des de temps medievals, malgrat que després de consultar els capbreus de la Baronia de Cuixà que hi ha disponibles a l'Arxiu Històric de Puigcerdà no ens ha estat possible trobar cap referència a aquesta família. Això no obstant, sabem per les fonts orals que la família Gelabert va estar vinculada amb aquesta propietat fins a la dècada dels anys trenta i que el seu vincle amb la Torre devia venir d'antic, tal com testimonia el topònim amb què encara avui és coneguda la

propietat. Vam voler escorcollar una mica més els arxius, tot i que aquest no era un dels nostres objectius prioritaris, per reconstruir tant com fos possible una part de la trajectòria de la Torre d'en Gelabert i de les persones que hi han estat vinculades.

Alguns indicis ens van portar a concloure que al segle XVIII hi va haver una interrupció en la propietat de la família Gelabert sobre la Torre i el mas. Al començament d'aquest segle, la Torre no era propietat de cap Gelabert, sinó de la família Basseda, tal com està reflectit en la llinda de fusta d'una de les portes de la Torre, on hi ha gravats un nom i una data: Francisco Basseda, 1729. També trobem la referència al cognom Basseda en el nom amb què la gent del lloc identifica un gran pedra que des de 1868 serveix de fita a la frontera hispanofrancesa: *roca Basseda*.⁸⁶

Amb aquests testimonis, vàrem buscar referències a la família Basseda de la Torre d'en Gelabert i vam trobar l'expedient d'un procés judicial incoat a instàncies del matrimoni format per Victòria Forcada i Maties Basseda, pagès d'Er, que volien recuperar la meitat de la propietat de la Torre d'en Gelabert que era en poder de Rafel Maurell i del seu fill Bonaventura. A partir d'aquesta reclamació, l'expedient reconstrueix i permet fer reviure la història de la propietat del mas des de finals del segle XVI fins al XVIII. A continuació presentem aquesta trajectòria amb el relat dels fets que ens proporciona la documentació de la causa judicial.

El relat comença el 18 d'agost de l'any 1593, quan Joan Montserrat Gelbert, conegut amb el nom de Janot, va deixar l'herència universal dels seus béns al seu fill Guillem Baltasar Gelbert. Janot tenia tres fills més: Perot, a qui va destinar a la carrera eclesiàstica; Maria Anna, i Elisabet Anna. A cada un d'ells li va dei-

86. Sobre l'origen com a dolmen d'aquesta roca vegeu Mercadal [et alii] (2003: 177-190).

jar en herència cent ducats i nomenà les filles cohereves universals amb el benentès que si elles no tenien descendència, el seu germà Baltasar podria disposar lliurement de l'herència, excepte en cas que morís sense fills perquè en aquesta circumstància les propietats passaven a les mans del seu altre fill, Perot.

Baltasar Gelbert, mercader i ciutadà de Barcelona, es casà amb Margarida, amb qui no va tenir fills. L'any 1652, amb el seu espòs difunt, Margarida, des de Sant Martí de Terrassola, al Bisbat de Barcelona, va atorgar testament de tots els seus béns, entre els quals ella incloïa la propietat de la Torre d'en Gelabert; en no tenir descendència directa, nomenà hereu universal Déu i la seva ànima i va fundar un aniversari⁸⁷ a Santa Maria del Mar de Barcelona. Margarida, vídua de Baltasar Gelbert, va morir l'11 de setembre de 1654 i a partir de llavors la comunitat de preveres de Santa Maria del Mar va passar a ser titular de la propietat de la Torre d'en Gelabert.

Margarida, en el seu testament, va ometre que el seu cunyat Perot havia contret matrimoni i havia tingut dos fills, Paula Gelbert i Francesch Gelbert, peraire de Puigcerdà, els quals, des de la mort del seu oncle Baltasar, es consideraven propietaris, a parts iguals, de la Torre d'en Gelabert. Paula Gelbert, casada amb Rafel Forcada va tenir sis fills: Benet, Rafel, Joaquim, Fèlix, Jacint i Victòria. Per la seva part, Francesch Gelbert va tenir una filla, Francisca, casada amb Esteve Banyuls, sastre de Puigcerdà. Consta a la documentació que Paula Gelbert es considerava propietària de la meitat de la finca de la Torre d'en Gelabert i que hi va viure fins que va morir. Tant Paula com Francesch Gelbert van morir intestats i els seus descendents van reclamar a la Reial Audiència per tal de recuperar la propietat de la Torre d'en Gelabert de les

87. La instauració d'un aniversari és la donació de diners a l'església per tal de celebrar misses cada any quan es compleix l'aniversari de la mort del donador. Amb aquests diners l'església gestionava els "benifets" eclesiàstics.

mans de la comunitat de preveres de Santa Maria del Mar de Barcelona considerant que el títol de propietat que aquesta tenia sobre la Torre era il·legítim. La sentència de la Reial Audiència va ser contrària als interessos dels descendents de Paula i Francesch Gelbert i els obligà a «deixar vàcua» la propietat i, per tant, a retornar-la a la comunitat de Santa Maria del Mar. Immediatament després de proferir-se la sentència, les parts litigants signaren un document de concòrdia en el qual la comunitat de preveres de Santa Maria del Mar fa les següents al·legacions: «Considerant que dita casa y heretat, drets i preventías de aquella, conforme està dit, trobarse cituada molt cerca la vila de Puigcerdà y per dita causa subjecta a entradas de francesos y infortunis de las guerras que freqüentment en aquell territori se experimenten, majorment que part de las terras de dita heretat estan situadas en lo domini de Fransa». Cal tenir en compte que la transmissió de Margarida va tenir lloc l'any 1654 en plena guerra amb França i que només cinc anys més tard, el 1659, els dos estats signaven el tractat dels Pirineus, que va suposar la fixació, encara molt indefinida, d'una nova frontera hispanofrancesa que creuava les terres de la Torre d'en Gelabert. Atenent les dificultats que per a la comunitat podia suposar estar en possessió d'aquesta propietat a causa de les circumstàncies polítiques d'aquell moment, els preveres de Santa Maria del Mar van decidir vendre-la a perpetuïtat per sis-cents lliures als descendents legítims de Paula i Francesch Gelbert i es van reservar el dret a continuar percebent les rendes que hi tenien. Els compradors van ser Benet Forcada, capellà, beneficiat de l'església de Santa Maria de Puigcerdà i fill primogènit de Paula Gelbert, i Francisca Gelbert, filla de Francesch i esposa d'Esteve Banyuls, sastre, tots dos residents a Puigcerdà. A partir d'aquell moment, la Torre d'en Gelabert va ser propietat, a parts iguals, dels dos cosins Benet Forcada i Francisca Gelbert. Probablement data d'aquesta època la construcció d'una segona casa, avui desocupada, que està

situada en la part de la propietat que va quedar en el costat francès de la frontera.

La història encara no acaba aquí, perquè Benet Forcada, capellà, va signar el seu testament el 29 de juliol de l'any 1696, en el qual nomena hereu universal Bonaventura Maurell, fill legítim i natural de Rafel Maurell, capità del regiment de Torres, dels fusellers de muntanya, i d'Anna Maria Forcada, filla natural de Benet Forcada. Benet Forcada preveu en el testament que, en cas que Bonaventura Maurell no tingui descendència, l'ha de substituir la seva neboda Victòria Forcada, esposa de Macià Basseda, natural d'Er. En aquell moment, la meitat de la propietat de la Torre d'en Gelabert va passar a les mans dels cònjuges Maurell i del seu fill Bonaventura, nét natural de Benet Forcada. El fet que, d'acord amb la transmissió, la propietat Gelabert revertís a un fill il·legítim d'un capellà va ser mal acceptat per la família, de manera que Victòria Forcada i Macià Basseda immediatament iniciaren una causa judicial amb la intenció d'aconseguir la meitat de l'heretat de la Torre d'en Gelabert al·legant que eren els únics successors legítims de Benet Forcada.

La causa judicial es va resoldre l'any 1705 i es dictà una sentència per la qual els Maurell havien de deixar la propietat de l'«heretat y Torre d'en Gelabert» i que dictaminava a favor de Macià i Victòria Basseda, els quals van prendre possessió simbòlica de la meitat de l'heretat de la Torre d'en Gelabert. Els Maurell es manifestaren insatisfets amb aquesta sentència i van decidir apel·lar al Parlament de Perpinyà. A partir d'aquell moment la causa es va seguir paral·lelament a Puigcerdà (Estat espanyol), on residien els Basseda, i a Perpinyà (Estat francès), on residien els Maurell. La causa es va instruir entre els anys 1705 i 1715, i es van proferir dues sentències a Puigcerdà contràries a la família Maurell. En la instrucció, els Maurell aportaren testimonis que afirmaven que el capellà Benet Forcada era el pare natural d'Anna Maria, esposa de Rafel Maurell. Els Maurell basaven la defen-

sa en aquest fet i en la seva desinformació dels procediments de la causa judicial instruïda a instàncies de la família Basseda, que va acabar desposseint-los de la propietat de la Torre d'en Gelabert. Els Maurell vivien a Er, a la part francesa, i en ser aquesta zona ocupada per les tropes espanyoles, es van retirar a Montlluís, on mai no els va arribar cap informació sobre el procés que s'instruïa contra ells a Puigcerdà o, si més no, aquest era l'argument que van al·legar durant la instrucció del cas.

No tenim cap indici de la sentència proferida a la cúria de Perpinyà, però unes referències posteriors a la «propietat Basedas» i alguns altres testimonis indiquen que la família Basseda va continuar tenint la propietat de la meitat de l'heretat de la Torre d'en Gelabert, mentre l'altra meitat era propietat dels Banyuls. Totes dues branques, Banyuls i Basseda, eren descendents del tronc familiar Gelbert, malgrat que, a causa de la descendència femenina, no en conservessin el cognom.

A partir d'aquesta etapa de la història de la Torre, se'ns obre un buit i ens plantem a la segona meitat del segle XIX, quan Fèlix Macià i Gelbert, que va morir a Rigolisa l'any 1874, deixà en herència, a parts iguals, la Torre d'en Gelbert als seus fills, Fèlix i Mercedes Macià i Bonaplata. Fèlix Macià Bonaplata va fer incursions a la política i es va arruïnar per les inversions fetes en la línia de tren de Sant Joan de les Abadesses. A causa de la situació econòmica adversa, va vendre la seva meitat de la propietat de la Torre d'en Gelabert a la seva germana i el seu cunyat. Mercedes Macià i el seu marit, Jaume Carcereny i Balansó, van constituir una societat anomenada Fomento de la Propiedad de Cerdanya S.A., que era la titular de la propietat de la Torre d'en Gelabert. Aquesta societat anònima va vendre les cases i la finca de 88 ha als germans Joan i Ramon Comangés Casanovas, que n'eren arrendadors des de la dècada de 1920. De l'escriptura de compravenda, signada l'any 1942, se'n dedueix que la família Macià era propietària de la que anomenaven propietat Basedas,

la qual cosa ens porta a la referència del segle XVII, quan la Torre d'en Gelabert va deixar de ser propietat de la família Gelbert i passà a ser-ho de la família Basseda.⁸⁸

La darrera part de la història de la Torre d'en Gelabert s'escriu a partir de finals de la dècada de 1920 fins avui. En aquella època, els germans Joan i Ramon Comangés, nascuts a Age i fills de Gil Comangés i de Maria Casanovas –pagesos sense propietats– van arrendar la casa i les terres de la Torre d'en Gelabert, que llavors ja eren de la societat esmentada. Abans de prendre al seu càrrec l'explotació de la masada, els membres de la família Comangés havien estat com a arrendadors i masovers a diferents cases de pagès de Cerdanya, al mas d'en Cot a Santa Llocaia i a Rigolisa, on va morir el pare, Gil Comangés. A la Torre d'en Gelabert se n'hi van anar els dos germans amb la mare i, un cop casats, cada un dels dos germans es va establir en un dels dos masos que integren la finca: el Mas de França, nom amb què la família coneix la casa que està situada al costat francès de la frontera, i el mas on hi ha annexa la torre de defensa medieval que dona nom a la finca i que està situada al cantó espanyol de la frontera. Tots dos germans col·laboraven en l'explotació dels recursos de la casa i de les terres. Ramon Comangés, casat amb Carme Gràcia, d'Age, va tenir una filla i un fill. El fill, Amadeu Comangés, nascut el 1940 –dos anys abans de fer-se efectiva la compra del mas–, va estar escolaritzat a França, a Enveig, fins als dotze anys; d'allí va anar a estudiar peritatge agrícola durant quatre anys a Perpinyà. Malgrat que té la nacionalitat espanyola, Amadeu va tenir dret a estar escolaritzat a França perquè, com que una part important de la propietat familiar era a la banda francesa de la frontera, ha pogut gaudir dels serveis dels dos països. La germana d'Amadeu va anar a viure a Bar-

88. Per aquesta part de la història hem d'agrair la col·laboració de Sofia Garçon Peyrí que ens va facilitar les dades que ella mateixa havia recollit sobre la genealogia dels Gelbert.

celona, mentre que ell va ser educat per quedar-se al mas en qualitat d'hereu de tota la propietat de la Torre d'en Gelabert. El seu oncle patern, Joan Comangés, casat amb Elvira Canilles, no va tenir fills i també el va fer hereu del mas de França.

La Torre medieval destaca enmig el conjunt d'edificis que conformen la casa coneguda a Cerdanya com la Torre d'en Gelabert. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

La posició fronterera i l'existència de dues cases cadascuna situada a curta distància de l'altra en una banda del límit fronterer han donat singularitat a la Torre d'en Gelabert i han estat el motiu de la proliferació d'històries de contraban, de maquis i de tot tipus de narracions més o menys llegendàries típiques d'una cultura de frontera. El cert és que la casa és en si mateixa un pas fronterer i que aquestes històries, amb una base real o no, fan que la Torre d'en Gelabert sigui coneguda com un indret des del qual es projecta el fet fronterer, una de les realitats que han caracteritzat més la Cerdanya des de 1659.

Amadeu Comangés es va casar l'any 1970 amb Glòria Ravetllat, filla

d'una família de cerdans instal·lats a Barcelona i a qui va costar adaptar-se a la vida del mas, tot i que, com ens va explicar Amadeu, a casa seva mai no hi ha hagut el costum que les dones participessin en les feines de pagès. Fins l'any 1974, els Comangés van tenir una explotació agroramadera típicament cerdana, és a dir, diversificada (producció de vaques lleteres i de carn, ovelles, egues, porcs...; una mica de cada cosa). En aquella època a la casa hi havia quatre o cinc mossos i també tenien minyona per ajudar en el treball domèstic. A partir de 1974 l'explotació s'especialitzà

en la producció de llet, per a la qual tenien unes vuitanta vaques, i en la cria de cavalls (van tenir entorn de cent vint egues). Avui a la Torre d'en Gelabert no hi ha relleu generacional, perquè Amadeu i Glòria tenen dues filles i cap no té intenció de fer de pagès. Una de les filles s'ha casat fa poc amb un arquitecte; tots dos han reformat la part més vella de la casa (la torre medieval) i l'han adaptada per a l'ús residencial com un habitatge situat dins els límits de la casa, però independent de la casa on viuen els pares. És una nova forma de troncalitat que permet mantenir l'autonomia al matrimoni dels joves. L'any 2001 els Comangés, després de la jubilació del mosso que havia estat amb ells durant anys, es van treure les vaques, i només han conservat una trentena d'egues. Han trobat en el turisme que acudeix a Cerdanya una nova font d'ingressos i han construït, amb l'ajut del finançament europeu, quatre apartaments rurals independents (ARI) en un dels espais de la casa que han quedat sense servei després de desmantellar l'explotació ramadera.

7.2.4. Cal Baster. Pagesos de muntanya al Baridà

A la dècada de 1930, a Estana, un poble de la muntanya del Baridà a tocar dels cims del Cadí, hi havia una cinquantena curta de cases habitades;⁸⁹ avui no n'hi ha més de mitja dotzena. Estana ha ofert moltes menys possibilitats als pagesos que els pobles de la plana cerdana, perquè l'agricultura en els estatges de muntanya és menys rendible per raó de la configuració del terreny, que només possibilita una ocupació agrícola limitada a feixes estretes de camps i prats. Per això, el despoblament en aquests nuclis de

89. No disposem de dades demogràfiques referides només a Estana, però l'any 1930 entre els nuclis de Víllec, Béixec i Estana sumaven un total de cent seixanta-nou habitants (Gran geografia comarcal de Catalunya, vol. 15, pàg. 346).

muntanya es va avançar respecte a altres zones, de manera que durant la segona meitat del segle XIX ja es van produir unes pèrdues considerables de població en forma de desplaçaments cap als pobles més propers a la plana o també cap a fora de Cerdanya. L'abandonament d'Estana pels pagesos ha anat acompanyat de l'aparició d'una altra activitat vinculada amb el paisatge i la situació geogràfica del nucli; des de l'any 1927, en què el Centre Excursionista de Catalunya hi va construir un refugi de muntanya, Estana és el punt de trobada i de pas per als excursionistes i escaladors que puguen als cims del Cadí. La història de Cal Baster, una de les cases habitades que queden al poble, exemplifica bé aquesta trajectòria, que oscil·la entre la substitució i la complementarietat de l'agroramaderia amb els serveis al turisme.

L'antiga casa de cal Baster, a Estana, avui deshabitada. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

Lluís Pagès té quaranta-set anys, és solter i viu a Estana amb la seva germana i la seva mare. El seu pare, nascut durant la segona dècada del segle passat, era pagès, fill d'una casa de petits pagesos i tenia dos germans més, un dels quals va morir al front durant la

Guerra Civil. Lluís Pagès pare va dur la vida que era habitual a l'Estana del primer quart del segle xx; com que a casa seva no hi havia feina per a tothom, durant la primavera, l'estiu i la tardor feia de mosso en alguna casa gran de pagesos de Cerdanya per fer les feines de les collites de cereals i dallar els prats. A la tardor es sembraven els camps, s'anava a recollir el bestiar i després de Tots Sants el pare de Lluís i molts altres homes del poble marxaven a fer carboneres cap al Ripollès i a treballar a les mines de carbó del Bages deixant la casa i la cura del bestiar a les mans de les dones de la casa, de la mainada o dels avis. Els treballs relacionats amb el carbó van anar estirant gent d'Estana cap a la zona industrial manresana i al final molts estanencs es van establir en aquestes terres de la Catalunya central. Cap al 1950 va iniciar-se el despoïment més important d'Estana; Lluís ens explicava que només van quedar una vintena de cases, totes dedicades a l'activitat agromadadera i que en aquella època es van començar a especialitzar en la producció de llet, com va passar a la resta de Cerdanya. La dedicació a les vaques de llet no hauria estat possible si no s'hagués construït la carretera que va permetre al camió de la Cooperativa de la Seu arribar fins al poble a buscar la llet. Abans, quan els particulars tenien excedents de llet, la gent d'Estana, si el mal temps no ho impedia, baixaven a coll les lleteres plenes fins a Martinet, on les passava a buscar el camió de la Seu. Cap a aquella època, els pares de Lluís van deixar la casa pairal i van llogar la que havia estat la rectoria per muntar una «tasqueta» amb servei de bar i de botiga que satisfecia les necessitats més immediates de proveïment de la gent que en aquells temps encara vivia al poble.

Els pares de Lluís es van casar a finals de la dècada de 1940. Va ser un casament doblat, de dos germans amb dues germanes, i els dos matrimonis es van quedar a viure a Estana. Sempre hi va haver molt bona relació i sobretot s'ajudaven en les feines del camp, tot i que el germà del pare de Lluís, com que no era l'hereu de Cal Baster, tenia la casa i les terres arrendades. Entre 1950 i

1955 van néixer els tres fills del matrimoni. El gran és Lluís, l'hereu, que es va quedar a casa amb els pares combinant les feines del bestiar i els camps amb les del negoci familiar, que van ampliar per oferir un servei d'allotjament refugi als excursionistes. Les seves germanes van marxar a treballar fora, a la Seu, i s'hi van casar. Una d'elles, però, va tornar al poble fa uns deu anys i va decidir muntar un restaurant amb el seu germà. El fet que Estana sigui un lloc de pas d'excursionistes i escaladors facilita que vagin clients al negoci familiar.

Lluís no s'ha casat i ara viu amb la seva germana i la seva mare, que ja és gran. A més de regentar el restaurant, segueix fent la feina de pagès i des de finals dels vuitanta no es dedica a munyir i s'ha especialitzat en la cria de vedells per al consum de carn que, segons ens va dir, li és més còmoda perquè li permet tenir sempre les vaques al defora i estalvia en instal·lacions. Per donar menjar a les vaques, necessita més prats i darrerament ha anat llogant aproximadament uns vint prats a pagesos que han plegat. Dedicar la seva vida, en part, a la pagesia i, en part, als serveis, i, segons ens va dir, lloga alguns prats més amb la intenció de mantenir desbrossada i neta l'entrada del poble que no pas per l'herba que li poden proporcionar. Cal Baster és un exemple de com complementar l'activitat terciària al servei de turistes, excursionistes i escaladors amb la pagesa; és un recolzament que té un altíssim valor, ja que garanteix els mínims imprescindibles per mantenir la vida social a Estana, un nucli que avui està força despoblat.

7.2.5. Cal Grauet. De pagesos arrendadors a propietaris

Isidre Garreta va néixer el 1920 a la Bastida, a la casa de pagès que està situada a més altitud de tota Cerdanya. El pare d'Isidre era d'Olopte i la mare, de Tallendre. Eren pagesos sense terra pròpia, arrendadors o mitgers que treballaven les terres dels propie-

taris. Tots dos provenien de famílies sense propietats. Isidre ens va explicar que la seva mare no sabia llegir i escriure perquè havia treballat de ben joveneta i que el seu pare, a la primeria del segle xx, havia estat a temporades a Barcelona, on havien emigrat dues germanes seves i on tots tres treballaven de carnisers. Gerard Garreta, pare d'Isidre, s'estava a la Bastida amb els seus pares; l'havien fet hereu, la qual cosa, entre pagesos arrendadors, comportava que el fill gran es quedava treballant amb els pares, els cuidava en fer-se grans i, finalment, heretava tots els seus béns, els estris de la casa, les eines del camp i sobretot la propietat de més valor: el bestiar. Gerard Garrreta no era el fill gran de la casa, sinó que ho era el seu germà Pau, però aquest «no es va avenir» amb els seus pares i va renunciar a ser hereu, moment en què Gerard Garreta va tornar a la casa de la Bastida per ocupar el lloc del germà a la casa.

Gerard Garreta i Ventureta Grau van tenir sis fills, dos dels quals, el fill gran i una nena, van morir de grip durant l'epidèmia de l'any 1918. Després de passar un parell d'anys a la Bastida, van veure que els calia buscar una casa de pagès per arrendar que estigués més ben comunicada, sobretot per facilitar als seus fills l'accés a l'escola, cosa que era impensable a la Bastida, que, per la seva ubicació, era una casa que quedava molt aïllada. D'allí van baixar a Prullans per fer d'arrendadors a Cal Maurell fins que cap a l'any 1923 van establir-se a Ger, també com a arrendadors, on es van estar uns quants anys. En aquella mateixa època, el germà gran de Gerard Garreta, Pau Garreta, s'estava a Saga com a arrendador en una casa propietat d'un advocat de Barcelona que també tenia la propietat d'una altra casa al mateix poble. L'advocat va posar les dues cases a la venda i els dos germans van decidir comprar-ne una cada un. L'any 1929 Gerard Garreta va adquirir la casa coneguda amb el nom de *Cal Morull* i els vuitanta-cinc jornals de terra que l'acompanyaven per cent mil pessetes, que en aquella època eren molts diners. Gerard Garreta no disposava d'aquesta quanti-

tat i, per tal d'esdevenir propietari, s'endeutà i vengué vint jornals dels que formaven la propietat. Isidre ens va explicar que la compra no va ser gaire ben acollida pels seus quatre fills, perquè la casa de Saga tenia menys condicions de confort que la que havien habitat durant alguns anys a Ger. A Saga, per exemple, encara no hi havia llum elèctrica i no n'hi va haver fins al cap d'alguns anys, molt després d'acabada la guerra. Des d'aquell moment, Cal Morull de Saga va ser coneguda amb el nom de *Cal Grauet*, el diminutiu del segon cognom del nou propietari, Gerard Garreta, amb el qual era conegut a Cerdanya.

Quan el Grauet va comprar la casa, l'explotació constava de seixanta jornals de terra (20 ha), quinze vaques, quatre egues i dos parells de bous; a Ger havien tingut un ramat de cent ovelles, però se les van treure quan van anar cap a Saga, perquè en aquest poble no hi havia cap altre pagès que en tingués i no podien ajuntar ramats per pujar-les a la muntanya. Gerard Garreta era un home destre i anava alguns cops, quan li ho demanaven, a matar porcs per les cases; també ensenyava als bous a treballar i s'havia dedicat, així mateix, a la cria i a la venda de mules. Al cap de dos o tres anys d'haver comprat la casa, hi van fer algunes reformes per fer-la més habitable; es va eliminar la gran sala i es va construir una cuina i un menjador, es va fer una habitació a la planta baixa per als mossos i es van millorar els corrals i les quadres. Cap als anys quaranta es van tornar a fer reformes per construir un badiu i una sala per guardar-hi les patates, un conreu que, durant els anys de la postguerra i a causa de la falta d'aliments, va tenir molt de protagonisme en l'activitat agrícola de Cerdanya i que va suposar una font considerable d'ingressos per a les cases pageses.

Quan va esclatar la guerra, Isidre tenia quinze anys i, per evitar haver d'anar al front, va passar a França, però les autoritats franceses el feren tornar a entrar a l'Estat espanyol pel País Basc, on va acabar incorporant-se a l'exèrcit de Franco. Acabada la guerra, va treballar en una vaqueria a la província de Saragossa i, final-

ment, l'any 1939 tornà a casa per algun temps fins que va ser cridat a fer quatre anys de servei militar; mentrestant, la germana gran, que ja era casada, es quedà amb el seu marit a viure amb els pares per ajudar a la casa. El seu germà, Lluís Garreta, que ja vivia a Barcelona, també pujava als estius per ajudar la seva família en la feina del camp. L'any 1948, Gerard Garreta es va casar amb Ramona Esteve, a qui havia conegut anant a ballar a Bolvir. Sent l'hereu com era, van posar-se a viure a Cal Grauet amb els pares. Entre 1949 i 1955 van néixer els seus tres fills (Montserrat, M. Rosa i Gerard). En aquesta mateixa època, cap al 1950, a Cal Grauet van comprar el primer tractor, que va costar cent cinquanta mil pessetes i que van pagar amb els diners que havien arreplegat amb la venda dels sis vagons de patates collides aquell any. Aquest primer tractor encara és a Cal Grauet tancat en un magatzem de la casa; avui és una veritable relíquia i encara «marxa»; de tant en tant l'engeguen. En aquell moment, a la casa ja hi havia una moto que havien comprat per a Isidre en tornar del servei militar. Al darrere hi duia una llauna i hi anava a buscar la gasolina per omplir el dipòsit del motor del grup electrogen que tenien a la casa per fer llum elèctrica.

Isidre Garreta
a l'era de Cal
Grauet, a Saga.
Fotografia de
Pere Campmajó.
Arxiu IPEC.

L'avi, Gerard Garreta, va morir l'any 1969. Fins aquell moment, ell havia anat prenent les decisions importants de la casa amb la col·laboració del seu fill Isidre, que després de la mort del pare va arreglar els assumptes de l'herència pagant als germans el que el pare havia deixat establert en el testament. Gerard Garreta nét va marxar a la mili l'any 1974; en tornar, un any més tard, a Cal Grauet van deixar de tenir mosso; en aquell moment ja era difícil trobar gent que volgués fer la feina. El fill d'Isidre Garreta va decidir fer de pagès i quedar-se a casa, malgrat que els seus pares volien que estudiés. Als anys seixanta, a la casa hi havia unes vint-i-quatre vaques de llet; uns quants anys més tard, quan ja va ser clar que Gerard es quedava a treballar a la casa com a hereu, van fer algunes reformes a l'explotació ramadera i hi instal·laren muntanyidors automàtics, van tenir fins a cinquanta vaques. A Cal Grauet es va produir una especialització en la vaca de llet i, a diferència de l'època de l'avi i del pare, es van anar deixant de banda els conreus de blat i de trumfes per dedicar cada cop més quantitat de terra a l'herba del prat i als conreus de diversos tipus de gra per alimentar al bestiar: «Abans només hi havia vint vaques i tot lo altre era amb patates i blat; ara és al revés, tot és pastura i tot és vaques». L'hereu de Cal Grauet es va casar l'any 1989 amb Rosa M. Argerich, de Berga, amb qui ha tingut una filla i un fill. En casar-se es van posar a viure amb els pares del Gerard i la jove es quedà a treballar a la casa per dedicar-se a les feines domèstiques i a algunes tasques de l'explotació, com és la comptabilitat. El 1996 van deixar de tenir vaques de llet i van comprar vaques de carn (ara en tenen quaranta). Van decidir deixar de muntanyir perquè els va sortir la possibilitat de cuidar-se dels jardins i del manteniment d'una casa de segona residència que es va construir en un camp que ells mateixos van vendre. Aquesta activitat de serveis els proporciona, entre tots dos, l'equivalent d'un salari i els permet dedicar-se menys intensament a les vaques. Tots dos valoren positivament el canvi, perquè han d'estar menys pendents del bestiar i de

l'explotació, si bé reconeixen que guanyen menys diners amb la cria de vedells que els que guanyaven quan munyien. El seu fill Gerard té dotze anys i la nena, només vuit; encara és massa aviat per plantejar o debatre els viaranys de futur de Cal Grauet.

7.2.6. Molí d'en Pons. Pagesos i elaboradors artesans de llet

Pilar Pont i Joan Bagaria viuen al Molí d'en Pons, a Bor, com a arrendataris de la casa i de les terres que la rodegen. Aquesta propietat havia estat, alguns anys enrere, un dels nombrosos molins fariners hidràulics de Cerdanya; avui aquesta activitat econòmica queda força lluny. Al Molí d'en Pons, el Joan i la Pilar hi han instal·lat una explotació de llet que ha estat pionera a Cerdanya en l'elaboració artesana de productes derivats de la llet, especialment iogurts i formatges. A les dependències del Molí d'en Pons comença i acaba el cicle productiu i comercial; a les corts es munyen les vaques i molt a la vora hi ha les instal·lacions industrials, on s'elaboren els derivats làctics i des d'on són comercialitzats a comerços de Cerdanya o allà mateix, en una botigueta que també han construït annexa a la casa. La família Bagaria Pons exemplifica la capacitat de renovació econòmica amb l'opció de donar continuïtat a l'activitat pagesa adaptant-la a les circumstàncies econòmiques, socials i culturals que envolten la vida pagesa avui i que han portat la major part de cases pageses de Cerdanya a abandonar l'activitat agrària.

A Cal Queca, a Das, hi va néixer, l'any 1955, la Pilar Pont Tor, que és filla de pagesos i té tres germans més, una noia i dos nois. Els seus pares tenien una explotació molt petita amb només sis vaques. Ella i el seu germà gran aviat es van posar a treballar en feines temporals; a l'hivern a l'estació d'esquí de Masella i a l'estiu ella treballava en una pastisseria a Alp. En aquella època anava a l'escola a les monges de la Seu, on feia comerç; abans havia anat

a l'escola pública de Das i d'Alp. En acabar l'escola, cap als quinze anys, la Pilar se'n va anar a Barcelona a treballar en una pastisseria, on va estar tres anys; passat aquest temps, va decidir tornar a Cerdanya; mai no s'havia adaptat a l'ambient i al ritme de vida de Barcelona. Mentre era estudiant, Pilar havia conegut Joan Bagaria, amb qui havia començat a sortir i amb qui es cartejava de Barcelona estant. Quan Pilar tornà de Barcelona, es va acabar de consolidar el festeig; malgrat una certa oposició dels pares d'ella, que imaginaven una opció millor per a la seva filla que casar-se amb un pagès, la parella va contraure matrimoni l'any 1975, quan Pilar tenia vint anys.

Un cop casats, la parella es traslladà a viure a Prullans, a la casa on vivien Joan i la seva mare (el pare ja era mort). Joan, la seva germana i els seus pares eren nascuts a ca l'Ermengol, una masia de Coborriu de la Llosa; al començament dels anys seixanta la família va comprar una casa i terres a Prullans (Cal Trèvol), on van instal·lar-se. La germana de Joan, Carme, es va casar jove i Joan, l'hereu, es quedà a casa amb els seus pares. A Prullans hi havia una explotació ramadera de trenta vaques de llet, i tenien prats, camps, hort i animals de granja. Pilar Pont era filla de pagesos, però mai no s'havia dedicat a les feines d'aquest ofici; a Prullans en va fer l'aprenentatge i durant quinze anys es va llevar als matins per munyir les vaques i per fer tot allò que calia per tirar endavant la casa amb el seu marit i la seva sogra, que sobretot s'ocupava de l'hort i dels animals de granja. Pilar era inquieta i buscava el seu espai, que va trobar fent feines domèstiques en dues torres, una activitat que li permetia tenir uns ingressos complementaris i també mantenir-se ocupada algunes hores fora dels àmbits de la casa on vivia i on també treballava. A Prullans hi van néixer els seus dos fills grans, David i Clara. Al cap de quinze anys de casats, Pilar i Joan es van plantejar la necessitat d'ampliar l'explotació, però no podien fer-ho a Prullans, perquè les condicions de la casa no permetien posar-hi ni més vaques ni més mitjans tèc-

nics. Tanmateix, estaven decidits a buscar una solució i l'any 1989 arrendaren la casa i la terra del Molí d'en Pons. La família d'una part i de l'altra no ho van entendre; de fet, era una situació insòlita, perquè deixaven una explotació agroramadera de propietat per anar-se'n a una altra en règim d'arrendament. A Cerdanya, aquest viatge sempre s'havia fet a la inversa: a finals del segle XIX i durant la primera meitat del XX els pagesos arrendataris cerdans havien fet grans esforços econòmics per ser propietaris de casa seva, dels seus prats i dels seus camps. Fer el trajecte a la inversa era interpretat pels pagesos cerdans com un símptoma de decadència de la casa i així va ser vista l'opció que Joan i Pilar van prendre l'any 1989 quan es van traslladar des de Prullans cap a Bor a viure i a treballar al Molí d'en Pons. Per a ells, en canvi, quasi tot eren avantatges: tenien una concessió molt bona d'aigua per regar camps i prats, tenien més lloc per fer-hi quadres per a les vaques i la terra no estava dispersa en una multitud de petites parcel·les; també hi veien alguns inconvenients: viure més aïllats en una masia; el règim d'arrendament, que condiciona el tipus d'inversió en instal·lacions, i la casa, que tenia menys condicions que la de Prullans.

Tota la família es va instal·lar al Molí d'en Pons: la parella, els dos fills i la mare de Joan, la qual, però, s'hi va estar poc temps, perquè no es va acabar d'acostumar a la vida en un mas on havia de passar algunes estones sola i se'n va anar a viure amb la seva filla. Al Molí d'en Pons van augmentar el nombre de vaques de llet (de les trenta que tenien a Prullans a cinquanta). Era un bon moment, perquè la llet es pagava al mateix preu que es paga ara, quinze anys després. Al cap d'un parell d'anys d'haver ampliat i modernitzat l'explotació de llet es va començar a parlar de la implantació del sistema de quota de llet; es plantejava un nou escenari per a les explotacions perquè s'obligava els ramaders a invertir en la compra de quota de llet, atès que es van aplicar mitjanes molt baixes de producció i de concessió de quota. Joan i Pilar

van decidir no destinar diners a la compra de la quota que necessitaven per continuar tenint les cinquanta vaques i preferiren optar per destinar la inversió a la transformació del producte. L'any 1995, coincidint amb l'arribada del seu tercer fill, Marc, van començar a fer formatges, iogurts i altres productes làctics, i a distribuir-los comercialment en un radi de 50 quilòmetres compresos entre Llívia i la Seu d'Urgell. L'empresa va ser èxit de bon començament, perquè el primer any els seus productes ja van guanyar el primer premi a la Fira de la Seu, on han continuat obtenint algun guardó cada any des d'aquella data.

La Pilar Pont a la botiga de Bellver. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

Coincidint amb la instal·lació de la formatgeria i la dedicació a l'elaboració de productes làctics, Joan Bagaria va començar a intensificar el seu compromís amb el sindicat Unió de Pagesos. Algun temps després, Pilar també va afiliar-s'hi i s'involucrà, com el seu home, en els òrgans de govern del sindicat. L'any 2003 Joan Bagaria era coordinador territorial d'Unió de Pagesos a Cerdanya i Pilar Pont era membre de la Permanent. La pertinença a Unió els

ajuda a mantenir aquesta actitud de pagès resistent que caracteritza la major part dels pagesos que avui queden en una Cerdanya que ens els darrers quaranta anys ha anat sent literalment envaïda pel potencial econòmic del sector de la construcció i dels serveis. La família Bagaria Pons és un exemple d'un tipus determinat d'adaptació de l'activitat pagesa al nou context: sentir-se pagès i desenvolupar l'ofici adaptant la producció a les noves demandes de la comarca.⁹⁰

7.3. Els cerdans que no són pagesos

Hi ha una Cerdanya que no és pagesa. Hi és ara que la comarca s'ha transformat i que l'agricultura i la ramaderia han passat a un pla molt secundari de l'activitat econòmica i social de la comarca, però hi ha estat sempre mig oculta darrere del protagonisme enorme dels pagesos i dels seus treballs. Les feines dels pagesos demanaven feines no pageses i els pobles, a Cerdanya i arreu, no existirien sense un nombre gran o petit de persones que feien activitats essencials per a la vida a la comunitat i per al treball agrari. El cert és que avui la gent dels pobles pot prescindir o es veu obligada a prescindir de tenir a prop les persones que presten aquests serveis a les comunitats. Amb el sistema de mercat, tot el que consumim es produeix lluny de nosaltres, però és clar que no ha estat sempre així. De fet, fins fa uns quaranta anys, les comunitats de Cerdanya eren força autosuficients, si no dins la comunitat mateixa, sí que ho eren en un radi de pocs quilòmetres. Mai com ara no havien tingut tan pocs serveis. Algunes, les més petites, ja no tenen cap botiga ni tampoc cap professional que satisfaci les neces-

90. En el temps transcórrerut entre el moment de fer les entrevistes i la publicació del llibre, un incendi va cremar la casa i la formatgeria del Molí d'en Pons. Avui la família Bagaria Pont torna a viure a Prullans.

sitats dels residents. Els serveis tècnics, professionals i comercials es concentren a les poblacions més grans: Bellver, Puigcerdà, Martinet i Llúvia a la Baixa Cerdanya, i Sallagosa a la part francesa. Els nostres informants recordaven uns pobles plens d'activitat; l'estanc, el forn, la botiga d'alimentació, el ferrer, el fuster i el paleta eren, quasi indefectiblement, a cada poble. Les famílies que exercien com a professionals o com a comerciants també ens expliquen la Cerdanya del segle xx. No ens permeten parlar d'una casa en sentit estricte, perquè aquest concepte, en el seu cas, no va associat amb cap patrimoni immoble –només una casa i un taller o una botiga–, però sí que l'hem de relacionar amb un ofici i amb la transmissió d'un patrimoni immaterial, els coneixements i les destreses, d'una generació a l'altra.

Les quatre històries de família que relatem a continuació són l'expressió viscuda de la presència evident d'aquests altres cerdans que no han viscut directament del seu treball als camps i amb el bestiar, però que han format part del paisatge humà de Cerdanya del segle xx. Dues famílies dedicades a oficis artesans i dues més de comerciants. A Cal Soler, d'Er, s'han dedicat a la ferreria des que en tenen record i a Cal Jet, de Ger, a l'ofici de la construcció. En tots dos casos es tracta de famílies que han anat adaptant la seva activitat professional, sense deixar l'ofici, a les demandes del mercat. Els Soler fa anys que van deixar de ferrar bestiar per especialitzar-se en la serralleria. A Cal Jet han passat de ser els mestres d'obra que oferien exclusivament els seus serveis als pagesos per arreglar badius i llosats, entre altres tasques, a tenir una empresa de construcció i a dedicar-se a la rehabilitació de cases i a la construcció d'obra nova seguint la demanda del creixement urbanístic de la comarca.

Els Viladesau són botiguers a Puigcerdà, més concretament llibreters, des de la primèria del segle xx. Formen part d'aquell grup de famílies que han desenvolupat durant molts anys l'activitat comercial i de servei a la comarca que ha caracteritzat la Vila i que

encara hi continuen sent fidels. Les botigues han anat desapareixent dels carrers de Puigcerdà per donar pas a nous establiments comercials i de serveis que, sota el règim de franquícia, ofereixen a locals i visitants els mateixos productes que poden trobar a qualsevol altre lloc. Puigcerdà no s'escapa de la globalització comercial que s'ha estès pels pobles i per les ciutats del país.

A Cal Rei a Talló hi viu una família que durant molts anys va regentar una botiga a Bourg-Madame. Es tracta d'una altra activitat comercial que havia estat ubicada estratègicament en la frontera mateixa, a la Guingueta, per oferir productes europeus i de qualitat als visitants i compradors espanyols en uns temps en què era impossible trobar-los en un establiment del país. L'existència d'un comerç tan especialitzat és genuïna d'una zona fronterera com Cerdanya; el relat sobre la família Moles de Cal Rei ens dóna informació valuosa sobre la vida cerdana al voltant d'una frontera que, lògicament, ha generat interès econòmic, tant complint estrictament la legalitat com fent pràctiques clandestines.

7.3.1. Cal Soler. El ferrer d'Er

Josep i el seu germà Isidor Soler i Soler, nascuts l'any 1920 i el 1923, respectivament, són fills de Joan Soler i Rose Soler. Els seus avis materns van fer cap a Er des de Montellà a finals del segle XIX; el seu pare, també procedent de Montellà, es va traslladar a Er uns quants anys més tard. El ferrer d'Er és Soler de part de mare i de pare; tota la família és originària de Montellà, malgrat que no es reconeixen entre ells cap parentiu. El pare de la mare dels germans Soler, el padrí matern, treballava en una forja a Montellà i en traslladar-se a l'Alta Cerdanya va fer l'aprenentatge com a ferrer i serraller a Llúvia. Va instal·lar-se a Er i hi va muntar un nou taller de ferreria i serralleria on feien treballs diversos, com panys,

ferros de portes i finestres i ferradures; també construïen i adobaven aixades, fangues i altres estris de treball agrícola. Isidor Soler recorda que en aquella època no hi havia cap ferrer a Er, però sí que n'hi havia en altres pobles dels voltants, com Llúvia, Ocejá, Albà, Ur o Llo. A la ferreria de Cal Soler hi treballava l'avi matern; després s'hi va afegir el seu gendre, el pare de Josep i Isidor, els quals també es van incorporar a l'ofici un cop acabat el període escolar, cap als dotze anys.

Josep, el germà gran, es va casar a Eina, just acabada la guerra, i es va traslladar a aquest poble a viure a casa dels pares de la seva dona, que eren pagesos, i on després també es va establir com a ferrer. Igual que a Er en el taller del seu pare, Josep Soler, a Eina, es dedicava a fer les ferradures per als bous i per a les egues, a ferrar els animals i a construir i adobar les eines dels pagesos. Encara recorda el sistema d'anotacions de les feines fetes en què feien servir un simple tall de fusta en el qual s'anaven marcant incisions, cada una de les quals era el recordatori d'una feina feta; al final de la campanya, un cop aplegades les collites, els pagesos pagaven al ferrer la quantitat que els corresponia en funció de les marques que tenia «la talla». Josep va deixar la casa paterna, però va exercir l'ofici tal com havien fet el seu pare, el seu padrí i el seu besavi materns a Montellà i a Er. El seu germà petit, Isidor, l'any 1936, quan tenia tretze anys, va anar a treballar d'aprenent al taller d'un ferrer i serraller d'Ur que ja tenia una empresa més gran i que es dedicava a fer treballs de ferrer per tota Cerdanya. Isidor va anar a Ur per suplir dos treballadors que havien estat mobilitzats per a la guerra d'Espanya i s'hi va estar fins l'any 1939, en què va incorporar-se a l'exèrcit en compliment del servei militar. Quan va començar la guerra a Europa, en quedar en una zona ocupada, va ser mobilitzat per l'exèrcit alemany; en vista d'aquest horitzó, Isidor va decidir desertar i refugiar-se a l'altre costat de la frontera per no haver d'anar a lluitar pels alemanys; després de passar per altres pobles, es va

instal·lar a Alp per treballar a casa d'un ferrer. El seu germà Josep també va estar un any a l'altra banda de la frontera, va treballar com a aprenent de ferrer a Prullans i a Pedra, més tard va ser mobilitzat i va ser al front quan la guerra ja era quasi acabada durant l'ocupació a Alemanya. L'any 1946 tots dos germans tornaren a casa, a Er, després de cinc anys de ser fora, però s'hi van estar poc temps perquè el 1948 es va casar Josep, que va marxar cap a Eina, i un any més tard es va casar Isidor, que es va instal·lar com a ferrer i serraller a Er.

Isidor Soler va conèixer Thèrese Chez arran de la insistència de l'esposa del ferrer d'Ur, que no parava de dir-li que tenia una parenta a Er que seria un bon partit per a ell. Així es van conèixer Isidor i Thèrese, que després d'un temps de festeig es van casar; això era l'any 1949. Thèrese era filla d'un picapedrer d'Er que havia après l'ofici a Dorres. Thèrese recorda que el seu pare havia picat la major part de les pedres de les làpides del cementiri d'Er i que les treballava amb el ferrer de Cal Soler, que hi col·locava la creu fixant-la a la pedra amb plom fos per evitar que el rovell del ferro rebentés la pedra. La mare de Thèrese era originària del País Basc i havia anat a París a servir a casa d'un general de l'exèrcit que va ser destinat a Perpinyà com a alt comandament militar de la Ciutadella durant la Gran Guerra. Estant-se a Perpinyà va conèixer el seu futur marit, el picapedrer d'Er. Es van casar l'any 1919, tot just acabat el conflicte bèl·lic, i van tenir dues filles i dos fills. La més gran se'n va anar a París a servir a casa d'una filla del general amb qui havia treballat la seva mare. Els altres fills eren Thèrese, casada amb Isidor l'any 1949, i dos germans més petits.

La casa nova dels Soler, a Er.
Fotografia
Pere Campmajó.
Arxiu IPEC.

A diferència del que acostumava a passar, Thèrese i Isidor van voler viure sols, ni amb els pares d'Isidor, que vivien a la casa on hi havia la ferreria, ni a la casa d'ella, on vivien el seu pare i els seus dos germans –la mare havia mort feia uns quants anys–. Thèrese va expressar la seva voluntat de no viure ni amb els uns ni amb els altres, i això va ser molt difícil, perquè no hi havia cases disponibles per llogar a Er i els va costar força trobar-ne una. Finalment es van instal·lar com a llogaters en una casa pròxima a les de les dues famílies, de manera que tant Isidor com Thèrese van anar combinant les feines a casa seva amb les ajudes a les cases dels pares respectius. El pare de Thèrese també feia de pagès, ja que tenia una explotació petita i unes quantes vaques de llet; els seus fills, en tornar del servei militar a Algèria, no van voler continuar fent de pagès i el pare va decidir deixar l'activitat i vendre's les vaques. Un dels dos germans es va posar a treballar de xofer a la cooperativa lletera d'Er i l'altre va començar a fer de picapedrer i més tard de treballador de la frontera. Thèrese, en tenir la seva germana gran a París, era la responsable de satisfer

les necessitats domèstiques del pare i també dels dos germans mentre van ser solters. Així mateix, mentre els germans eren al servei militar, Thèrese i Isidor ajudaven en les feines més pesades i intenses del dall i de la sega a l'estiu.

La gàbia de ferrar a la ferreria de Cal Soler, a Eina. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

Isidor Soler es va haver d'adaptar als canvis. L'aprenentatge que havia fet a Ur li va servir molt per afrontar la substitució de bous, mules i egues per tractors al començament de la dècada de 1950. Quan feia poc que eren casats, Isidor i Thèrese van decidir organitzar un negoci propi i a independitzar-se de la ferreria familiar. Ell va muntar un taller de mecànica i serralleria que donava feina, pel cap baix, a tres treballadors que vivien a la casa amb els propietaris seguint el mateix model dels mossos de les cases cerdanes de pagès. Isidor va concebre el seu negoci per donar servei tant a empreses de la construcció amb treballs de serralleria i d'instal·lació com a la pagesia adobant tractors i eines. El taller va quedar completament instal·lat l'any 1955 i cinc anys després hi van construir una casa al costat per anar-hi a viure. Mentrestant, la

feina a casa era intensa, perquè Thèrese tenia la mainada petita i també s'encarregava dels mossos del taller i del seu pare, que estava malalt. En morir aquest, cap a l'any 1964, Thèrese va veure complert el seu somni de posar un comerç:

I després vam fer la casa, al cap de ser casats, i jo li deia: «Jo vull algo més, jo vull un comerç, jo vull un comerç». Mais, què fer? Hi havia tres botigues, en aquell moment –tres botigues d'épicerie–, ja hi havia dos cafès, hi havia dos serradores, hi havia el ferrer –que ja tenia tres obrers–, després hi havia tres carnisseries; era un xic saturat. Llavons com que sortíem de la guerra (...), allavòrens jo li vai dir: «Ma foi!, podríem posar això». Va ser un any que se sentia que moltes cases plegarien de pagès, perquè n'hi havia molts, de pagesos petits, i llavòrens ho feien adobar i feien cases per llogar, pisos. (...) I llavòrens vam desig-nar de posar drogueria (drogueria, perols, plats, pintures), i llavors com que ell era lampista, ja, llavòrens vem posar machines de rentar, gasos... Mare de Déu que he arribat a vendre! (CC-8)

Al llarg dels anys, el negoci s'ha anat adaptant als temps que corrien. Amb el temps, la botiga també va oferir servei de menja-dor, cafè i tabac; s'hi despatxaven bombones de gas, plats, estris de cuina, objectes de regal, pintures, tapisseries i una llista llarga d'ar-ticles de què proveïen la població d'Er i dels pobles de la rodalia. Als anys seixanta moltes cases pageses petites plegaven a Er i a tota la Cerdanya Nord, s'obraven cases i es decoraven per desti-nar-les a apartaments de lloguer per als estiuejants; a Cal Soler d'Er els proporcionaven tot el que els calia per decorar i organit-zar els nous habitatges. Thèrese ha estat al capdavant de la botiga durant trenta-tres anys i la va traspasar quan en tenia setanta-tres. Er ha crescut en nombre d'habitants i pràcticament els ha doblat (avui en té uns sis-cents cinquanta), però pràcticament no té comerços; com ens va dir Thèrese, «a la gent no li agrada com-prar als pobles; ara normalment compren a fora». Avui Thèrese i

Isidor, ja jubilat, tenen els seus quatre fills independitzats i resideixen fora; no han continuat els negocis familiars. Comparteixen la casa amb Ventura, un mosso originari d'Arsèguel que ha treballat sempre per ells, ha conviscut amb ells i ara envelleix amb ells després de retirar-se de l'ofici que durant anys va exercir al costat d'Isidor.

Josep Soler, el ferrer d'Eina, ja ha plegat de l'ofici, tot i que l'ha exercit durant molts anys combinant-lo amb l'activitat pagesa. Ell, a diferència del seu germà, ha treballat de ferrer com abans que ell el seu pare i el seu avi; fa pocs anys encara feia ferradures, ferrava animals i adobava algunes eines dels pagesos. Ha pogut mantenir parcialment activa la ferreria, perquè el procés de modernització del camp ha comportat la desaparició gairebé total d'aquests establiments i de la professió. Com menys ferrers queden a Cerdanya, més necessitat es té dels pocs que encara saben desenvolupar l'ofici. En els darrers quaranta anys, Josep Soler s'ha adaptat a l'aparició i a l'hegemonia agrària dels tractors i ha compensat la dedicació menor a la ferreria amb l'increment de la dedicació als camps. Avui ja és jubilat; algunes tardes va a casa del seu germà Isidor a fer una partida de cartes. Cap dels seus dos fills, un noi i una noia, no viu a Eina i tots dos treballen en el sector de serveis.

7.3.2. Cal Rei. Propietaris, però no pagesos

La família Moles és la propietària de Cal Rei, una casa pagesa de Talló. Es tracta d'una propietat que no ha estat mai explotada directament per la família Moles. És un cas característic de propietaris cerdans dedicats a professions liberals que han deixat el govern i l'explotació de les seves terres a les mans de pagesos masovers o arrendataris. Josep i Jaume Moles tenen un àlbum familiar curiós, perquè s'hi barregen procedències molt

diverses. Van néixer a la Guingueta d'Ix, on s'havien establert els seus pares; tenen, doncs, la nacionalitat francesa. Els avis paterns procedien de Setcases; l'avi era veterinari i es va instal·lar, de primer, a Puigcerdà i, més tard, a Bourg-Madame, on exercia d'agent consular durant els anys trenta. La seva mare era filla d'un farmacèutic de Bellver, però els avis materns eren originaris de Peramea, al Pallars Sobirà, des d'on es van traslladar a Andorra per fer de sastres. Hi ha una història de família que situa l'origen de la tradició familiar de l'ofici de sastre en un sastre militar que acompanyava les tropes de Napoleó durant la invasió. En passar per Peramea, el sastre va decidir que ja en tenia prou de servir els militars i es va quedar en aquell poble del Pallars. Aquest sastre francès, si no s'erra la memòria familiar, era l'avi de l'apotecari de Bellver. Aquest farmacèutic, avi matern de Jaume i Josep Moles, era el propietari de la casa de Talló i la va deixar en herència a la seva filla i ella la va transmetre als propietaris actuals.

Els pares de Jaume i Josep tenien una botiga a Bourg-Madame especialitzada en la venda de porcellana de Llemotges feta per encàrrec i en exclusiva. A aquesta botiga hi acudia la burgesia barcelonina que estiuejava a Puigcerdà a comprar porcellana, també peces de cristall i coberteries de luxe. N'eren clients personatges com els comtes de Romanones, i això era el màxim reclam publicitari del negoci de la família Moles. Més endavant, durant el franquisme, la botiga feia el negoci amb els turistes adinerats que no podien entrar a França a comprar perquè es trobaven la frontera tancada però que podien aconseguir un passí per entrar a Bourg-Madame. Per aprofitar la demanda, en aquella època, la botiga va ampliar la seva oferta amb productes «d'alimentació fina», com ara xampany, galetes, paté o licor, que eren introbables a Espanya i que només es podien permetre una part molt limitada de la població.

Josep i Jaume van estudiar a Tolosa fins a l'edat de fer el servei militar. Després van seguir camins separats. En acabar el servei, Jaume va anar a la guerra d'Algèria i en tornar es va posar al capdavant de la botiga de la família. Al començament de la dècada de 1970 va decidir que no volia continuar tenint els maldecaps que comporta un negoci propi, va llogar el local i va guanyar una plaça de funcionari al complex sanitari d'Oceja, on va treballar durant vint-i-cinc anys. Mentrestant, vivia a Bourg-Madame amb els seus pares.

A Tolosa Josep va estudiar belles arts, uns estudis en els quals va aprendre a pintar porcellana que imitava la de Llemotges que els seus pares venien a la botiga. També va treballar en una casa de salut, prop d'Angostrina, com a cap del personal de restauració. En acabar els estudis es va casar amb Maria, la seva primera esposa, i a mitjan dècada dels anys cinquanta van muntar a Andorra una botiga de porcellana de Llemotges. Les coses no van acabar de funcionar i el matrimoni es va separar, circumstància que Josep va aprofitar per marxar a Mallorca l'any 1970, després de la mort del seu pare. A l'illa es dedicà al negoci de l'hostaleria, ja que va comprar un hostel residència i després un altre hotel amb la seva parella actual, Trinidad, a qui ja coneixia d'Andorra, on Trinidad havia arribat amb la seva família als disset anys procedent de Granada. Josep i Trinidad van viure divuit anys a Mallorca, però als anys vuitanta se'n tornaren a Cerdanya per ser a prop de Jaume, el germà de Josep, que s'havia quedat sol a Bourg-Madame. La decisió de la tornada va ser difícil i va suposar renunciar de manera sobtada a comprar un hotel a Mallorca. Josep va pensar: «Si el comprem no torno més a Cerdanya; jo no em vull morir aquí, però si hi tinc una propietat em tinc de morir aquí».

El badiu de
Cal Rei, a Talló.
Fotografia de
Pere Campmajó.
Arxiu IPEC.

L'amor a Cerdanya va poder més que els negocis i van tornar per fer de pagesos a la casa de Talló, d'on havien marxat els arrendadors. La pagesia és per a ells un entreteniment; ja són jubilats i ho fan per distreure's i perquè no ho havien fet mai. Tan sols assumeixen el que poden fer i el que tenen ganes de fer. Lloguen els prats perquè no volen tenir l'obligació d'anar a regar a la nit o a la matinada quan els toca la tanda. Cultiven la resta de terres i en venen el producte. Diuen que hi perden diners, però mantenen la finca endreçada i es diverteixen. A l'era de la casa de Bellver hi tenen una residència casa de pagès. A més, han venut uns terrenys a una constructora, on construeixen segones residències de luxe. Amb els diners que n'han tret, han reformat la casa de Talló i ara reformen la de Bourg-Madame; viuen a cavall entre aquestes dues cases i la de Bellver. A Cal Rei s'ha produït una paradoxa: són una família amb propietats agrícoles que no havien menat mai directament, però. Justament ara es comencen a interessar a ocupar-se ells mateixos de les terres durant els anys en què pleguen més cases pageses des dels anys vuitanta ençà. Aquesta inversió del

procés no suposa cap contradicció amb la situació actual de crisi de l'agricultura a Cerdanya, perquè, per a la família Moles, l'activitat pagesa no solament té una finalitat productiva, sinó que també serveix per satisfer una necessitat d'esbarjo i d'ocupació del temps després de la jubilació.

7.3.3. La família Viladesau. Llibreters de la Vila

Ja hem explicat en altres capítols que Puigcerdà, era reconeguda pels cerdans com la capital social, econòmica i administrativa dels habitants de la Baixa Cerdanya i també dels de l'Alta Cerdanya fins a l'arribada de la Guerra Civil i el tancament de la frontera. La Vila ha estat un veritable centre de serveis per als cerdans, un gran mercat. Puigcerdà ha concentrat i monopolitzat el mercat de treball i també la major part del comerç d'articles que es produeix a Cerdanya. Al llarg de la història, les cases pageses han acudit a Puigcerdà a proveir-se de tots els productes que a cada època s'han considerat essencials i que han anat variant al llarg del temps. A finals del segle XIX, els pagesos cerdans anaven a la Vila a comprar cera, oli, roba, estris de cuina, de parament de la llar o utensilis per al treball al camp. Avui els cerdans, pagesos o no, acudeixen a Puigcerdà per omplir el rebost i per adquirir la major part dels nombrosos productes que es consideren indispensables en una societat de consum. Ara a la Vila hi ha, com sempre, comerços per a tots els gustos i totes les necessitats. Com en altres èpoques, Puigcerdà és el mercat que abasteix Cerdanya; fins i tot s'ha iniciat un procés per recuperar l'àrea d'influència de la Cerdanya francesa.

Josep Viladesau a la seva llibreria, a Puigcerdà. Fotografia de Pere Campmajó. Arxiu IPEC.

La petita història de la família Viladesau és molt oportuna perquè, tot i que no ens explica la trajectòria d'una casa cerdana pròpiament dita, ens serveix per exemplificar un altre tipus de família que ha viscut, durant quasi tres generacions, dedicada al comerç a la Vila i que ha vist com evolucionava una activitat que ha estat un recurs essencial per als pobladors de la comarca i que avui també és al servei dels turistes que la visiten.

El pare de Josep Viladesau va néixer a Calonge. Era fill d'una família de petits industrials del suro. Va estudiar magisteri i, en haver d'escollir plaça per exercir la professió, va poder triar entre Igualada i Puigcerdà i va escollir la Vila per recomanació mèdica, ja que era asmàtic i li van assegurar que els aires ceretans li millorarien l'estat de salut. Era l'any 1925 i es va instal·lar a Puigcerdà amb la seva dona (eren noucasats). Al cap de poc temps de ser a la Vila, el negoci del suro de la família Viladesau, a Calonge va fer fallida i el pare de Josep va convidar els avis a canviar d'aires i a establir-se amb ells a la capital ceretana, cosa que van fer. L'any 1928 ja hi havia tres generacions Viladesau a Puigcerdà: els avis,

els fills i el nét, tot i que de bon començament sempre van pensar que acabarien marxant per tornar a Calonge; n'és una prova el fet que mai no van comprar una casa i que sempre van estar-se a lloguer. Aquell mateix any 1928, amb l'arribada dels avis Viladesau a Puigcerdà, el pare de Josep va decidir muntar una botiga per ocupar el temps lliure de l'avi i, sent mestre com era, va pensar que el més adequat fóra obrir una llibreria. En aquell moment a Puigcerdà hi havia una impremta que també feia el servei de llibreria, però tenia poca varietat d'articles de papereria. El pare de Josep ja feia temps que aprofitava les visites dels mestres dels pobles de la comarca que anaven a cobrar la mesada al seu pis de Puigcerdà per assortir-los de cartipassos, llibretes, llapis i altres elements del material escolar que ell comprava a la casa Dalmau Carles de Girona.

De la llibreria se n'ocupaven l'avi Viladesau i la seva jove. Al començament van posar la botiga al carrer Alfons I, que en aquella època es deia *de la Revolució*, però l'any 1934 la van traslladar al local actual, al carrer Major, un dels millor punts comercials de la Vila. Durant la guerra, en què Puigcerdà va quedar sota el domini de la FAI amb el Cojo de Málaga al capdavant, el pare va témer per la seva vida i demanà el trasllat a Calonge, on tota la família va passar els anys de la guerra. Després, al febrer del 39, van tornar a Puigcerdà. El matrimoni va tenir un fill que va iniciar estudis de veterinària a Saragossa, però la mare es va posar greument malalta i el fill hagué de tornar a Puigcerdà per ocupar-se de la llibreria de la família, de maner que la carrera va quedar per sempre inacabada. De llavors ençà Josep Viladesau, que es va casar amb una noia de Saragossa que havia conegut mentre era estudiant, regenta la llibreria de Puigcerdà, des d'on s'ha convertit en un referent de la cultura local, un gran coneixedor de la Vila i de la comarca. Del seu matrimoni n'han nascut tres filles, la petita de les quals és qui des de fa anys regenta amb el seu pare la llibreria que va fundar l'avi ja fa quasi vuitanta anys. Al segle XXI, arran

de la terciarització de la comarca, el nombre d'establiments comercials s'ha multiplicat a la Vila, la qual cosa ha transformat el paisatge urbà, perquè la major part de botigues familiars ha desaparegut per donar par als establiments implantats en règim de franquícia. La llibreria Viladesau ha començat a ser una peça singular del comerç puigceretà.

7.3.4. Cal Jet. Els paletes de Ger

Joan Isern Crispí va néixer a Alp l'any 1927, al Mas del Sitjar, on els seus pares feien de masovers. El seu pare, Joan Isern Maurrell, era fill del Mas Brangulí a la Tor de Querol, Alta Cerdanya; va néixer l'any 1889 i en ser mobilitzat per la guerra del 14 va passar la frontera amb el seu germà François i es refugià a Ger, on va conèixer Pilar Crispí Calveria, la seva futura esposa. Al revés que el seu germà, es va instal·lar definitivament a Ger i va perdre absolutament el contacte amb la seva família d'origen. En desertar, Joan Crispí va perdre el bestiar i els béns que tenia a França i des de llavors fins al moment de la seva mort, l'any 1945, sent com era un pagès sense terra ni bestiar, va haver de treballar de masover, de mosso i de jornalier del camp.

Joan Isern va ser el quart de set germans (quatre noies i tres nois). Quan encara no havia complert l'any, la família es va traslladar des d'Alp fins a Ger, on residien els parents materns del Joan i des d'on el seu pare anava a treballar per les cases pageses de la rodalia. Al contrari que el pare, els tres germans Isern Crispí no van dedicar-se a l'ofici pagès. El seu germà gran, Josep, era torner; el segon, Delfí, havia de ser paleta, tot i que per un problema de salut va acabar fent de sabater, i, finalment, Joan, el petit de tots tres, de ben jovenet va seguir l'ofici del seu avi i dels seus oncles materns: el de paleta. S'hi incorporà als catorze anys al costat dels seus oncles, Ramon, Joan i Alfons Crispí Claveria, quan el

seu avi ja era mort; va treballar a l'empresa dels oncles fins que va marxar al servei militar l'any 1948 i en tornar, l'any 1951, Joan Isern i dos cosins més, fills de les germanes de la seva mare que s'havien casat amb pagesos de la rodalia, constituïren la societat d'una empresa de construcció que, finalment, va quedar tota a les mans de Joan Isern Crispí.

L'any 1952, Joan Isern es casà amb Rosa Vidal Pirot, que, com ell, era filla d'una família de jornalers. El pare de Rosa Vidal va néixer a Ribes de Freser, després que els seus pares –ella, originària de Ger; ell, de Toloriu– hi van anar a obrir un forn de pa. L'avi patern de Rosa Vidal va marxar a l'Argentina poc temps després d'establir-se a Ribes, on van quedar la seva dona i el seu fill petit; en quedar-se sola i sense notícies del marit, l'àvia de Rosa Vidal va formar una nova família amb un carnisser de Ribes. Al cap d'uns quants anys, van tornar a Ger, on es van instal·lar definitivament per regentar una botiga i fer de pagès. Antonio Vidal, pare de Rosa Vidal, va decidir anar a buscar el seu pare a l'Argentina i quan només tenia catorze anys s'enrolà en un vaixell com a fogoner; es va estar set anys a Amèrica, on mai no va trobar el seu pare, ja que aquest havia tornat per instal·lar-se com a forner a Lleida. Al cap de poc temps de tornar de l'Argentina, als vint-i-un anys, per fer el servei militar, Antonio Vidal es casà amb Maria Pirot Bardina, nascuda a Barcelona però resident a Pallerols del Cantó, a l'Alt Urgell.

Els pares de Rosa Vidal, Antonio i Maria, van comprar una casa a Ger, on es van instal·lar i es dedicaren durant els primers anys de matrimoni a la recol·lecció d'herbes per a usos medicinals i per fer-ne licors. Recollien, emmagatzemaven i comercialitzaven herbes, arrels i fruits de la muntanya a l'engròs i els enviaven mitjançant un transportista a l'estació de Puigcerdà, des d'on els feien arribar a Barcelona en un tren de mercaderies. Rosa Vidal recorda, de manera especial, la recollida d'arrels de genciana i de mates de ginebró per destil·lar ginebra. Encara s'estremeix quan recorda

la nit de cap d'any en què se'ls va cremar el paller, que era ple a vessar de sacs de ginebrons preparats per ser remesos cap a Barcelona. La base principal de l'economia de la família no era agrària, però es complementava amb la propietat d'un ramat de deu o dotze ovelles, uns quants animals de granja, algun petit camp on sembraven blat i un hort a la vora del Segre en què plantaven trufes, cols i altres productes. Es tractava d'una activitat destinada, principalment, a fer bullir l'olla de la casa, tot i que mai no es descartava que se'n pogués treure algun diner:

Ara, quan matàvem un porc es venien el llomillo i tot lo bo, la carn magra i tot, saps? I els pernils. I tu et menjaves, pues, la botifarra, la cansalada, els ossos de l'esquena i els peus i la careta. I, bueno, entens com anava? Anava aixís, els pobres, això, eh!(Rosa Vidal Pirot)

Coincidint més o menys amb l'època de l'incendi del paller, que va suposar una sotragada econòmica per a la família, la mare de Rosa Vidal es quedà la botigueta que la seva mare tenia a Ger. Tot això passava entorn de 1944. Van fer moltes obres per ampliar el negoci i la casa a la qual es van traslladar a viure. Al local hi van posar una botiga, un bar on la mare de la Rosa també donava menjars i al costat una barberia. La Rosa ajudava la seva mare a la botiga i al bar, mentre el seu germà, Joan, s'ocupava de la barberia i el seu pare seguia recollint herbes i plantes de muntanya.

Rosa Vidal i Joan Isern van començar tenir relacions arran de la crema del paller, quan els oncles d'ell i ell mateix van ser requerits per reconstruir la part de la casa que s'havia cremat. Després de cinc o sis anys de festeig, en tornar ell del servei militar, es van casar; Rosa tenia vint anys. Van a anar a viure sols a la casa que havien deixat desocupada els pares de Rosa Vidal en prendre al seu càrrec la botiga i el bar; hi van viure uns vint anys, fins al 1970, en què es van traslladar amb els seus dos fills a una casa de nova planta que ells mateixos s'havien anat fent dedicant-hi

temps i treball els caps de setmana. L'economia familiar s'ha basat principalment en l'empresa de construcció de Joan Isern, tot i que Rosa Vidal sempre ha estat activa ara treballant al camp, ara ajudant la seva mare en el negoci de la botiga i del bar. Igual que ho havia fet la seva mare, han procurat conrear l'hort i tenir alguns animals de granja que els omplissin el rebost (gallines, pollastres, porcs, tirons i conills).

Joan Isern, en una obra a Ger, cap a la dècada de 1960. Arxiu de Cal Jet.

Joan Isern ha fet de paleta a Cerdanya durant seixanta anys; de primer com a empleat en l'empresa del seu oncle Alfonso amb els seus cosins; més endavant amb la seva empresa treballant amb els seus nebots, els fills de la seva germana, i amb el seu fill, arquitecte tècnic, el qual fa uns quants anys va heretar l'empresa del seu pare. Cap als anys seixanta l'empresa de Joan Isern va començar a créixer per fer front a la demanda incipient del turisme, que començava a arribar a Cerdanya. Joan Isern recorda que en aquella època el poble va augmentar de població (des de cinc-cents fins a uns set-cents habitants), tot i que ben aviat va començar a davallar fins a arribar a les tres-cents cinquanta persones que avui

estan empadronades al municipi. Als anys seixanta els constructors forasters encara no havien desembarcat a Cerdanya i els empresaris locals van viure un bon moment econòmic fins al punt que Joan Isern va tenir fins a quinze treballadors assalariats, entre manobres i paletes. Sent un bon coneixedor de l'ofici de paleta a Cerdanya, dels mètodes, materials i sistemes constructius, l'empresa de Joan Isern ha estat molt requerida per fer obres de restauració d'immobles declarats d'interès patrimonial, com són les esglésies, i d'algunes cases o d'altres edificis sobre els quals s'han fet actuacions de restauració sovint destinades a reutilitzar-los per a activitats turístiques (hotels, restaurants o allotjaments de turisme rural). Joan Isern ha estat testimoni d'excepció de la reorientació que l'ofici de paleta ha experimentat a Cerdanya, per la qual ha passat d'estar al servei de les cases pageses construint cases, corts, pallers, badius... a esdevenir una activitat professional destinada bàsicament a la construcció de segones residències que omplen els buits deixats en el paisatge pels ramats, les vaques i els camps de conreu. A Ger hi queden cinc pagesos dedicats a les vaques i un ramat d'ovelles propietat d'una família de carnisers; la resta de la població exerceix un ofici que no pertany a l'àmbit de les activitats agràries: un ferrer, un lampista, un fuster, tres empreses de construcció i moltes persones ocupades en el sector terciari. La trajectòria de Ger és la trajectòria de Cerdanya i de Cal Jet: els pares de Joan Isern i de Rosa Vidal feien feines agrícoles o exercien oficis que hi eren relacionats; ell mateix s'especialitzà en l'ofici de paleta, la professió del seu avi matern, i es va constituir en empresari de la construcció; el seu fill va professionalitzar l'activitat del seu pare cursant estudis d'arquitectura tècnica; les seves nétes, totes dues estudiants universitàries, ja han escollit el seu futur professional amb independència de la trajectòria dels seus avantpassats, ja que l'una estudia per ser metgessa i l'altra, per ser mestra d'escola.

8. REFLEXIONS FINALS

Com assenyalàvem a la introducció d'aquest treball en citar Pau Vila, el paisatge sempre és un paisatge humanitzat. El territori és el fruit del compromís entre les condicions mediambientals i el treball humà. El paisatge i el medi ambient cerdà d'avui en dia són notablement diferents dels que el geògraf insigne va conèixer ara fa un segle, perquè el canvi social i la transformació de les arts de subsistència han repercutit de manera visible en el territori. El paisatge sempre és un indicatiu i un testimoni de la societat que en té cura, del grup humà que se l'apropia.

Com ha quedat documentat a bastament, la Cerdanya és una comarca complexa, plena de diferències internes. Orogràficament, té contrastos entre la plana i la muntanya, entre la solana i l'obaga. Administrativament, està subdividida per fronteres internacionals i provincials. Econòmicament, hi conviuen tots els sectors productius, des del sector primari, que afronta molt millor que el d'altres indrets del Pirineu els reptes de les polítiques comunitàries i les restriccions comercials del mercat globalitzat, fins al dinàmic sector de serveis turístics i de l'esport de neu. Socialment, els sistemes familiars tradicionals de producció i consum coincideixen amb formes d'organització netament urbanitzades dels sectors d'edat més joves.

La casa, dins del seu polimorfisme contemporani, és un notari i un testimoni dels canvis que s'han anat esdevenint al país cerdà. La nostra aproximació ha estat doble: la casa com a fenomen constructiu i generador de models materials i la casa com a institució social bàsica, reguladora de les relacions socials i intergeneracionals. La casa, com a institució, ha experimentat mutacions

molt importants en el darrer segle d'història de la comarca. La troncalitat familiar, visible per la composició complexa i multigeneracional de les unitats domèstiques, ha donat pas, progressivament, a unitats residencials nuclears, que són compatibles amb el treball mancomunat familiar. Això és una mostra de la complexitat de les relacions intergeneracionals en èpoques de mutació social accelerada.

L'arraconament i la dissolució progressius de les cases com a unitats de producció, reproducció i consum constitueixen un eix central de la transformació de la societat, de l'economia i de la cultura cerdanes. Al mateix temps, però, també esdevenen una prova de transformacions estructurals que han acompanyat el procés de transició des d'una societat agroramadera fins a una societat eminentment destinada a la producció de serveis i, especialment, de serveis turístics.

La casa, entesa com a patrimoni i conjunt d'edificacions concebudes per a l'habitatge i el desenvolupament de les activitats agroramaderes, ha experimentat, igualment, mutacions severes al llarg del període analitzat, que comprèn un segle i mig. El camí que ha seguit el procés de mutació tipològica dels edificis cerdans contrasta amb el sentit transformador de la institució social de la casa. Si en aquest cas la tipologia de composicions domèstiques ha evolucionat des de formes regulars i uniformes d'unitats domèstiques troncal fins a un polimorfisme de solucions en la composició i les funcions de les unitats residencials i productives, es pot afirmar, respecte a la tipologia arquitectònica de les cases, que s'ha passat d'una gamma relativament àmplia de models d'edificis a un relatiu empobriment tipològic. Aquesta paradoxa aparent s'explica per la irrupció (inventada) de la casa típica i tradicional cerdana.

Des del punt de vista constructiu, avui en dia conviuen edificis antics, que expressen la riquesa arquitectònica tradicional, amb edificis nous, dissenyats a partir dels criteris estètics eminentment exògens, que recombinen i resignifiquen alguns elements autòc-

tons per a donar lloc a la “casa tradicional” inventada. La majoria d’aquests habitatges nous són segones residències per a estadants forans que passen a la comarca períodes relativament curts de vacances atrets pel reclam d’una naturalesa generosa, d’una oferta de serveis àmplia i eficient i d’un discurs hegemònic que proclama les excel·lències patrimonials de la comarca. La paradoxa que es planteja és fins a quin punt la integritat patrimonial de la comarca podrà resistir les escomeses del dinàmic sector immobiliari, dedicat a un mercat de compradors que sembla no exhaurir-se. Les alteracions de la composició del paisatge cerdà ja són ben visibles des de la carretera d’accés a la comarca: urbanitzacions i pletes suplanten els paisatges agraris i els boscos contínuament. Es corre el perill de desnaturalitzar allò que constitueix un dels dos principals elements d’atracció del patrimoni de la Cerdanya: el paisatge natural.

8.1. El camí de la terciarització

Qualsevol diagnòstic sobre les transformacions de la societat cerdana i, de manera més general, sobre el Pirineu ha de posar en relleu el paper central, rearticulador, que ha tingut l’orientació de les activitats productives cap al sector de serveis. El procés de transició d’aquest darrer segle i mig ha convertit la Cerdanya, com dèiem, en una societat de serveis, en què l’activitat ramadera ha passat a un segon pla com a generadora de rendes.

La transició ha consistit, precisament, en la capacitat de les famílies pageses per articular un conjunt d’activitats consuetudinàries amb una diversificació creixent de la seva activitat basada en noves empreses. En aquest procés d’articulació i de substitució progressiva de les activitats, molts cerdans ja fa anys que han abandonat el conreu de la terra i la cura dels ramats. D’altres han reorientat les seves explotacions del sector primari per tal d’adap-

tar-se millor a les demandes del mercat extern (com, per exemple, estabulant el ramat boví per a la producció de llet) o bé per reduir el temps de dedicació a l'activitat ramadera (per exemple, substituint el ramat oví pel boví) a fi de compaginar aquesta activitat amb activitats comercials o del sector turístic. La tercera resposta als canvis ha estat la creació d'empreses semiartesanal que procuren capitalitzar el valor afegit dels productes primaris, com la llet o la carn, per a l'elaboració de productes làctics o d'embotits de gran qualitat que solen ser absorbits majoritàriament pel comerç local, el qual té com a client una abundant població forana d'un alt poder adquisitiu. Hi ha, però, un quart grup, minoritari, constituït per pagesos i ramaders que han pogut resistir als canvis de context i mantenir uns sistemes organitzatius i productius més tradicionals.

A més de la terciarització, l'altre tret estructural i caracteritzador de la transició social cerdana és la diversificació d'activitats i de sectors productius. Aquest fet no ens ha de sorprendre, ja que la pluriactivitat i la diversificació productiva han estat una pràctica que trobem al Pirineu des que tenim documentació històrica. Les economies agroramaderes pirinenques mai no han pogut assolir l'autosubsistència plena i han complementat l'activitat bàsica, local, amb altres activitats comercials o amb salari que solien seguir les mateixes rutes de la secular mobilitat transhumant aprofitant els cicles ramaders, que generaven excedents de mà d'obra durant els mesos més freds de l'hivern. En aquest sentit, doncs, la complementarietat entre les economies locals i les foranes, especialment les urbanes, és antiga.

Hem delimitat tant com ens ha estat possible les grans diferències dins d'aquesta transició econòmica i social entre els diversos indrets de la Cerdanya. Les dinàmiques nacionals, ben contrastades, determinen ritmes i orientacions molt idiosincràtiques. A França el moment d'acceleració dels canvis va coincidir amb l'acabament de la Segona Guerra Mundial, mentre que a l'Estat

espanyol la llarga postguerra va alentir i ajornar l'inici del procés d'obertura a nous contextos econòmics i socials. Per a nosaltres, aquest és el moment crucial de la veritable ruptura entre l'Alta i la Baixa Cerdanya, ja que va ser el moment en què els estats van ocupar i organitzar definitivament el territori.

A França, hi va haver el doble procés del que hem anomenat ocupació de la Cerdanya. La instal·lació de les nombroses cases de salut i hospitals va omplir la plana noroccidental de la comarca de malalts, personal sanitari i turistes arribats de tots els racons de la república. Al mateix temps, l'Estat francès, com a estat benefactor, aplicà polítiques de beques que permeteren a molts joves cerdans fer uns estudis superiors que els allunyaren de casa seva. Altres cerdans joves es van fer funcionaris (la majoria dels nois, gendarmes i guàrdies forestals, i les noies, mestres). Aquest procés de desarrelament del país va tenir com a conseqüència l'abandonament de l'activitat agropecuària per un percentatge elevat de cases. Aquest doble procés va tenir conseqüències des del punt de vista cultural i pel que fa a la identitat. Es va abandonar de manera majoritària l'ús del català com a llengua d'ús intergeneracional, el francès va esdevenir hegemònic i la identitat francesa suplantà progressivament el sentiment de pertinença local i sobretot el sentiment de pertànyer a una mateixa comunitat amb els parents i veïns del sud. Els habitants de baix van començar a ser denominats els espanyols.

A la Baixa Cerdanya les coses van ser ben diferents. Als anys quaranta i cinquanta, tot i que la Guerra Civil havia generat un bon nombre d'exiliats cerdans cap a França i que això comportà el tancament de cases o la seva apropiació per altres persones afectes al règim, es va mantenir sense gaires ruptures la mateixa dinàmica i estructura social de dècades anteriors. A més, el context de pobresa i de desabastiment dels mercats catalans i el prestigi dels productes cerdans van vigoritzar la producció de carn, llet, patates i cereals per a la seva comercialització externa. Comparativa-

ment, van ser uns bons anys per a les economies pageses. La presència de l'exèrcit i de la Guàrdia Civil, notòria en aquells anys, no comportà els mateixos efectes negadors de la identitat local i cultural, sinó que, al contrari, molts d'aquests residents casuals a la comarca van arrelar al país. Les inversions de l'Estat espanyol eren escasses, però la iniciativa privada va reprendre les activitats turístiques i de serveis per als segons residents. Aviat s'incrementaren les activitats de la neu i es va produir un creixement demogràfic tímida però constant en què la immigració de treballadors forans va compensar la marxa de molts joves a la ciutat. La pluriactivitat de les famílies pageses, que diversificaren les seves inversions per apostar pel sector de serveis, va començar a ser significativa a partir dels anys setanta.

En aquests anys setanta començà el gran creixement del sector immobiliari a la Cerdanya sud. La demanda de segones residències va augmentar al mateix temps que es van consolidar patrons de conducta i estils urbans que fomentaven l'escapada setmanal cap a la natura. La combinació d'una oferta ampliada d'esports d'hivern amb el patró tradicional de la plena ocupació turística dels mesos estiuencs fomentà l'allau de demanda d'habitatges. En el context de l'economia familiar, cada vegada era més rendible situar-se en el sector de serveis o constituir-se en una empresa de construcció o de lloguer d'apartaments que mantenir-se en les activitats del sector primari. A diferència del que va succeir a la banda francesa, però, als cerdans del sud els repugnava abandonar del tot les activitats tradicionals, amb la qual cosa es reduïa la producció, però sense que el sistema es col·lapsés del tot. Això sí, l'orientació productiva canviava constantment en funció de la demanda externa o del creixent mercat interior.

8.2. La Cerdanya i el nou marc europeu: la redefinició de fronteres

L'efecte que ha tingut la incorporació de l'Estat espanyol a la Unió Europea ha estat molt important, tant des del punt de vista de la relació bilateral entre les economies locals amb un àmbit polític i normatiu nou com des del punt de vista dels processos nous que ha generat dins l'àmbit comarcal entre les empreses i economies locals a una banda i l'altra de la frontera internacional.

A les regions agràries i molt especialment a les regions de muntanya, les polítiques agràries de la Unió Europea han generat restriccions i un procés complex d'acomodació sotmès constantment a la negociació i als canvis. En concret, l'accés de l'Estat espanyol a la UE ha suposat l'establiment de quotes per a la producció de llet, de la qual a Europa se'n fa més de la que es necessita. Per a la Cerdanya, aquestes quotes sempre han estat insuficients, especialment per a aquells ramaders que havien fet més inversions en l'edificació i el condicionament d'estables i en l'adquisició de maquinària. Aquest fet i els preus baixos del mercat han suposat el tancament de nombroses empreses familiars d'aquest sector en els darrers vint-i-cinc anys. Per a molts empresaris ramaders s'han obert tres alternatives a la producció de llet: retornar a la producció de carn, abandonar el sector o, en alguns casos, augmentar la inversió i produir derivats làctics, com formatge o iogurt per als mercats local i forà. En capítols anteriors, hem analitzat amb un cert detall casos concrets que ens mostren aquestes alternatives.

Encara que no hem pogut fer un veritable cens sobre les unitats domèstiques i les empreses familiars que a la Cerdanya viuen exclusivament del sector primari, podem afirmar que són una minoria, cada vegada més reduïda. Potser a tota la comarca no arriben a cinquanta, que, en general, són explotacions grans. La majoria d'unitats familiars i d'empreses es veuen abocades a la diversificació productiva i a la pluriactivitat, com ha succeït sem-

pre, d'altra banda, al Pirineu. Actualment, però, no es tracta tant d'una necessitat com de l'atractiu que suposen les oportunitats que genera el caràcter obert de l'economia comarcal en el context dels importants fluxos turístics. La Cerdanya és, sens dubte, un territori d'oportunitats que la població autòctona ha sabut aprofitar per als seus interessos.

La situació de l'Alta Cerdanya és molt diferent. La seva economia està, des de molts punts de vista, subsidiada per l'Estat francès. El nivell de renda personal i familiar a la Cerdanya francesa és inferior al de la seva veïna meridional, la qual cosa és xocant, ja que la renda mitjana de l'Estat francès sempre ha estat netament superior a l'espanyola. De fet, l'Alta Cerdanya és una zona d'economia feble on manca el dinamisme que observem al sud. Les institucions públiques i molt especialment les administracions locals no tenen el nivell d'autonomia de què gaudeixen els municipis i els consells comarcals, ja que qualsevol inversió comunal ha de ser aprovada pels departaments i les regions. Molts cerdans francesos es queixen d'aquesta situació, que és característica del tradicional centralisme republicà francès.

Des de fa uns vint anys el creixent mercat immobiliari de l'Alta Cerdanya té una clientela principalment barcelonina, que instal·la les seves segones residències en territori francès a causa del seu nivell inferior de preus. D'altra banda, a poc a poc, algunes de les principals empreses immobiliàries de la Baixa Cerdanya han estès la seva activitat pel territori francès. Això ha estat motiu de malestar entre els empresaris francesos, que veuen amb preocupació que el diferent sistema salarial i el nivell superior d'impostos i taxes que els imposa l'Estat els deixen indefensos respecte a la competència dels veïns del sud.

L'activitat agropecuària a l'Alta Cerdanya, molt restringida des de mitjan segle xx, està fortament subsidiada pel sector públic. Fins i tot el treball dels pastors comunals que guarden els ramats bovins als ports de muntanya durant l'estiu reben el salari dels

fons públics. Es tracta d'una manera indirecta d'estimular la permanència i continuïtat dels pocs empresaris ramaders que encara queden. La inversió dins del sector turístic també és pública, ja que les set estacions de neu que trobem a l'Alta Cerdanya són empreses comunals o societats mixtes amb capital públic local. Tot i això, el volum de visitants que reben no es pot comparar amb la forta demanda que tenen la Molina o la Masella, que són les grans receptores dels fluxos d'esquiadors de la comarca.

Tot i que l'Alta Cerdanya es beneficia dels grans estàndards de l'estat de benestar instaurats de fa temps a l'Estat francès, la seva ubicació en la regió dels Pirineus Orientals, a mil quilòmetres de la capital francesa, li atorga una posició estructural de marginalitat que contrasta amb la posició de la Baixa Cerdanya. Aquesta, situada cada vegada més a prop de Barcelona a causa del túnel del Cadí i de les milleres en el sistema viari, constitueix un pol d'atracció tant per a la burgesia barcelonina, que fa més d'un segle que la va descobrir, com per a la classe política catalana. Aquesta proximitat així com la instauració d'un sistema administratiu i polític descentralitzat li donen una capacitat de resposta als nous reptes de la societat globalitzada molt més gran que la dels seus veïns.

Si en una primera anàlisi, basada en el sentit comú, es podia pensar que la desaparició del sistema duaner i la desaparició gairebé total de la frontera com a sistema de control policial i polític havien fet reunir de nou allò que el tractat dels Pirineus i la Segona Guerra Mundial havien separat, sembla que les coses són més complicades i que la mútua interpenetració econòmica i social d'avui en dia contribueix a mantenir o fins i tot a refermar la barreira que separa les dues meitats de la comarca. Aquesta és, almenys, la visió que tenen els mateixos actors socials. Les diferències i els desequilibris, més enllà de la competitivitat econòmica i empresarial, es produeixen essencialment dins l'àmbit de la cultura i de la construcció de la identitat social dels cerdans del nord i del sud, com analitzarem més tard.

Malgrat aquesta visió de diferències i contrastos, és cert que la Cerdanya, com un tot, igualment que el Pirineu com a unitat territorial i de civilització, ha de fer front a les escomeses dels processos de globalització i de la nova situació estratègica mundial, caracteritzada per allò que molts anomenen *era postestatal*. Europa, com a actor polític, més que no pas Catalunya, Espanya o França, és qui té, cada vegada més, les regnes del futur de les societats de muntanya. Les polítiques «verdes» de la Unió Europea atorguen als habitants de les altes valls pirinenques un paper de simples conservadors del territori, de jardiniers de la muntanya. Els seus productes tradicionals no interessien, fan més aviat nosa dins un mercat global caracteritzat per la competitivitat planetària. És més barat subsidiar els ramaders per tal que mantinguin una producció reduïda i marginal que no tingui incidència en el gran mercat internacional que no pas mantenir un sistema de preus de garantia que estimuli l'augment de la producció, ja que difícilment poden competir en preus.

L'alternativa, segons que sembla, consisteix en la combinació d'una producció restringida de productes d'alta qualitat que sigui absorbida bàsicament pel mercat intern i serveixi de complement i atractiu a un turisme verd i de segons residents que ha estat l'activitat més emblemàtica al llarg de quasi un segle i mig. L'única i veritable indústria a l'engròs, almenys per ara, és el turisme hivernal basat en la neu. L'altra indústria, que està per desenvolupar, es fonamenta en l'ús del patrimoni cultural com a recurs.

8.3. La cultura i el patrimoni: el futur de Cerdanya

Fins als nostres dies, a més dels atractius que ofereix el paisatge de muntanya, la bonança climàtica de la gran plana cerdana, la qualitat dels serveis comercials, l'excel·lent gastronomia comarcal i el notable patrimoni arquitectònic civil i eclesiàstic, el visitant

podia gaudir al llarg de l'estiu de les belles estampes que ofereixen els pagesos treballant els camps, collint i girant herba o recol·lectant blat. És clar que els més joves ja no han pogut veure directament el treball a les eres, quan les feixugues activitats d'aprovisionament de gra, palla i herba es feien de manera manual. Per això, a tots els indrets del Pirineu, a banda i banda de la ratlla, les autoritats locals s'han preocupat de constituir museus etnogràfics que col·leccionen els estris i la maquinària que dóna compte del passat. Alguns d'aquests museus van més enllà i intenten mostrar, didàcticament, com era el treball als camps, de manera que tornen a la vida aquest patrimoni material.

La consciència patrimonial dels cerdans, com a la majoria d'indrets del Pirineu, és molt elevada. Especialment al vessant sud, els actors socials coneixen el significat afegit que tenen aquestes terres com a bressol de la formació del Principat de Catalunya a l'inici de la Reconquesta. La història del territori és compartida, però la història de l'Estat francès, que han après els joves cerdans del nord, s'oblida de les llunyanes terres pirinenques, que no van tenir cap protagonisme en la formació de França com a nació. El valor simbòlic del territori és, doncs, notablement diferent per a uns actors socials i per als altres. La història de la Cerdanya és la història de Catalunya, però no ocupa un lloc apreciable en la història de França. Els referents nacionals i locals formen part del discurs i de l'estratègia de la construcció patrimonial per a uns i altres. I això es reflecteix en les presentacions museogràfiques i en el desplegament patrimonial en un cantó i a l'altre de la ratlla.

D'ençà de la recuperació de la democràcia a l'Estat espanyol i molt especialment com a resultat de la recuperació d'un grau notable d'autonomia política per a Catalunya com a nació i per a la Cerdanya com a comarca, al sud de la ratlla s'ha treballat per recuperar la memòria històrica i per preservar el patrimoni cultural. S'ha fet amb una perspectiva integradora, de *communitas*, que ha volgut integrar sempre els veïns i germans francesos. Iniciati-

ves com la proclamació del cerdà de l'any han intentat anul·lar fronteres i recuperar la idea d'unitat i integritat comarcal.

Tanmateix, aquesta unitat d'acció per respondre a situacions i problemes similars només s'ha concretat en iniciatives culturals amb un contingut més aviat folklòric, ja que el rerefons polític per a uns actors socials i per als altres és molt diferent i no es pot traslladar a camps ideològicament més compromesos, com el sistema escolar o la creació de grans estructures culturals d'abast transnacional. La mobilització cultural, que comporta necessàriament referents i dinàmiques nacionals, té una arquitectura asimètrica als dos cantons de la ratlla. L'ús de la llengua catalana, que és universal al costat sud, és minoritari al nord, on ha esdevingut gairebé una relíquia patrimonial més que no pas una eina de comunicació i ús a l'esfera oficial i pública. Així, els projectes culturals i la mateixa idea de comarca dels cerdans meridionals tenen un caràcter global i integrador. Per a ells, la frontera no existeix. Per als actors del nord, la frontera continua existint i veuen amb recel moltes iniciatives dels veïns, perquè les consideren una ingerència a la seva autonomia dins de la Cerdanya.

Dins d'aquest context d'asimetria que acabem d'esbossar, pot tenir un gran valor estratègic l'elecció de la casa, entesa en la doble vessant arquitectònica i d'institució social, com a punt de trobada i eix vertebrador del procés de recuperació de la memòria històrica i patrimonial del país cerdà. Es tracta d'una institució que trobem plenament vigent als dos cantons de la ratlla, malgrat que des de fa com a mínim dues generacions el codi napoleònic s'ha imposat a la banda francesa pel que fa a les transmissions patrimonials hereditàries, la qual cosa ha desfet la idea d'unitat patrimonial. Tot i això, treballar conjuntament en l'inventari i catalogació dels béns mobles i immobles significatius en el patrimoni pot ser una tasca que no desvetlli recels i que generi dinàmiques de col·laboració entre investigadors universitaris i conservadors dels museus locals i comarcals.

Més enllà d'això, recuperar, catalogar i analitzar la documentació familiar de les cases cerdanes, que mostren l'extraordinària riquesa dels arxius familiars –com han comprovat els autors d'aquest llibre en la seva recerca–, permetrà constatar o redescobrir el caràcter interior de la frontera internacional. Com mostren les cartes de parentiu i les genealogies que il·lustren els capítols anteriors d'aquest llibre, totes les famílies cerdanes del segle XVII al XX es formaren per mitjà d'enllaços matrimonials en què la nacionalitat francesa o espanyola era indiferent, ja que fins fa relativament poques dècades la Cerdanya era una unitat territorial i cultural que contenia una frontera que, més que un obstacle, era un recurs utilitzat i rendibilitzat estratègicament per la població del país. Les cases i les famílies no solament són les unitats socials bàsiques del país, sinó que són, a més, la demostració que es tracta d'un sol país. Aquesta visió històrica i patrimonial que ens aporta la recerca històrica i etnogràfica podrà coincidir o no amb la visió que actualment els actors socials tenen del significat de la frontera i del caràcter unitari o no de la comarca, però constitueix una realitat d'allò que va ser la Cerdanya fins fa ben poc.

Desitgem que aquest treball d'alguna manera hagi contribuït a estimular el debat i a mostrar que, en la mateixa línia ja marcada des de l'inici de la tasca etnològica i museogràfica a Catalunya amb els treballs de Violant i Simorra sobre la casa pallaresa, investigar sobre la cultura pirinenca al voltant d'aquesta institució és rendible científicament i també des d'una perspectiva patrimonial i relacionada amb la identitat.

Gàbia de ferrar de
Cal Carbonell a
Gorguja.
Fotografia de
Pere Campmajó.
Arxiu IPEC.

9. BIBLIOGRAFIA

- Anuari estadístic de Catalunya, 2005*. Barcelona. Generalitat de Catalunya.
- ANTIGONA 1995). *Saint Béton. Journal de guerre. Caudiès-de-Fenouillèdes*.
- ASSIER-ANDRIEU, Louis (1981). *Coutume et rapports sociaux. Etude anthropologique des communautés paysannes du Capcir*. Paris. Éditions du CNRS.
- AYATS, Alain (1998). «La Cerdagne sous de Luis XIV: frontière politique et forntière militaire». A: *Ceretania, Quadern d'Estudis Cerdans, 2*. Puigcerdà.
- BALENT, André (2001). «Nobes de la Tor: retrat d'un poble cerdà (La Tor de Querol) a principis dels anys 1880». A: *Ceretania, Quadern d'Estudis Cerdans, 3*.
- BALENT, André (2002). «Communauté villageoise, société, frontière et politique en Cerdagne: Err sous la monarchie de juillet et la seconde republique». Pàg. 49-91. A: *Domitia, 3*. Université de Perpignan.
- BALENT, André (2003a). «Jurista, hisendat i revolucionari : Josep Carbonell (Ur, 1817- Puigcerdà, 1862)». A: *Quadern d'Informació Municipal de Llívia, 15*.
- BALENT, André (2003b). *La Cerdagne du xviiie a xix siècle. La famille Vigo: casa, frontiers, pouvoirs*. Perpinyà. Trabucaire.
- BARRERA, A. (1990). *Casa, herencia y familia en la Cataluña rural*. Madrid, Alianza Editorial.
- BECAT, Joan (1993). *Les Pyrénées Méditerranéennes, mutations d'une économie montagnarde: le cas d'Andorre*. Montpellier, Thèse d'État (7 vol.).

- BECAT, Joan (1993). «Limits et conflits territoriaux, aménagement et gestion traditionnelle et actuelle du territoire: originalité ou banalité de l'Andorre». Pàg. 209-232. A: BRUNET, M.; BRUNET, S.; PAILHES, C. (1993). *Pays Pyrénéens et Pouvoirs Centraux, XVIe - XXe siècles*. Foix: Association des Amis des Archives de l'Ariège, Conseil Général de l'Ariège, 1r volum.
- BELTRAN, Oriol. «El marc social de l'adaptació: casa i organització social a l'Aran». A: COMAS D'ARGEMIR, D. i SOULET, Jean-François (1993). *La família als Pirineus. Aspectes jurídics, socials i familiars de la vida familiar: canvis i continuïtats*. Andorra la Vella. Ministeri d'educació, cultura i joventut.
- BRAGULAT, Jaume (1969). *Vint-i-cinc anys de vida puigcerdanaesa*. Barcelona: Casulleras.
- BLAISE, Marc (2000). *Histoires d'Err*. Conseil Général des Pyrénées-Orientales et du Conseil Régional Languedoc-Roussillon.
- BOSOM, Sebastià (1982). *Homes i oficis de Puigcerdà al segle XIV*. Puigcerdà. Institut d'Estudis Ceretans.
- BOSOM, Sebastià (2001). *Puigcerdà 1870-1939. Història gràfica*. Girona. El Farell.
- BROUSSE, E. (1906). *La Cerdagne française*. Perpinyà.
- BRUNET, M.; BRUNET, S.; PAILHES, C. (1993). *Pays Pyrénéens et Pouvoirs Centraux, XVIe - XXe siècles*. Foix: Association des Amis des Archives de l'Ariège, Conseil Général de l'Ariège (2 vol.).
- CAROL, Màrius (1992). *La Cerdanya*. Barcelona. Generalitat de Catalunya. Col. Les comarques. Departament de Governació.
- CATAFAU, Aymat (2005). *Les ressources naturelles des Pyrénées au Moyen Âge à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropriation*. Perpinyà. Presses Universitaires de Perpignan.
- CAVAILLÈS, Henry (1986). «Une Fédération pyrénéenne sous l'Ancien Régime. Les traités de lies et passeries». A: DIVERSOS AUTORS, *Lies et passeries dans les Pyrénées*, Tarbes, Société d'Études des Sept Vallées [ed. orig. 1910].

- CHACÓN, F.; HERNÁNDEZ, J. (ed.) (1992). *Poder, familia, consanguinidad en la España del Antiguo Régimen*. Pàg. 209-232.
- CHEVALIER, Marcel (1906). «La transhumance et la vie pastorale dans les vallées d'Andorre». Pàg. 604-618. A: *Revue des Pyrénées*, 18.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (1984). «La família troncal en el marc de les transformacions socioeconòmiques del Pirineu». Pàg. 44-68. A: *Quaderns de l'ICA*, 5.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (1991). «Casa y comunidad en el Alto Aragón. Ideales culturales y reproducción social». Pàg. 131-159. A: *Revista de Antropología Social*, 0.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (1992). «Matrimonio, patrimonio y descendencia. Algunas hipótesis referidas a la Península Ibérica». Pàg. 131-159. A: CHACÓN; HERNÁNDEZ (ed). *Poder. Familia y consanguinidad en la España del antiguo régimen*. Barcelona. Anthropos.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (1993). «Els canvis recents en el sistema familiar als Pirineus: les pautes de matrimoni i de solteria». A: COMAS D'ARGEMIR, D.; SOULET, Jean-François (1993). *La família als Pirineus. Aspectes jurídics, socials i familiars de la vida familiar: canvis i continuïtats*. Andorra la Vella. Ministeri d'Educació, Cultura i Joventut.
- COMAS D'ARGEMIR, D.; PUJADAS, J. J. (1985). *Aladradas y güeillas. Trabajo, sociedad y cultura en el Pirineo Aragonés*. Barcelona. Anthropos.
- COMAS D'ARGEMIR, D.; PUJADAS, J. J. (1996). «Living in/on the frontier: migration, identities and citizenship in Andorra». A: *4th EASA Conference*. Barcelona.
- COMAS D'ARGEMIR, D.; PUJADAS, J. J. (1997). *Andorra, un país de frontera. Estudi etnogràfic dels canvis econòmics, socials i culturals*. Barcelona. Editorial Alta Fulla.
- COMAS D'ARGEMIR, D.; SOULET, Jean-François (1993). *La família als Pirineus. Aspectes jurídics, socials i familiars de la vida familiar:*

- canvis i continuïtats*. Andorra la Vella. Ministeri d'Educació, Cultura i Joventut.
- CONESA, Marc (1998). «Cal Mateu. Historie d'une maison en zone frontalière. xviie-xixe siècle». Dactilografiat. Museu de Cerdanya.
- CONESA, Marc (1998). Mariages et frontières. Les systèmes matrimoniaux en Cerdagne française et espagnole (1640-1750). Perpinyà. Université de Perpignan.
- CONESA, Marc (2005). «L'herbe et la terre. Communautés rurales de Cerdagne française au xviiie siècle et accès aux estives: un lieu structurant». Pàg. 205-220. A: CATAFAU, Aymat (2005). *Les ressources naturelles des Pyrénées au Moyen Âge à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropriation*. Perpinyà. Presses Universitaires de Perpignan.
- CONTRERAS, J. (1989). «Celibato y estrategias campesinas en España». Pàg. 73-90. A: *Folklore Andaluz. Revista de cultura tradicional*, 4.
- CONTRERAS, J. (coord.) (1996). *Reciprocidad, cooperación y organismo comercial. Desde Costa a nuestros días*. Zaragoza. VII Congreso de Antropología Social.
- COROMINES, Joan (1986). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona. Editorial Curial.
- DE LA PARTE, I.; MAS, D. (2000). *La casa a Andorra. Dues històries de família*. Barcelona. Alta Fulla.
- DIVERSOS AUTORS (1986). *Lies et passerries dans les Pyrénées*. Tarbes. Société d'Études des Sept Vallées.
- DIVERSOS AUTORS (1996). *Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu*. Vol. I Diagnosi. Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Direcció General de Planificació i Acció Territorial.
- DOMINGO, Bruno (2001). «Douane et contrôle du territoire frontalier cerda». A: *Ceretania, Quadern d'Estudis Cerdans*, 3.

- DOMINGO, Jordi; MALLART, Lluís (1997). *A l'entorn de la frontera*. Vilassar de Mar. Oikos Tau, col. Transfronterera, 3.
- DOUGLASS, William A. (1978). «Influencias fronterizas en un pueblo navarro». Pàg. 37-52. A: *Ethnica*, 14.
- DOUGLASS, William (1994). «Las fronteras: ¿muros o puentes?». Pàg. 43-50. A: *Historia y Fuente Oral*, 12.
- ENRÍQUEZ DE SALAMANCA, Cayetano (1977). *Por el Pirineo Catalán. Cerdaña, Alto Berguedà y Ripollès*. Madrid. Ed. Enríquez de Salamanca.
- ESTEVA, C. (1971). «Para una teoría de la aculturación en el Alto Aragón». Pàg. 9-75. A: *Ethnica*, 2.
- ESTRADA, F.; ROIGÉ, X.; BELTRAN, O. (1993). *Entre l'amor i l'interès. El procés matrimonial a la Val d'Aran*. Tremp. Garsineu Edicions.
- FIGUERA ABADAL, Manel (1999). *Eines i feines. Vivències a Cerdanya a principis de segle*. Puigcerdà. Institut d'Estudis Ceretans.
- GARCÍA CANCLINI, Néstor (1989). *Culturas híbridas*. México. Grijalbo.
- GARCÍA PASCUAL, Francisco (1993). *La ramaderia a Lleida*. Lleida. Pagès.
- GARCÍA PASCUAL, Francisco «Las àreas rurales de baja densidad de población en Cataluña». A: GARCÍA PASCUAL, Francisco (coord.) (2003). *La lucha contra la despoblación todavía necesaria. Políticas y estrategias sobre la despoblación de las áreas rurales en el siglo XXI*. Saragossa. CEDDAR.
- GARRIGA, Rosa M. (1995). «Els Travys, de miners a nobles cavallers». A: *Dotzè Quadern d'Informació Municipal*. Llúvia. Pàgines 63-70.
- GRUP D'ESTUDIS DE L'ALT PIRINEU (1981). *La Cerdanya. Recursos econòmics i activitat productiva*. Caixa d'Estalvis de Catalunya.
- GUILLAMET, Jordi (1991). *Aproximació a la història social, econòmica i política d'Andorra, segles IX-XIII*. Andorra la Vella. Conselleria d'Ensenyament i Cultura.

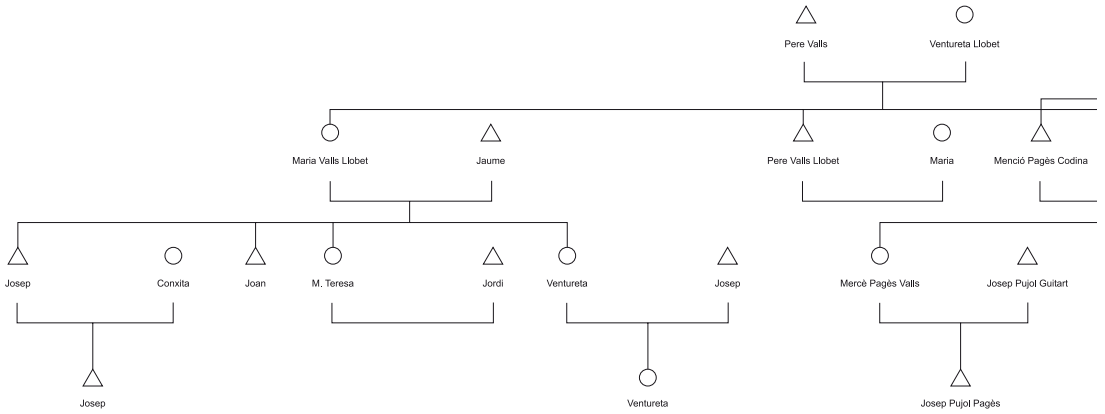
- GUIERA LLADÓS, Blanca (2003). «La reforma de la PAC: canvis i repercussions per les nostres empreses». A: *UdL-Info*. Lleida. Jornada sobre la Reforma de la PAC.
- KRÜGER, Fritz (1995). *Los Altos Pirineos. Volum I, comarcas, casa y hacienda. Primera parte*. Tremp. Garsineu Edicions.
- LLETTERS DE CATALUNYA, SCCL (2003). «El projecte de les cooperatives catalanes per liderar la producció de llet a Catalunya». *Dossier de Premsa*.
- LÓPEZ LÓPEZ, Antonio (1999). «De vaques, arbres i pistes d'esquí. La sostenibilitat del Pirineu». A: *Àrnica, Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu*. Esterrí d'Àneu.
- LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C. (1988). *L'Andorra del segle XIX*. Andorra la Vella. Grafinter.
- LLOBET, Salvador (1947). *El medio y la vida en Andorra*. Barcelona. CSIC.
- LLUELLES, M. Jesús (1991). *La transformació econòmica d'Andorra*. Barcelona. L'Avenç.
- MANCEBO, François (1999). *La Cerdagne et ses frontières. Conflits et identités transfrontalières*. Perpinyà. Trabucaire.
- MONCUSÍ, Albert (2001). «Turisme, Frontera i identitat col·lectiva a la Cerdanya (segles XIX-XX)». A: *Ceretania. Quadern d'Estudis Cerdans*, 3.
- MONCUSÍ, Albert (2002) «Meitat de França, meitat d'Espanya, o Cerdanya catalana? Fronteres, identitats nacionals i espais de sociabilitat en una comarca del Pirineu». Tesi doctoral inèdita.
- MOREAU, Charlotte (2003). «Bruxelles veut une agriculture verte, les Français voient rouge». A: *Economie, Dossier Réforme de la PAC*. L'Expansion.com.
- NEDERVEEN PIETERSE, Jan (1994). «Europa entre otras cosas». A: *Història y Fuente Oral*, 12: 11-29.
- PEYTAVÍ, Joan (1996). *La família nord-catalana. Matrimonis i patrimonis (segles XVI-XVIII)*. Perpinyà. Trabucaire.

- PUJADAS, Joan J. (1992). *El método biográfico. Las historias de vida en las ciencias sociales*. Madrid, CIS.
- PUJADAS, Joan J. (1997). «D'identitats, fronteres i ciutadania: el cas dels Pirineus». Pàg. 109-132. A: *Quaderns de l'ICA*, vol. 11.
- PUJADAS, Joan J. (2000). «El método biográfico y los géneros de la memoria». Pàg. 127-158. *Revista de Antropología Social*, 9. Madrid.
- PUJADAS, J. J.; COMAS D'ARGEMIR, D. (1994). *Estudios de antropología social en el Pirineo Aragonés*. Saragossa, Gobierno de Aragón.
- RAMONATXO, Hector (1973). *Des Pyrénées à la Néva*. Tolosa. Imprimerie Fournié.
- RAMONATXO, Hector (1978). *Un Cerdan témoin de l'histoire*. François Garreta, Luzech.
- RENDU, C. (1999). «Aux sources d'une tradition: l'utopie pastorale de la fruitière de Barrès». Pàg. 105-117. A: *Études Roussillounaises*, XVIII.
- RENDU, C. (2003). *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée*. Perpinyà. Trabucaire.
- ROIGÉ, X; ESTRADA, F.; BELTRÁN, O. (1997). *La casa aranesa*. Tremp. Garsineu Edicions.
- SABARTÉS i GUIXÉS, J. M. (1998). *Població i territori a l'Alt Pirineu català*. Tremp. Garsineu Edicions.
- SAHLINS, P. (1993). *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya*. Vic. Eumo.
- SOLÉ SABARÍS, Lluís (2004). *El Pirineu. El medi i l'home*. Tremp. Garsineu Edicions (primera edició: 1951).
- SORONELLAS, Montserrat (2006). *Pagesos en un món de canvis. Família i associacions agràries*. Tarragona. Publicacions de la URV.
- TORRENT, Tomàs (1998). «Apunts per a una investigació sociològica d'estructura social. El poble d'Alp». A: *Ceretania, Quadern d'Estudis Cerdans*, 2. Puigcerdà.

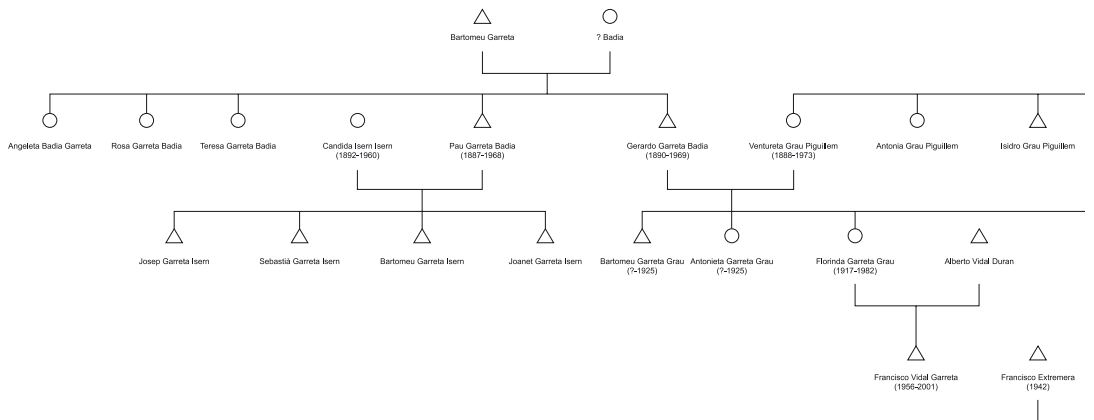
- TULLA, A. F. (1981). «Transformació agrària en àrees de muntanya. Les explotacions de producció lletera com a motor de canvi a les comarques de la Cerdanya, El Capcir, l'Alt Urgell i el Principat d'Andorra». Tesi doctoral. Bellaterra, UAB (Departament de Geografia).
- UPA (2002). «Crítiques a la primera reforma proposada pel Comissari Fischler». A: *La Tierra*, 173.
- VIGO, Marta (1998). «Estudi endogàmic a la Cerdanya francesa (1836-1990)». A: *Ceretania, Quadern d'Estudis Cerdans*, 2. Puigcerdà.
- VIGO, Salvador; PUIG, Xavier (1999). *La Cerdanya de finals del segle XVIII vista per Francisco de Zamora*. Tremp. Garsineu Edicions.
- VIGO, Salvador; SERRET, Enriqueta (1998). «Els portals de Cerdanya». A: *Ceretania, Quadern d'Estudis Cerdans*, 2. Puigcerdà.
- VILA, Pau (1984). *La Cerdanya*. Barcelona. Empúries [ed. orig.: 1926].
- VIOLANT I SIMORRA, Ramon (1949). *El Pirineo Español*. Madrid. Iberia.

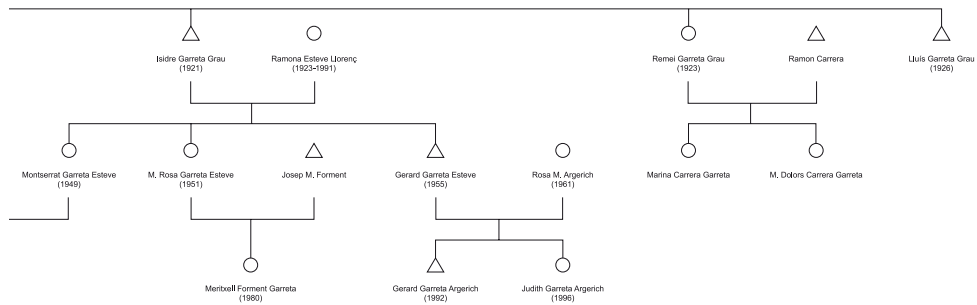
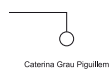
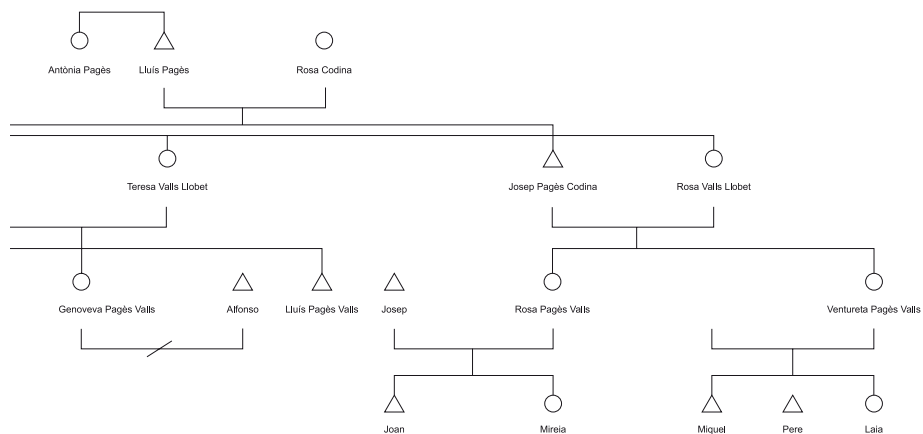
ANNEX. Cartes de parentiu i genealogies de les famílies estudiades

CAL BASTER - Estana - Carta de parentiu

CAL GRAUET - Saga - Carta de parentiu

TORRE D'EN GELABERT - Sant Jaume de Rigolisa

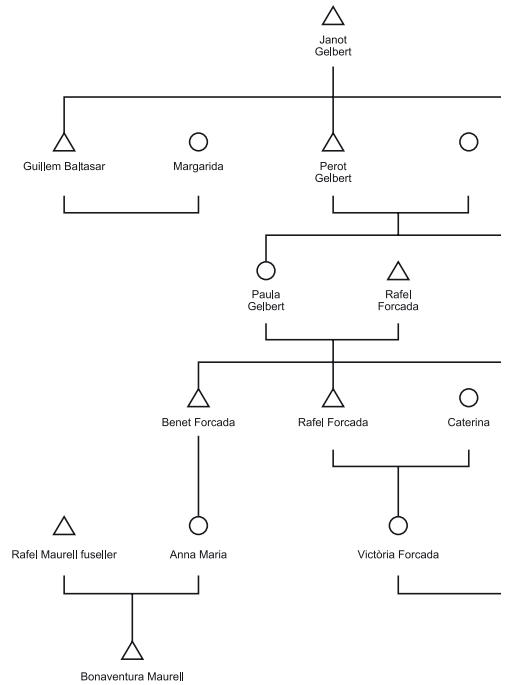
1 Joan Montserrat (Janot) Gilbert
+1593

2 Baltasar Gilbert
+1652

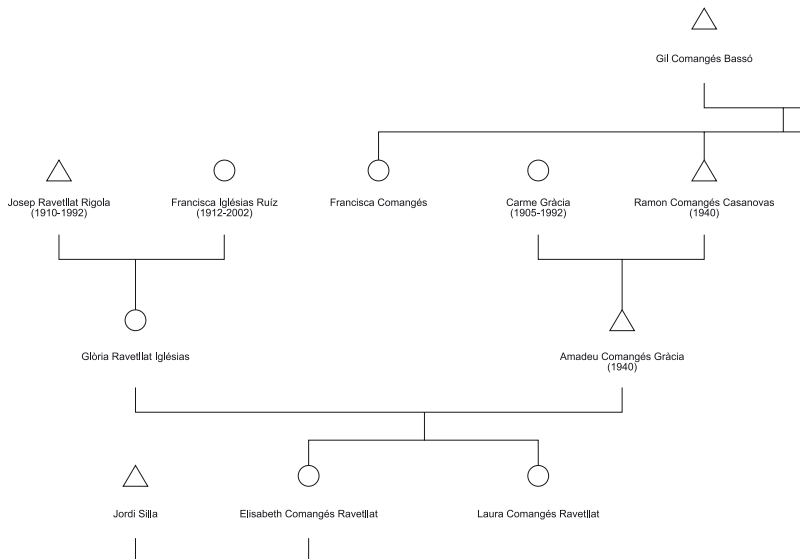
3 Paula Gilbert
+1671
Francesc Gelbert

4 Benet Forcada
+1696
Francesca Gelbert

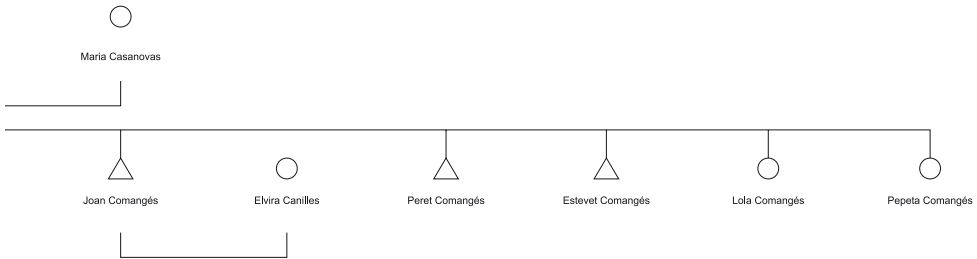
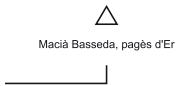
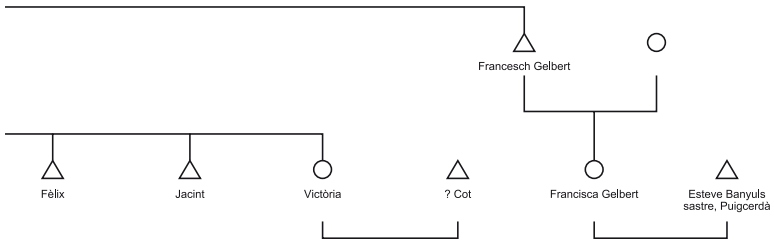
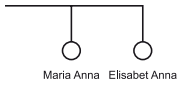
5 Victòria Forcada
Família Banyuls

TORRE D'EN GELABERT - Puigcerdà - Carta de parentiu

Genealogia: segles XVI-XVIII

CAL CARBONELL - Gorguja, Llívia - Carta de parentiu

1 Ramon Carbonell
Teresa Cabas

1 Carbonell
Calleo
Jacint

1 Carbonell
Vergés
Damià

1 Carbonell
Picas
Jacint

1 Carbonell
Ardós
Damià (+ 1819)

1 Carbonell
Gulart
Josep (1817-1888)

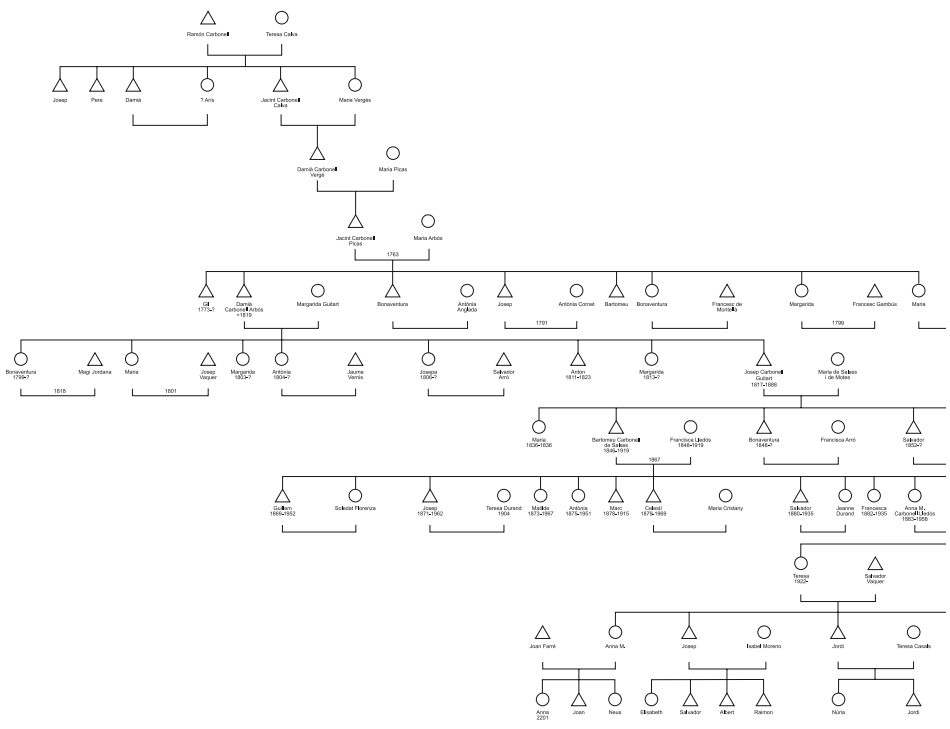
1 Carbonell
de Sabas
Berkouss (1817-1888)

1 Carbonell
Lloba
Anna M. (1883-1958)

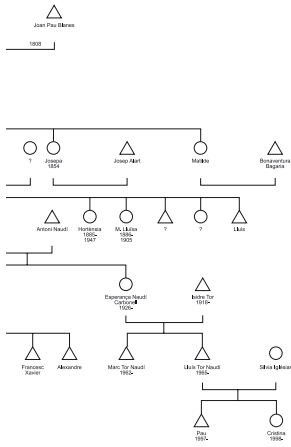
2 Naudi
Carbonell
M. Esperança (1926)

2 Tor
Naudi

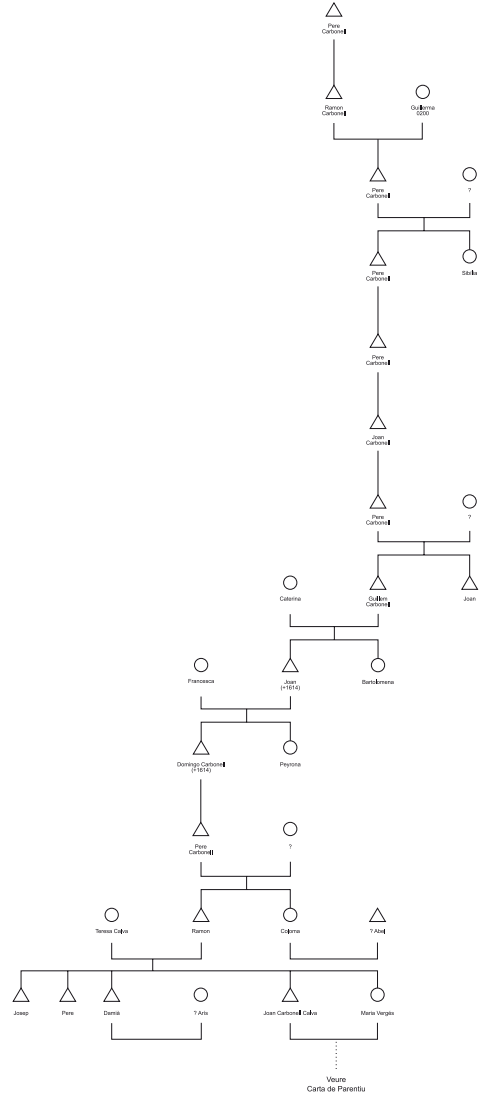
2 Tor
Núria

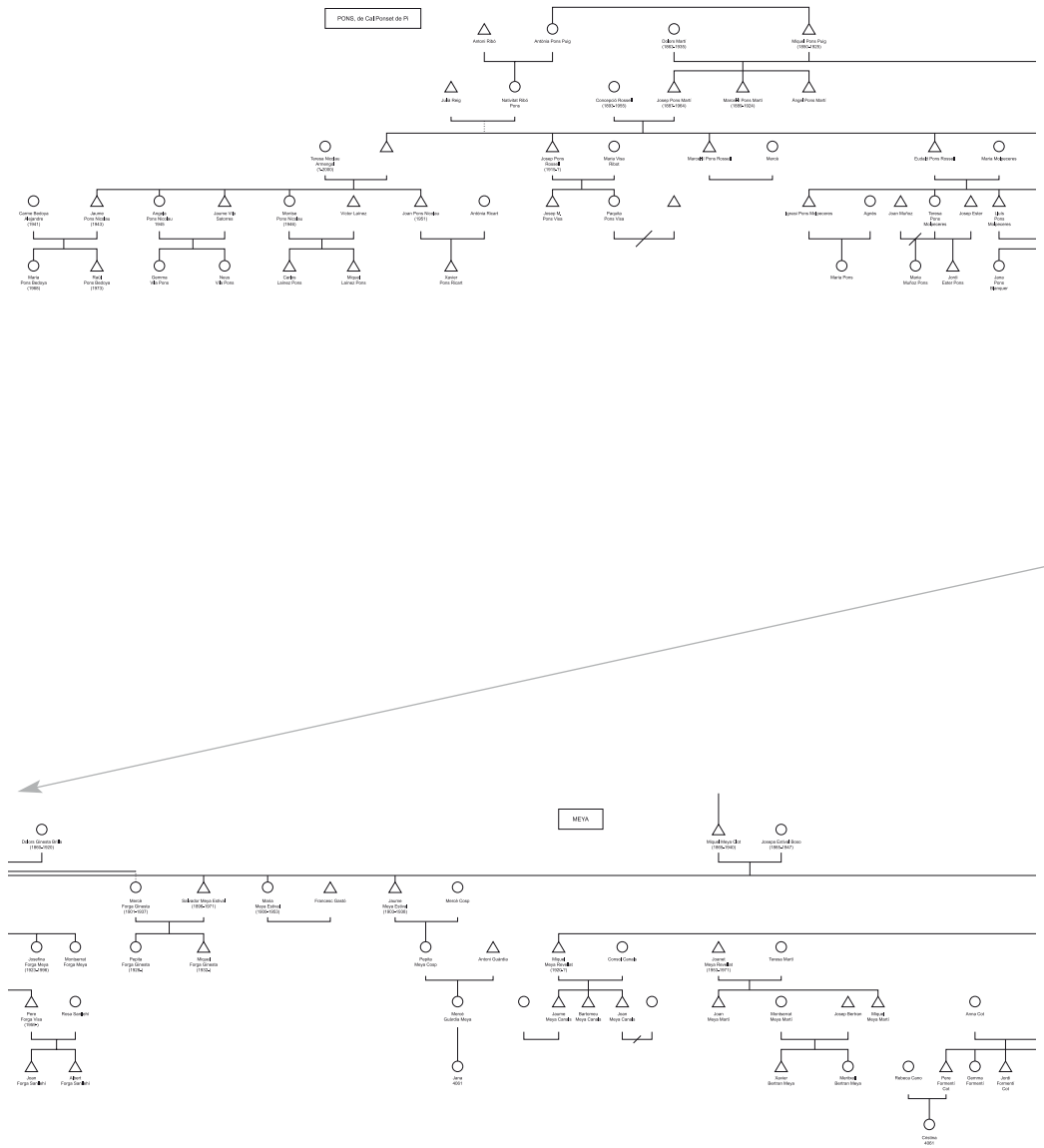
C. CARBONELL - Gorguja, Llivia - Genealogia

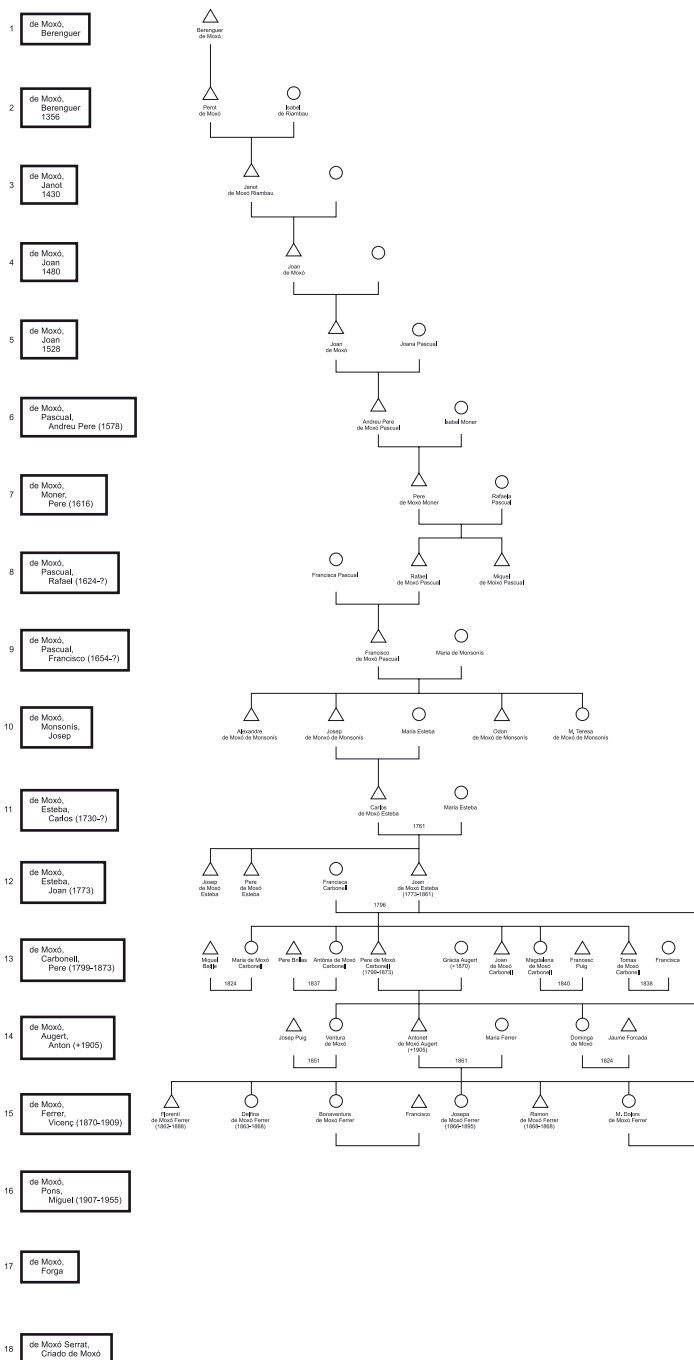
- 1 Pere Carbonell ca. 1285
- 2 Ramon Carbonell ca. 1340
- 3 Pere Carbonell ca. 1394
- 4 Pere Carbonell ca. 1414
- 5 Pere Carbonell ca. 1492
- 6 Joan Carbonell ca. 1534
- 7 Pere Carbonell ca. 1549
- 8 Guillem Carbonell 1589
- 9 Joan Carbonell 1614
- 10 Domingo Carbonell 1620
- 11 Pere Carbonell ca. 1656
- 12 Ramon Carbonell ca. 1688
- 13 Jaume Carbonell Calu

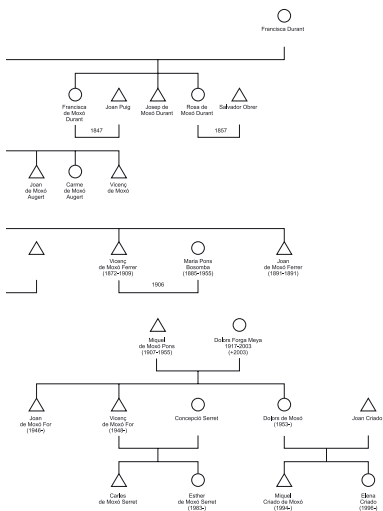

CAL MOXÓ - Saneja - Carta de parentiu

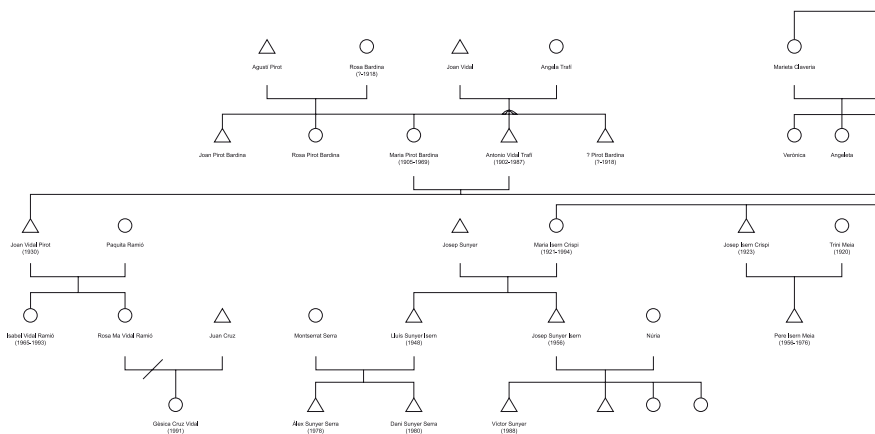

CAL MOXÓ - Saneja - Genealogia: segle XIV

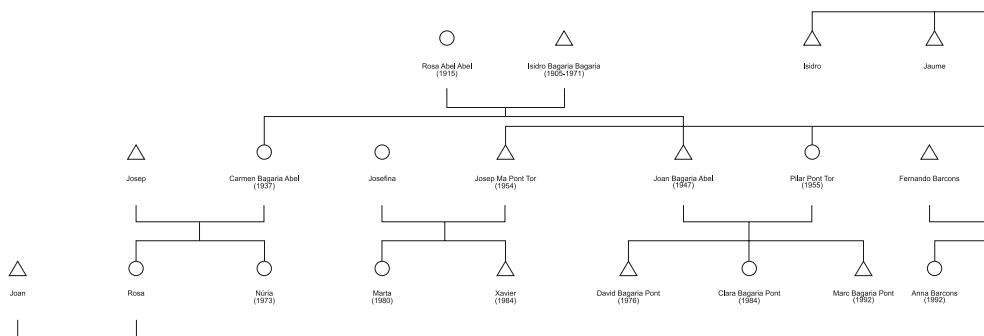

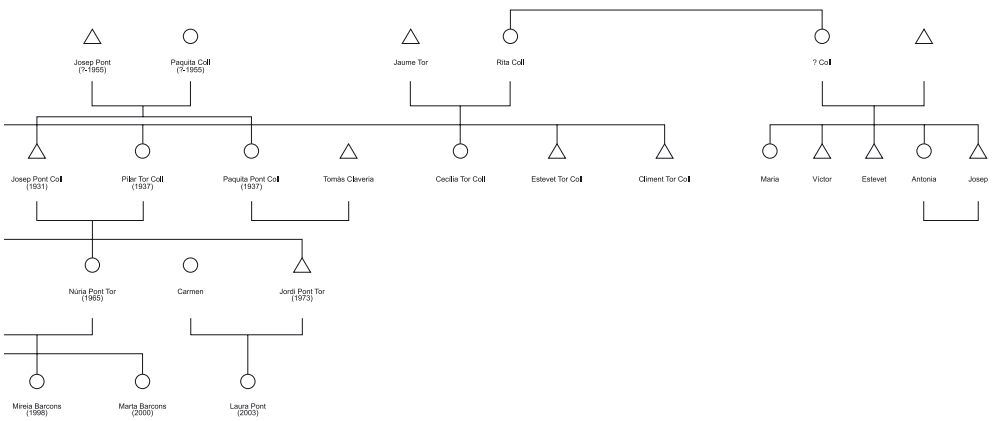
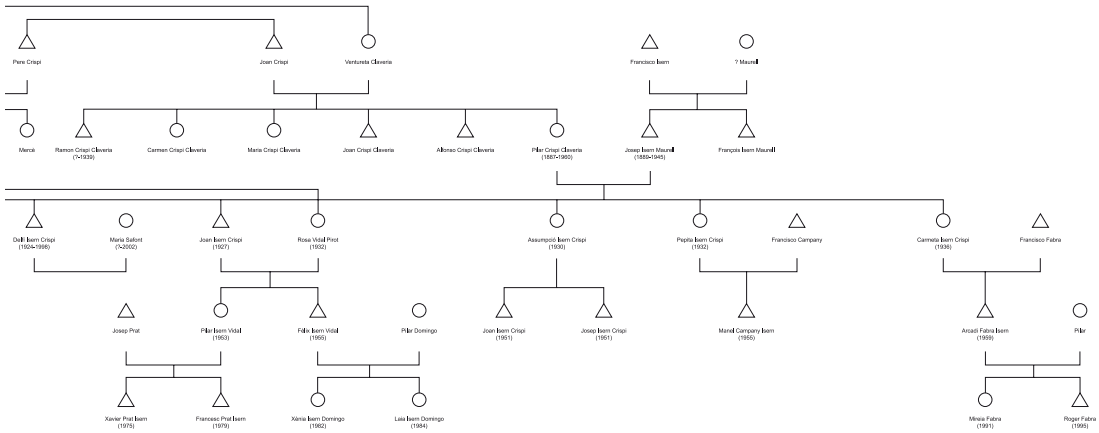

CAL JET - Ger - Carta de parentiu

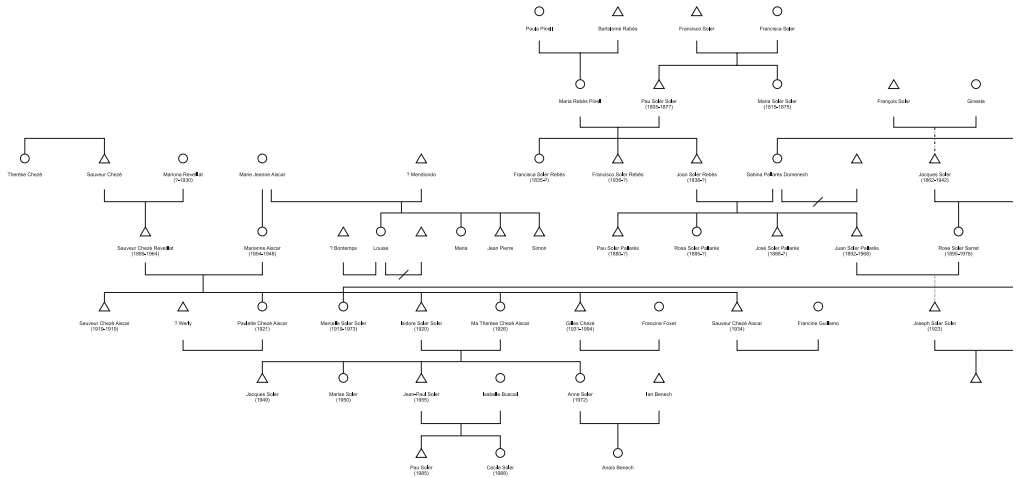

CA L'ERMENGOL - Moli d'en Pons-Bor - Carta de parentiu

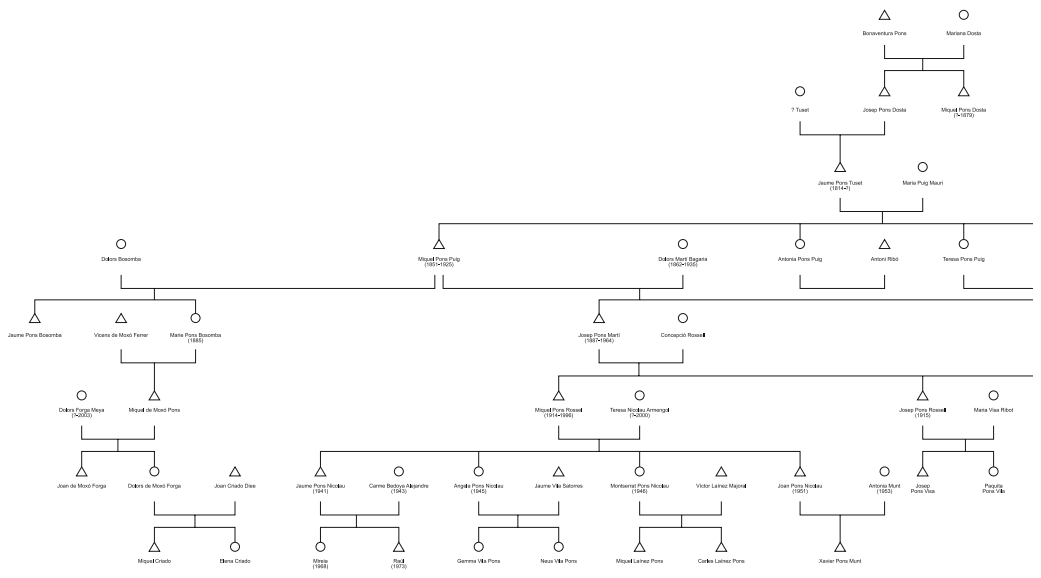

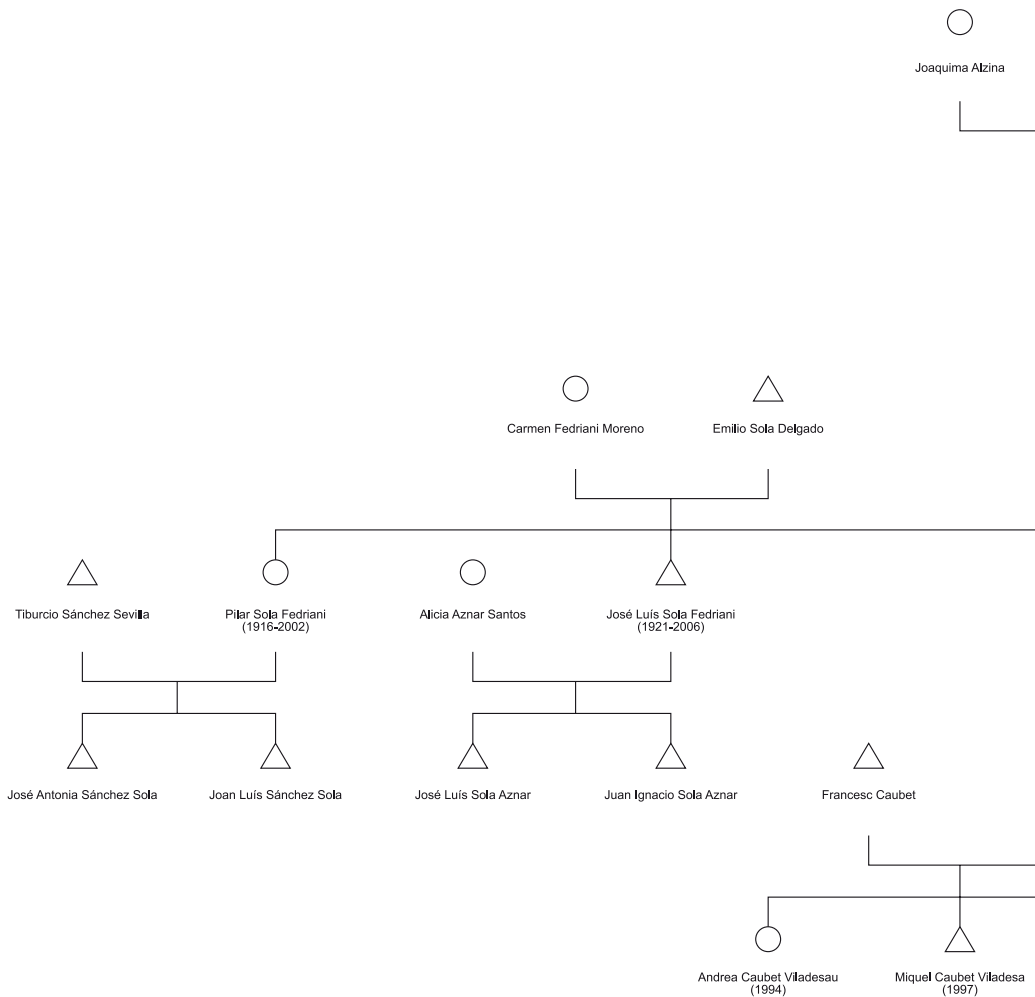
CAL SOLER - Er - Genealogia

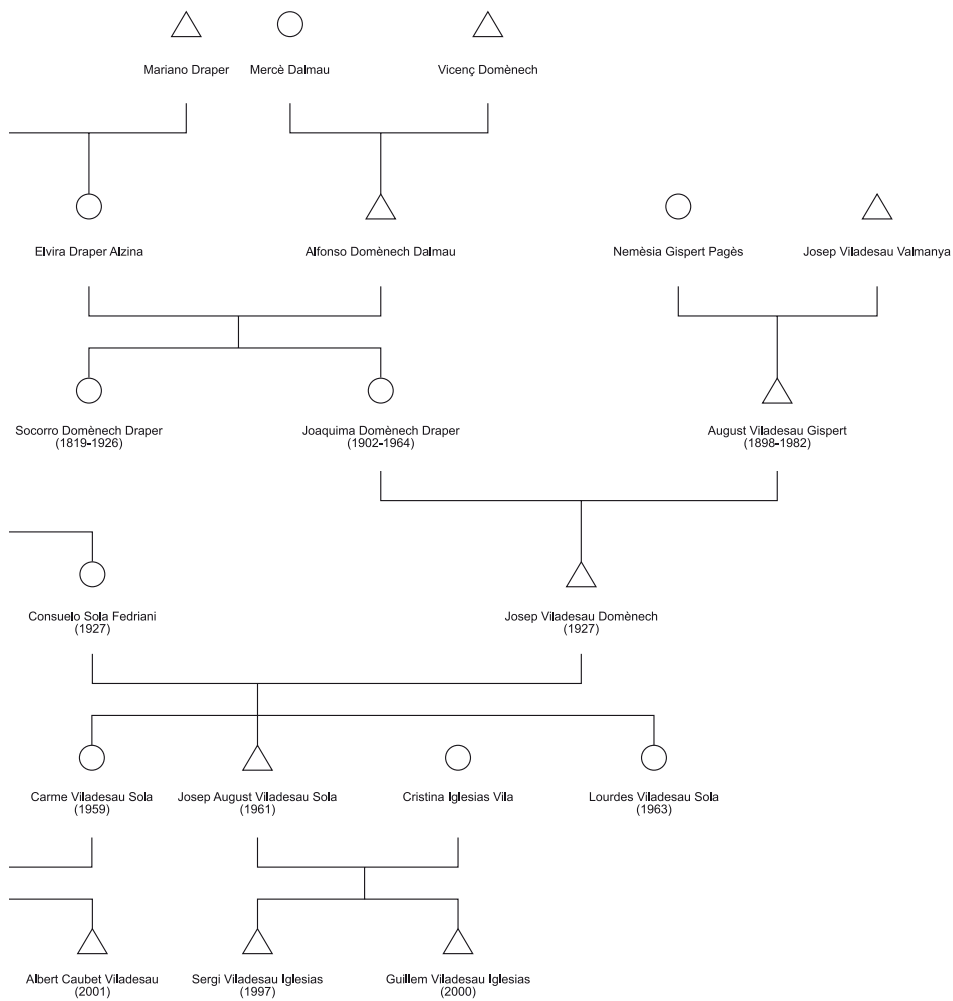

CAL PONSET - Pi - Carta de parentiu

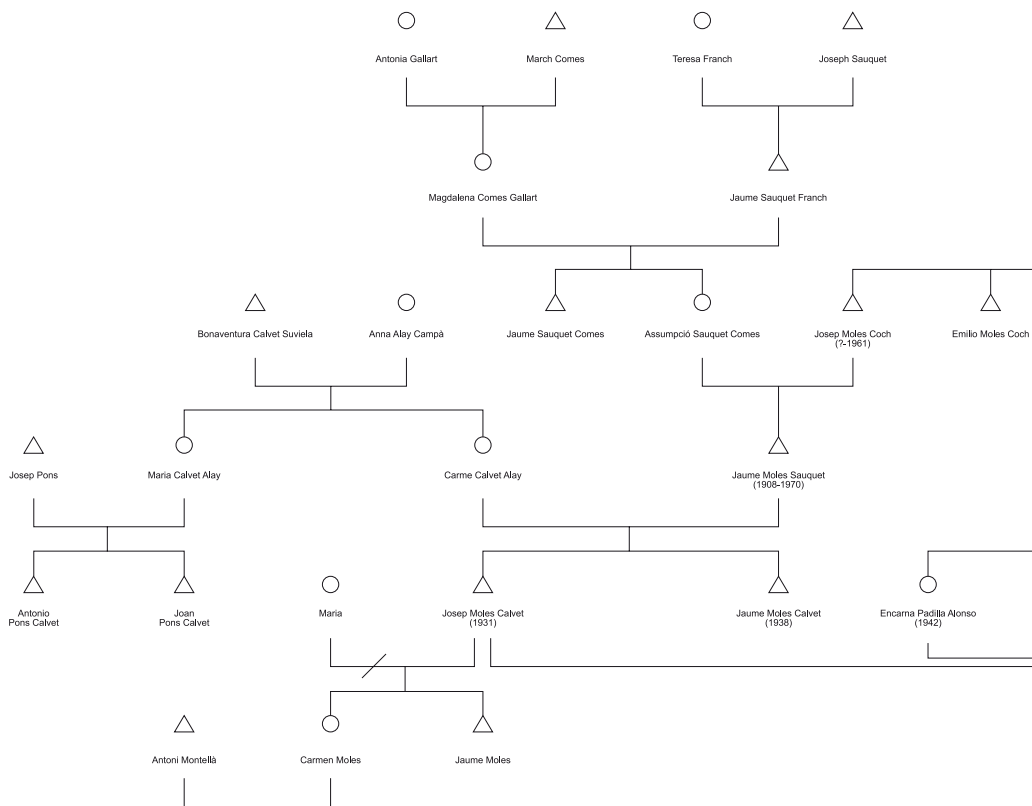

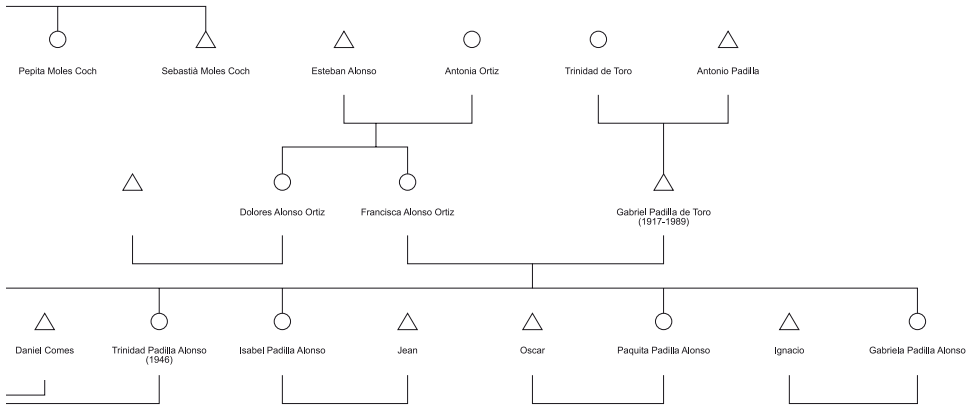
FAMÍLIA VILADESAU - Puigcerdà - Carta de parentiu

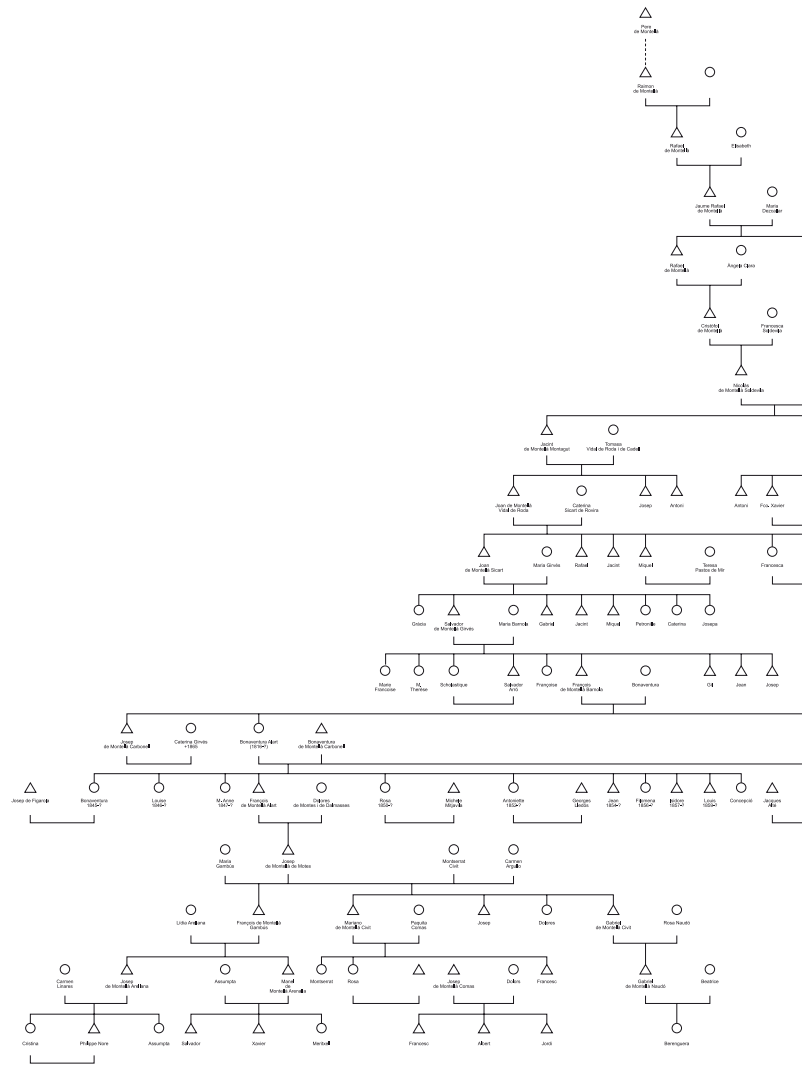
CAL REI - Talló - Carta de parentiu

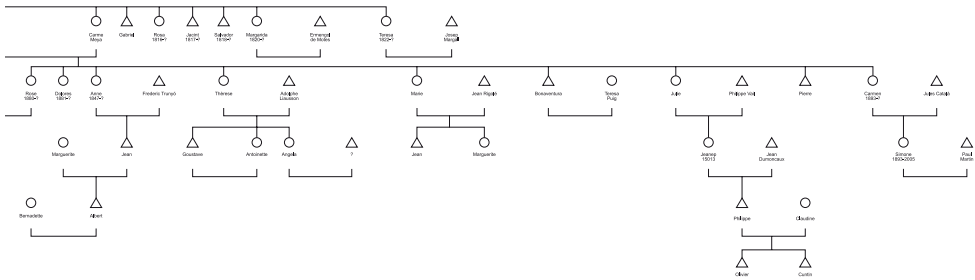
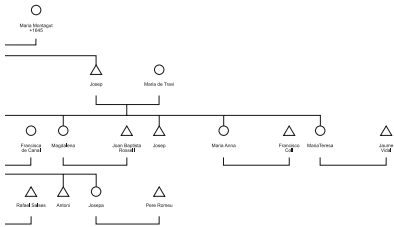
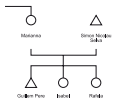

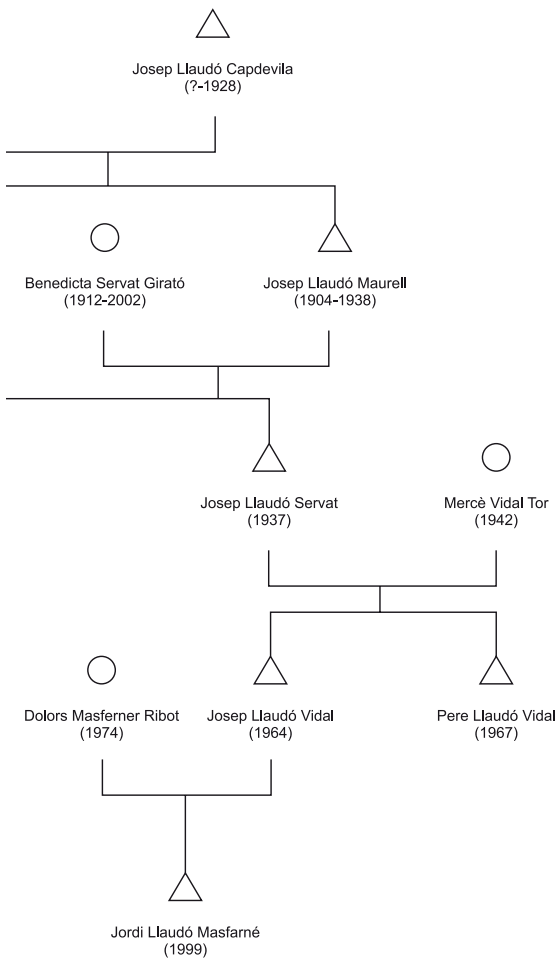
CAL MONTELLÀ - Santa Llocaia

- de Montellà, Pere, ca. 1277
- de Montellà, Ramon, ca. 1485
- de Montellà, Robert, ca. 1509
- de Montellà, Jaume Ramon, ca. 1569
- de Montellà, Ramon, ca. 1598
- de Montellà, Cristòfol
- de Montellà, Simeó, ca. 1620
- de Montellà, Montserrat, ca. 1621-1622
- de Montellà, Vídua de Joan, Joan (+1715)
- de Montellà, Joan, ca. 1700
- de Montellà, Genes, Salvador
- de Montellà, Bernat, Francesc, 1780-1822
- de Montellà, Carles, 1824-1865, Bonaventura, 1812-1813
- de Montellà, Martí, Francesc, 1845-1891
- de Montellà, Miquel, ca. 1850-1852
- de Montellà, de Antoni, Joan, 1850-1852
- de Montellà, Genes, Joan
- de Montellà, Antoni, Genes, de Montellà, Maurici

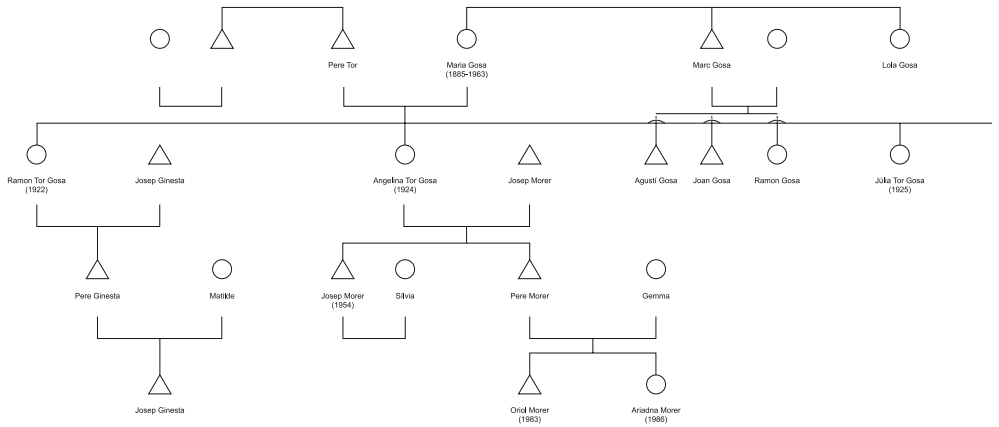

Carta de parentiu/genealogia: segles XIII-XXI

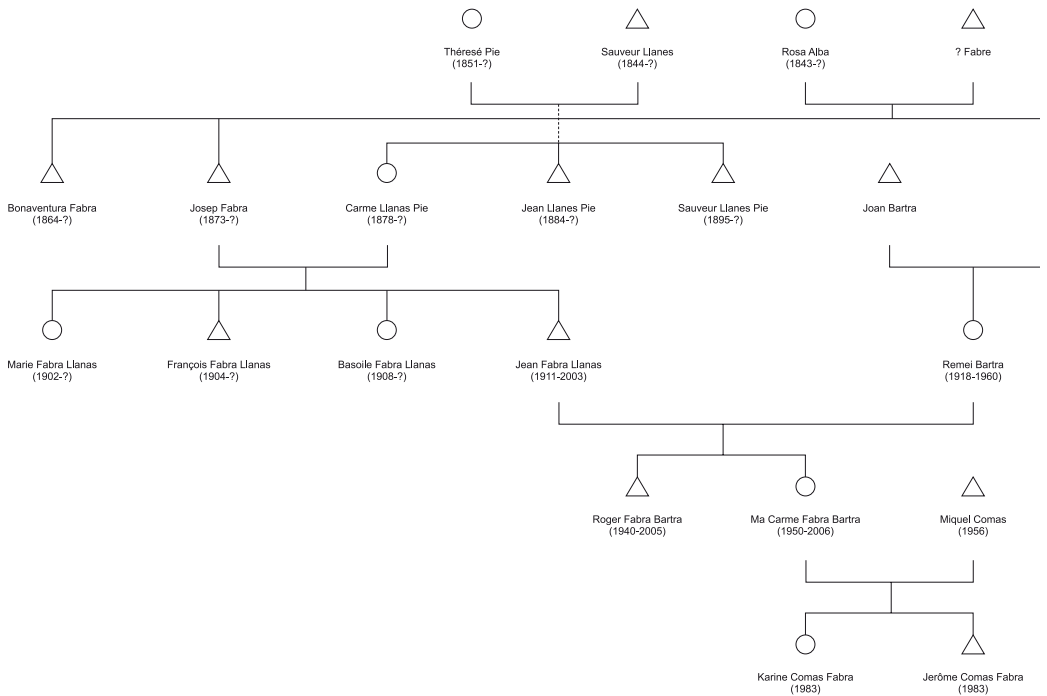

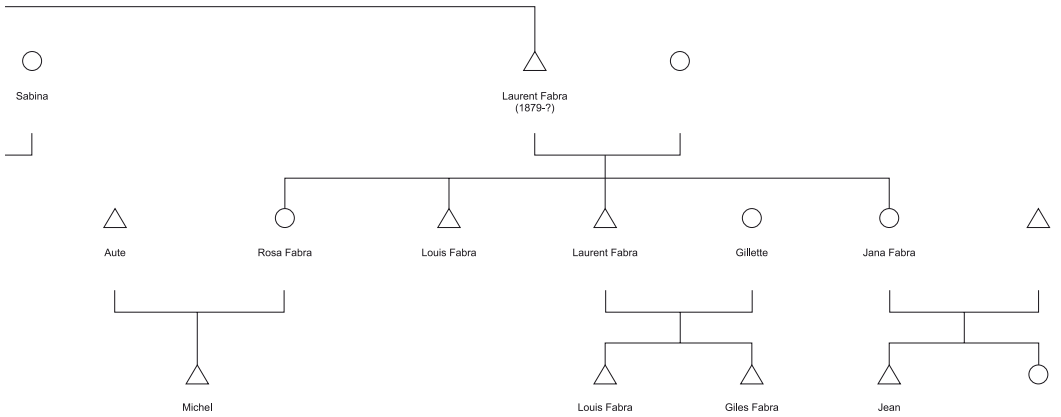
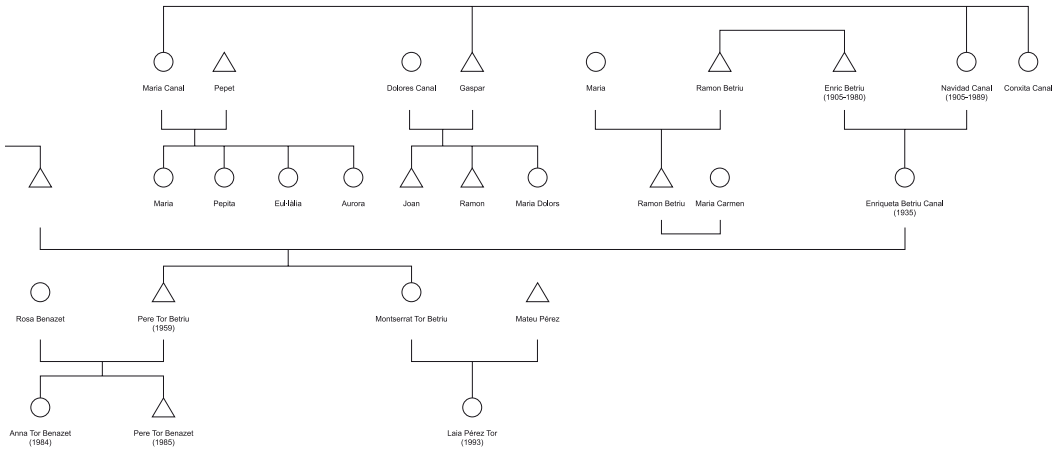

CAL CARLÓ - Age - Carta de parentiu

CAL FABRA (Cal Piruan) - Llo - Carta de parentiu

En una època en què la comarca de la Cerdanya experimenta un vertiginós procés de transformació econòmica, social i paisatgística ens ha semblat indispensable deixar un testimoni actualitzat de com les dones i els homes cerdans viuen, s'adapten i perceben aquests canvis. Al llarg d'aquest procés, la casa, que ha estat secularment el pal de paller del sistema econòmic, social i moral de la societat pagesa, ha experimentat notables canvis estructurals i funcionals: davallada del sistema d'herència indivisa, crisi de les pautes residencials de la família troncal, modificació de les relacions entre gèneres i generacions, i, sobretot, la seva transformació d'unitat pagesa de producció, reproducció i consum en una institució merament reproductiva i reguladora de les relacions familiars en un marc productiu dominat pel sector serveis.

Paral·lelament a aquestes transformacions, la casa com a continent, com a conjunt d'instal·lacions i edificis per viure i produir, ha registrat modificacions estructurals i estètiques, empesa pel nou paisatge de segones residències que ha anat envaint i colonitzant els peus de muntanya i els indrets de la plana cerdana, allargassant la configuració de pobles i viles o constituint, en forma de pletes, nous nuclis construïts. Els habitatges de sempre, caracteritzats per les seves façanes arrebossades i pintades, són com més va més substituïts per una nova tipologia de façanes de pedra vista i fusta amb teulades de pissarra, que imposa la nova estètica de la paradoxalment anomenada "casa cerdana tradicional". Aquest nou model s'aplica no solament als nous habitatges per a turistes i segons residents, sinó també a les transformacions que els antics pagesos fan als seus edificis per adaptar-los a les noves necessitats, una de les quals és el creixent mercat del turisme rural.

Una resposta a aquests reptes és preservar la memòria i la consciència patrimonial, com a forma de poder articular el passat amb el present de manera que el sentiment de pertinença i la identitat cultural no quedin malmesos. Amb aquesta finalitat el paper que pot jugar aquest llibre no és menyspreable. No obstant això, creiem que aquestes pàgines haurien de ser només el punt d'inici d'un procés d'aprofundiment de la reflexió ciutadana sobre el patrimoni cerdà (material i immaterial) que pot ser liderat i facilitat pel Museu Cerdà, la institució que va posar en marxa tot aquest procés.

Aquesta monografia és el resultat d'una recerca feta entre els anys 2002 i 2003 dins el marc de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya que duu a terme el Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana.

JOAN J. PUJADAS és catedràtic d'Antropologia Social de la Universitat Rovira i Virgili, autor de diferents llibres sobre el Pirineu aragonès i català i coordinador de diferents projectes de recerca duts a terme a la Cerdanya des dels anys vuitanta.

MONTSERRAT SORONELLAS és professora titular d'Antropologia Social de la mateixa Universitat. És especialista i ha publicat nombrosos llibres i treballs sobre les transformacions de la societat pagesa a Catalunya i sobre el món cooperatiu.

GEMMA CASAL és llicenciada en Antropologia Social i Cultural per la Universitat Rovira i Virgili i s'ha especialitzat en estudis pirinencs.

BIEL NOGUERA i **BÀRBARA GARCIA** són arquitectes, titulats a la Universitat Politècnica de Catalunya.

